

ИНСТИТУТ
ЗА
ИСТОРИЈУ

ПРИЛОЗИ

ГОДИНА XV
БРОЈ 16

САРАЈЕВО 1979

YU ISSN 0350-1159

HISTORISCHES INSTITUT

BEITRÄGE

JAHRGANG XV
Nummer 16

SARAJEVO
1979.

ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЈУ

ПРИЛОЗИ

ГОДИНА XV
Број 16

САРАЈЕВО
1979.

Редакциони одбор

ДР ДРАГО БОРОВЧАНИН
МР РАФАЕЛ БРЧИЋ
ДР АХМЕД ХАЦИРОВИЋ
ДР ИБРАХИМ КАРАБЕГОВИЋ
ДР ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЈИЋ
ДР НУСРЕТ ШЕХИЋ
ДР МИЛАН ВАСИЋ

Главни и одговорни уредник

ДР НУСРЕТ ШЕХИЋ

Секретар Редакције

МР ЕНЕС ПЕЛИДИЈА

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

	Str.
Др Ибрахим Карабеговић, <i>Дјелатност Ђуре Ђаковића у радничком покрету у Босни и Херцеговини од 1905 до 1921</i>	11
Др Јержи Сковронек, <i>Концепција нације »Хотела Ламбер« у конфронтацији са балканском стварношћу</i>	21
Др Богумил Храбак, <i>Арбанаси и њихова лига према окупацији Босне и Херцеговине 1878. године</i>	37
Мустафа Мемич, <i>Карактеристике покрета отпора против спровођења одлука Берлинског конгреса у гусињском округу (1878 – 1880)</i>	49
Др Божо Мацар, <i>Дјелатност српске опозиције у Мостару у првој фази борбе за вјерско-просвјетну самоуправу</i>	77
Др Лука Ђаковић, <i>Комбинације мађарских политичких фактора 1915. године око прикључења Босне и Херцеговине Угарској</i>	103
Ибрахим Кемур, <i>Утицај комуниста на рад »Гајрета« у Мостару уочи другог свјетског рата</i>	147
Мр Рафаел Брчић, <i>Везе и сарадња комуниста Сплита и Ливањског подручја прије и за вријеме НОБ-е</i>	163

ПРИЛОЗИ

Др Паво Живковић, <i>Учешће босанске властеле у диоби Конавала</i>	181
Мр Ђуро Тошић, <i>О дријевској царини</i>	189
Мр Енес Пелидија, <i>О приликама у Босанском ејалету првих година XVIII стољећа</i>	197
Војка Бесаровић, <i>Поглед на историју босанскохерцеговачких Јевреја у периодима османске и аустроугарске владавине</i>	205
Др Лука Ђаковић, <i>Ђуро Ђаковић у сјећањима чланова његове најуже родбине, другова и пријатеља</i>	217
Др Љубинка Башовић, <i>Прилог истраживању радничких библиотека и читаоница у Босни и Херцеговини између два свјетска рата (1918 – 1941)</i>	223

- Др Мирјана Грос. *Који су заправо основни проблеми наше историјске зна-
ности?* 239

БИБЛИОГРАФИЈА

- Ристо Бесаровић. *Прилози за библиографију написа о Босни и Херцеговини у
бечком листу »Ostdeutsche Rundschau« 1890 – 1918.* 263

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ

- Уједињена омладина српска и њено доба 1860 – 1875.*, Грађа из совјетских ар-
хива. Матица српска, Нови Сад 1977, стр. 399 (др Ибрахим Тепић) 291
- Тодор Крушевац. *Босанскохерцеговачки листови у XIX веку.* Веселин Мас-
леша, Библиотека »Културно наслеђе«, Сарајево, 1978, стр. 412
(Жељка Врдољак) 294
- Борис Ђорић. *Нада, 1895 – 1909.* књига I – II, Сарајево, »Свјетлост«, ООУР
издавачка дјелатност, 1978. Књига I: Књижевно-историјска монографија
(стр. 921) и књига II: Библиографија (стр. 815), Библиотека »Културно
наслеђе« (Катина Тадић) 299
- Др Мирољуб Васић. *Револуционарни омладински покрет у Југославији
1929 – 1941.* ИП »Народна књига«, издање Института за савремену
историју, Београд 1977, стр. 710 (Војка Бесаровић) 301
- Ђуро Ђаковић – Живот и дјело.* (Научни скуп, Славонски Брод, 24 и 25
априла 1979) (др Ахмед Хаџировић) 308
- Ђуро Ђаковић – Живот и дјело* (грађа за монографију), Хисторијски инсти-
тут Славоније и Барање, Славонски Брод 1979, (594 + XXII), (Тончи
Грбеља) 311
- Хамдија Поздерац. *Прилог проучавању националних односа и социјалистич-
ког заједништва.* »Свјетлост«, Сарајево 1978, стр. 214 (Сенија Пенава) 314
- Петнаеста мајевичка бригада. (сјећања и чланци).* Војно-издавачки завод,
Београд 1979, стр. 557 + 3, (др Здравко Антонић) 318
- Душан Биланић. *Историја Социјалистичке Федеративне Републике Југо-
славије.* »Школска књига« Загреб 1978, (др Драго Боровчанин) 321
- Др Најдан Пашић. *Социјалистичко самоуправљање у Југославији.* »Радничка
штампа«, Београд 1978, стр. 302 (Вера Кау) 327
- Прилози за оријенталну филологију XXVI/1976.* Сарајево 1978, стр. 337, (Во-
јислав Вујановић) 330

ИЗ ИНСТИТУТА

- Др Драго Боровчанин. *Рад Института у 1978. години.* 333

INHALT

ABHANDLUNGEN UND AUFSÄTZE

Seite

Dr Ibrahim Karabegović, <i>Das Wirken von Đuro Đaković in der Arbeiterbewegung in Bosnien und der Herzegowina von 1905 – 1921</i>	11
Dr Jerzy Skowronek, <i>Die Nation-Konzeption »Hotel Lambert« in Konfrontation mit der balkanischen Wirklichkeit</i>	21
Dr Bogumil Hrabak, <i>Die Albaner und ihre Liga zur Okkupation Bosniens und der Herzegowina im Jahre 1878</i>	37
Mustafa Memić, <i>Kennzeichnende Merkmale der Widerstandsbewegung gegen die Durchführung der Beschlüsse des Berliner Kongresses im Bezirk von Gusinje (1878 – 1880)</i>	49
Dr Božo Madžar, <i>Das Wirken der serbischen Opposition in Mostar in der ersten Phase des Kampfes um Selbstverwaltung in Glaubens- und Erziehungsfragen</i>	77
Dr Luka Đaković, <i>Kombinationen ungarischer politischer Faktoren (im Jahre 1915) um den Anschluss Bosniens und der Herzegowina an Ungarn</i>	103
Ibrahim Kemura, <i>Der Einfluss der Kommunisten auf das Wirken des »Gajret« in Mostar vor Beginn des 2. Weltkrieges</i>	147
Mr Rafael Brčić, <i>Verbindungen und Zusammenarbeit der Kommunisten von Split und der des Gebietes von Livno vor und zur Zeit des Volksbefreiungskampfes (NOB)</i>	163

BEITRÄGE

Dr Pavo Živković, <i>Die Teilnahme des bosnischen Adels an der Teilung des Konavle</i>	181
Mr Đuro Tošić, <i>Über den Zoll von Drijevska</i>	189
Mr Enes Pelidija, <i>Über die Verhältnisse im bosnischen Eyalet in den ersten Jahren des 18. Jahrhunderts</i>	197
Vojka Besarović, <i>Blick auf die Geschichte der bosnischherzegowinischen Juden während osmanischer und österreichisch-ungarischer Herrschaft</i>	205
Dr Luka Đaković, <i>Đuro Đaković, in den Erinnerungen seiner Familie, Freunde und Kameraden</i>	217

- Dr Ljubinka Bašović, *Beitrag zur Erforschung der Arbeiterbibliotheken und Leseshallen in Bosnien-Herzegowina zwischen den beiden Weltkriegen (1918 – 1941)* 223

DISKUSSION

- Dr Mirjana Gross, *Welche sind eigentlich die Grundprobleme unserer Geschichtswissenschaft?* 239

BIBLIOGRAPHIE

- Risto Besarović, *Beiträge zur Bibliographie der Berichte über Bosnien-Herzegowina in der Wiener Zeitung »Ostdeutsche Rundschau« 1890 – 1918* 263

BESPRECHUNGEN

- Ujedinjena omladina srpska i njeno doba 1860 – 1875.*, Građa iz sovjetskih arhiva, Matica srpska, Novi Sad 1977, str. 399 (mr Ibrahim Tepić) 291
- Todor Kruševac, *Bosanskohercegovački listovi u XIX veku*, Veselin Masleša, Biblioteka »Kulturno nasljeđe«, Sarajevo, 1978. str 412 (Željka Vrdoljak) 294
- Boris Ćorić, *Nada, 1895 – 1909*, knjiga I – II, »Svjetlost«, Sarajevo 1978., Knjiga I: književno-istorijska monografija (str. 921) i knjiga II: bibliografija (str. 815), biblioteka »Kulturno nasljeđe« (Katica Tadić) 299
- Dr Miroljub Vasić, *Revolucionarni omladinski pokret u Jugoslaviji 1929 – 1941*, »Narodna knjiga«, Izdanje instituta za savremenu istoriju, Beograd 1977, str. 710 (Vojka Besarović) 301
- Duro Đaković – Život i djelo*, (Naučni skup, Slavonski Brod 24. i 25. aprila 1979) (dr Ahmed Hadžirović) 308
- Duro Đaković – Život i djelo* (građa za monografiju), Historijski institut Slavonije i Baranje, Sl. Brod 1979, (594 + XXII), (Tonči Grbelja) 311
- Hamdija Pozderac, *Prilog proučavanju nacionalnih odnosa i socijalističkog zajedništva*, »Svjetlost«, Sarajevo 1978, str. 214 (Senija Penava) 314
- Petnaesta majevička brigada*, (sjećanja i članci), Vojno-izdavački zavod, Beograd 1979. str. 557 + 3 (dr Zdravko Antičić) 318
- Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, »Školska knjiga« Zagreb 1978, (dr Drago Borovčanin). 321
- Dr Najdan Pašić, *Socijalističko samoupravljanje u Jugoslaviji*, »Radnička štampa«, Beograd 1978, str. 302 (Vera Kac) 327
- Prilozi za orijentalnu filologiju XXVI/1976*, Sarajevo 1978, str. 337, (Vojislav Vujanović) 330

AUS DEM INSTITUT

- Dr Drago Borovčanin, *Die Arbeit des Institutes im Jahre 1978* 335

Од овог броја *Прилоге* Института за историју уређује Редакција у новом саставу. Њен посао се наставља на досадашњи успјешан рад претходне а и ранијих редакција. Треба одати дужно признање и захвалност досадашњем редакцијском колегију у саставу: др Павао Анђелић, др Здравко Антонић, др Никола Бабић др Ахмед Хаџировић, др Адем Ханић, др Џевад Јузбашић (главни и одговорни уредник), који је знатно допринио даљем унапређењу и научној афирмацији ове редовне годишње публикације Института за историју. *Прилози* су у току свог досадашњег излагања стекли угледно мјесто међу публикацијама ове врсте у нашој земљи. Они су то прије свега постигли успјешним окупљањем на сарадњу низа угледних историчара у земљи и у иностранству. Утолико је озбиљнија и већа обавеза нове Редакције да настави не само успјешну сарадњу са својим дотадашњим сарадницима већ и да прошири њихов круг.

У увјерењу да се управо успјех рада једне Редакције огледа прије свега у чврсто оствареним везама са својим сарадницима и у даљем проширивању тих веза, позивамо све историчаре да допринесу својом сарадњом даљем унапређењу уређивачке политике *Прилога*.

Редакција

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

Др Ибрахим Карабеговић

ДЈЕЛАТНОСТ БУРЕ БАКОВИЋА У РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД 1905. ДО 1921. ГОДИНЕ

Ове године навршило се педесет година од погибије Буре Баковића, једног од најистакнутијих и најсвјетлијих ликова радничког и комунистичког покрета у Југославији.

Ђуро Баковић је рођен 30 новембра 1886. године у Бродском Варошу (у непосредној близини Сл. Брода) у сиромашној сеоској породици. Среди-на и ближа околина у којој је живјела породица Баковић била је проле-терска, што ће, без сумње, имати и значајну улогу у Ђуриним каснијим по-гледима и идејном формирању његове личности. Још у родном крају пру-жила му се прилика да се окуша у борби против реакционарних режима Куена Хедерварија и да се упозна као млади браварски радник са социјал-демократским идејама.¹⁾ Од доласка у Сарајево (1904. или 1905. год.)²⁾ па до прогонства у Сл. Брод 1923. године Ђуро Баковић је пуних седамнаест

1) Види: др Иван Ковачевић, *Дјетињство Буре Баковића и први кораци у раднич-ком покрету* (реферат поднесен на научном скупу у Сл. Броду, који је одржан 24. и 25. маја 1979).

2) Види: др Убавка Вујошевић, *Ђуро Баковић – Живот и дјело* (грађа за моно-графију), Сл. Брод 1979, стр. 479; Наведени реферат др И. Ковачевића.

година био најнепосредније везан за социјалистички раднички покрет и Комунистичку партију Југославије у Босни и Херцеговини. Те везе он није прекидао до смрти 1929. године. О овој повезаности за револуционарни покрет и КПЈ у Босни и Херцеговини, поред осталог, најбоље говори податак да је Ђуро Ђаковић и на парламентарним изборима, септембра 1927. године, био носилац листе Републиканског-радничко сељачког савеза за изборни округ Сарајево.³⁾

Подаци из којих би се могло нешто више сазнати о правим мотивима његовог одласка из Сл. Брода у Сарајево, посебно о Ђурином животу и дјелатности у радничком покрету у најранијем периоду, веома су оскудни. То је и разумљиво ако се има у виду да Ђуро Ђаковић у то вријеме у радничком покрету Босне и Херцеговине не представља истакнуту фигуру о којој би ондашње власти водиле посебну евиденцију.

Долазак овог младог социјалисте у Босну и Херцеговину управо се подудара с настојањима радничког покрета у Босни и Херцеговини да се синдикално и политички организује и конституише.

Раднички покрет у Босни и Херцеговини почео се развијати у крајње друштвено и економски заосталој средини, с примитивном пољопривредом, којом се бавило око 87 одсто становништва, с неразвијеном индустријом у којој је доминирало рударство и шумарство. У то вријеме, у условима аустроугарске окупације, радништво је у Босни и Херцеговини било подвргнуто најгрубљим облицима експлоатације.⁴⁾ У таквим условима безобзирног искориштавања јефтине радне снаге радни дан је најчешће трајао и више од 12 сати, уз веома ниску надницу, посебно за женску и дјечију радну снагу.

Према непотпуној евиденцији, у Босни и Херцеговини је 1905. године било нешто више од 48.000 радника у око 90 фабрика и већих предузећа, од којих је око 40% отпадало на предузећа за сјечу и обраду дрвета.⁵⁾ У наредном периоду до првог свјетског рата број предузећа и радника се повећава (1912. г. око 65.000 радника), а уситњеност је једна од главних карактеристика босанскохерцеговачке привреде.

У таквим условима раднички покрет у Босни и Херцеговини се веома тешко и споро развијао, али је, и поред свих тешкоћа, у овом периоду постигао низ успјеха, како на плану свог организовања тако и у борби за побољшање услова живота. Иако се формирао и развијао у условима потпуне политичке обесправљености, свакодневног наглашавања конфесионалних и националних разлика, без школованог кадра у својим редовима, раднички покрет у Босни и Херцеговини успио је да до 1906. године створи услове за организован рад и да својим масовним покретом у мају 1906. године присили власти на попуштање.⁶⁾

О учешћу Ђуре Ђаковића у генералном штрајку радника у Босни и Херцеговини, маја 1906. године, осим оног што је речено у сјећањима, немамо довољно података, али се може и на основу њих са сигурношћу

3) АБиХ, ВЖСО, Пов. бр. 2029/27 (Полицијска дирекција за БиХ Великом жупану сарајевске области, 14. 8. 1927. године)

4) *Седамдесет година синдикалног покрета у Босни и Херцеговини 1905 – 1975*, Сарајево 1977 (реферат Раифа Диздаревића), стр. 10.

5) Исто, прилог дра Недима Шарца, стр. 49 – 50.

6) Исто, прилог дра Илијаса Хаџибеговића, стр. 47.

тврдити да су ови догађаји имали снажан утицај на његова каснија одређења и револуционарну активност.

Према подацима из хронологије, коју је израдила др Убавка Вујошевић може се закључити да је Ђуро Ђаковић доспио у Босну и Херцеговину у потрази за послом. Од доласка у Сарајево, па до почетка маја 1906. године, он је као браварски помоћник, с мањим прекидима, радио у Сарајеву и Завидовићима, промијенивши више мајстора и радионица.⁷⁾

Према сјећањима Фрање Раушера, који је након смрти Миће Соколовића изабран за секретара Главног радничког савеза за Босну и Херцеговину (ГРС), Ђуро је дошао у Сарајево ради усавршавања браварског заната, па је неко вријеме радио у браварској радионици Франца Назеа.⁸⁾ Претходно је, како се види из поменуте хронологије, Ђуро Ђаковић у току 1906. године радио и у жељезничкој радионици у Сарајеву, затим 1907. у Творници духана, а септембра и октобра исте године радио је и у Дубровнику. У фебруару 1908. године он одлази у Сл. Брод да би се, у другој половини те године, поново вратио у Сарајево и запослио у браварској радионици. Марта 1908. године Ђуро Ђаковића налазимо поново запосленог у Творници духана у Сарајеву.

Управо у то вријеме, 1908. и 1909. године, у радничком покрету Босне и Херцеговине се врше интензивне припреме у вези с покретањем социјалистичког гласила и оснивањем социјалдемократске странке. »Глас Слободе« је почео излазити 29. априла 1909, а концем јуна исте године основана је и Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине.

Према казивањима савременика, Ђуро Ђаковић је у овим припремама најактивније учествовао.⁹⁾ То је и разумљиво ако се узме у обзир чињеница да је он још прије доласка у Сарајево постао социјалиста, да је већ почетком новембра 1905. године приступио новооснованом Савезу ковинарских (металских) радника Босне и Херцеговине, чиме је и отпочела његова свестрана револуционарна дјелатност у радничком покрету Босне и Херцеговине.

У Савезу ковинарских (металских) радника Ђуро Ђаковић има истакнуту улогу и врши разне функције. Захваљујући својој активности, Ђаковић је на годишњој скупштини, која је одржана 20. марта 1910. године, изабран за секретара управе Савеза ковинарских (металских) радника.¹⁰⁾

У оквиру ГРС-а било је 1905. године шест, а већ 1912. укупно 17 синдикалних савеза. Савез ковинарских (металских) радника основан је 1905. године али је његово интензивније дјеловање започело 1906, односно 1907. године. Највећа концентрација радника ове струке била је у Зеници и Варешу, али су клер и полнција онемогућавали њихово организовање. У периоду од 1907. до 1912. године Савез металаца је водио 15 штрајкова, од којих је 13 завршено с успјехом, а успјеси овог савеза у 1910. и 1911. години добрим дијелом су везани за личност Ђуре Ђаковића. Савез металских радника је послје 1910. био један од ријетких струковних савеза у Босни и

7) Др Убавка Вујошевић, *Ђуро Ђаковић...* стр. 479 – 481.

8) Бранко Хрисафовић, *Сјећања – X-13*, Институт за историју у Сарајеву.

9) Др Убавка Вујошевић, *Ђуро Ђаковић...* стр. 481 – 483

10) *Глас Слободе*, Сарајево, бр. 12, 15. марта 1910. године

Херцеговини који је успио да окупи преко 15% радника. Број чланова овог савеза у периоду прије првог свјетског рата није прелазео цифру од 500, да би 1919. године имао око 1900.¹¹⁾

Везаност за Савез металских радника није спутавала Ђуру Ђаковића да своју политичку активност најшире испољи у радничком покрету Босне и Херцеговине – у синдикалном покрету у цјелини, скупљању прилога за »Глас Слободе«, у болесничкој благајни, итд. У вези с овом његовом активношћу позната је улога Ђуре Ђаковића у штрајку грађевинских радника у Сарајеву 1910. године. Наиме, у низу штрајкачко-тарифних акција у периоду до почетка првог свјетског рата један од најпознатијих и највећих штрајкова радништва у Босни и Херцеговини био је штрајк преко 800 грађевинских радника, који је трајао од 11. јула до 2. септембра 1910. године. Иначе, Савез грађевинских радника је био један од најстаријих, најмасовнијих и најорганизованијих струковних удружења у Босни и Херцеговини. Основан је 1. септембра 1905. године. Велика флукуација радника грађевинске струке била је основна тешкоћа у раду овог савеза. За првих седам година постојања кроз њега је прошло 2.375 чланова из наших и европских земаља. Као и већина других савеза, и овај је имао највише успјеха у Сарајеву. До краја 1912. године он је у главном граду Босне и Херцеговине окупио око 75% грађевинских радника. 1910. године Савез грађевинских радника окупљао је 711 чланова.¹²⁾

У току штрајка грађевински радници су захтијевали повишицу плата и скраћење радног времена. Захтјеви радника су углавном прихваћени, па је радно вријеме скраћено на 9 часова дневно, а утврђено је и повећање дневних зарада и плаћање прековременог рада. Ђуро Ђаковић није, како неки сматрају, руководио штрајком грађевинских радника, али је у њему имао истакнуту улогу. Он је, наиме, у току штрајка организовао ударну омладинску групу која је имала задатак да се супротставља штрајкбрехерима. Ова група се у више наврата сукобила са штрајкбрехерима и на тај начин знатно допринијела њиховом осипању и коначном успјеху овог штрајка.¹³⁾

Исту улогу у развијању штрајкбрехера имала је омладинска ударна група под вођством Ђуре Ђаковића и у општем штрајку грађичара Сарајева, који је трајао од 22. априла до 21. маја 1912. године.¹⁴⁾

Говорећи о синдикалној тактици Ђуре Ђаковића и посебно о његовој борби против штрајкбрехера, истакнути функционер СДС Босне и Херцеговине Јово Јакшић у својим сјећањима каже: »На почетку стварања синдикалног покрета у свим земљама, штрајкбрехери су били важно питање. И као што су са послодавачке стране постојале нарочите организације за набављање штрајкбрехера, тако је и са радничке стране морала бити створена контраорганизација, која, додуше, послодавцима који су се овим послом бавили ништа није могла, али су сами штрајкбрехери тешко осјећали нашу немилосрдну руку. Једна таква организација постојала је пре рата у Сарајеву под вођством Ђуре Ђаковића. Стални активисти те групе били су

11) *Седамдесет година синдикалног покрета у Босни и Херцеговини...* (прилог дра Н. Шарца), стр. 91 – 95.

12) Исто, стр. 91 – 92.

13) АБиХ, ГМФ, 12958, 1910; »Глас Слободе«, бр. 42 – 49, 54/1910; *Споменица 30 – годишњег рада грађевинских радника у Сарајеву.*

14) Фонд типографског друштва БиХ 1912, бр. док. 51. 93 (Институт за историју у Сарајеву); »Глас Слободе«, бр. 50, 53, 61, 66, 88, 147/1912.

Лука Пирнат, инсталатерски радник, Фердо Крајзл, обућарски и Пишта Вереш, постоларски радник.«¹⁵⁾

У новој средини, у редовима босанскохерцеговачког радништва, које је живјело под веома тешким условима Ђуро Ђаковић се већ након неколико година прилагодио новој средини, а због својих организаторских способности, борбености и других позитивних особина стекао је убрзо повјерење радника који га стога редовно бирају у синдикална вођства и органе радничких социјалних установа. Када су, на примјер, у тек основаним Среским болесничким благајнама у Босни и Херцеговини одржани избори за њихове управе побједила је листа СДС Босне и Херцеговине, а међу изабраним делегатима за Среску болесничку благајну у Сарајеву налазио се и Ђуро Ђаковић.¹⁶⁾

На годишњој скупштини Савеза металских радника, одржаној 12. марта 1911. године, Ђаковић подноси секретарски и благајнички извјештај из чега се може закључити да је већ тада у синдикалном покрету имао истакнуту улогу.¹⁷⁾ Као активни синдикални функционер, он је на Шестом конгресу Главног радничког савеза (ГРС) за Босну и Херцеговину 1912. године изабран у управни одбор, добивши, од укупно 100, 96 гласова.¹⁸⁾

У цјелокупном друштвено-политичком животу у Босни и Херцеговини у годинама уочи првог свјетског рата доминирало је неколико главних проблема. То су: питање борбе за националну еманципацију и за проширење политичких слобода грађана, питање рјешења аграрних односа, проблем међунационалних и међуконфесионалних односа итд.

Привредне прилике у Босни и Херцеговини уочи првог свјетског рата биле су веома тешке. Општа криза у Босни и Херцеговини достигла је врхунац за вријеме балканских ратова.¹⁹⁾

Избијање првог балканског рата и ванредни антиратни конгрес Интернационале у Базелу, у јесен 1912. године, били су за СДС Босне и Херцеговине подстицај за њено још снажније иступање против милитаризма и рата. Балкански ратови и, у вези с тим, компликације у међународним односима постали су најактуелније питање политичке активности Странке, која је у то вријеме водила принципијелну антиратну пропаганду.²⁰⁾ Поред власти и шовинистичких елемената у врховима грађанских странака, овакав став није одобравао и један дио чланства СДС Босне и Херцеговине. Иако су га водиле династије балканских земаља, први балкански рат је био прва фаза у процесу борбе балканских народа за ослобођење од туђинске властн, »што социјалдемократи нису могли или нису хтјели да схвате.«²¹⁾ Карактеристично је да је дисидентска група у СДС Босне и Херцеговине – тзв. звонаши и настала након успјешног завршеног првог балканског рата.

15) Архив ЦК СКЈ, Београд, ф МГ /1919 – Сјећања Јове Јакшића, стр. 15.

16) *Глас Слободе*, бр. 15, 8. априла 1910.

17) *Глас Слободе*, бр. 23, 18. марта 1911.

18) ДАС, VI – 1913 – 1914, бр. 6063, Пр. (1913) фотокопије у Институту за историју у Сарајеву.) У документу је погрешно написано презиме Иђаковић умјесто Ђаковић.

19) Види: Др Никола Бабић, *Осврт на мјесто и улогу Младе Босне у историји народа Босне и Херцеговине*, »Преглед«, бр. 7 – 8, јули – август 1974, стр. 721 – 723.

20) Др Никола Бабић, *Рат, револуција и југословенско питање у политици СДС БиХ*, »Веселин Маслеша«, Сарајево 1974, стр. 121.

21) Исто, стр. 128.

Збивања изван и унутар СДС БиХ Ђуро Ђаковић је пратио с великим интересовањем. Он је још прије првог свјетског рата уочио појаву процеса диференцијације у руководству Странке, који је ишао у правцу издвајања деснице и лијево оријентисаних снага, а пред крај рата и уочи Конгреса уједињења Ђуро Ђаковић је, заједно са Митром Трифуновићем, један од носилаца револуционарне оријентације.²²⁾

О збивањима унутар СДС Босне и Херцеговине Ђуро Ђаковић је десет година касније у сарајевском листу »Радничко Јединство«, органу Независних синдиката, поред осталог, писао: »Међу нама су постојале разлике увијек. Било је и унутрашњих борби око мишљења које су често имале врло оштар карактер. Ја са многим друговима, а често и са већином покрета бивао сам у оштрој опозицији партијској политици. Од године 1910. на даље до случаја са болесничким благајнама и избацивања неких људи – у партији су постојала – као и у синдикатима – два мишљења и двије групе...« Он даље истиче »да они као Опозиција нису никад иступали јавно против партије, него су све ствари рјешавали унутар партије и њене политике...«²³⁾

Способност за здраво расуђивање, најправилније оријентисање и сналажење у најтежим и компликованим ситуацијама, посебно у вријеме најжешћих фракцијских борби, Ђуро Ђаковић је стекао захваљујући чврстој повезаности с радничком класом и њеном свакодневном борбом.

О боравку Ђуре Ђаковића у Србији 1913. године тешко је, услед недостатака других докумената, нешто више рећи од онога што доноси сарајевска »Вечерња пошта«. Из исказа свједока Смиљанића на процесу Ђури Ђаковићу у Сарајеву, 1922. године, овај лист је забиљежио следеће: »1913. пребјегао је у Србију, хтијући се прикључити комитама, али је одустао од тога, кад му је тадашњи србијански социјалистички првак Туцовић рекао, да је буржоазија свугдје једнака...«²⁴⁾

Избијањем првог свјетског рата, Босна и Херцеговина, као гранична област Аустро Угарске, постала је ратно подручје. Рат са свим његовим посљедицама довео је и радничку класу Босне и Херцеговине у веома тежак положај. Већ првих дана рата већина радника мобилисана је у војску, а у фабрикама, које су милитаризоване, почела се све више користити женска и дјечја радна снага. Експлоатација радне снаге појачана је наглим поскупљењем животних намирница. Радни дан је продужен на 10 и 12 сати.

Иако радничке организације нису биле званично забрањене и распуштене, њихово дјеловање је сведено на најмању мјеру изнимним мјерама од 26. јула 1914. године.²⁵⁾

Први свјетски рат затекао је Ђуру Ђаковића у Сарајеву. Због тога што је био инвалид, а уз то, као висококвалификовани мајстор неопходан у Творници духана, није мобилисан у војску. Због противратног става и отвореног устајања у одбрану прогоњених Срба, Ђуро Ђаковић је 1914. изведен пред војни суд који га је, према неким сјећањима, осудио на смрт, али су власти, плашећи се немира међу радницима, ову осуду замијениле при-

22) Види: И. Карабеговић, *Раднички покрет Босне и Херцеговине између револуционарне и реформистичке оријентације 1909–1929*, »Свјетлост«, Сарајево 1973, стр. 142–144.

23) *Радничко Јединство*, Сарајево, бр. 11. 8. маја 1923.

24) *Вечерња пошта*, Сарајево, бр. 302 7. јула 1922.

25) Наведено дјело И. Карабеговића, стр. 74–77.

силним радом. Тешко би се, међутим, овај податак могао узети као тачан без других чвршћих доказа. Ова констатација се још више односи на податак да је Ђуро Ђаковић извјесно вријеме, у току 1915. године, боравио у Араду и Комарону.²⁶⁾

Ратне године Ђуро Ђаковић углавном проводи у Сарајеву радећи у Творници духана. Често је навраћао у раднички дом гдје се састајао с оним радничким функционерима који нису мобилисани у војску. У то вријеме је његова брига за живот радника и сиромашног градског становништва посебно дошла до изражаја. Тако се он почетком јула 1917. године налази у саставу једне делегације, као представник радништва Творнице духана, која је предала представнику Земаљске владе радничке захтјеве у вези с побољшањем животних услова. На радничкој конференцији од 28. јула 1917. године у Сарајеву Ђуро Ђаковић се залаже за најстрожију контролу апровизиације (расподјела животних намирница), а у октобру исте године он је поново на челу делегације радника и радница фабрике духана, која је изнијела представништву Земаљске владе тежак положај радника и радничке захтјеве.²⁷⁾

У периоду обнове дјелатности радничких организација у Босни и Херцеговини, концем 1917. и почетком 1918. године, Ђуро Ђаковић се налази у првим редовима. У новембру 1917. године он је поново на челу Савеза ковинарских радника Босне и Херцеговине, који је, захваљујући највише овом истакнутом револуционару, међу првима обновио свој рад. На конференцији радничких функционера из цијеле Босне и Херцеговине, одржаној 3. фебруара 1918. године у Сарајеву, Ђаковић је један од најактивнијих учесника. Ова конференција је, како је познато, дала снажан импулс даљем развоју радничког покрета у цијелој Босни и Херцеговини.

На овој конференцији је поднио извјештај Сретен Јакшић. Он је говорио о активности радничког покрета за вријеме рата, а затим о интервенцији вођства Странке поводом хапшења Митра Трифуновића и Милана Живковића. Интересантно је да се о хапшењу и суђењу Ђури Ђаковићу за вријеме рата у извјештају С. Јакшића не говори ништа, што доводи у сумњу тврдњу да је он осуђен на смрт. Не постоји, наиме, разлог да вођство СДС Босне и Херцеговине не би и у случају Ђуре Ђаковића интервенисало код власти.

Један од дискутаната на Земаљској конференцији почетком фебруара 1918. у Сарајеву био је и Ђуро Ђаковић. У својој дискусији он је указао на чињеницу да су се, и поред прогона, радничке организације обновили, али да радници неће моћи увијек те прогоне стрпљиво подносити.²⁸⁾ Овај и други иступи Ђуре Ђаковића пред крај рата одликују се одлучношћу и борбеношћу. Због револуционарног садржаја говора и револуционарних парола изасланик власти је често прекидао његов говор на првомајској скупштини у Мостару 1918. године.²⁹⁾

У мјесецу октобру 1918. године, када је дошло до потпуног распада Аустро-Угарске, а убрзо последије формирања Народних вијећа СХС у Загребу и Сарајеву, Народно вијеће за Босну и Херцеговину је од генерала

26) Др У. Вујосевић, *Ђуро Ђаковић...*, стр. 485; Сјећања Ђуре Салаја) ИСИ, Београд)

27) *Глас Слободе*, бр. 6, 4. августа 1917. и бр. 18, 13. октобра 1917.

28) *ДАС VIII*, бр. 1918/ 280 – 281.

29) *Глас Слободе*, бр. 34, 35/1918.

Саркотића преузело власт 1. новембра 1918. године. Главни одбор СДС Босне и Херцеговине је од првог дана сарађивао с Народним вијећем. Већ 7. новембра на заједничкој сједници Народног вијећа и Привремене владе примљена је једна делегација СДС Босне и Херцеговине, која је поднијела своје захтјеве у којима се тражи престанак стране окупације (мисли се на војске Антанте, а не српску војску), демобилизација, увођење политичких слобода, преговори о миру, избори за конституанту и рјешење низа социјалних питања. У овој делегацији, поред Саве Капора, Сретена и Јове Јакшића и Фрање Раушера, налазио се и Ђуро Ђаковић.³⁰⁾ Када су, децембра 1918. деветорица социјалиста изабрана у вијеће града Сарајева, међу њима је био и Ђуро Ђаковић.³¹⁾

Из тога времена, према сјећањима дра Мојсија Зона, датира и први јавни наступ Ђуре Ђаковића. У својим сјећањима др Зон, поред осталог, каже: »Једини пут, колико се сјећам, он (Ђаковић) је иступио одмах после рата, кад је дошла прва бригада српске војске у Сарајево. Том приликом се читаво Сарајево упарадило и сви су отишли на станицу да дочекају српску војску... У тој ситуацији Ђуро Ђаковић је пред зградом жељезничке станице окупио око себе око 100 људи и одржао говор против уједињења у форми монархије. Говорио је ватрено за републику. Тада је Ђуро Ђаковић први пут наступио јавно пред ширим кругом људи. Овај његов наступ жигосали су социјалисти Срби као хрватски национализам.«³²⁾

Концем 1918. и почетком 1919. године врше се интензивне припреме за уједињење југословенског пролетаријата. Припреме за Конгрес уједињења праћене су разноврсним радничким акцијама, борбом против скупоће, империјализма и контрареволуције, а у Босни и Херцеговини припремама за Закључни конгрес СДС БиХ. У цјелокупној овој активности Ђуро Ђаковић се појављује не само у улози члана Главног одбора СДС Босне и Херцеговине, већ као један од најистакнутијих представника револуционарне оријентације у босанскохерцеговачком и југословенском радничком покрету. Познати револуционар и учесник у октобарској револуцији Никола Ковачевић, који је концем 1918. и почетком 1919. године боравио у Сарајеву, у својим сјећањима разликује у оквиру СДС Босне и Херцеговине у то вријеме »групу лијевих социјалдемократа« у коју убраја Ђуру Ђаковића, Гојка Вуковића, Митра Трифуновића и друге. Никола Ковачевић истиче да му је том приликом Ђуро Ђаковић израдио нацрт плана конспиративних партијских група од 3-5 чланова и да је он у том нацрту Босну и Херцеговину и Црну Гору подијелио на 8-9 округа. Ђаковић је Николи Ковачевићу навео и личности на које се може ослонити при стварању илегалних организација.³³⁾

Михаило Врањеш у својим сјећањима истиче да су му у његовој оријентацији и опредјељивању за комунистичку струју највише помогли Ђуро Ђаковић и Иван Крндељ.³⁴⁾

На Шестом закључном конгресу СДС Босне и Херцеговине, одржаном у Сарајеву 17. априла 1919, дошло је до првог организованог иступа

30) АБиХ, Главни одбор НВ СХС у БиХ, бр. 68/1919.

31) Архив града Сарајева, Записници са сједнице Градског вијећа; Глас Слободе, бр. 99/1918.

32) Архив ЦК СКЈ, МГ/1935, стр. 5.

33) Архив ЦК СКЈ, МГ – II – 16/28.

34) Иван Крндељ – Грађа за монографију, »Рад«, Београд, 1977, стр. 340.

љевице у босанскохерцеговачком радничком покрету поводом дискусије о парламентаризму. Иако није учествовао у дискусији, може се са сигурношћу претпоставити да је Ђуро Ђаковић дијелио мишљење с онима који су се одлучно изјаснили за диктатуру пролетаријата.³⁵⁾

Као делегат СДС Босне и Херцеговине, изабран од металаца, Ђуро Ђаковић је учествовао на Конгресу уједињења у Београду. У припремама пропагандног и другог материјала и његовог допремања у Београд он је имао истакнуту улогу. Драгица Пирнат, један од делегата из Босне и Херцеговине на овом Конгресу, у својим сјећањима наводи како су »Ђуро Ђаковић, Гојко Вуковић и Ђуро Мочевић морали да у Славонском броду претоварају неки тежи сандук – киштру са брошурама и конгресним материјалом...«³⁶⁾

Интересантно је шта о учешћу Ђуре Ђаковића на Конгресу уједињења каже др Мојсије Зон, један од делегата из Сарајева. По његовом мишљењу, Ђуро се на овом конгресу није чуо због тога што је већ био члан »илегалне организације, која је била повезана између себе куририма.«³⁷⁾ У вези с тим су и сјећања Анке Тамел – Јакшић која, поред осталог, каже: »За вријеме Конгреса у Београду седела сам и разговарала у администрацији Радничких новина са Ђуром Цвијићем, а били су присутни Мирослав Крлежа и Аугуст Цесарец. Цвијић ми је нудио да понесем неки пакет у Сарајево, али пошто није хтио да каже шта је у њему ја сам то одбила. Отада су наши односи постали хладнији. После сам сазнала да су то били леци који су позивали војску на побуну. Њих су у Сарајево и Босну однијели Игњац Хеђи и Ђуро Ђаковић. Ови леци били су непосредан повод за првомајске прогоне 1919. године, кад сам и ја била затворена.« (Подв. И.К.)³⁸⁾

Околности под којима је дошло до првомајских прогона, наведена сјећања и држање Ђуре Ђаковића у затвору наводе на закључак да је он, као припадник »илегалне организације«, у тим догађајима имао посебну политичку улогу. Сјећања др-а Мојсија Зона то јасно потврђују. Сјећајући се дана проведених у затвору, он каже: »Са нама је у затвору на Први мај био и Ђуро Ђаковић и он је веома мало учествовао у дискусијама које смо тада водили. Ми смо се између себе свађали, ја са Јовом (Јакшић – И.К.), Ластрић (Јаков – И.К.) и Сретен (Јакшић – И.К.), а Ђуро је цело време ћутао и слушао наше дискусије. Ја мислим да он у овоме није учествовао, јер је већ имао изграђен став, а имао је вероватно и извесну улогу у том илегалном покрету.« (Подв. И.К.)

Како је познато, непосредно након Конгреса уједињења, првог маја 1919. године, радничком покрету у Босни и Херцеговини нанесен је озбиљан ударац од којег се морао опорављати неколико мјесеци. У овим првомајским прогонима ухапшено је око 2.000 радника, комплетно покрајинско руководство Партије и међу њима и Ђуро Ђаковић.

Усљед недостатка доказа, заједно с групом ухапшених, 24.8.1919. године, пуштен је и Ђуро Ђаковић.³⁹⁾ Он се одмах укључио у борбу за обнову партијских и синдикалних организација у Босни и Херцеговини. Од посебног је значаја његова борба за централизацију синдиката, односно за уједи-

35) Види наведени рад И. Карабеговића, стр. 110 – 112.

36) Архив ЦК СКЈ, МГ/1926.

37) Архив ЦК СКЈ, МГ/1935.

38) Архив ЦК СКЈ, МГ/1949.

39) Наведени Рад И. Карабеговића, стр. 139 – 142.

њење свих сродних синдикалних савеза у јединствену синдикалну централу за цијелу земљу. Заједно са Митром Трифуновићем и Фрањом Резачом, Ђуро Ђаковић је у овој борби дао свој пуни допринос.

У истражном затвору, у којем је провео скоро четири мјесеца, Ђуро Ђаковић се још боље и детаљније упознао са ставовима и тактиком »центрумаша« којих је у покрајинском руковођству Партије било доста.

Као истакнути представник револуционарне оријентације у Партији, Ђуро Ђаковић је на Вуковарском конгресу 1920. године изабран у Централно партијско вијеће КПЈ. У периоду послије Вуковарског конгреса посебно се истакао у провођењу конгресних одлука, у борби против реформиста и за најчвршће јединство у Партији. Неуморно је објашњавао одлуке конгреса у Вуковару и у вези с тим је обишао низ мјеста у Босни и Херцеговини.

У Покрајинском извршном одбору Партије за Босну и Херцеговину и Црну Гору, који је формиран на основу Статута усвојеног на Конгресу уједињења, већину су имали припадници централистичке – реформистичке струје. Ова струја је у својим рукама имала и редакцију партијског органа »Гласа Слободе«. У завршним одредбама Статута који је усвојен на Вуковарском конгресу, Централно партијско вијеће овластило је Привремене покрајинске ликвидационе одборе да одмах докрајче дотадашње пословање покрајинских извршних одбора и сву имовину Партије централизују у смислу новог Статута.⁴⁰⁾ Одлуке ЦПВ КПЈ, које су се односиле на партијску организацију у Босни и Херцеговини, биле су: Одлуке о формирању ликвидационог одбора за БиХ, Одлука о осивању привременог секретаријата за Босанску крајину и Бањалуци и бирање нове редакције »Гласа Слободе«. Ликвидациони одбор за Босну и Херцеговину формиран је 24. и 25. јуна 1920. године, са Животом Милојковићем као привременим секретаром на челу. У састав овог одбора ушао је и Ђуро Ђаковић. Каква је била његова улога у спровођењу одлука Вуковарског конгреса у Босни и Херцеговини, најбоље нам говори податак да је Ђуро Ђаковић у јулу 1920. године постављен за предсједника Ликвидационог одбора.⁴¹⁾

На првим парламентарним изборима који су организовани у новоформираној држави, одржаним 28. новембра 1920. године, и поред бојкота центристичке струје, радничка класа Босне и Херцеговине указала је пуно повјерење Ђури Ђаковићу изабравши га у сарајевском изборином округу за комунистичког посланика.

Концем 1920. и почетком 1921. године, користећи се и посланичким имунитетом, Ђуро Ђаковић се, заједно са Митром Трифуновићем, посебно истакао у организовању штрајка рудара у Босни и Херцеговини, бодрећи их да истрају у борби до краја.

И на крају, потребно је у овој прилици када се навршило педесет година од погибије Ђуре Ђаковића још једном истаћи да је револуционарни лик и револуционарно дјело овог истакнутог револуционара најбољи примјер истрајности, непоколебљивости и принципијелности, а истовремено, и аутохтоности нашег револуционарног покрета и наше Партије. Примјер револуционарне борбе Ђуре Ђаковића показује од каквог је огромног значаја стална и најчвршћа повезаност револуционара с радничком класом.

40) И. Карабеговић, *Вуковарски конгрес и питања даљње изградње партије у БиХ* (сепарат из књиге Други конгрес КПЈ. Сл. Брод. 1972) стр. 197 – 201

41) Исто, стр. 202, напомена бр. 21.

Др Јержи Сковронек

КОНЦЕПЦИЈА НАЦИЈЕ »ХОТЕЛА ЛАМБЕР« У КОНФРОНТАЦИЈИ СА БАЛКАНСКОМ СТВАРНОШЋУ.

Реконструисање концепције нације коју су популаризовали представници либерално-конзервативне странке »Велике емиграције«, странке која је добила свој назив »Хотел Ламбер« према париском седишту свог вође – кнеза Адама Јежија Чарториског (Adam Jerzy Czartoryski) – састојала се од активиста различитих политичких нијанса. Тежила је за освајањем »реда душа« у целој емиграцији, а у земљи је веома магловито одређивала критерије идеолошко-политичке припадности. Углавном сводила се на одлучну опозицију према идеологији и деловању левичара, тј. револуционарно-демократске струје и на апсолутно признавање руководства Чарториског. Управо је личност кнеза који је имао велик ауторитет и његове основне изјаве политичког карактера требало да замене, у великој мери, широку прецизну и јединствену идеологију.

У тој ситуацији погледи активиста и теоретичара (односно публициста) »Хотела Ламбер« у питању основном за целу идеологију нације одликовали су се темељним разликама. Један од најистакнутијих теоретичара групације – познати историчар и изванредан публицист – Карол Боромеуш Хофман (Karol Bogomeusz Hoffman) представљао је најмодернију концепцију нације у »Хотелу Ламбер«.

У пракси је одбацивао експоновану непоновљивост народно-стваралачких процеса у смислу романтизма, особито специфику »националног духа«. Настављајући традиције епохе просвећености, признавао је универзални карактер основних процеса развоја друштва и држава, пратио рађање »политичких нација«, тј. оне мере националне свести која се испољава у упорној, пожртвовној тежњи за извојевање независне властите државе – као највишег и природног облика националног опстанка. Признавао је да су утицај привредно-друштвеног развоја на живот народа и државе, те утицај реформа идентични, па отуд произилази потреба да се савлада »накупљена сила отпора« старих лоших традиција – путем увођења рационалних реформи које произилазе из добрих, у пракси проверених европских узорака. Управо према Хофману је непрестана тежња за постепеним еволуционим развојем, а не стабилна традиционална структура државе, најважнији доказ виталности нација, њених права код којих никад није постављено пи-

тање независног опстанка.¹⁾ Као услов развоја и одржавања државног и националног опстанка сматрао је поред тога улазак у »породицу европских народа«, »цивилизаних народа«, пошто традиционализам и изолација постају главни извори националне катастрофе.

Међутим, етнички, емоционални и историјски елементи који одређују и продубљавају осећај народне посебности, углавном у овој концепцији су служили стварању »народне мржње која је произлазила из разлике у језику, вери, обичају, историји« – као основног чиниоца који је омогућавао објављивање борбе за независност. Хофман није признавао да је само национално осећање довољан услов да се поновно добије независност. »Да народност уроди плодом, потребни су још осећаји властите снаге, воља; а то може произаћи или из цивилизације или из материјалног богатства, из очаја или из спољних околности и туђих интереса. Народност је принцип, то је плодносно тло, али не доноси плод док људска рука на њега не баши зрно.«²⁾ Констатује – на примеру Грчке – да спољна помоћ може постати главна сила која доприноси да нација поново добије независност.

Мишљење других активиста било је умереније, а истовремено проширеније у оквиру специфике или »духа народа« – који није био тако сурово повезан са обликом државног опстанка. Сам кнез Адам био је представник идеја о моделу народа који је највише личио на Хофманов модел. Али у његовој просветитељско-либералној концепцији изразито су били присутни елементи романтичке визије нације (у облику експонавања улоге историјске традиције и засебне личности, карактера нације), а понекад се губила друштвена проблематика нације. Чарториски је прихватао постојећу друштвену структуру, али је сматрао да искључиво племство, а пре свега његов патриотски део јесте база за »праву нацију« у тадашње доба обррамбене борбе за очување националне свести.³⁾ За разлику од свих својих сарадника, а према омладинским просветитељским погледима националну проблематику је учинио основом универзалистичких рационалистичких замисли унапређивања просвете – путем темељне изградње, морализовања начела политике и међународних односа. У народу је видео надређен субјекат међународног закона и основу складне организације човечанства. Друкчије него Хофман морао је обратити пажњу на питање извора или »конститутивних особина нације«, али је то чинио у недовољној мери. За главни показатељ настанка нације сматрао је језик и одговарајућу историјску традицију властите посебности (повезане евентуално са доста јаком

---

1) К. В. Н (offman), *Cztery powstania czyli krotki wyklad sposobow, jakimi dobijaly sie o niepodległość Grecja, Holandia, Portugalia i Polska*, Париз 1837, с. 2,20 К.В. Н., *Vademecum polskie*. Zbiór wiadomości przydatnych Polakom, Париз 1839, с. 216 – 218 (његови погледи су подлегали извесној еволуцији, али овде ћемо се свесно концентрисати – према опсегу те скице – на прелому 30 – 40-тих година): општа карактеристика – М. Н. Сејерски, *Naród a państwo w polskiej myśli historycznej*, Варшава 1973, с. 161 – 165; добра карактеристика места државе у општој концепцији нације и главних елемената читаве концепције у мисли XVIII – XIX века, – Н. Коуп, *The Idea of Nationalism*, Њујорк 1967, с. 3, 14, 188 и др.

2) К. В. Н (offman), *Cztery powstania*, с. 39.

3) Тако звана Влада (Vladza) (биро код Чарториског који је руководио политичким, и пропагандним акцијама »Хотела Ламберт«) главноме агенту на Истоку, 27 XII 1850, Библиотека Чарториских у Кракову (даље цитат – Чарт.) рукопис IV 5430, с. 665 Види: А. Зелински, *Naród i narodowość w polskiej literaturze i publicystyce lat 1815 – 1830*, Вроцлав 1969, с. 27 и 43.

жељом извојевања независности). Овај последњи критериј имао је у концепцији Чарториског битну улогу у класификацији нација на народе који имају право на пуно независност и народе који се задовољавају гаранцијом пуног развоја права и слободе у ширем оквиру федерације. Крајњи циљ није била подела, атомизација националне друштвености, него баш учвршћивање и проширење веза међу народима које су укорењене у пуној једнакости и слободи сваког од њих – слично као што развој грађанских права гарантираних личности учвршћује везе унутар одређене земље. ⁴⁾

Други представници странке развијали су само неке елементе концепције народа које су примали од вође (понекад – из Хофманових предлога) у изразито конзервативном духу. Радили су то – пре свега – главни активисти и сарадници »Друштва трећег маја« – Јануш Воронич (Janusz Woronicz) као главни идеолог, Владислав Замојски (Władysław Zamoyski) као најближи сарадник кнеза Адама и фактички »Трећег маја« а исто тако Михал Чајковски (Michał Czajkowski) – врло популаран у то доба аутор »козачких« и псеудо-историјских романа, песник козачких традиција и племићких врлина. ⁵⁾ Они су јаче експоновали првенство националне борбе, па чак и ограниченог националног опстанка (тј. националних слобода или аутономија) него тежњу ка друштвеним реформама или политичким слободама. Били су противни основној реформи друштвене структуре нација, сасвим негативно су оцењивали западне узоре као такве које утврђују егоизам и трку за новцем, што води деструкцији модела морала и правилних друштвених веза. Одбацивали су могућност да у улози хегемона нације наступи грађанство или народ, пошто су били уверени да она и даље припада само племству. ⁶⁾ Али ипак, признајући бар делимично, да кривицу за пропаст Пољске Републике сносе привилегисани друштвени слојеви, нису могли потпуно прихватити давне структуре и традиције. Једни (нпр. Чајковски) – показујући мане племства (а пре свега његових богатих делова) – захтевали су да се преодоле или ослабе сталешке баријере и да се оплемени народ, тачније – његови најпожртвованији представници – родољуби или они са интелектуалним заслугама.

Неки од њих (нпр. Замојски, Воронич) само су унутрашње изворе зла у Републици видели у манама великаша, у деформацијама сувише привилегисане и раскалашене аристократије. Али нису захтевали њихову ликвидацију, него само ограничење или можда контролу аристократије од стране чврсте краљевске власти, као чувара снажног друштвеног развоја и »посеб-

---

4) А. Ј. Czartoryski, *Essai sur la diplomatie*, Париз 1830, с. 14 187, 208.

5) Литература на тему странке Чарториског и њених руководиоца и идеолога је веома опширна, мада није слободна од многих празнина и потребе темељне верификације пре свега у области карактеристике погледа странке. Међу најважнијим делима треба споменути J. Feldmana, *Dzieje polskiej myśli w epoce porozbiorowej*, књ. I (од 1863 г.), Краков 1913; L. Gadoń, *Emigracja Polska*, Краков 1901, књ. I, с. 158 – 171, књ. II с. 135, 221 – 232, 300 – 317; M. Handelsman, *»Adam Czartoryski«*, књ. I – III (пре свега књ. I и II Варшава 1947 – 1949, В. Konarska, *W kregu Hotelu Lambert. Władysław Zamoyski 1831 – 1846*, Вроцлав 1971, Smochowska – Petrova, *Michał Czajkowski*, Софија 1973.

6) Види: J. Woronicz, *Rzecz o monarchii i dynastii w Polsce*, Париз 1839, с. 10.) W. Zamoyski, *Pamiętnik posłuzycy majacy do historii pierwszych dni powstania Polski w 1830 r.*, Познањ 1866, с. 13; M. Czajkowski, *Kirdżali*, Leipzig 1863, s. XII; М. Чајковски француском амбасадору у Истанбулу – Bourqueneyа, бележница, 15. I (1842), Чарт. рукопис IV 5410, с. 323.

не развнотеже» у оквиру друштва – која гарантује снагу и правилан развој државе и нације. Уместо оплемењивања народа, били су спремни једино да се племству признају његове давне врлине и улога »добростивог оца народа«, а то значи и нације. ⁷⁾ Ова патерналистичка замисао нације била је повезана са чврстом и конзервативном апологијом традиције и слагала се са одговарајућом концепцијом монархијске власти. Може се сматрати да су обе ове варијанте биле учвршћене аргументима који су произлазили из критике тадашњих буржоаских западноевропских друштава. ⁸⁾

Под притиском стварности, и у овом комплексу конзервативних идеја које су се тичале народа, нашли су се неки елементи који су показивали тражење нових формула, а не само репродуковање традиционалних. Модел народа је добивао »отворенији« карактер, није био ограничен на изразит и једнозначан начин на једну од постојећих друштвених класа или слојева. Једни су обухватили њиме поред племства и »оплемењен народ«, други су елиминисали из »народног племства« земљопоседнике и аристократе – који су се одрекли ослободилачких тежња. Нису га везали на изразит и једнозначан начин за одређену непроменљиву друштвену структуру. Осим тога, желећи да се Пољска врати у давне границе, умањивали су улогу националних посебности слабијих народа – који нису имали властите државне традиције (тј. »неисторијских«). Због тога су главним премисама националне посебности сматрали језик, историјску традицију (у различитој мери идеализовану), веру и народне обичаје. Истовремено сам појам нације – у духу »просвећености« – добивао је правно-политички садржај и поистовећивао се или тесно везао са државном организацијом. ⁹⁾ Тај доста диференцирани модел нације подлегао је оштрој, врло занимљивој конфронтацији у току 30-годишње делатности политичких агената странке у балканским земљама – Молдавији, Влашкој, Бугарској, Хрватској и Војводини, а пре свега и најдуже – у Српској Кнежевини, у Добруци и Истанбулу. Сваки од народа који су тамо живели имао је друкчију друштвену структуру, веома различиту прошлост и актуелну политичку ситуацију, готово сви су (изузев Бугара) били раздвојени унутарњим државним границама и – мање или више – били су под туђом влашћу (Турске или Аустрије). Водили су борбу за потпуно национално ослобођење. Грци су у великој мери, а Срби и Румуни у мањој, већ добили слободу; али још је било далеко до стварања независних општенародних држава. Међутим, интензивно су се развијали програми и идеологије балканских националних покрета у којима су се испољавали и снажни просветитељски елементи. ¹⁰⁾

Делатност у тој компликованој посебној балканској стварности дозвољавала је »Хотелу Ламбер« да потпуно покаже све своје теоретско-ап-

7) J. W o g o n i c z , *Rzecz o monarchii*, с. 14, 16 – 21, 24, 56; К. Сјенкијевич Јоакиму Лелевелу, Париз 31 III 1858, »Korespondencija J. Lelewela z K. Sienkiewiczem, Познањ 1872, с. 27.

8) Види: Нота Чајковског I X 1844, Чарт. IV 5412, с. 426.

9) W . Z a t o u s k i , *Glos* (на јавном годишњем заседању фундатора Друштва трећег маја) Париз 1844, с. 3; A . W a l i c k i , *Rosyjska filozofia i mysl spoleczna od oswiecenia do marksizmu*, Варшава 1974, с. 69 и 121.

10) С . B o d e a , *The Romanian's Struggle*, Букурешт 1971, с. 122, 126 – 129; X. Кохн, оп. цит., с. 534 – 551; J. S k o w r o n e k , *Polityka balkanska Hotelu Lambert 1832 – 1856*, Варшава 1976, и: *Swiat balkanski – modyfikacja i konfrontacja myśli oswieceniowej* (у оквиру) *Wiek XVIII – Polska i swiat*, Варшава 1974, с. 169 – 174 (овде такође основна литература).

страктне, идеолошке основе. Недостатак реалних снага (које би омогућиле реализацију програма у коме би истовремено захтевали одустајање од једног дела својих идеја) и слабо познавање балканских реалија учинили су да је Балканско полуострво било постало острво Утопија. О атрактивности »балканског програма« није одлучивала солидна и детаљна анализа тадашње стварности и политичких могућности него општа мишљења о питањима нације и политике која су решавала конкретан, рационалан модел својеврсних »оптималних политичких решења«. И тако – поред дипломатско-политичких облика – можемо се потурудити да реконструишемо на тој основи многе компоненте страначке идеологије, а пре свега питање нације.

Главни инспиратори акције »Хотела Ламбер« на Балкану 40-тих година XIX века већ су на почетку балканске делатности странке још више диференцирали горе поменуте концепције нације. Осим Чајковског, у тој групи су се нашли Лудвик Звјерковски (Ludwik Zwierkowski) Франћишек Зах (Franciszek Zach) и Лудвик Бистшоновски (Ludwik Bystrzowski). Звјерковски је онда био скептичан у односу на неке идеје странке (пре свега на концепцију »краља де факто«), а представљао је у тој групи посебну левицу – критицизам с великом дозом демократизма. Зах – Морављанин, ентузијаст »словенске идеје« био је представник словенофилства. Бистшоновски – најближи Чајковском – све је гледао с перспективе припреме оружане борбе за независност Пољске, али – друкчије него Чајковски – гледао је и оцењивао балканску стварност са дистанцом, извана. Чајковски је најјаче и најлакше успостављао везе с представницима балканских народа. Сачувао је посебно гледиште, карактеристично ваљда за многе људе пореклом из »народног граничног подручја«. Хтео је истовремено припадати пољскоме и украјинскоме народу, па је често проповедао стихијско, али недоследно словенофилство. Радо је наглашавао заједничке елементе који су везали суседне или сродне народе, а не оно што је доказивало њихову различитост и посебност. Али његова делатност на Балкану била је све више јалова, а његове везе с Пољском су ослабиле, и тада се продубљивао често веома рационалан, али и тенденциозан критицизам према пољском народу, а постепено и према другим народима.¹¹⁾

Подједнако су се у мишљењу те четворице (као и у спорадичнијим изјавама других активиста странке) испољавале конзервативне тенденције. Пишући о балканским нацијама, већина тих идеолога примећивала је у њима непроменљив квалитет (који се реализовао у историји) и у потпуности га изводио из историјских традиција.¹²⁾

Због недостатка таквих традиција спремни су били сматрати основним елементом »духа народа« конзервативне политичке и друштвене тенденције »примењене потребама народа који нема ни прошлости ни традиција«.¹³⁾ Изненађује да је то било речено о народу тако историјском као што су Грци! Ваљда се то може сматрати доказом просветитељског, рационалистичко-утилитарног става и мишљења да у случају драстичног и дуготрајног прекида историјског континуитета и чврсте цивилизационо-култур-

11) Извештај Чајковског Влади 24. I 1849, Чарт. рукопис II 5495, с. 89

12) На пример извештај Чајковског 26. VII 1845, Чарт. рукопис II 5489 с. 86; Види: *Polska myśl filozoficzna i społeczna 1831 – 1864*, Варшава 1873, с. 22.

13) Замојски Чарторискоме, Атина 30. X 1847, »*Jeneral Zamojski*« књ. V Познањ 1927, с. 33; сличне сугестије предлагао је понекад Зах у односу на Србе (извештај Заха Влади 30. XI 1844, Чарт. IV 5391, с. 631)

не везе са Европом – није више могуће надовезивање на властиту традицију.

Активисти странке Чарториског истицали су универзалистичке правно-државне елементе. То је произлазило у великој мери из обавезе темељне изградње државне и друштвене структуре балканских земаља под Турском, што би једино гарантовало национални развој и осавременило његову друштвену, привредну и политичку базу. Улога и функција државе нису овде биле одређене искључиво циљевима народа. Држава и нација су биле два посебна, узајамно повезана али самостална бића. Међутим, прво је било сматрано као (ако се може тако рећи) реалније, као одлучујуће о месту човека у друштву, о ситуацији нације, а чак и о садржају националне свести. Просветитељски програм стварања нове државе, који је проповедала групација Чарториског, био је сасвим супротан концепцији друштвеног договора. Уводна етапа тог плана било је организовање армије – као прве основне чврсте монархијске власти. Власт би требало да гарантује нормално функционисање друштва и личну слободу појединаца – путем ликвидације унутрашње анархије, увођења прогресних цивилних закона, а исто тако »разних елемената просвете, трговине и индустрије«. Тек одозго организована држава може постепено проширити своје границе на целу територију одређене нације, а у даљој перспективи чак створити око себе федерацију сродних нација.¹⁴⁾

Исто тако сугестије упућене новим балканским државама, већ постојећим али које су интензивно градиле своју правно-административну структуру, имале су много заједничких тачака с поменутиим програмом. На првом месту нашао се захтев учвршћења и наслеђивања монархијске власти, а исто тако развој државног апарата по узору на западноевропске државе (али с доминацијом властите традиције у политичком животу и испитању младе генерације). Према својој идеји краљ Замојски је – слично као француски конзервативци на прелому XVIII/XIX века – предвиђао да се придобију »ниже класе путем давања њима ширих политичких права« и да се то искористи за учвршћење монархије.¹⁵⁾

Почетна доминација државне проблематике у следећим годинама је уступала месту питањима других облика живота и уобличавању нације – развоју националне просвете и културе, посебној црквеној организацији, учешћу локалне администрације. Агенти »Хотела Ламбер« изменили су делимично своје мишљење на тему велике улоге државе,¹⁶⁾ пошто су се средили с лошим функционисањем турске државе и видели тешкоће које се не дају превладати у стварању властитог државног апарата балканских народа – који су били под влашћу султана или Хабсбурга. Активисти, који нису били одлучни конзервативци, наглашавали су обавезу развоја националне свести и потребу активисања нације путем локалног самоуправљања и га-

14) »Resumé« 6. VI 1841, Чарт. IV 5410, с. 269, 285; ширење умерене »идеје прогреса« и брзог привредног развоја требало је служити издвајању посебних народа и на тај начин да се супротставе њиховом панславизму. (Zwierkowski: »Panslawisme«, 1843, Чарт. IV 5411, с. 429).

15) Замојски Чарторискоме 25 VI 1845, »Jeneral Zamojski«, књ. IV с. 375; извјештај Заха 2 IV 1843, Чарт. IV 5390, с. 89; и исти аутор »Comment jätends ma mission dans les pays slaves de la Turquie«, август 1843, ибид. с. 19 и 23.

16) Чајковски Чарторискоме, 27 VIII 1841, Чарт. IV 5410, с. 425; извјештај Чајковског 26 I 1846, Чарт. II 5490, с. 112, Влада Кошћелскоме (Kościelski) (наследнику Чајковског у Истанбулу) 27 X 1851, Чарт. III 5677, с. 142.

рантовања могућности да се изрази јавно мњење. Признавали су једино да је функција државе чинилац који олакшава или поспешује национално-стваралачке процесе, а чак и то да постоји могућност развоја тих процеса без доминантне интервенције државе и решавања правно-државних проблема.¹⁷⁾

Народни препород (револуција 1848) и пораз националних покрета у годинама 1848 – 49 били су следећа, веома битна етапа конфронтације погледа »Хотела Ламбер«. Чарториски и његови сарадници посматрајући диференциране националне покрете Словена и Румуна, који нису имали доста еластично и свесно водство а исто тако одређеног програма независности – почели су опет стављати нагласак на значај државе. Чак су сматрали да сама држава може створити националну заједницу међу народима који се разликују »расом« и језиком, ако ови народи нису још изборили одређену националну свест. У мањим народима, у случају да ова свест већ постоји, признавали су само потребу гарантовања услова за слободни развој или потпуних права у оквиру федерације под руководством нације која је и досад владала.¹⁸⁾ Враћали су се у великој мери пројектима федерације које је предлагао Чарториски у Наполеоново доба, а којима је порекло просветитељска мисао.¹⁹⁾

Концепција асимилације балканских народа у оквиру Турске је представљала пример улоге вере у улогу државе, вере која је произлазила из разочарања због балканских националних покрета. У идеологији »Хотела Ламбер« њу је покушавао увести Чајковски. Заступало се становиште да Порта може интегрисати поробљене народе на исти начин на који је то учинила француска влада према свим провинцијама своје земље. Довољно је за то што се структуре које произлазе из освајања замене складном коезистенцијом разних народа, раса и вера. Закон који гарантује пуну једнакост свима становницима државе и увођење војне обавезе хришћана створиће јединствени национални осећај.²⁰⁾ Захтев војне обавезе, који су много пута понављали активисти »Хотела Ламбер«, имао је велику улогу у идеологији. С једне стране, била је то последица племићке доктрине, која је везала права и привилегије у држави (у нацији) с обавезом њене заштите, а са друге – резултат модерног схватања о интеграционој улози армије и војне

17) Извјештај Заха 3 X 1845, Чарт. IV 5392, с. 1186, 1190 («il faut marcher pratiquement dans la voie des libertés nationales, d'auteurs libertés ne sont pas compris»), извјештај Чајковског 14 XI 1848, Чарт. II 5494, с. 948) »код Словена је националност много више цењена него принципиум и либералне реформе«).

18) Инструкција Чарториског Болмину 2 X 1848, Чарт. IV 5423, с. 1188 слично: *Les Slaves d'Autriche*, Париз 1861, с. 52; F. Wollman, *Slavism and antislavism* Праг 1968, с. 202, 205 Види: Концепција Енгелса о тако званом »неисторијским нацијама која је била створена као последица 1848 – 1849 године (J. J. Wiatr, *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej*, Варшава 1969, с. 36).

19) J. Skowronek, *Antynapoleonskie koncepcje Czartoryskiego*, Варшава 1969, с. 50 – 54 и др. У почетној фази балканских акција концепције федерације биле су представљане веома опрезно и искључиво у односу на етнички блиске народе, на пример извештај Заха 2. IV 1843, Чарт. IV 5390, с. 39; Види: *Kilka słów o braterstwie slowianskim*, »Kronika Emigracji Polskiej« књ. II: 1834 – 1835, с. 244 (критика тенденција к стварању државних наднационалних органа, пошто недостаје у њима кохерентних елемената у политичким замишљанима и тежњама).

20) Нота Чајковског Порти I VI 1850, Чарт. IV 5669, с. 205; Види: В. Lewis, *Narodziny nowoczesnej Turcji*, Варшава 1972, с. 13 (до половине XIX века није постојала национална турска свест, а доминао је осећај припадности једној држави и заједници ислама).

обавезе, али заобилажењем питања националног карактера државе и армије. Чајковски је на неки начин променио мисао пољске просвећености да нација мора да се брани – говорећи да ће заједничка одбрана државе – створити осећај националне заједнице.²¹⁾

Исто тако дубоке промене су произашле у схватању критерија и граница националних посебности. Представници »Хотела Ламбер«, одмах после уводног сусрета с балканском стварношћу, признали су да језик и вера имају овде многострану улогу. Разлике у вероисповести, а чак и у религији, стварају поделе унутар појединих нација (нарочито Хрвата и Срба) и нису увек критериј који одваја поробљене народе од поробљивача (хришћани и муслимани у Турској). Где се религиозне поделе одвијају унутар нације, тамо се активисти »Хотела Ламбер« изјашњавају за смањење улоге верског чиниоца и за стварање осећаја националне заједнице изнад ових подела. Сматрајући – изузев неколико изузетака – (Замојски, после Валеријан Калинка) – питања религије на утилитарно-просветитељски начин, трудили су се да се црквена организација искористи у националном покрету. Од клера – особито нижег – они желе да учине иницијатора и организатора народног покрета умереног, али масовног карактера; уз помоћ свештенства желе исто тако развијати народну просвету. Њихов занос католичким мисијама постаје слабији, а кад су констатовали верност већине народа православљу, спремни су подржавати борбу за признање њеног националног карактера. С обзиром на врло ниску националну свест становништва, баш у тој борби сматрају обавезну почетну етапу националног покрета²²⁾, мада не престају тежити да се у развој просвете и националног покрета укључи и католички клер. Међутим, никако они не налазе никаквих национално-стваралачких могућности у исламу.

Осим тога и националном језику који се тек стварао у модерном облику, приписивали су неку стваралачку улогу али само у случају народа који су се потпуно разликовали од својих суседа (Румуни и Јужни Словени у односу на друге народе). У оквиру јужнословенског света активисти »Хотела Ламбер« су видели у тој области више сличности него разлика. И ако су неки (на пример Зах) констатовали да има јаких језичких посебности, оцењивали су да је то чинилац који смањује јединство суседних нација – нпр. Срба и Хрвата, или пак Чеха и Словака. Сличност словенских језика је била главни аргумент у захтеву словенске везе или заједнице у било каквој форми.²³⁾

У тој ситуацији сарадници Чарториског почели су стављати већи нагласак на домаће обичаје, исторнјску традицију и најзад – на широко схваћен национални карактер. Истицали су потребу популарисања властите историје, али у пракси су се органичавали на експонувању традиције сарадње, а особито – просветитељских аналогича у историјском развоју Пољске

---

21) Извештај Заха, 6. I 1844, Чарт. IV 5390, с. 191; инструкција Чајковског Звјерковскоме 18 IV 1844, Чарт. IV 5411, с. 547.

22) Z w i e r k o w s k i, »*Sur l'avenir des Slaves meridionaux*«, 29. XI 1842, Чарт. IV 5410, с. 766; извештај Заха 6 I 1844, Чарт. IV 5390, с. 178.

23) Извештај Заха 1. VIII 1845, Чарт. IV 5392, с. 882; меморијал Звјерковског 6. X 1842, Чарт. IV 5410, с. 721.

Међутим, париска група која је руководила целом акцијом, према панславистичким исту-
пима неких представника странке баш је наглашавала посебност између словенских наро-
да такође у области језика («Trzeci Maj» 15. VII 1840, с. 130);

и појединих балканских земаља.²⁴⁾ Просветитељско-либерална група с кнезом Адамом на челу задржала је ипак – особито после 1849. године – знатну дистанцу према историјској традицији. Изразито се супротстављала тежњама реакционарних тумачења те традиције, које су могле постати објашњење реакционарних потеза или потеза који су тежили учвршћивању туђе власти над нацијама.²⁵⁾ Међутим, представници конзервативних тенденција признавали су да је историјска традиција важан аргумент у корист права нације на независност и детерминанта дањег развоја нације.²⁶⁾

Исто тако, становиште активиста »Хотела Ламбер« у питању националног карактера није било једнако. Представници умерено-демократских тенденција, према романтичном схватању, видели су искључиво – носиоца чисте традиције и »националног духа« у простом народу. У комплексу особина од којих се састоји »национални дух«, или можда његов морални лик, увек су примећивали стихијску љубав слободе и властите посебности, стварни демократизам, поштење, национални понос, храброст и сл.²⁷⁾ Више пута тражење главних особина нације сводило се на показивање заједничких црта с пољском нацијом или на показивање постојања, у већој мери него у другим народима, неких универзалних особина (искреност, пријатељство, осећајност).²⁸⁾

Последица ове идеализације балканских народа (у ствари само словенских) је била резултат потребе систематичнијег примењивања туђих узора у даљем развоју тих народа.²⁹⁾ Постепено учвршћивала се и негативна оцена западноевропских друштава (или друштвено-привредних пољских недостатака), која је била продубљивана разочарањем политиком западних великих сила. Ова оцена се обликовала примајући конзервативно-племићки или демократско-независни став, евентуално била је полазна тачка за потпуну негацију западне цивилизације – којој се супротстављала боља, услађена са природом словенска цивилизација, а понекад чак и турска.³⁰⁾

---

24) (Czartoryski?), »Article du Polonais de l'avenir de la Russie et de l'Europe, 1838 (?), Чарт. Евиденција, »Memoriały i noty 1831 – 1840«, извештај Чајковског, 16 VII 1845, Чарт. II 5489, с. 86; Влада Кошћелскоме 17. IX 1851, Чарт. III 5677, с. 95.

25) Влада главном агенту 7. XI 1851, Чарт. III 5677, с. 148. Чарториски, а још више Звјерковски, репрезентовали су »грађански историцизам« тражећи у историјској традицији националну, друштвену и политичку афирмацију умереног националног покрета. (Види: Д. Ђорђевић, *Улога историцизма у формирању балканских држава XIX века* (у оквиру) Зборник филозофског факултета, књ. I Београд 1968, с. 309 и др.)

26) Замојски Решид-Паши, 2 IX 1847, Чарт. IV 5431, с. 65.

27) Извјештаји Звјерковског 14 VII и 1 X 1842, Чарт. IV 5410, с. 671 и 717; Извјештај Грегоровича, Загреб 2 V 1849, Чарт. IV 5426, с. 518.

28) Јанковски (Jankowski) Душинскоме (Duchinski) 28 IV 1850, Чарт. IV 5669, с. 513.

29) »Из очевидног искуства видимо да ништа егзотично у својој првобитној снази се не може присвојити, да би се морални облик нације требао испрести само из њених нарава припремљених животом њеног духа, њене националности, њене историје, њених обичаја и религија. Извесно време може подлећи овом импулсу који га зове у живот, али може црпсти своје снаге у тим изворима само дотле, док народ не угледа потребу (изградње) нових и чвршћених основа«.

(Звјерковски Замојскоме (1839), Чарт. IV 5410, с. 96) Слично – аполигија »грађанства« које је ницало из историјске традиције и националних обичаја (релација Звјерковског о Србији за »Journal des Debats« 4 IX 1842, Исто, с. 695.

30) Чајковски Чарторискоме (1841) Чарт. IV 5379, с. 101; Бистшоноовски (Bystrzonowski) Чарторискоме 23 II 1849, Чарт. IV 5425 с. 857.

Разноврсност погледа активиста »Хотела Ламбер« показивала се и у темељном питању друштвене базе национално-стваралачких процеса на Балкану. Звјерковски је видео ову основу у »простом народу«. Чак и ако народне масе, због превеликог насиља, још »националности ни слободе не осећају и не разумеју« – ипак у њима »треба тражити људе са пожртвовношћу ... пошто се могу купити, само у вишим (друштвеним класама) – а предају се онима који више поклањају«.³¹⁾ Други активисти »Хотела Ламбер«, са кнезом Адамом на челу, ограничавали су улогу народа само на чување »осећаја расног достојанства«.³²⁾ Егалитариој замисли иације супротстављали су њен класни модел, који произлази из раслојавања друштва или неједнакости улога у процесима стварања и развоја нације. Улогу хегемона нације хтели су поверити племству, с владајућом »националном династијом« на челу. Посматрања балканских реалија брзо су довела до закључка да реализација тог захтева иије могућа – због однорођивања или националне индиферентности већег дела племства, а још чешће због потпуне ликвидације тог слоја у прошлости од стране Турске.³³⁾

То је агенте кнеза Адама одвело до тражења друштвених група које би примиле на себе функције водећег друштвеног слоја у развоју нације. Само је Зах видео могућност да, због недостатка племства, ову улогу одигра буржоазија која се тек почела рађати.³⁴⁾ Други су хтели створити »црквену аристократију« (или интелигенцију са основом у учитељском кадру) – путем борбе за еманципацију православне цркве и развоја националне просвете у словенским земљама.³⁵⁾

Ипак би просвета била подређена националним циљевима једино у почетним етапама, или у случају неопходности супротстављања спољним васпитним узорима (који су били сматрани као негативни). У условима нормалног, мање – више напредног развоја нације (нпр. у Србији) просвета би требало да добије утилитарнији карактер како би служила процесима унификације народа и савладавању регионалних партикуларизама.³⁶⁾

У својим концепцијама нације »Хотел Ламбер« је драстично редуковао друштвену проблематику. Неки од његових балканских активиста хтели су сачувати или васпоставити племство, признајући самосталну улогу државе у креирању и еволуцији друштвених структура.³⁷⁾ Додуше Чајков-

31) Извјештаји Звјерковског 3 V и 14 VII 1842, Чарт. IV 5410, с. 616 и 671; умереније Зах (извјештај Заха, 31 XII 1845, Чарт. IV 5393 с. 820) и Бистшоноовски (Дневник Бистшоноовског I III 1849, Чарт. Евиденција, рукопис 1221).

Али конзервативиста Замојски одушевљавао се на други начин: »колико врлина у себи сакрива просто, *недирнуто сусретом са влашћу* (нагласио је Ј. С.) турско племе« (дневник Замојског, »Jeneral Zamoyski«, књ. V, с. 297).

32) Влада Чајковскоме 27 IX 1848, Чарт. IV 5423, с. 1083.

33) L. Wystrzowski, *Sur la Serbie*, Париз 1844, с. 11; извјештај Чајковског 27 X 1841, Чарт. IV 5411, с. 35. Доследну апологију (чак и поисламљеног босанског племства) један од агената завршава страсном филипиком: »Махмуд је погубио јањичаре и наследно отоманско племство и шта је измислио? Од обућара и столара направно је мајсторе, износио је демократизам (sic), наследне титуле је поништио али тај обућар пљачка благо, пошто још никад није видео толико злата плаши се Руса јер његових снага није могао савладати шилом и чекићем, подносио је политичке шамаре јер је пре много пута био пуки сиромас«. (Michal Budzyński) Михал Будињски брату 17 IX 1848, Чарт. IV 5423, с. 1101)

34) Извјештај Заха 12 VII 1847, Чарт. III 5394, с. 128.

35) Нота Чајковског 1 X 1844, Чарт. IV 5412, с. 426.

36) Извјештај Заха 6 I 1844, Чарт. IV 5390, с. 181; Влада Чајковскоме 7 III 1850, Чарт. III 5436, с. 64.

37) Извјештај Чајковског 6 IX 1845, Чарт. II 5489, с. 261.

ски се радо користио најједноставнијим формама агитације и представницима »доњих друштвених слојева«, да се приближи народу, али целу националну завереничко-пропагандну акцију на Балкану је сматрао као ефикасни антидотум за »ружну завист и републиканске ругобе које су довеле Пољску к пропасти«.38) Једино Зах – вероватно због раније сарадње са Лалевелом – био је представник теорије првобитне народне власти у целом словенском свету, али није из тога изводио никакве конкретне захтеве.39)

У току револуције 1848. »Хотел Ламбер« још је прихватао реформе увођене властитим снагама балканских народа (пре свега аграрне реформе), али је изразито препоручивао да главни циљ постане борба за независност, а не »подржавање Француске«, то значи револуције.40) Чарториски је оправдавао демократске тенденције само као »неопходност епохе« која је била изазвана »упорношћу и често неправедношћу влада, особито северних« и проповедао је потребу да се национални покрети утемеље на »принципима религије, рада, власти, послушности и правединости, на које су заборавили народи и због тога пали су у несрећу«.41)

Као најважнији, често једини начин деловања државе на друштвени и унутрашњо-политички напредак, »Хотел Ламбер« је почео сматрати привредни развој земље. Економски успех појединаца и друштва могао је најбоље служити слабењу незадовољства и децентралистичких тенденција унутар државе или учвршћивања веза које су излазиле изван оквира нације и које су на неки начин замењивале унутрашње, националне везе, везе које су обухватале балканске народе Турске или Јужних Словена.42) Али пре свега путем стварања чврсте и задовољне »средње класе« требала је елиминисати друштвене потресе и радикалне тенденције у националним покретима.43)

У првим годинама своје балканске делатности »Хотел Ламбер« – према основним концепцијама кнеза Адама – трудио се да наговори конзервативне легитимистичке енглеске и француске политичаре да приме начела слободе сваке нације (која произлази из права природе и изразитог ојачања националних покрета на Балкану и у целој Европи) сваког народа као основу међународних односа.44) То ново начело требало би заменити владајући у досадашњој политици принцип »мира који има легалне форме« (то значи таквог који не изазива брутално претварање унутрашњих структура поробљене нације од стране победника) и принципе »деструктивног освајања« (које је тежило унификацији поробљених народа с владајућим).45)

38) (C z a j k o w s k i), »Nota dla jadacego na Ruś«, (пролеће 1844), Чарт. IV 5487, с. 131.

39) Извештај Заха 31 XII 1846, Чарт. II 5393, с. 820; Види: F. W o l l m a n, *Slavismy*, с. 225.

40) Влада Чајковскоме 27 IX 1848, минута, Чарт. IV 5423, с. 1085

41) Влада Дроздовскоме (Drozdowski) који је руководио политичком агенцијом »Хотела Ламберт« у Истанбулу (27 IX 1853, Чарт. III 5679, с. 6; Чарториски Замојскоме 7 I 1850, »General Zamoyski«, књ. V, с. 302

42) (Czartoryski) (Чарториски Решиду, после 21 VIII 1839), копија Чарт. Ев. »Memoriały i Noty«, Меморијал Заха (1844), Чарт. IV 5390, с. 15-17.

43) Звјерковски Садик (Чајковскоме) 27 I 1853, Чарт. IV 5399, с. 92; Влада главноме агенту 7 VIII 1851, Чарт. III 5677

44) L. B y s t r z o n o w s k i, *Sur la Serbie*, с. 2.

45) (L. Z w i e r k o w s k i), *Réponse à Mr E. de Girardin suivie de quelques mots*, Pariz 1855, с. 16 (Czartoryski), »Consideration sur une crise en Europe« 1848, Чарт. III 5368, с. 46.

Под притиском тадашње ситуације на Балкану и политике великих сила, Чарториски и његови сарадници почели су одустајати од бескомпромисног проповедања постулата пуне независности сваке нације. Концепције нације у односу на балканске земље биле су обогаћене или радије модификоване преко све јаче експоноване идеје федерације. Истовремено изразито је ослабила веза међу моделима федеративних структура, а темељним начелом пуне слободе и посебности сваке нације. Почетни захтев федерације народа веома блиским етничким поретком (Јужни Словени) од краја 40-тих година је био замењен предлозима федерације земаља повезаних једино државно-политичким заједницама, која је била пред вековима натура на путем освајања. »Хотел Ламбер« је редуковао још више тај програм, желећи једино да »освајању путем деструкције« супротстави »еманципацију путем конзервације«, тј. постепених компромисних уступака без основне промене структура постојећих многонационалних држава.⁴⁶⁾

Једна од главних основа федерације нације било је пољско словенофилство, које је у тим годинама доспело до свог врхунца. Активисти »Хотела Ламбер« веровали су да ће с обзиром на своје историјске традиције и националне и цивилизацијске вредности »Пољска као најплеменитија сестра у словенској породици бити водитељица у великој борби за права и независност побратимских народа.«⁴⁷⁾

Истовремено су се супротстављали панславизму као идеологији која тежећи стварању јединствене словенске државе неће гарантовати »националност сваког од словенских народа« и онемогућиће утицај универзалних »племенитих идеја човечанства и цивилизације на те народе.«⁴⁸⁾

Раније поменути садржаји, а пре свега модификације идеје »Хотела Ламбер« повезане с проблематиком нације, биле су доказ да јача криза која је била изазвана сучељавањем првобитних идеолошких примеса с балканском стварношћу. Свакако, притисак те конфронтације на поједине центре странке није био једнако снажан. Због тога париска »централа« групе – »влада« сачувала је веома стабилне принципе концепције нације⁴⁹⁾ претварајући под утицајем актуелних захтева међународне политике готово искључиво програм федерације, када су њени представници на Балкану темељито променили тај чинилац идеологије. Већ се у првим годинама балканске делатности показало да првобитна, романтична идеализација одлика и духа нације не одговара стварности и – што је важније – не може бити основа за практичну и успешну политичку акцију. Слика националних структура и национално-стваралачких чинилаца постаје конкретнија, али и више се компликује. Запажене већ после првих опсервација неке слабости националних покрета на почетку не подривају оптимизам пошто преносе национални покрет на странци ближи пут рационалистичко-просветитељских акција и дипломатских потхвата. Према основним начелима

46) Извештај Заха 31 I 1845, Чарт. IV 5392, с. 138; Czartoryski »*Caractère du peuple français et l'influence qu'il exerce sur les autres pays*«, 1852, Чарт. IV 5594, с. 47 и 53.

47) »Trzeci Maj« 23 I и 21 II 1840, с. 26., 46; види: A. Zielinski *Naród*, с. 52-66, B. Piotrowski *Delegacja wielkopolska na Zjeździe Słowińskim w Prazde*, »Научне свеске Универзитета Адама Мицкијевича у Познању«, серија »Historia«, свеска 6:1964, с. 103.

48) »Trzeci Maj« 30 VII 1842, с. 359, види: H. K a h n, *Panslawizm*, с. 6, 32-35.

49) Нпр. поред критичких примедби агената на тему нивоа националне свести балканских народа »Влада« је видела »ватру љубави према отаџбини раздражену великом властитом љубављу и личном уображеношћу у вишим класама, а великим осећањем расног достојанства у простоме народу« (Влада Чајковскоме, 27 IX 1848, Чарт. IV 5423, с. 1083.).

идеологије странке дозвољавају продубљавање компромиса националног покрета, дозвољавају велику еластичност концепције нације зависно од актуелних политичких потреба, а што је најважније – ојачавају наду за идеолошко и морално-политичко предвођење Пољске (а конкретно »Хотела Ламбер«). Чак и тенденцијски преувеличаван недостатак класе – хегемона националног покрета и низак степен националне свести балканских народа воде оптимистичноме закључку – да ће у тој прилици инспирације странке Чарториског дати стоструки плод, и да ће тиме странка добити верније партнере, који ће бити лансирани као вође покрета као и да дозволе странци да се неки елементи свести и особине нације обликују према циљевима и идејама »Хотела Ламбер«.⁵⁰⁾

Те наде и политички рачуни чине да у сучељавању с балканском стварношћу групација Чарториског не покушава извршити темељне ревизије своје првобитне замисли о нацији. Уместо тога, тражи посредна решења – диктирана конкретним, актуелним политичким циљевима. Групација Чарториског не одриче начело пуне слободе и независности, него у пракси : у односу на балканске народе – захтева културно-административну аутономију, тумачећи то непотпуном индивидуалношћу или ниском свешћу већине нација. Али ипак, следеће умерене политичке и културне иницијативе – завршавају се неуспесима. Порази су произлазили из потпуног недостатка реалних снага, али продубљивали су тенденције критиковања балканских партнера или идеолошких премиса властитог политичког програма.

Симптоми кризе, која се рађа, идеологије »Хотела Ламбер« у националном питању најраније су се могла приметити у оценама свести и националног карактера, тј. у оној области која је у просветитељско-романтичној концепцији нације одиграла посебну улогу и као што се чинило на почетку – имала је највише шанси за успех. Репрезентанти конзервативних тенденција почели су све јаче наглашавати низак степен националне свести и преувеличавати негативне особине »националног карактера« балканских народа (плашљивост, неповерљивост, пасивно подношење неправедности и насиља). Од идеализације и одушевљења брзо су прелазили на тенденциозну критику, или чак на презир, често с окусом западњаштва.⁵¹⁾

Почињали су наглашавати доминацију свог националног егоизма или потребу стварања јединствене државне свести која би везала народе предање једној власти.⁵²⁾ Други, расположенији за умерени либерализам, много рационалније су оцењивали прилике. Признајући недовољност снага појединих народа и доминацију регионалне свести, (а не општенационалне), напуштали су концепцију независности нација у корнст различитих форма политичког словенофилства и компромисних пројеката ограничене слободе појединих нација у оквиру федерације.⁵³⁾ Један део активиста који су при-

50) »Trzeci Maj« 5 III 1842, с. 242.

51) Вјелогловски (Wielogłowski) Замојскоме, 16 IV 1844, Чарт. IV 5413, с. 271; извјештај Жуковског (Żukowski) о Румуњима, 26 IX 1853, Чарт. IV 5600, с. 636.

52) Духињски (Duchinski) Замојскоме 13 VII 1850, *Handelsman, Ukrainiska polityka Czartoryskiego*, Варшава 1936, с. 145.

Будињски (Budzynski) Замојскоме 7 I 1846, Чарт. IV 5451 (пројекат претворења Татара и подунавских Козака у преторијанце краљевске власти Чарториског!), нота Чајковског 1 III 1850, Чарт. IV 5669, с. 204

53) Види: F. Wollman, *Slavismy*, с. 224-226 и др.; извјештај Заха, 31 I 1845, Чарт. IV 5492, с. 113; Грегорович (Gregorowicz) Звјерковскоме, 26 V 1849, Чарт. IV 5426, с. 877.

падали тој групи (Звјерковски, Бистшоивовски – а понекад и кнез Адам) сачувао је своју симпатију према балканским народима. Признали су, ипак, немогућност реализације својих концепција, а кривицом за њихов пораз у том тренутку су оптерећивали западне велике силе и Турску.⁵⁴⁾ Осим различитости позитивних програма, целу је ту групу спајао антиоксидентализам који је произлазио из сучељавања националних идеја странке са балканском стварношћу, а пре свега с њеним детерминантама у сфери међународне политике.

Ипак је, углавном, у странци Чарториског наступало брзо и потпуно разочарење посебним моделом и политичко-друштвеним структурама балканских народа. У томе се испољила слабост романтичних елемената у идеологији »Хотела Ламберт«. Почетни ентузијазам, који је био површан и мисао на просветитељски сентиментализам, уступио је место критици – која је произлазила из мање-више свесног супротстављања балканским структурама универзалнијег модела нације која ниче из просветитељске мисли, а у неким елементима из западних узорака или идеализације пољског народа. Само је један чинилац остајао непроменљиво романтичан. Подједнако ентузијазам и критика произлазили су из признања да су моралне врлине (подједнако индивидуалне или још више целе заједнице) једна од главних основа нације. Међутим, национална посебност и њена апологија играле су у идеологији групације Чарториског малу улогу. Знатно мању него у умерено-демократској мисли. Али, за разлику од свих струјања демократске мисли, експонување националне специфике било је у конзервативној мисли »Хотела Ламберт« заштитна баријера пред превише универзалним моделом у којем су се могле сакрити прогресивни садржај и револуционарни појам нације.⁵⁵⁾

У поменутој концепцији нације превладавали су елементи умерене просветитељске мисли, који су били модификовани конзервативним постреволуционарним тенденцијама. Они су се испољили у односу на питања државе и друштва, привреде и Цркве, а такође и у доминацији рационалистичког и утилитарног става. Под утиском балканске стварности и романтизма, политичка мисао странке Чарториског била је обogaћена на почетку његових балканских акција. »Хотел Ламберт« је укључивао у словенофилство захтеве умерених реформи које су тежиле к учвршћивању балканских земаља и смањењу дистанце између њих и Запада. Конкретне садржине које су испуњавале визију нације, а које су произлазиле из балканских опсервација, нису остале одвише богате (што је вероватно произлазило у истој мери из доминације просветитељских тенденција у идеологији странке, као и из слабог познавања и специфике балканских народа који су се тек родили).

Међутим, конфронтација с балканском стварношћу и потребе политичке делатности убрзавале су еволуцију у схватању нације, а пре свега су продубљивале идеолошко-политичке разлике у странци. Биле су оне много веће и темељитије него су то досада сматрали историчари. Ова размишља-

54) »Створили смо сами себи теорију Словенства и видели смо националност тамо где је је била само пучка народност (Ј. С.). Ни Пољска, ни европска ствар не може се данас ослањати на Словене који су премало развијени да би се могло на њих активно рачунати. Она снага се покаже, кад уз помоћ времена и јаког старања, може се развинути на простоме путу« (Бистшоивовски Чарторискоме, 6 VI 1849, Царт. IV 5426, с. 887).

55) Види: J. Woronicz, *Rzecz o monarchii*, с. 15.

ња показују да постоје најмање три посебна делимично-антагонистичка става (консеквентан конзерватизам Замојског, либерално-конзервативан просветитељски став Чарториског и умерени демократизам Звјерковског и деломично Бистшоновог).

Слабост и порази балканских националних покрета и неуспеси у борби за превагу утицаја у земљи – продубљивали су критицизам активиста »Хотела Ламберт« у односу на улогу коју може одиграти национално питање у најближем периоду.⁵⁶⁾ Доста јединствена визија сложених и победничких националних тежња била је својеврсна утопија »Хотела Ламберт« и била је замењена тенденцијама безобзирног првенства интереса властите нације и још јачег рачунања на политичке реалије, а чак и помирења с њима; слично као и у идеологији већине националних покрета на прелому 40-тих и 50-тих година XIX века долазило је до прелаза од »идејног национализма« према »политичкоме национализму«,⁵⁷⁾ од вере у могућност решења главних проблема међународне политике, путем узимања у обзир потреба свих нација према тежњама к укључењу интереса своје нације у програм постојеће реалне међународне политике, повезано с резигнацијом од изградње њених идејних основа.

Паралелно, а чак и мало раније од крајњег политичког пораза »Хотела Ламберт« на Балкану, долазило је после 1848. године до распада концепције и националног програма – слично као у целој идеологији странке Чарториског.⁵⁸⁾ Од идеје из 40-тих година XIX века остало је једноме делу активиста солидарисање с борбом за слободу балканских народа и мисао на потребу узајамне сарадње тих народа.

Недавним најупорнијим ентузијастима великих идеја остала је горчина потпуне катастрофе. Њу је, међу осталима, изразила и најближа Чајковском Ludwika Sniadecka (Лудвика Шњадецка) пишући: »Ја сам сама раније сањала о златном раздобљу човечанства, о слободи, о уједињењу нација, о ликвидацији рата и његовом уништењу заувек. Прошле су године и данас више у то не верујем. Свет остаје такав какав је, и свет је створен за људе такве какви јесу. Увек ће постојати слободни људи и робови и увек ће бити патње« (...).⁵⁹⁾

56) влада Чајковскоме, 27 II 1847, Чарт. III 5398, с. 63; извјештај Будињског 7 V 1848, Чарт. IV 5452, с. 419.

57) Види: R. V. K a n n, *The multinational*, књ. I, с. XVII, посебна криза у националном питању доживљава у том тренутку (наравно због других разлога (и револуционарна мисао европска) исто., с. 43. J. J. Wiatr, *Naród*, с. 35./

58) Види: J. F e l d m a n, *Dziewie*, књ. I, с. 289 – 302. Слично »прелаз руског словенофилства из филозофско-утописке етапе к политичној пракси довео је к »остваривању« а такође осиромашењу и смањењу словенофилске идеологије« (A. W a l i c k i, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od Oświecenia do marksizmu*, Варшава 1973, с. 172).

59) Шњадецка (Sniadecka) Бистшоновоме, 18 XI 1859, M. C z a p s k a, »Ludwika Sniadecka«, Варшава 1936, с. 204.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE NATION-KONZEPTION »HOTEL LAMBERT« IN KONFRONTATION MIT DER BALKANISCHEN WIRKLICHKEIT

Der Autor behandelt das Problem, wie sich die Konzeption von der Nation, wie sie die Leute um Fürst Adam Czartoryski hatten, bei der Begegnung mit der balkanischen Wirklichkeit änderte. Nach Vorbildern der Aufklärung geschult und völlig in den Ideen der ihnen zeitgemässen Romantik, sahen sie in der balkanischen Realität Faktoren, die ihren traditionellen Überzeugungen widersprachen. Hier spielten Sprache oder alte staatliche Strukturen, die sie für die konstituierenden Faktoren der Nation hielten, nicht diese Rolle. Die Gläubigkeit schuf Unterschiede in dem, was sie als eine Nation ansahen, und sie war nicht immer Kriterium, geknechtete Völker von Unterdrückern zu scheiden. Besonders im Kontakt mit dem niederen Klerus waren sie bemüht, die Kirchenorganisation im nationalen Geist zu nutzen. Obgleich die polnische Emigration um Fürst Czartoryski nicht eine einheitliche Bewegung darstellte (sie teilte sich in wenigstens drei Richtungen und umfasste so das ganze Spektrum von streng konservativen bis zu äusserst demokratischen Gruppierungen), die Enttäuschung, die sie in der Begegnung mit der balkanischen Gespaltenheit erlebten, war ihnen gemeinsam. Nach dem Misslingen der Revolution von 1848 war das ganz besonders sichtbar.

АРБАНАСИ И ЊИХОВА ЛИГА ПРЕМА ОКУПАЦИЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ 1878. ГОДИНЕ

Хабсбуршка Монархија се давно пре отварања тзв. источне кризе 1875-78. године оријентисала на балканске земље у свом даљем ширењу. У том смислу постојале су разне деобе интересних сфера између ње и Русије још у XVIII веку. Чак и у мирном и политички стегнутом периоду владавине Свете алијансе (1815-48) Аустрија је бацила око на неке области у њеном јужном суседству. Када је на примјер, надвојвода Јохан 1835. године посетио Отоманску Царевину и Грчку, сматрао је да је слом султанове државе неминован, те је предлагао да дунавска монархија заузме Босну, Херцеговину и северну Албанију. Значај северне Албаније за Аустро-Угарску као противтеже словенству показао је и меморандум аустријског дипломате Ф.Липича из 1877. године.¹⁾ Нимало није било случајно што су Босна и Херцеговина још 30-их година XIX столећа повезиване с Горњом Албанијом.

После прелиминара у Сан Стефану, кад се непосредно пришло стварању нових граница на Балканском полуострву, Аустрија је желела да спречи спајање Србије и Црне Горе у новопазарском саицаку (јер би јој се тиме запретило надирање на долину Вардара и ка Солуну), те је наговорила Турску да пристане на њену окупацију Босне и Херцеговине. Гроф Јулије Андраши, водитељ спољне политике двојне Монархије, плашио се да би стварање заједничке границе Србије и Црне Горе водило словенској апсорпцији аутономне Босне и Херцеговине, а затим свакако и губитку за Аустро-Угарску танког појаса Далмације и стварању језгра за једну велику јужнословенску државу.²⁾

Још пре него што је Аустро-Угарска на Балканском конгресу (13. јун – 13 јул 1878) добила мандат да окупацијом Босне и Херцеговине разреши нагомилане проблеме у тим покрајинама Отоманског Царства, сази-

1) S. Skendi, *The Albanian national awakening 1878-1912*, Princeton 1967, 48.

2) *Archives diplomatiques du Ministère des affaires étrangères* (у даљем тексту: ADMAE), Correspondence politique et commerciale, Autriche, vol. 523, ф. 71-72, бр. 75. извештај о сусрету француског амбасадора у Бечу, маркиза de Vogüé 18. маја 1878 са грофом Јулијем Андрашијем.

вом и оснивањем арбанашке лиге у Призрену (10. јун 1878) на историјској позорници тога запетљаног момента јавио се још један фактор с којим је требало рачунати на том Конгресу. На састанку у призренској медреси присуствовали су и неки муслимански велепоседници (као »представници«!) из Херцеговине, Босне и новопазарског санџака, заинтересовани за заједничку борбу с Арбанасима против одвајања територија од османлијског муслиманског царства.³⁾ Ови феудални елементи из ранијег босанско-херцеговачког вилајета појачали су конзервативне муслиманске снаге, тако да је Пор-та и преко њих спроводила на Конгресу свој политички курс. Њеној политици је управо одговарало удруживање Босне с Арбанасима у одбрани северозападних страна Царства.⁴⁾ Присуство Босанаца представљало је најконкретније указивање на судбину арбанашких крајева, у условима наступања Црне Горе, Србије и Бугарске у стварању, уколико се Арбанаси не би држали Царства. Ипак, треба констатовати да су се између 47 потписника статута Призренске лиге налазиле само Санџаклије, али не и Херцеговци и Босанци.⁵⁾

Као што је познато, већ на оснивачком конгресу Лиге показале су се две различите концепције – протурска и исламска представника феудалних елемената, и аутономистичка чланова цариградског Централног комитета и извесних представника из редова ширих народних слојева. Превагу су имали они први, те је због тога Лигин статут (»карарнаме«) исказао солидарност с Муслиманима Босне и Херцеговине и њиховом владавином.⁶⁾ Тај статут у свом завршином члану (№16) иступао је не само у име Албаније и Епира него и у име Босне. На њу се стварно односи и седми члан који гласи: »Пошто су наши паћенички земљаци и једноверници на Балкану своје држање у целини прикључили нашем савезу и пошто њихови положаји имају важности, ступамо с њима у везу и већ према временским и месним приликама нећемо пренебрегнути што се тиче узајамне подршке и споразума.⁷⁾ Овај протурски и исламски карактер »карарнаме« условио је и њен антисловенски карактер, јер је Лига њиме примила обавезу да се бори за очување целовитости отоманске државне територије на Балкану. И члан III оставио је отворена врата за прикључивање Лиги представника из других крајева.⁸⁾

Не може бити сумње у то, да је Пор-та преко беговата настојала да тако одреди политичку линију Лиге да се ова не бори за арбанашку аутономију или независност, него да се ангажује за одбрану Босне и Херцеговине.⁹⁾ Идејна основа за такав став требало је да буде муслиманска солидар-

3) *Haus-Hof und Staatsarchiv* (Wien), Politisches Archiv, fasc. XXXVIII (Consulat Pristrend), Karton 225, Bericht n° 11 (Pol., Pristrend 18. VI 1878; S. Skendi, n.d. 36; J. Хаци-Васиљевић, *Арбанска лига-Арнаутска конгра*, Београд 1909, 46. – Види и S. Pollo-A. Puto, *Histoire de l'Albanie des origines à nos jours*, Rouanne 139-40.

4) S. Skendi, н.д., 38.

5) Б. Ступи, *Албанско питање (1875-1882)*, Рад ЈАЗУ 318, Загреб 1959, 323, 383.

6) Сл. Димевски, »Призренска лига« според извештаите на странските конзули, *Гласник на ИНИ бр. 3/1975*, 107.

7) *Actenstücke aus den Correspondenzen des k. und k. Gemeinsamen Ministerium des Äussern über orientalische Angelegenheiten*, Wien 1978, Док. 167, прилог, Скардар 20. VII 1878.

8) А. Хадри, *Прилог расветљавању Призренска лиге (1878-1881)*, Përparimi. Избор радова на српскохрватском језику I, Приштина 1967, 67.

9) Б. Ступи, н.н., 383.

ност.¹⁰⁾ Штавише, Призренска лига је у плановима отоманске владе имала да прими главну улогу у онемогућавању аустроугарске окупације Босне и Херцеговине.¹¹⁾ Ипак, не треба спремност Лиге у летњим и јесењим месецима 1878. године приписати само утицају Порте. Њеном настојању да се очува интегритет османлијске државе и њеној панисламској инклинацији ишао је на руку њен експанзионизам, њена борба за што веће пространство аутономне Албаније у муслиманском царству, дакле та несумњиво њена битна карактерна негативна црта.¹²⁾

Превласт конзервативних елемената бегова, ага и вишег муслиманског свештенства трајала је у Лиги до њеног заседања 27. новембра 1878. године.¹³⁾ То је, углавном, било и време реаговања Арбанаса на аустроугарско поседање Босне и Херцеговине.¹⁴⁾ Касније су преовладале аутономистичко-националне концепције у Лигином централном комитету које су водиле пасивизацији и неинтервенисању у погледу Босне и Херцеговине. Порта се није мирила с том тенденцијом у арбанашком покрету, него је, слично као Хафиз-пашу у Босну, послала међу Арбанасе мушира Мухамед-Алију да, заводећи мир и ред међу њима, потајно подстиче отпор против наступања аустроугарске војске.¹⁵⁾ Много важнија од ове чињенице била је околност да је родоначелник арбанашке аутономистичко-националне политике тога времена, Абдул Фрашери, био наклоњен Аустро-Угарској. Он је у бечким новинама *Mesager de Vienne* саопштавао своје програмске чланке још пре оснивања Лиге; 20. јуна 1878, пак, упутио је писмо грофу Андрашију у коме је тражио посебан положај Арбанаса у оквиру Отоманске Царевине и сл.¹⁶⁾

Други конституциони акт Лиге представља »Taalimat« (инструкције) прихваћен на скупштини Лиге 2. јула. Његов иницијатор била је радикална струја, но у његових 18 чланака не избија на видело неки обрт у мишљењу, можда због тога што је реч о организационом документу, усмереном ка пракси, а не политичком изјашњавању. У правилнику о устројству и распореду трупа (који је приложен »Таалимату«) било је предвиђено да се за одбрану Колашина, Пљеваља, Пријепоља, али и Фоче и Чајничу у Босни упути 3.000, а за пределе Гацка и Требиња 30.000 људи.¹⁷⁾ Карактеристично је

10) Сл. Димевски, н.н., 107.

11) Познати стручњак за питања Лиге К. Фрашери написао је: »Порта званично изјави да је спремна да спроведе одлуке Берлинског конгреса. Али је, при томе, покушала да кришом спречи окупацију Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске помоћу невладиних трупа, већином од снага Призренске лиге.« (К. Frashëri, *Histoire d'Albanie*, Тирана 1964, 140).

12) А. Хадри, *Национални покрет албанског народа од тридесетих година XIX века до краја 1912*, Из историје Албанаца, Београд 1969, 142-3.

13) Ш. Рахими, *Питање аутономије Албаније у оквиру Османског царства 1877-1881*, зборник радова: Међународни научни скуп поводом 100-годишњице устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама и источној кризи 1875-1878. године, том I, Сарајево, 1977, 333.

14) Сл. Димевски, н.н., 107.

15) В. Чубриловић, *Босански устанак*, Београд 1930, 344.

16) Н. G. Schandergl, *Die Albanienpolitik Österreich-Ungarns und Italiens 1877-1908. Albanische Forschungen*, B. IX, Wiesbaden 1971, 46.

17) А. Хадри, *Прилог*, 40; (Actenstücke, Док. 167. прилог II, Скадар 20. VII 1978.

да је било одређено слање оружаних снага само у области око пројектованих црногорских граница Херцеговине и Босне, а не дубље. То упућује на закључак да се том експедицијом више мислило да се притисне у рату победничка Црна Гора, с којом је Лига мислила да пречисти рачуне, него за одбрану Босне и Херцеговине од аустријске окупације. Биће да је у таквом слању Лигиних трупа у Босну и Херцеговину опет дошла до изражаја проаустријска нота Абдула Фрашерија. О атмосфери у Призрену тих дана сведочи реферат скадарских делегата, који су по повратку из Призрена, приликом подношења извештаја (6. јула) наводно, изнели и став Лиге према двојној монархији: (III) »да ће Аустрија, ако буде хтела да уђе и заузме Албанију, бити дочекана као пријатељ и заштитник, да се призива интервенција те силе, – а није искључена ни интервенција других«. ¹⁸⁾

Аустроугарски конзул у Скадру Ф. Липич није знао за иницијативу коју су предузеле присталице Абдула Фрашерија, те је даљу уздржљивост Лиге (од средине јула) приписивао Портиним упутствима да Лига »не излази из става ишчекивања због предстојеће окупације Босне и Херцеговине«. ¹⁹⁾ Држање Порте тих дана било је сасвим супротно оваквом оптимистичком очекивању. Хафиз-паша, кога је Porta слала као команданта у Босну (чији се долазак у Сарајево очекивао 12. јула и који је јавно носио Портину директиву да масе не даду оружани отпор уласку окупаторских трупа, него да се само протестује због уласка ²⁰⁾) распоредио је оружје и муницију косовским Арбанасима да би се спремили за одлазак у Босну и Херцеговину. То оружје и муниција потом су експедовани по казама да би се изручили живљу. Пре 18. јула стигла је депеша из Босне од стране сарајевског одбора да се покрене косовско становништво; у њој је речено да су Босанци одлучили да се одупру окупацији, те да се позивају Арбанаси да узму оружје и да им се придруже. ²¹⁾

С Хафиз-пашом је, без сумње, отпутовао у Сарајево и познати агитатор Мехмед Нуредин Вехби-ефендија Шемсикадић, пљеваљски муфтија, који је, иначе, присуствовао оснивачком конгресу Призренске Лиге. С њим и са Смаил Хаки-бегом Селимовићем је, наводно, стигло у Босну 3.000 бораца. ²²⁾ Преко овог податка не може се лако прећи, јер је он исказан јавно у средини која га је могла верификовати. У сваком случају пљеваљски муфтија играо је током јула наглашену улогу у организовању отпора. Њега су

---

18) *I documenti diplomatici italiani*, II serie, voj. X, Roma 1976, 300-1, Б. Берно из Скадра 8. VII 1878.

19) *Actenstücke*, Док. 167, Скадар 20. VII 1878.

20) Б. Гаврановић, *Босна и Херцеговина у доба аустроугарске окупације 1978. год.*, Сарајево 1973, 176.

21) *Archivio storico del Ministero degli affari esteri (Roma)*, (у даљем тексту: ASMAE), *Politica* 1867-1888, б. 220, н° 3066 Solun 24. VII 1878, бр. 212 (према допису из Скопља од 18. VII 1878). – У току јуна 1878. агитацију против Аустро-Угарске спроводили су Осман Нури-паша, заповедник турских трупа између Митровице и Новог Пазара и пљеваљски муфтија (Народни гласник, Темишвар, 12/24. VII 1878).

22) Податак је изнео натпоручник Пинтер на јавном предавању у сарајевској касини, у првој половини јуна 1883 (Х. Силајџић, *Призренска лига у босанско-херцеговачкој штампи*, Косово V Приштина 1976, 130, према Сарајевском листу 14. VI 1883). – Пљеваљски муфтија је био члан Лиге (В. Чубриловић, н.д., 343. 365).

најзад (20. јула) локалне власти у Сарајеву замолиле да се врати кући,²³⁾ док је његов друг Пљевљак Смаил Хаки изабран за војсковођу босанских трупа када је (28. јула) од стране побуњеника акламирана нова власт.²⁴⁾ Треба претпоставити да је на такав положај Смаил Хаки изабран управо зато што је располагао спремном војском и што је, дошавши са Косова после стварања Призренске лиге, могао гарантовати добијање нових контингената с Лигиног акционог подручја.

И неки други подаци указују да су извесне оружане снаге са Косова отишле у подручје изложено окупацији Аустријанаца. Средином августа, кад је отпор у Босни у великој мери већ био скршен, Призреном и Приштином кретале су се мање колоне косовских и западномакедонских Арбанаса, који су се борили против Аустријанаца у саставу бивших трупа Хафиз-паше, али не као регуларна војска него прерушени у башибозук. Дезертери су наводили да се у то време против Аустријанаца у Босни борило још само неколико арбанашких табора, преобучених у башибозук. То су били припадници редовних турских трупа, и њих су заптије (жандарми) у Баковици и Приштини хватали и затварали, при чему је долазило до окршаја, па је било мртвих и рањених.²⁵⁾ Тога прерушавања било је и у самој Босни и Херцеговини. Мостарски Муслимани, војни обавезници, били су снабдевени из бивших турских складишта, те су их заједно с бившим турским официрима и војницима почели да облаче као башибозук.²⁶⁾ Дакле, косовски Арбанаси су учествовали у борби против Аустријанаца у Босни, не као Лигини одреди него као регуларна војска под фирмом арбанашког башибозука.

У борби против окупатора узели су активност учешћа и Арбанаси насељени у Сарајеву. Одлуком побуњеничке владе 3. августа, они су заједно с другим муслиманима са стране мобилисани и наоружани. У одлучним борбама које је 19. августа имао генерал Филиповић у Сарајеву, најжешћи отпор пружила је четврт вароши између Али-пашине цамије и војничке болнице, чији су становници били Арбанаси и сиромашне самарције.²⁷⁾ У боју код Читлука, јужно од Мостара, у скупинама од 12.000 устаника било је и нешто Арбанаса.²⁸⁾

Ако нема доказа да су Лигине јединице водиле борбу у Босни, оне су одмах биле упућене у гранична подручја Санџака. Скупштина у Призрену била је донела одлуку да подигне на оружје шест одреда добровољаца, сваки од 20-25.000 људи, с тим да се два таква корпуса упуте у Босну, а један у

23) Б. Гаврановић, н.д., 230. – На седници Вилајетског већа и Народног одбора у Сарајеву од 13. јула 1878. пљевалски муфтија био је главни говорник; рекао је да ће Босни доћи у помоћ Србија, Црна Гора и 300.000 Арнаута (М. Мандић, Повијест окупације Босне и Херцеговине 1878, Загреб 1910, 27; В. Чубриловић, н.д. 343-46), – Пљевалски муфтија се септембра 1878. истакао у борбама око Зворника (М. Прелог, *Повијест Босне у доба османлијске владе*, дио II, Сарајево с. а. 155) и 19. августа код Добоја (М. Мандић, н.д., 51).

24) М. Прелог, н.д. II, 143.

25) *Actenstücke*, Док. 208 (Скадар 25. VIII 1878).

26) *ASMAE*, б. 220, н. 3049, Ч. Дурандо из Гружа 24. VII 1878, бр. 62.

27) М. Прелог, н.д. II, 150 и 154.

28) М. Ђурђевић, *Мемоари са Балкана 1858-1878*, Сарајево 1910, 172-3; Н. Буцонџић, *Повијест устанка у Херцеговини и бој код Стоца*, Мостар 1911, 162

Бијело Поље, а 2.000 у Гусиње.²⁹⁾ Колашинци су рачунали с оружаним снагама са стране, те кад су видели да се војска повлачи из Босне и Херцеговине, дошли су у оружани сукоб са два батаљона низама.³⁰⁾ Према извештајима у Београду, у првој половини августа, 16.000 устаника (између којих 2.000 хришћана) родом из Новог Пазара, Призрена и Приштине налазило се у источној Босни.³¹⁾

Беч је у то време, природно, зазирао од покретања Арбанаса, те није имао позитивно мишљење ни о Призренској лиги.³²⁾ Диригеит аустроугарске спољне политике гроф Андраши, који је имао замашне планове с Арбанасима, није желео да све упропасти због сувише журног постављања гарнизона у Санцаку, гдје је било арбанашких насеља и коју је област својатала Призренска Лига. Арбанаси су Хабсбуршкој Монархији били потребни против Срба и Црногораца, с једне стране, и својом аутономијом против утврђивања Италије на источној обали Јадрана, с друге стране.³³⁾ Због тога је Аустро-Угарска била присиљена да у Призрену предузме агитацију против арбанашке интервенције у вези с окупацијом.³⁴⁾

Та агитација, као и општа ситуација уродиле су плодом. Када су Портини експоненти у Лиги постали свесни да ће без обзира на њихове жеље, Аустро-Угарска окупирати Босну и Херцеговину, једна од тачака њиховог програма била је да затраже подршку Аустро-Угарске да Црна Гора не би примила ништа с арбанашке стране.³⁵⁾ Ни британски конзул у Скадру, Кирби Грин, није очекивао одлазак већег броја Лигиних људи у помоћ Босанцима.³⁶⁾

Ипак, узнемиреност арбанашких маса није попустила. Послије уласка аустроугарске војске у Босну и Херцеговину (22. јула), изгледало је да ће те трупе ускоро бити и у Санцаку. Средином августа проширио се глас да босански устаници траже од Лиге помоћ и да се 20.000 Арбанаса упутило из Призрена у Босну. »Тај глас - пише С. Скенди - изгледа да није био потпуно неоснован, мада арбанашке борбене трупе нису ишле да их спасавају.« Деведнаестога августа почело је заседање представника првака из разних делова источних и североисточних арбанашких крајева и на њему је требало претрести питање војне помоћи Босни. Коначно је преовладало мишљење аутономистичко-националне струје да арбанашке снаге не могу ићи у помоћ Босни, јер су потребне за одбрану Албаније.³⁷⁾

Припрема за одлазак у Босну је било. Дебрани су, примерице, 5. августа јавили Лигином комитету да су спремни за маршовање. Два дана касније Централни комитет дао је заповест против уласка у акцију и Дебрана

29) В. Љ. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1898*, Београд 1924, 430.

30) *Исток* (Београд) 25. VII 1878, 2 (према вести из Дубровника бечком листу *Politische Correspondenz*).

31) *Politische Correspondenz* (Wien) 16. VIII 1878, 1.

32) Ј. Хаџи-Васиљевић, н.д., 36.

33) *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegausbruch 1914*, Erster Band, Wien-Leipzig 1930, С. 26, н° 32.

34) Државни музеј на Цетињу, приновљени рукописи 1878, ф. XXVI, концепт акта Спејера Лобанову од 24. VII 1878.

35) *S. Skendi* н.д., 48.

36) *Lidhja shqiptare e Prizrenit në dokumente angleze (1878-1881)*, Prishtinë 1978, 48.

37) *S. Skendi*, н.д. 47 и 56.

и башибозука из Цаковице и Хаса. Комитет је то учинио, јер је од стране мутесарифа (Ћамил-бега) и Насиф-паше био обавештен о Портиној телеграфској наредби да се народ опомене да буде миран и да се забрани одлазак нерегуларних чета. Коначну одлуку комитет је требало да донесе средином августа, с обзиром на то да је Илијаз-паша из Дебра већ био пошао, да је он председавао састанцима комитета и с обзиром на савет тетовског шејха Мустафе Роухија, који се очекивао из Цариграда. Муслимани Новог Пазара били су за помоћ Босни, те је за Сарајево пошло, наводно, 500-700 башибозука; ипак, народ је замолио Али Драгу да се најпре сачека одлука призренског меџлиса. Из Призрена упућени агитатори су се вратили. Званично гласило вилајета, лист *Косово* објавило је чланке који су мирољубиво писали о окупацији Босне и Херцеговине. У исто време шириле су се стравичне гласине о покољима жена и деце, о њиховом обешчашћивању од стране аустроугарских трупа, о заробљавању хиљада окупаторских војника, о убиству турских чиновника у Мостару и слично. Такве вести су годиле до краја узрујаним и фанатизованим муслиманским масама.³⁸⁾

Седмога августа комисија вали меџлиса из Призрена телеграфирала је у Босну да јој се јави када аустријска војска упадне у Босну, да би се тобож људи у Призрену и околним припремили да прискоче у помоћ.³⁹⁾ То је требало да буде знак о муслиманској солидарности, искреној или хипокритској.

Страни конзули из Скадра у другој половини августа једнодушно су јављали о великој узнемирености тамошњих Муслимана. Аустријски дипломатски представник јавио је да вести из Босне и Херцеговине јако загревају духове, те су се у Скадру причале бајке о поразима царско-краљевских трупа, док је освајање Сарајева просто прећутано. Чак и почетком друге декаде септембра Муслимани у вароши били су раздражени, слушајући стално гласине о поразима окупаторских трупа у Босни.⁴⁰⁾ Италијан је налазио да је стање духова осцилаторно. Скадарски правверни нису се могли помирити с тим да су изгубљени дистрикти које је поседала аустријска војска у Босни. Пошто су Муслимани мрзели Аустро-Угарску, било је од интереса како ће се понашати месни Лигин комитет према питању Босне.⁴¹⁾ Аустријски конзул обелодањивао је телеграме које је од своје владе примао у вези с наступом царско-краљевске војске у Босни, и то је обесхрабривало Скадрани муслимане који су држали страну побуњеницима. Насупрот тим информацијама, на градском тргу истицани су телеграми који су представљали најмонструозније лажи - о победама и напредовању бунтовника, о поразима Аустријанаца, о 49.000 одсечених аустријских носева, само у једној бици. Пред таквим нетачним вестима људи су заборављали на претрпљене недаће у недавно завршеном рату, те су се спремали за нове напоре да се обезвреде одлуке Берлинског конгреса, подстицани обећањима о новом оружју и људству.⁴²⁾

38) *Actenstücke*, Док. 197 (Призрен 14. VIII 1878).

39) Дипломатски архив Секретаријата за иностране послове (Београд), Политичко одјељење 1878, ф. IV, дос. 6, Призрен, извештај просветног радника Новчића из Призрена од 20. VII 1978, бр. 478.

40) *Actenstücke*, Док. 208 (24. VIII 1878) и Док. 214 (11. IX 1878).

41) *ASMAE*, 6. 220, н° 3529, Б. Берио из Скадра 25. VIII 1878, бр. 362.

42) *Lidhja shqiptare*, 183 (погрешно датирано) 223 (8. IX 1878).

Очигледно је да је мали човек из масе реаговао као муслиман, а не као биће које политички мисли. Такво расположење подстицали су протурски елементи, племенски главари и разне хоше, знајући да Порта потајно подстиче отпор. Такав су став заузимали и следбеници Портине политике у самом руководству Лиге. Скадарски делегат у Призрену при Лигином комитету јавио је да је комитет Лиге одговорио Цариграду да не рачуна са владином помоћи, али да ће извршити свој задатак; под тим задатком се у Скадру мислило на Лигину акцију према Босни и против Црне Горе и Србије.⁴³⁾ Кад је приспео у Призрен, маршал Мехмед-Али паша је прочитао султанов акт о закључцима Берлинског конгреса, али је функционерима Лиге објаснио да ће Аустро-Угарска држати Босну и Херцеговину привремено, - само три године.⁴⁴⁾ Кад је пљеваљски муфтија враћен у Саницак, живо је подстицао Арбанасе у Призрену и Гусињу.⁴⁵⁾ Када се поново вратио у Сарајево (4. августа), изгледа да је собом довео неколико арбанашких феудалаца, који су се у његовој групи тукли против Аустријанаца у Посавини.⁴⁶⁾

Муслимани у Метохији и на Косову налазили су се последњих дана јула под оружјем, очекујући знак за полазак у борбу против Аустрије. Станје мобилности и ратну психозу одржавали су нижи Лигини и турски шефови, који су обилазили села и преносили раздражујуће вести. Пописом људи и стоке била су обухваћена села католичких Фанда код Ђаковице, одрецујући за поход у Босну половину мушких чланова породице. Овим припремама у Ђаковици руководио је посебни комитет, на чијем се челу налазио познати Абдулах-паша Дрени.⁴⁷⁾ (убијен заједно с маршалом Мехмед-Алијом), несумњив Портин експонент у руководству Лиге. Још 27. августа, кад је у Призрену био убијен телеграфиста Мехмед-Алијин, муслимански ПЛЕПС је изјавио да су градоначелник и неки представници у Савету смењени, јер су се противили ратној акцији, за коју су гласали представници Пећи, Ђаковице, Скопља и свих брдских племена.⁴⁸⁾ И Мехмед Алија је убијен зато што се, наводно, противио одласку Арбанаса у Босну.⁴⁹⁾ После поменутог убиства (6. септембра), дошло је до подељености у мишљењу и ово је само могло допринети да су Аустријанци тих дана постигли какав видљивији успех у поседуњу Босне и Херцеговине.⁵⁰⁾

Лига као целина, нарочито под утицајем аутономиста, није била крајем августа за то да се улази у босанску аферу. Аустроугарски амбасадор при Јилдизу могао је (27. августа) јавити својој влади да је Лига одбила захтев босанских побуњеника да им Арбанаси пошаљу помоћ од 20.000 бо-

43) *ASMAE*, б. 22, н° 3529, Скадар 25. VIII 1878, бр. 362.

44) Ј. Хаџи-Васиљевић, н.д., 53.

45) К. Исовић, *Аустро-угарско запосједање Новопазарског саниака 1879 године*, Годишњак Историјског друштва БиХ IX, Сарајево 1958, 126.

46) В. Чубриловић, н.д., 355, 365.

47) *ASMAE*, б. 220, н 3296, Б. Берио из Скадра 4. VIII 1878, бр. 359, прилог: писмо фра Пјер-Батисте де Вероланова, из Призрена 30. VII 1878.

48) *Actenstücke*, Док. 211 (Призрен 31. VII 1878).

49) *ASMAE*, б. 220, н. 3690, Превеза 15. IX 1878, бр. 233.

50) *Lidhja Shqiptare*, 234.

раца.⁵¹⁾ Јован Хаџи-Васиљевић, заинтересован да истера своју тезу о политичком држању Арбанаса, претерује када пише да се Арбанаси нису макли с места на гласове о окупацији Босне и Херцеговине, мада и сам пише да је позива за помоћ из Босне било.⁵²⁾ И дописник бечке *Prese* из Солуна знао је да Порта гура арбанашки башибозук поред својих регуларних трупа у Босну и да је Мехмед-Али паша, у ствари, дошао да одржи становништво у борбеном елементу; он је, ипак, много претеривао кад је (првих дана септембра) тврдио да се у Босни бори 30.000 арбанашких башибозука; занимљива је његова вест да су Арбанаси у Македонији добили позив да се врате у завичај и крену као башибозук у Босну.⁵³⁾ Лига је према рату с Аустро-Угарском заузела став на седници руководства 19. августа. Њој су присуствовали представници Косова, Тетова, Дебра, и још неких градова Македоније. Протурски елементи тражили су, по налогу турске владе, да се хитно арбанашки борци шаљу у Босну. Међутим, преовладало је мишљење да арбанашке снаге не треба слати на страну, да сама Албанија не би била изложена опасности.⁵⁴⁾ Управо тих дана водиле су се одлуђујуће борбе за заузимање Сарајева. Кад се у Призрену раширила вест да је пао главни град Босне и Херцеговине и да се устаничке снаге хитно повлаче ка Новом Пазару, изазван је мучан утисак који је подстицао на одмазду. Одмах се сакупило неколико стотина муслимана, који су после двосатног већања одлучили да се сви за оружје способни Арбанаси Призренског саниака упуте на арбанашко-босанску границу као и на Јавор-планину (границу према Србији). Сматрало се да ће босанска војска бројати 15.000 (под заповедништвом Пљевљака Смаил-бега), а арбанашка 20.000 (под командом Емин-бега и Абдулах-аге). Уз 24 босанска било би и 26 арбанашких топова. Том снагом требало је сузбити окупатора и не дозволити му да уђе у новопазарски саниак.⁵⁵⁾ И та одлука није говорила о интервенцији у Босни него о одбрани Косова на границама новопазарског саниака.

Према тврђењу аустроугарског конзула у Призрену до 7. септембра никакви ешелони побуњеника из Ђаковице и Пећи нису пошли према Босни.⁵⁶⁾ Дан раније *Монд* је објавио чланак о агитацији у Албанији, како Порта пере руке од збивања у Босни и од припрема у Новом Пазару и Вишеграду и како босански емисари подстичу Лигине људе да се ангажују у борби против окупатора неверника.⁵⁷⁾ Бечки лист *Politische Correspondenz* (од 7. септембра) јавио је да је посетање Босне и Херцеговине утицало да се у Лиги јави криза; неки представници радикалне струје (Абдурахман-бег, муфтија Скендер, Селим-ага и други), чим су сазнали да је отпор у

51) В. Чубриловић, н.д., 365.

52) Хаџи-Васиљевић, *Арнаутски покрети у 19 веку*, Београд 1905,7; исти, *Арбанашка лига*, 46.

53) *Исток* 30. VIII 1878, 1.- О захтеву Порте да Лига оружаном руком помогне босанску »браћу« и о Лигином одбијању види: S. Pollo-A. Puto, н.д., 141. – О поремећеним односима између Лиге и Порте због одбијања Лиге да се ангажује у Босни види: А. Хадри, *Прилог*, 67.

54) *Historia e popullit shqiptar* II, Prishtinë 1969, 133.

55) *Народни гласник* 18/30. VIII 1878,2 (према *Pester Lloyd*).

56) *Actenstücke*, Док. 229 (Скадар 11. IX 1878), према извештају Јелинека ос. 7. IX 1878.

57) *Le Monde* (Paris) 6. IX 1878, 2 (вести из Призрена од 23. VIII 1878).

Босни претрпео пораз одвојили су се од Лиге.⁵⁸⁾ На овај расцеп још је више утицала ситуација у вези са убиством Мехмед-Алије.

После убиства маршала Мехмед-Алије, Порта је посебно радила у Лиги преко тетовског шејха Мустафа Роухија. С њим се био повезао и Гази Осман-паша, који је образовао странку која се залагала за рат против Аустро-Угарске и коју је фаворизовао султан.⁵⁹⁾ Шејх је (21. септембра) тражио од представника Новопазараца да пружи отпор Аустријанцима, ако би ушли и у Санџак. У Приштини се тада разрађивала теза да ће Аустријанци преко Србије упасти на Косово, те је једна колона већ наложена у Вишеграду.⁶⁰⁾ И код Лигиног поткомитета у Скадру крајем септембра считовао се дух отпора аустријској окупацији Босне и Херцеговине. Пример отпора Босанаца надахњивао је Скадрани да истрају у борби против ширења Црне Горе и за офанзиву у Србију.⁶¹⁾ У то доба у Цариграду је одржана бурна седница турског владиног кабинета под председништвом султана, на којој је решено да се трупе у косовском вилајету повећају на 150.000 људи и да Гази Осман-паша пође у Призрен као војни заповедник, који би имао задатак да тако дотера стање у Лиги да се може употребити у корист државе, и то у условима кад улазак аустријске војске у новопазарски санџак није био регулисан никаквим уговором са Бечом.⁶²⁾

У току октобра 1878. на Косову су већ почели да делују и први босански емигранти. Никшићани и Корјенићи као велики зулумџари беху протерани из Херцеговине у Турску, и они су се стално населили у косовском вилајету.⁶³⁾ Телеграми новинских дописника из Београда приказивали су ситуацију на Косову са знатним појачањима босанских Муслимана, нарочито код Новог Пазара и другим пограничним градовима. Британски конзул у Скадру и даље је јављао да никакви Арбанаси нису прешли у Босну.⁶⁴⁾ Муслимане у Новом Пазару прилично је потресао пад Вишеграда, у који су гледали као у одбрану свога града. Тиме су се за своју пропаганду користиле босанске избеглице на челу са пљевљским муфтијом, који су од Новог Пазара настојали да начине средиште отпора и устанка. Њиховој акцији сметали су искази путника о томе да у Босни нема више зулума и да једнака права уживају представници свих вероисповести.⁶⁵⁾

Један допис београдском *Истоку* из Новог Пазара говорио је о снажном утиску који је на чланове Лиге произвела релативно брза окупација Босне и Херцеговине. Кад су пљеваљски муфтија, Смаил-бег Хаки и Мухти-ефендија, члан Лиге, вођ устаника у бици пред Тузлом, приспели у Сјеницу причали су Лигиним вођама у Новом Пазару да је ствар у Босни пропала ако се што пре не пошаље 20.000 Арбанаса на Вишеград. На скупшти-

58) *Исток* 28. IX 1978, 2.

59) S. Skendi, н.д., 56.

60) *ASMAE*, б. 220, н° 3846, Solun 30. IX 1978, бр. 227.

61) *ADMAE*, CPC, Scutari вол. XXI, ф. 202-4, Жорж Понс из Скадра 1. X 1878, бр. 230

62) *Исток* 1. X 1978, 2.

63) М. Прелог, н.д. II, 161 (погрешно је »На Косовом Пољу«, јер их је било и ван ужег Косова, на пример у Новом Пазару, Скопљу и другим градовима вилајета).

64) *Lidhja shqiptare*, 238 (Скадар 22. X 1878).

65) *Српске новине* 25. X 1978, 1 (према *Politische Correspondenz* од 8/20. X 1978.).

ни у новопазарској Барјак-цамији, којој су присуствовали и неки прваци из Призрена и Приштине, закључено је да Ахмед-бег Ђурић оде у Сјеницу, да покупи што више бораца и пође у одбрану границе Санџака.⁶⁶⁾ Порта је ценила велико заузимање пљеваљског муфтије против аустроугарских окупатора. Кад је новембра 1878. приспео у Приштину, валија му је предао Портину одликовања за храброст исказану у Босни.⁶⁷⁾

И после протокола од 27. фебруара и 17. марта 1879. између аустроугарских и турских преговарача о Новопазарском дистрикту⁶⁸⁾ неповерење према Аустро-Угарској није ишчилело код косовских Арбанаса. Због тога је крајем марта 1879. код Бродарева био стациониран одред од 4-5.000 Арбанаса.⁶⁹⁾ Са своје стране, и Аустро-Угарска се плашила да би један општи арбанашки устанак могао да обухвати и Босну и Херцеговину.⁷⁰⁾

Док је руководство Лиге, нарочито струја аутономистичко-национална, била против тога да се Арбанаси ангажују у отпору Босне и Херцеговине окупацији, што је разним начинима подстицала Порта, - човек из масе па и неки нижи Лигини функционери, нарочито међу брцианима, као муслимани, из солидарности и из страха да им власт и ван Босне не буде угрожена, били су спремни да крену у Босну и Херцеговину и укрсте оружја. Неколико хиљада војних обвезника су и поведени, али не као припадници Лигиних формација. Међу овима неки су се борили до краја, а други су дезертирели.

---

66) *Исток* 8. XI 1978, 3.

67) К. Исовић, н.н. 128. - О муфтији су писали и светски листови као Тајмс и други (*Le Monde* 28. XII 1878, 3).

68) G. Noradounghian, *Recueil d'actes internationaux de l'empire ottoman*, t. IV, Paris-Leipzig-Neuchatel, 211. 213.

69) *Француски документи за историјата на македонскиот народ*, т. I (1878-1879), Скопље 1969, 112.

70) Сл. Димевски, н.н., 113 (средином новембра 1879).

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ALBANER UND IHRE LIGA ZUR OKKUPATION BOSNIENS UND DER HERZEGOWINA IM JAHRE 1878

Sich allen Veränderungen widersetzend, die die Beschlüsse des Berliner Kongresses erforderten, waren die Albaner auch gegen die Besetzung Bosniens und der Herzegowina durch Österreich-Ungarn. Während die Führung der Liga von Prizren (am 10. Juni 1878 gegründet) und besonders die autonomistisch-nationalistische Strömung grundsätzlich dagegen war, da sie ihre bewaffneten Kräfte vor allem zur Sicherung der Gebiete für notwendig hielt auf die sie aspirierte, waren der einfache Bürger, aber auch manche Funktionäre der Liga — als Mohammedaner solidarisch und in Angst, die Okkupation könne sich auch auf das Sandschak von Novipazar ausdehnen, das sie als ihr Regierungsgebiet betrachteten — bereit nach Bosnien zu ziehen. Auf verschiedene Art und Weise schürte die Porta bei den Mohammedanern diesen Widerstand der Albaner, während ihn Abdul Frašeri, mit Rücksicht und auf Wien kalkulierend und seine Anhänger besonders behinderten. Einige protürkische Führer der Liga hatten schon eine Teilnehmerliste (sogar mit Katholiken) für den Zug nach Bosnien aufgestellt. An diesen Vorbereitungen wirkte besonders Abdulah-paša Dreñi aus Đakovica, der als Gefolgsmann von Marschall Mehmed-Alija, (der, da er sich dem Abmarsch nach Bosnien widersetzte, aber heimlich die Albaner zu Widerstand anspornte, in Đakovica ermordet wurde), in den ersten Septembertagen in seiner Stadt den Tod fand. In der ersten Hälfte des Monats Juli führte Hafiz-paša einige tausend Albaner aus Kosovo nach Sarajevo, aber als Wehrpflichtige des türkischen Heeres und nicht als bewaffnete Anhänger der Liga. Diese Leute waren wie »bašibozucik« (demobilisierte Soldaten) gekleidet und konnten daher wie Freiwillige wirken. Einige dieser Bataillone kämpften bis zum Ende, andere desertierten, um Anfang August im Wilajet Kosovo gefast zu werden. Zu dieser Zeit zogen gewisse feudale Elemente aus Kosovo mit dem Muftija von Pljevalj, Mehmed Šemsikadić, (einem Mitglied der Liga) nach Bosnien. Einigen Nachrichten zufolge kämpften Albaner während der letzten Phase der Okkupationsaktionen im östlichen Bosnien. Die Hauptsorge der Albaner von Kosovo war aber das Sandschak zu retten und nicht österreichisch-ungarische Truppen aus Bosnien zu vertreiben. Anfangs waren auch die autonomistischen Kräfte der Liga daran interessiert, den Eifer des einfachen Moslem dazu zu nutzen, die Herzegowina und Bosnien zu besetzen, aber nur den Gürtel gegen Montenegro, mit dem die Liga einige Rechnungen zu begleichen hatte.

Die katholischen Albaner wollten an diesen Aktionen nicht mitwirken, schon deshalb, weil sie unter dem Einfluss ihrer Geistlichen standen, die im wesentlichen für die Interessen des katholischen Österreich-Ungarn arbeiteten.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ПОКРЕТА ОТПОРА ПРОТИВ СПРОВОЂЕЊА ОДЛУКА БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА У ГУСИЊСКОМ ОКРУГУ (1878-1880)

Поводом примјене члана 28. Берлинског уговора, на простору ондашњег гусињског округа настао је и развијао се покрет отпора који се одржавао око двије и по године и који је за све то вријеме био присутан и у дипломатској активности великих европских сила. О овом покрету европска јавност је готово редовно била информисана путем информативних гласила, првенствено у Бечу, Истанбулу, Москви, Цетињу и Сарајеву. Покрет је присутан и у мемоарској грађи краља Николе и војводе Гавра Вуковића, а био је предмет разматрања и одређеног броја историчара и истраживача.¹⁾ Посебно је присутан у активностима Призренске лиге и у народним творевинама из тога доба на српскохрватском и албанском језику.²⁾

Међутим, прикази и анализе овога покрета најчешће нису цјеловите.³⁾ Као и сваки покрет, и овај је био условљен својом просторном, развојном, етничком и економском компонентом и без анализе фактора који су га условили не може се објективно објаснити.

Уопште узевши, покрет је имао одбрамбени карактер, мада су у њему биле присутне и другачије појаве. Он је у Призренској лиги имао савезника, а Лига је, из властитих интереса била посебно заинтересована да га брани и помаже. Јавио се упоредо с покретом супротстављања одлукама Берлинског конгреса у Босни и Херцеговини и на Косову. Трајао је нешто дуже него покрет у Босни и Херцеговини, а краће него на Косову. Развијао се у условима кад су се укрштали различити етнички и економски интереси и када су покрети за властито ослобођење од туђинског јарма долазили и у

1) О овом покрету посебно су писали: Др Јован Вукић, *Плавско-гусињска афера и ослобођење Улциња*, Сарајево, 1929; др Новак Ражњатовић, *Сукоб Црне Горе са Турском и Албанском лигом око извршења Берлинског уговора о предаји Плава и Гусиња*, Гласник цетињских музеја, VI књига, Цетиње, 1973, стр. 23 – 75; др Али Хадри, *Прилог расвјетљавању Призренске лиге (1878 – 1881)*, Рџграѓими, часопис за културу и науку, Приштина, бр. 1/1967, стр. 23 – 67;

2) Народна пјесма Плавско-гусињских Муслимана о боју на Новшићу има 1220 стихова, а Албанци су о овоме испјевали читав еп, познат као »Lahuta e Malcis« са 1130 строфа;

3) Судионици ових догађаја најчешће су третирани као оруђе туђе политике. Недостаје анализа услова из којих је произашао овај покрет;

међусобне сукобе. Настао је и развијао се на простору на којем се завршавају црногорска и албанска брда с једне, и почињу Лимска долина и Метохија, са друге стране, односно на којем престаје равничарски дио а почиње масив великих планина. Овај простор био је спона између Зете и Приморја с њеним залеђем на сјеверу, куда су пролазили и укрштали се »Via de Zenta«, затим наставак дубровачког друма и остале саобраћајнице које су ишле према Истанбулу, Рашки и Поморављу, Лимској долини и даље преко Коловрата за Босну.⁴⁾

Покрет отпора у овом округу био је, поред осталог, условљен и развојним карактеристикама простора на којем је настао. Претпоставља се да је овдје била једна од римских муниципија и да још из тог периода датирају напуштени рудници испод Језерца код села Вусања. Најновије ископине указују да је на простору данашњег насеља Гусиња постојао стари водовод, али није извјесно да ли потиче из старог или средњег вијека. У дечанским хрисовуљама из XII и XIII вијека овдје се међу становништвом, поред Словена и Влахa, спомињу и Саси, који су затим одавде прешли у Ново брдо.⁵⁾ Према Шуфлају колијевку арбанашког племена Хоти (Otti, Ockti, Chioti, Coti) »ваља тражити код Плава изнад Гуснња на Лиму (1330 »Хотина Гора«, данас Мал'и Хотит)«⁶⁾. Јосип Јиречек и Стојан Новаковић сагласни су да је у XIII и XIV вијеку управо овдје било »веома чувено српско тржиште«, односно да је у њему у XIII вијеку било »главно трговачко мјесто у Србији.«⁷⁾ Од наплачених царина »имали су краљевске финансије знатан доходак.«⁸⁾ Остаци тих средњовјековних царинарница и данас постоји на прилазима Гусиња с његове јужне и југоисточне стране. (Један преко Врмоше иде из правца Медуна и Зете, а други преко Језерца и Шаље из правца Скадра). Овдје је, према Јиречеку, била врло бројна дубровачка колонија, која је такође касније прешла у Ново Брдо, а још око 1280. године »овдје је био најстарији дубровачки конзулат.«⁹⁾ Поп Дукљанин у свом Лџетопису спомиње га као »Гусенио.«¹⁰⁾ У средњовјековној српској држави био је организован као жупа, чији су простори припадали манастиру у Дечанима и око Призрена, а село Крушево и још неки дијелови ове територије манастиру Хилендар.¹¹⁾ Први турски попис из 1485. године показује да је овај простор тада био густо насељен и да је економски био релативно високо развијен (имао је 1157 домаћинстава, која су плаћала 70.684 акчи по-

---

4) др Јосип Јиречек, *Трговачки друмови и рудници Србије и Босне у средњем вијеку*, Свјетлост, Сарајево, 1951, стр. 108; Др Милисав В. Лутовац, *Иванградска (Беранска) котлина*, Географски институт, књ. XI, стр. 99, Београд, 1957;

5) *Дечанске хрисовуље*, Гласник српског ученог друштва XII, друго одјељење, Београд, 1880, стр. 39, 42, 114 и 115; М. П. Барјактаровић, *О Плаву XIV стољећа*, Иванград, Токови бр. 12 - 13 за 1976, стр. 65;

6) М. P. I. Šufflay, *Povijest Sjevernih Arbanasa* (социолошка студија), Архив за арбанашку средину, језик и етнологију, књ. II, Београд, 1923, стр. 220;

7) Др Јосип Јиречек, *Трговачки друмови* (види напомену 4) стр. 97 и 109;

8) Исто, стр. 110;

9) Др Јосип Јиречек, *Трговачки друмови*, стр. 110;

10) Исто, стр. 37;

11) М. П. Барјактаровић, *О Плаву XIV стољећа*, стр. 63 и 64;

реза).¹⁴⁾ Почетком, а нарочито у другој половини XVII вијека овај простор почиње да насељава албанско племе »Келменди«, које је до тада било стијешњено у кршовитим и тешко приступачним врлетима Проклетија. Турци су им првобитно дали посебне привилегије. Пописом овог племена из 1497. године прецизирано је, поред осталог, »да буду опроштени свих диванских намета (avarizi divanie)... и да чувају путеве који иду од тврђаве Медуна кроз Кучке планине и излазе на Плав, па да буду дербеније.«¹⁵⁾ Насељавање Келмендија на овај простор трајало је током читавог XVIII вијека, а великим дијелом овог простора они су владали око 50 година.¹⁶⁾ На оваква кретања битан је утицај имао сукоб Турске и Млетачке Републике, која је Келменде и остала племена подстицала на побуну (крајем 1658. године Млечани су петорици првака Келменда исплаћивали мјесечне плате, третирајући их својим сталним заступницима).¹⁷⁾ Посљедице ових поступака биле су врло значајне:

а) створен је немир и несигурност на овом простору. »Ратоборији Клименти потиснуше старо становништво између Гусиња, Пештера и Пећи, скоро стално у рату са пашом у Пећи«.¹⁸⁾ Сурови услови живота и неимаштина условили су »да се развије врло бујно грабежно господство и зулум« и да је »код њих крепост и јунаштво отимати силом, једако пријатељу као и непријатељу, а сматра се кукавицом онај, који се задовољава својим властитим.«¹⁷⁾ Према Андрији Јовичевићу, а и традицији овога краја Келменди су у једном изненадном нападу посјекли 300 грађана Гусиња у везирској памији за вријеме док су били на молитви, а мјесто гдје су сахрањени названо је »Главнице«.¹⁸⁾ Оно такав назив носи и данас.

б) напуштен је стари друм од Медуна, преко Кучких планина и Гусиња, који је вијековима повезивао Зету и Приморје са Истанбулом, Рашком и Лимском долином и којим је тада ишла пошта из Млетака ка Истанбулу, јер је »постао овај друм несигуран, па се њиме није могло више ићи, морали су курири да заобилазе, па да иду чак преко области Таре, Брларева на Лиму, Сјенице и Новог Пазара; овај пут био је четири даија (зими за око 8) дужи«.¹⁹⁾ То се, свакако, врло кобно одразило на даљи укупни, а посебно економски развој Плава и Гусиња и подстакло је бржи развој Новог Пазара;

12) Selami Pulaha, *Krahinat perëndimore dhe Qendrore të san xhanut të Shkodris Ne fund të Shekullit XV*. Univerziteti Shtetëror, i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhës së, Studime historike, 2/71, стр. 49.

13) Др Бранислав Ђурђевић, *Из историје Црне Горе, брдских и малесорских племена* (попис Хота, Куча, Пилера и Климената 1497. године), Научно друштво НРБиХ, одјељење историјско-филолошких наука, књ. I, Сарајево, 1954;

14) Андрија Јовичевић, *Плавско-гусињска област*, Српски етнички зборник, књ. XXI, Београд, стр. 413;

15) *Историја Црне Горе*, књ. II, том 2, Титоград, 1970, стр. 141.; Јован Томић, *Црна Гора за морејског рата*, Београд, 1907, стр. 289 – 290;

16) Др Јован Радоњић, *Римска курија и Јужно-словенске земље од XVI-XIX вијека*, Српска академија наука, Посебна издања, књ. CLV, одјељење друштвених наука, Нова серија, књ. III, Титоград, стр. 101;

17) М. П. Шуффлау, као под тач. 6, стр. 237 (Hahu, Alb. Studien, 137)

18) Андрија Јовичевић, види напомену 14) стр. 453;

19) Др Јован Јиречек, *Трговачки друмови*, стр. 112;

ц) када је овај покрет угрозио и приходе Турске Империје, јер »због несигурности у земљи, нико није смио узети под закуп прибирање пореза у тим крајевима,²⁰⁾ паша Ходо Верди из Пећи организовао је свеопшти напад на ратоборне Келменде којем се придружило и становништво Плава и Гусиња, како оно које је било прешло на ислам, тако и православно.²¹⁾ Друштвено-економски односи који су након тога на овом терену успостављени били су специфични и битно су утицали на даља кретања, јер су створена два посве различита типа односа, један на ужој територији Плава и Гусиња и други на простору Горњег Полимља, који је тада називан Хас, а који је захватио дио Лимске долине од Горње Ржанице и Муринае до клисуре Тифран и Јаштака код села Полице.

На ужој територији Плава и Гусиња укинут је чифчијски систем и у знак захвалности и признања за протјеривање ратоборног племена Келменди сви су становници, како они који су били примили ислам, тако и православни, добили статус слободних сељака. Сва тзв. »царска земља« издијељена је заслужним борцима и путем посебног берата дата им у посјед, без обзира на њихову вјерску припадност. Тако су и неке православне домородачке породице из Плава постале власници »царског земљишта« и развиле се у економски моћна домаћинства.²²⁾

На овом дијелу округа, на иницијативу босанског валије из Бање Луке и под његовим непосредним надзором изграђена су средином XVII вијека и два града, с културно-вјерским институцијама и основним урбаним садржајима, карактеристичним за турске касабе.²³⁾ Посебно су изграђена и два војна утврђења, у којима је тада било стационарирано 500 турских војника.²⁴⁾ Протјеривање ратоборних Келменда и »изградњом Гусиња и Плава, као војних упоришта и сједишта турске администрације дошло је до крупних промјена у структури тамошњег становништва.«²⁵⁾ И управо тада се јављају већа миграциона кретања и процес насељавања становништва са црногорских и албанских брда, претежно с подручја подгоричког (титоградског) и скадарског залеђа, које се спустило у новоизграђена градска насеља и њихову непосредну околину, групишући се и организујући се најчешће према мјесту с којег је извршено насељавање. Нека братства, првенствено с подручја Куча, добили су у посјед до тада нераспоређено земљиште, претежно брдског и планинског карактера,²⁶⁾ прихватајући истовремено обавезу да ће бранити Гусиње од упада са простора Проклетија. Насељавање је вршено и с подручја Келменда од братства која прије тога нису учествовала у сукобима, или су се у току борби определијелила на сарадњу са домородачким становништвом и миран живот. Тако су створена

20) Др Јован Радоњић, *Римска курија*, стр. 427;

21) Андрија Јовичевић, *Плавско-гусињска област* (види напомену 14);

22) Према Јовичевићу Рајковићи су водили у Босну по 1.200 оваца; Турковићи, Бурићани, Цудовићи имали су веће посједи и спадали су међу домаћинства са највећим земљишним посједима и релативно јаким сточним фондом;

23) *Историја Црне Горе*, књ. II, том 2, стр. 520 и 539.

24) Архив АНУ БиХ, Малије дефтер, АД. 3.444, 51/1, 1135/1722, Наредба босанском Беглер-бегу и мутасерифима санџака Клиса, Зворника и Херцеговине;

25) *Историја Црне Горе*, књ. II, том 2, стр. 539;

26) Планина Бор, коју су населили Радончићи и Коленовићи, када су дошли из Куча, носи такав назив и сада, а врх ове планине и данас се зове »Радован«; према родоначелнику Радончића;

и прва насеља која су комплетно насељена албанским становништвом.²⁷⁾ То су, у основи били остаци племена Келменди који нису протјерани за Пештер, већ су прихватили миран живот и уклопили се у постојеће односе.

Насељено становништво које је дошло у Гусиње и Плава било је православне и католичке вјероисповјести. Извјештаји католичких мисионара који су се тада налазили и радили на подручјима одакле је извршено насељавање или су га својом активношћу »покривали«, говоре да је религиозна свијест ових људи у то вријеме била на врло ниском нивоу и често пута само номинална,²⁸⁾ а да су племенска традиција и карактеристике брдског становништва, у којем је јако била изражена етничка симбиоза Илира, Словена и Влаха и других²⁹⁾, биле њихово основно обиљежје. Матерњи језик и етничко обиљежје простора одакле је извршено насељавање у извјесним случајевима се не поклапају, па је српскохрватски језик био присутан и код једног дијела католика, који су насељени са простора гдје иначе живи албанско становништво. То је и разумљиво, јер и анализа првог турског пописа становништва на овом простору крајем XV вијека указује да је међу Кучима, Пиперима и Бјелопавлићима било Албанаца, а да је истовремено међу Келмендима, Хотима и Грудима било становништва словенског поријекла (најчешће 20 – 25% од укупног становништва)³⁰⁾. Принцип да се етничка припадност насељеног становништва третира на основу мјеста одакле је извршено насељавање није исправан и прихватљив. У појединим братствима која су насељена било је истовремено и католика и православних. Долазак католика у исламизирану средину условио је и њихов прелазак на ислам, док је исламизација православних била само дјелимична, па је у појединим братствима остало припадника и једне и друге религије.³¹⁾ Сви становници ужег подручја Гусиња и Плава, како старосједиоци, тако и насељеници, без обзира на вјерску припадност, имали су третман слободних сељака. Највећи број оних који су примили ислам, економски нису ништа добили, јер је земља већ била издијељена, а она је додјељивана и хришћанима, како старосједиоцима, тако и онима који су насељени (Ђон Баља је добио Вусање као католик, а Радоња, од којег су садашњи Радоњићи, добио је планину Бор, као православац, па и данас највећи врх ове планине носи назив »Радован«).³²⁾ Оваква су кретања условила и неке проблеме у вези с репродукцијом породичних односа и они су, са своје стране, такође били од утицаја на даља кретања:

– Албанци из племена Келменда, који су примили ислам, потпуно су прекинули све везе и контакте са својом матицом. С Муслиманима Гусиња и Плава, које су онда називали »Бошњацима«, брзо су успоставили присне

27) Становници села Вусања, у којем се населио Џонбаља; становници садашњег села Мартиновићи, које се прије тога називало Тречка; затим ондашњи становници села Новшића, дјелимично Доње Ржанице и Пепића, а сада и села Хакања, затим Мусићи и Балићи;

28) Др Јован Радоњић, *Римска курија*, стр. 21, 102, 166;

29) М. P. Šufflay, *Povijest sjevernih Arbanasa*, стр. 198.

30) Selami Pulaha (види напомену под 12);

31) Лончаревића у Гусињу има исламске и православне вјероисповијести; Бекташевићи и Мулићи и сада одржавају рођачке везе са једним и другим; Чекићи у Гусињу и Раденовићи у Брезовицама су, по Ловичевићу, од једног претка;

32) Радоња је умро као православац и сахрањен је у православном гробљу, које се онда звало »грчко«;

односе и сарадњу, али се, због језичких и других етничких разлика, међусобно нису женили ни удавали, без обзира на то што су припадали истој религији. У таквим условима међусобне брачне везе почели су да успостављају са становништвом Ђаковачке Малесије, гдје су такође живјели Албанци који су примили ислам. Тако су племена Краснићи и Гаш, чијег становништва иначе није било на простору Гусиње и Плава, све више постајала присутна у даљем развоју овога простора. Иначе је албанско племе Краснићи традиционално одржавало блиске рођачке везе са црногорским племеном Васојевићи, јер, по предању, потичу од истог претка (Кечо)³³⁾ Ови су контакти одржавани потајно од беговске власти у Гусињу.³⁴⁾

– код Муслимана Плава, а нарочито Гусиња, све је више било присутно склапање бракова са Муслиманкама из Босне, што је било првенствено условљено јако развијеним сточарењем на том простору,³⁵⁾ а Босанка, као домаћица, одиграла је врло значајну улогу у очувању српскохрватског језика на овом подручју, па и у извјесном словенизирању дијела албанског становништва, првенствено оног које је живјело у градовима. Многима је и данас нејасно како су Муслимани Плава и Гусиња, који вијековима живе измијешани са албанским становништвом и који су са своје три стране омеђени простором гдје живи искључиво Албанци сачували српскохрватски језик као матерњи, а да при томе не говоре албанским језиком. Истовремено су беговске породице из Плава избјегавале да се жене са плавском »шопадијом« и гусињским »неферима« да би сачували своју беговску »племениту крв«.

Велики број историчара и писаца, када пишу о овоме крају, његово становништво третирају као Арнауте. Тако га третирају и у периоду 1878 – 1880. године, што нема стварних основа, јер су око 70% тог становништва чинили Муслимани, тзв. »Бошњаци«. У Турској Салнами вилајета Косово из 1887. истиче се да су Гусињци и Плављани »Бошњаци«³⁶⁾; у извјештају енглеског конзула у Призрену од 12. марта 1880. истиче се да на простору Плава и Гусиња од 1262 сеоска домаћинства, само 230 су Албанци, а да Албанаца у градовима нема³⁷⁾; путописац барон Норџа (Nopscha) указује да су становници Плава и Гусиња у другој половини XIX вијека међу собом говорили »бошњачки«, а да само становници села Вусања, Мартиновића и Новшића говоре међу собом албански³⁸⁾. Такво стање карактеришу и садашњи односи.

За овај простор посебно је карактеристично да је упоредо с исламизацијом брђанског становништва које се населило с подручја албанских и црногорских брда, истовремено била присутна појава преласка у правос-

33) Мирко Барјактаровић, *Поводом традиција о заједничком поријеклу неких арбанашких и црногорских племена*, стр. 221.; Др Р. Вешовић, *Племе Васојевићи*, Државна штампарија, Сарајево, 1935, стр. 1 и 81;

34) Др В. Вешовић, *Племе Васојевићи*, стр. 98;

35) В. Ћоровић, *Напомене о албанским трговима у Херцеговини*, Архив за арбанашку старину, језик и етнологију, књ. I, свеска I – 2, Београд, 1923, стр. 203; Милош Велимировић, *Годишњица XVIII-166-180*;

36) Архив Косова, Приштина, *Nufus defterleri*, Салнама вилајета Косово из 1887., стр. 238, 239 и 240.

37) *The Albanian league of Prizren in the english documents*, Приштина 1978, Издање Архива Косово, Докум. 59, стр. 272;

38) Вагон Норџа, *Aus Shala und Klementi*, Сарајево, 1919, 75-6, Босански гласник II (1910), 33.

лавну религију Албанаца католичке вјероисповијести и да је то касније утицало на њихово етничко опредјељење као Црногораца. Ово је нарочито карактеристично за простор испод Чакора, гдје десет братстава воде своје поријекло од Албанаца из Шаље (Јокићи, Гојковићи, Симоновићи, Бошковићи, Голубовићи, Кнежевићи, Радуловићи, Микићи, Брковићи и Касумовићи).³⁹⁾

– У другом дијелу овог округа, које је сачињавало Горње полимље, задржан је чифчијски однос, а земља издијељена беговским и агаларским породицама, које су живјеле у Плаву и Гусињу, од којих су биле најмоћније: Шабанагићи, Рецепагићи и Шеховићи.⁴⁰⁾ Крајем XVII и почетком XVIII вијека овај је простор био изразито слабо насељен, јер су се бројна старосједилачка домаћинства одселила, било из страха и упада од ратоборних Келмендија, било за вријеме прве, а затим друге сеобе Срба, која је управо с овог простора и покренута, било да је уништено кугом, која је крајем XVII и почетком XVIII вијека харала овим крајевима. И управо у то вријеме овај простор насељавају Васојевићи⁴¹⁾ који су иначе били у саставу племена Куча, а који су прихватили чифчијске односе. Бегови из Плава помогли су им да се населе на њиховим посједима у својству чифчија.⁴²⁾ Ово је насељавање, према Вешовићу повремено било праћено грубостима и нехуманостима Васојевића према старосједиоцима Србима који су ту остали, а који су називани Хашани или Србљаци.⁴³⁾ Плавски бегови су били толерантни према овим појавама, јер су у Васојевићима видјели виталнији елемент. Рачунали су да ће квалитетније обрађивати земљу, а тиме добивати и веће приносе. »Свако ко је био јачи могао је под овим или оним изговором слабијег потиснути са земље. Феудални господари који су живјели у Плаву и Гусињу нису се томе противили. За њих је било главно да неко земљу ради, уредно плаћа четвртину и доноси поклоне.«⁴⁴⁾ »Живјело се на пушку и од отмице... ко више заплијени био је бољи...«⁴⁵⁾ Бројна братства и породице Васојевића, у цијелости или дјеломично почетком XIX вијека били су исламизирани⁴⁶⁾. Они су, са војводском породицом Војводића из Коњуха, која је одржавала посебно блиске односе са беговском породицом Шабанагића, постали једини носиоци власти на овом терену, јер турске војске није било, а власт су одржавали најприје Пашићи, а затим Шабанагићи.⁴⁷⁾ Политичко-привредне прилике у овом крају М. Ц. Милићевић је објаснио да становници »до кнеза Данила нити су били са Црном Гором, нити под Турцима. Живили су у пуној племенској слободи, или боље рећи самовољи. Игуман Ђурђевић Ступова Мојсије и кнез Симо Лакичевић из Коњуха, док бијашу живи, имадаху неку власт у народу, а иначе је све стаја-

39) Р. В. Вешовић, *Племя Васојевићи*, стр. 240;

40) Исто, стр. 111;

41) Исто, стр. 104;

42) Марко П. Цемовић, *Из прошлости Срба муслимана Плава и Гусиња*, Време, 13. фебруар 1941;

43) Р. В. Вешовић, *Племя Васојевићи*, стр. 104, 105 и 108.

44) Др Милисав Лутовац, *Иванградска котлина*, стр. 62;

45) Р. В. Вешовић, *Племя Васојевићи*, стр. 105;

46) Исто, стр. 276. – На ислам су дјелимично или у цијелости прешли братства Фатићи, Обрадовићи, Ђулафићи, Лабани, Радивојевићи, Ђукићи, Саковићи, Ђеранићи, Маславарићи, Дабетићи, Зујевићи, Ђукићи;

47) Исто, стр. 110, 111, и 112;

ло до снаге племена (братства) и до одважне руке.«⁴⁸⁾ То је, ваљда, и допринијело да су »аграрни односи, како пише др Ц. Пејовић на овом подручју буду знатно сношљивији него било гдје друго на Балкану,«⁴⁹⁾ а Вешовић их карактерише као »получифчијске односе«.

У другој половини XVII и првој половини XVIII вијека на овом простору одиграла су се и два историјска догађаја. Године 1651. у Манастиру Ђурђеви Ступови одржан је сабор српских православних достојанственика на којем је донијета одлука о приступању православне цркве Унији са католичком црквом. Тада је према одлуци црквеног сабора будимски епископ Пајсије, послан Папи у Рим са специјалном поруком и одлуком о приступању Унији са католичком црквом.⁵⁰⁾ Један од калуђера обавијестио је о томе турске власти, које су биле у сукобу са Млетачком Републиком, па су ово схватиле као опасност за своју безбједност и предузеле су оштре санкције противу православног свештенства, према којем су до тада били толерантни. Други догађај је бјекство српског патријарха Арсенија IV Шакабенде, који је из Пећке патријаршије, преко Руговске клисуре пребјегао на терен овога округа и одатле покренуо другу сеобу Срба.⁵¹⁾ Карактеристично је да су Муслимани из Плава и Гусиња тада, не само били толерантни према патријарху Шакабенди, већ су с њим чак и сараживали, што је видљиво из патријарховог писма кнезу Лотаринском.⁵²⁾

Плавска нахија била је првобитно у саставу Скадарског санџака.⁵³⁾ Касније промјене су доста честе и оне се хронолошки тешко могу пратити. Међутим, већ 1582. године оно се не спомиње међу осам нахија Скадарског санџака⁵⁴⁾, а у опису Евлије Ђелебије јавља се као »чанада« кадилук⁵⁵⁾. Тридесетих година XVIII вијека оно је било сједиште кадилука којем је припадала и Подгорица (кадија Хусеин)⁵⁶⁾. Током прве половине XVIII вијека оно је у вези са Босном,⁵⁷⁾ а из једног фермана Абдул-Хамида од 1777. године видљиво је да је православна црква у гусињском округу била у саставу области новозапазарске митрополије.⁵⁸⁾ Гусињски округ остао је у

48) Др Милисав Лутовац, *Иванградска котлина*, стр. 62;

49) Др Ђоко Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и горњем Полимљу (1878–1912)*, Историјски институт у Титограду, Титоград, 1973, стр. 64.

50) Др Милисав Лутовац, *Иванградска котлина*, стр. 3; Јован Радоњић, *Римска курија*, стр. 318;

51) Јован Радоњић, *Римска курија*, стр. 563; Марко П. Цемовић, *Из прошлости Срба Муслимана Плава и Гусиња*;

52) Писмо патријарха Арсенија IV Шакабенде кнезу Лутаринском од 27. новембра 1737. године;

53) Selami Pulaha, као под тачком 12.;

54) *Историја Црне Горе*, књ. II том 2, стр. 540;

55) Стојан Новаковић, *Хаџи-калфа или ђатиб Ђелебија*, XXIV санџак Дукаин, стр. 61, тач. 5;

56) Архив АНУ БиХ, Шикает дефтер, регистар 1702–1725, Ин. бр. 92. 1047–99, 97/4 – 1136/1724;

57) У 1742. Хатиб султан Ахмедове џамије из Гусиња административно саобраћа са босанским валијом и кадијом у Пријепољу, Архив АНУ БиХ Мухиме дефтер из 1168 г, 259/2 и 260/1;

58) Ј. С. Јастребов, *Податци за историју српске цркве*, из путничког записника, Београд, Државна штампарија 1879, стр. 23, 24.

саставу босанског вилајета све до 1868. године, када је припојен новоформираном Призренском вилајету.⁵⁹⁾

Не располажемо податком када су турске тврђаве у Гусињу и Плаву, расформиране и када су престале да постоје. Зна се, међутим, да почетком XVIII вијека на овом простору није било турске војске и да су сву власт одржавале домородачке беговске породице, најприје Пашића, затим Шабанагића.⁶⁰⁾ Овај је простор имао третман крајине која се сама бранила и одржавала ред и мир. Кајмекам казе имао је одређени број заптија (жандарма). Становници овог округа нису због тога више служили у турској војсци, већ је њихова обавеза била да на позив кајмакама бране границе округа.

Почетком XIX вијека на челу овог округа била је породица Пашића. У дослуку са скадарским пашом Бушатлијом Ђул-бег Шабановић, уз помоћ својих пријатеља из Васојевића, који су иначе били његове чифчије, брутално је побио Пашиће и преузео власт у овом округу.⁶¹⁾ Ђул-бег је остао у успоменама као изразито окрутан и немилосрдан властодржац. Он је први увео у праксу вјешања у Гусињу, што су људи овога краја тешко подносили.⁶²⁾ Он је у марту 1825. године напао на манастир Ђурђеви Ступови, запалио га, побио неке црногорске и српске прваке, а друге повјешао.⁶³⁾ Годину дана касније (1826) Ђул-бег је, уз помоћ Васојевића и старосрпског становништва, напао албанско братство Букумире (на албанском језику »добар хлеб«) и потпуно га уништио.⁶⁴⁾ Том приликом погинуло је и 17 Васојевића и других Срба, који су учествовали заједно са Ђул-бегом у нападу на Букумире. Отприлике у истом времену у Гусињу је ликвидирано и братство Мемића, наводно зато што су одржавали пријатељске везе с неким породицама из племена Куча.⁶⁵⁾ Све ово указује да сви ови обрачунски нису тада на овом терену били условљени ни етничким, ни религиозним мотивима, већ првенствено интересима феудалаца у датом периоду, те да се овај сурови феудалац, који је истовремено узурпирао и власт, једнако брутално обрачунавао с припадницима свих етничких и религиозних групација и да је за савезнике узимао и припаднике друге етничке и религиозне групације.

Почетком друге половине XIX вијека на овом простору настале су промјене које су изазвале квалитетне измјене у дотада важећим друштвено-економским односима. Тада је, на приједлог кучког војводе, скадарски паша поставио Миљана Вукова из Лијеве ријеке за бајрактара Васојевића.⁶⁶⁾ Он је тада био веома млад, али се показао као врло умјешан, спосо-

---

59) Dr Hasan Kalešić i dr Hans - Jürgen Kornrumpf, *Prizrenski vilajet, Për parimi*, 1/1967, Приштина 102;

60) Р. В. Вешовић, *Племе Васојевићи*, стр. 111 и 112;

61) Исто, стр. 208;

62) Народна традиција

63) Др Милисав Лутовац, *Иванградска котлина*, стр. 54.

64) Исто, стр.

65) Чедо Ђулафић, *Проклетјски метаризи*, Необјављени рукопис, налази се код аутора;

66) Гавро Вуковић, *Војвода Миљан Вуков и Васојевићи 1820-1886*, Цетиње, 1932, стр. 5.

бан и привржен идеји политичког и економског ослобођења свога племена и његовом прикључивању Кнежевини Црној Горн. Због тога је одмах након добијања бајрактарства од скадарског паше, отишао на Цетиње и затражио да његово постављање потврди и црногорски кнез.⁶⁷⁾

Кнез је у почетку био неповјерљив и у први мах је одбио давање сагласности уз образложење да Кучи и Васојевићи шурују с Турцима. Накнадно је дао сагласност уз услов да му Миљан Вуков претходно донесе главу најбољег бега из Плава.⁶⁸⁾

Миљан Вуков се најприје обрачунао с братством Мемића на Црном Врху код Берана (Иванград), а затим је сачекао бега Шеховића из Плава, убио га и одсјечену главу однио Кнезу на Цетиње. Након признања које је добио, Миљан Вуков је успио ујединити васојевићка братства и тада је договорно прихваћена власт »седам капетана«, који су одлучили: да откажу послушност беговима у Плаву и да прогласе припајање Васојевића Кнежевини Црној Гори; да чифчије престану да дају десетак и да се сва братства која су била прешла на ислам врате на православље,⁶⁹⁾ (тада је и братство Рамусовића које је било поријеклом из околине Скадра, такође покрштено и поново се вратило на ислам 1862. године). Тада је и село Велика испод Чакора такође отказало послушност турској власти и путем француског конзула у Скадру затражило посебну заштиту (то је период тзв. »Величке републике«). Као посљедица ових догађаја двије године касније дошло је до првог већег сукоба између економски развлаштених бегова и Васојевића, који је оставио тешке посљедице, јер је, како пише Вешовић »Полимска војна по злу запамћена.«⁷⁰⁾

Посредством и уз помоћ Француске извршено је 1862. године прво званично разграничење између Турске и Кнежевине Црне Горе. На сектору од Злорјечице, затим Лимом до села Трепче, па уз Требачку ријеку до Бачког брда, успостављена је тзв. »Хафис пашина граница.«⁷¹⁾ Тиме је гусињски округ преполовљен. Један дио је припао Црној Гори, а у Беранама је формирана посебна каза, изграђена су војна утврђења и доведена регуларна турска војска. Након тога Беране с околином престаје бити дио Гусињског округа.⁷²⁾ Ове су измјене за Гусиње и Плав изазвале одређене посљедице. Економски су развлашћене беговске породице, јер су изгубиле посједе који су припојени Црној Гори, а с онима у околини Берана максимално су отежани услови комуницирања, па су због тога бегови приступили отуђивању тих посједа уз симболничне накнаде, чиме је и на том простору легализовано укидање чифчијског односа. Широке масе становништва такође су осјетиле посљедице, јер је отежан и готово онемогућен даљи одлазак и зимо-

67) Исто, стр. 6

68) Р. В. Вешовић, *Племя Васојевићи*, стр. 185; Вешовић каже: »Владика (Раде) је... затражио од њега (Миљана Вукова – М. М.) да му донесе главу Паша Шеховића, чувеног зулумћара према Плаву и Гусињу.« Миљан Вуков је »пресрео Шеховића на друму и додио његову главу владици Његошу на Цетињу« Шеховић је убијен у планини Мокрој према Шекулару, покрај чесме, која и сада носи назив »Пашина вода«;

69) Гавро Вуковић, *Војвода Миљан Вуков и Васојевићи*, 1820 – 1886, стр. 13. 14 и 15.

70) Р. В. Вешовић, *Племя Васојевићи*, стр. 295;

71) Исто, стр. 306;

72) Др Милисав В. Лутовац, *Иванградска котлина*, стр. 63. Путописи, Цетиње 1969, стр. 528;

вање стоке у Босни, а то је довело до наглог опадања сточног фонда и до преоријентације великог броја становништва да као кириџије од Пећи до Скадра превозе робу и путнике, што је било мукотрпно и изразито мало рентабилно. Познате су ријечи из тог периода: »Од кад не силазимо у Босну, нама је кућа на самару«. Тако су Гусиње и Плав одсјечени од свих природних комуникација (побуна Келменди у XVII вијеку прекинула им је пут преко Цијевне а ново разграничење и пут за Босну). Једини слободни пролази остали су у правцу Метохије, а они су одржавани преко планинских масива на око 1800 м надморске висине.

У току 1876. и 1877. године срушене су турске карауле од Превије до Крушева и тиме је граница из 1862. године помакнута према Плаву за десетак километара.

У тим и таквим условима на Берлинском конгресу донијета је одлука да се Гусиње и Плав припоје Кнежевини Црној Гори.

С таквом одлуком нису били задовољни ни становници Гусиња и Плава, ни двор на Цетињу. А таква је одлука произашла из аустро-угарске политике према новопазарском Санџаку и Херцеговини, на чему је Кнежевина првобитно инсистирала. »Аустроја је узела за себе Спич и цјелу обалу од своје границе до у Пристан барски, а обалу с друге стране од Бара до Бојане са Улцињем повратила Турској. У накнаду за ово Конгрес је оставио Црној Гори Плав и Гусиње.«⁷³). А тамо је расположење становништва било против таквог рјешавања њихове судбине, без њиховог учешћа и противно њиховој вољи, уз потпуно игнорисање становништва као субјекта (према подацима епархијалника Рашко-призренског из 1899. године на том простору било је 147 православних домаћинстава, што је чинило 10% укупног становништва.⁷⁴). Ратом исцрпљеној кнежевини пријетило је даље војничко исцрпљивање, а у економском погледу се готово ништа битно није могло добити. Очекивања су била велика, јер »Црну Гору је требало према њеним заслугама толико проширити да њене границе обухвате знатан дио њеног живља, да има довољно равница, гора, ријека и мора, како би се материјално могла самостално развијати.«⁷⁵) Очекивање да се економски проблеми Кнежевине могу ријешити заузимањем Гусиња и Плава – јер »шуме, испаше, плодно земљиште, воде - природне су одлике Плавско-гусињског краја,«⁷⁶) била су нереална, пошто је на изразито уситњеном посједу од око 1500 ха ораничних површина и 5000 ха ливада,⁷⁷) већ тада живјело 15.000 становника, па је, према томе, на овом простору по једном становнику тада било свега 0,10 ха оранице и 0,30 ха ливаде, што је испод свих

73) Никола I Петровић Његош, *Аутобиографија*, Мемоари, Путописи, Цетиње 1969, с. 528.

74) Ст. Новаковић, *Балканска питања и мање историјско – политичке белешке о Балканском полуострву 1886 – 1905*, Београд, 1906, 520 – 527; Др Ђоко Пејовић, *Политика Црне Горе у Затарју и Горњем полимљу*, стр. 21;

75) Музеј Цетиња, Архивско одјељење (НЦАО) *Мемоари војводе Гавра Вуковића*, Велесиле и Црна Гора, Рукопис;

76) Др Новак Ражњатовић, *Покушај разграничења између Црне Горе и Турске 1880 путем компензације за Плав и Гусиње територијом албанских племена Груда и Хота*, Историјски записи 1 – 2, Титоград, 1973, стр. 42;

77) *Статистички годишњак СР Црне Горе*, Републички завод за статистику, Титоград, 1976, стр. 343; Напомена: у 1976. години Општина Плав (са Великом и Мурином) имала је 1800 ха оранице и 6200 ха ливаде;

нормалних стандарда. То свједочи да је овај простор био сиромашан, а да су људи који су у њему живјели релативно повољнију егзистенцију обезбјеђивали бавећи се прометом, а касније и сточарством. И на црногорској и на плавско-гусињској страни била претежно сиротиња, која није имала шта да међусобно дијели, већ да се само међусобно истријеби. А беговских посједа и ћивћијских односа на овом простору, као што је напоменуто, није било. Оријентација да се на овај начин побољша економски положај осиромашеног и у борбама исцрпљеног црногорског сељака није имала оправданог основа, већ је напротив изазивала немир који је Кнежевину присилио да силом оружја рјешава и обезбјеђује провођење одлуке великих сила. А »црногорска војска није имала неких искустава у офанзивним операцијама, посебно не онамо гдје је становништво непријатељски настројено.«⁷⁸⁾ То су посебно уочавали и истицали војвода Илија Пламенац и Симо Поповић, који су оцијенили да је »војни ударац на том мјесту немогућ«, сматрајући да »Црна Гора не би у Плаву и Гусињу могла дуже времена држати велику посаду«, а да »з а заузеће Плава и Гусиња треба најмање 10.000 војника, које треба хранити, јер Црногорац нема ништа узети од куће«.⁷⁹⁾

У тим и таквим условима становништво гусињског округа примило је одлуке Берлинског конгреса са страховањем, јер је у њима видјело опасност за свој даљи опстанак. Посебно је изражавано незадовољство и разочарење у Турску Империју, којој су ускраћивали право да тргује с њиховом земљом.⁸⁰⁾ Никаких колебања и компромиса у том погледу није било. То су уочавали и неки представници великих сила и о томе обавјештавали владу на Цетињу (писмо Грина војводи Врбици).⁸¹⁾ Разни фактори утицали су на расположење становништва у том округу (религиозне разлике, бојазан од насилног покрштавања, страх од одузимања земље и домова, протјеривања итд). То је утицало на ријешеност становништва да истраје до краја, па макар и по цијени властитог истребљивања, што је јасно стављено до знања и у поруци Мухтар-паши, косовском валији Насуф-паши и Порти у Истанбулу са сабора плавско-гусињских првака од 3. децембра 1879. године.

У таквим условима и ситуацији племенски и остали прваци гусињског округа брзо су се договорили и припремили за оружани отпор. Формиран је Комитет народног спаса,⁸²⁾ у којем су се својом активношћу посебно

---

78) Др Новак Рањатовић, *Сукоб Црне Горе са Турском и Албанском лигом*, стр. 43 и 32;

79) Исто

80) Народна пјесма о овоме каже; »Ако биде наша беса стара, ми им земљу без крви не дамо, нек му султан дадне земљу тамо, нека води књаза ка Стамболу, нека оба иду ка Ђаволу, велесиле нека њихно дају, Плав Гусиње нека не дирају...«;

81) Архив Црне Горе МИД, дјеловодни протокол МИД рег. број 190, 14. 12. 1979. године, депеша Грина предата војводи Врбици;

82) У писму које је 3. августа 1295 (1879) године послато из Гусиња на адресу Међународне комисије за разграничење, међу потписницима под редним бројем 1 налази се печат гусињског комитета народног спаса, а под редним бројем 2 потпис поглавара плавског Рифаат-а. Војвода Машо Врбица послао је црногорском министру Станку Радоњићу у Цариград превод овог писма (са француског) 10/22 VIII 1879. г. Копија је заведена у дјеловодни протокол Министарства иностраних дјела под бројем 1364; (аутор располаже копијом овог документа до којег је дошао посредством породице Дервиша Коркута из Сарајева, који је између два рата био кустос музеја на Цетињу);

истициали: Јахја ефендија Мусић, Јакуп Феровић, Хусеин-бег Реџепагић, Омер Башулевић, Матко Лаличић, Хусеин Бектешевевић, Билал-ага Шеховић и др. У Алибега Шабанагића, који је тада био кајмекам казе у почетку се сумњало,⁸³⁾ јер се сматрало да је као службени орган одан султану. И он се у почетку стварно колебао, а то је забиљежено и у неким информацијама службених органа у Андријевици и у извјештајима енглеског конзула у Скадру.⁸⁴⁾ Он се, међутим, на крају определио, за отпор, а то је јасно изражено и у његовој изјави коју су забиљежили турски историографи: »До сада сам био поданик Османлијске империје, али сада више нисам. Брањенићу своју отаџбину.«⁸⁵⁾ Он је, затим, преузео руковођење Комитетом народног спаса и постао најзначајнија фигура покрета отпора, чија је активност прелазила оквири Гусиња и Плава. Анализа структуре руководства овог покрета показује да су у њему били ангажовани племенски прваци, учени људи и неки бегови, који су ту титулу тада већ само номинално носили или су покривали одређени положај у турској управи. Иначе су сви били доморци. Социјалну структуру покрета чинило је сељаштво (претежно сиромашни сељаци), градска сиротиња, кириџије и беземљаши, занатлије и трговци. Са становишта етничке структуре у њему су били потпуно заступљени Муслимани и Албанци с тог подручја, а насељени Црногорци и Срби домороци били су ангажовани у обезбјеђивању смјештаја, исхране добровољаца Призренске лиге, што је сматрано њиховом грађанском обавезом, коју су и они као грађани овог округа прихватили. Они нису били обавезни да дају борце на фронт, јер је иначе такав њихов положај био регулисан тадашњим нормативним прописима. У том периоду постојао је висок степен међусобне етничке и религиозне толеранције. Од стране домаћих Срба и Црногораца нису запажене никакве акције противљења или, пак, сарадње с властима у Андријевици, нити је за читаво вријеме оружаних борби њихов положај слободних грађана ма чиме био довођен у питање.

Носиоци покрета били су свјесни да сами могу издржати у таквој борби. Зато су се одлучили да помоћ затраже од својих сусједа. Келменди су им били најближи, али су због сталних сукоба односи с њима били такви да са те стране помоћ нису могли очекивати. То је видљиво и из писма заступника аустроугарског конзула у Скадру Шмукера, којем је један од главара племена Келменди изјавио: »да они не само што се неће супротстављати Црногорцима, него да су спремни да им даду слободан пролаз преко њихове територије да би лакше овладали Гусињем и Плавом.«⁸⁶⁾ Комитет народног спаса у Гусињу био је свјестан такве опасности, па је, очекујући напад од Велипоља из правца Куча, преко Врмоше (Келменди), на простору од око 6 км организовао копање ровова од Вјетерника код села Грнчара до ријеке Врује, гдје је било Али-бегово сједиште. У то вријеме били су и су-

83) Народна пјесма у вези с овим гласи: »Гдје си паша царски муртатине, знадел пашо црн ти образ био, бар ти си се овамо родио, књаз Никола сад те придобио, нам није чудо на Султана, што је поче земљу издавати, нас ко браве књазу продавати...«;

84) Архив Косова, *The Albanian League of Prizrent in the english documents*, Приштина 1978. документ 54, Извјештај енглеског конзула у Скадру од 14. октобра 1879. стр. 266; Архив Црне Горе, МИТ, дјеловодни протокол рег. број; 120, 03, 09 1789 – депеша Протића из Андријевице послата на Цетиње;

85) Др Али Хадри, *Прилог расвјетљавању Призренске лиге* (види нап. 1), стр. 45,

86) Архив Црне Горе АУП, Шмукер Хајмерлен, 28.10.1879. године; Др Новак Ражњатовић, *Сукоб Црне Горе са Турском*, стр. 39;

коби с племенима у Ђаковачкој малесији, Гашом и Краснићем, али су они били мањег значаја и рачунало се да ће се у датој ситуацији превладати, тим прије што је одбрана Гусиња и Плава био заједнички интерес, јер је одлукама Берлинског конгреса угрожавана и њихова безбједност. То је касније истицала и аустроугарска дипломатија, јер би се наводно »посједовањем Плава и Гусиња стекла солидна база за будуће аспирације према Метохији, па чак и Новопазарском Санџаку.«⁸⁷⁾ Интерес је био заједнички и споразум је брзо постигнут. Дотадашњи противници постали су пријатељи. Један од плавских првака (Јакуб Феровић) пошао је од Гаши и Краснића преко Ђаковице до Подгоре, Пећи и Ругове и од тамошњих бајрактара добио њихову сагласност у форми, »бесе« да ће помоћи одбрану Плава и Гусиња. При томе су дошли до изражаја и неки посебни економски интереси, јер је, према договору, сав евентуални плијен, без обзира на то ко га оствари, требало да припадне добровољцима који нису живјели на територији Плава и Гусиња и који се у борбу укључују као савезници.⁸⁸⁾

Алибег Шабанагић, након што је преузео руковођење Комитетом народног спаса, посебно се ангажовао да својим ауторитетом и познанствима обезбјеђи помоћ сусједних мјеста. У ту сврху обишао је Пећ (одакле је био ожењен), Ђаковицу и Призрен гдје је иначе било сједиште вилајета, којем је у том моменту припадала и каза Гусиње, а затим је отишао и у Скадар. То је иначе забиљежио и енглески конзул у Скадру у извјештајима својој влади, а др Али Хадри је о томе написао: »Али паша је дошао у Призрен да тражи помоћ од главног одбора, а затим је пошао у Албанију ради добијања помоћи од тамошњих пододбора.«⁸⁹⁾

Тада је већ била формирана Призренска лига, чија је програмска активност укључивала и одбрану Плава и Гусиња. Представници овог округа били су присутни на Оснивачкој скупштини лиге, која је одржана 10. јуна 1878. године у Призрену, на којој је донесен Статут (каранама) лиге, као и на Скупштини од 2. јула исте године, на којој је донесен нови програм, познат као »Талимат« и истовремено формиран Главни одбор (Централни комитет) у којем је Алибег Шабанагић заузео једну од кључних позиција (руководилац комисије за унутрашње послове, која се првенствено бринула о мобилизацији добровољаца).⁹⁰⁾

Комитет за народни спас у Гусињу и Призренска лига на Косову обострано су покретали иницијативе и активности. Комитет у Гусињу покретао је иницијативе за учешће добровољаца Лиге у одбрани овога подручја, а истовремено пододбори Призренске лиге, који су основани у Плаву и у Гусињу, били су најактивнији »највише су се залагали.«⁹¹⁾ Они су дјеловали самостално и истовремено као огранци Призренске лиге, али само у оном дијелу програмске активности Лиге који се тичао одбране овог простора. Албанска племена у Ђаковачкој малесији, Пећи и Ђаковици, која су »свежала« посебну »бесу« са Гусињем и Плавом и истовремено се укључила у

87) Др Новак Ражњатовић, *Сукоб Црне Горе са Турском* стр. 25;

88) На овом договору албанска племена Гаш и Краснићи инсистирала су и јула 1941. године, сматрајући такав договор дугорочним;

89) Др Али Хадри, *Прилог расвјетљавању Призренске лиге*, стр. 45;

90) Исто;

91) Исто,

Призренску лигу, дошли су у гусињски округ као добровољци Лиге. Да је постојала њихова посебна и непосредна веза и обавеза према покрету отпора у Гусињу, независно од програмске активности Призренске лиге, видљиво је и из ондашњег писања руских новина које су уочавале да »албански бегови увиђају да немају резона да дају отпор у вези Плава и Гусиња, али се плаше од Али-бега, од којег могу бити убијени ако одустану,⁹²⁾ с обзиром на међусобно дату и прихваћену бесу и договор, који је по обичајном праву имао посебну важност и тежину.

Према мобилизационом плану Лиге, којим је иначе руководио Али-бег Шабанагић, на терен Гусиња и Плава распоређено је 2000 добровољаца из Ђаковице и Ђаковачке малесије,⁹³⁾ који су у Гусиње стигли 12. јула 1878. године (организовани су били у 12 бајрака, а у извјештају Дервиш-паше говори се о 20-30 застава).⁹⁴⁾

Добровољци су били стационарни на читавом простору од Плава до Гусиња, а смјештај и исхрану обезбјеђивало је домородачко становништво. Свако домаћинство примало је од 5-10 бораца, у зависности од величине куће и економске моћи, без обзира на етничке и религиозне разлике.

Примјена члана 28, Берлинског уговора постала је посебно актуелна средином 1879. године. Тада је међународна комисија састављена од делегираних комесара 7 великих сила, уз учешће представника Кнежевине Црне Горе, приступила примјени ове одредбе. Комисија је прву сједницу одржала 17. маја 1879. године на Цетињу, а за предједника изабрала је делегата Француске пуковника Ђикалда.⁹⁵⁾ Међутим, Турска није била спремна »узети на себе одговорност за њихову сигурност«⁹⁶⁾, с обзиром на то »да су сви Гусињани на оружју, тек су дознали да им се комисија примакла«.⁹⁷⁾ Делегат Црногорске владе у Комисији Симо Поповић јавио је својој влади 4. аугуста да је Комисија одлучила да тамо за сада не иде (»за Плав и Гусиње Комисија неће ни да зна«),⁹⁸⁾ а 10. аугуста да је Комисија одржала посебну сједницу на којој је прочитано писмо Комитета за народни спас из Гусиња од 3. аугуста 1879, који су истовремено потписали и представници Рифаат-а из Плава и поглавари округа Ђаковице, Пећи, Призрена и Дебра, у којем саопштавају да ће свако разграничење које се врши без њиховог учешћа бити безвриједно и да га »никако неће бити могуће извршити«. Поповић је у својој депеши саопштио »да је ријешено да се то писмо спроведе владама, а да Комисија продужи свој рад«.⁹⁹⁾ На приједлог аустријског делегата »да се остави Гусиње, а Комисија да пређе у Колашин... црногорски комесари изјаве да ће они иступити из Комисије ако Комисија у том смислу ријеши, него или да се иде у Гусиње, или да се овдје рад прекине...«¹⁰⁰⁾ »Босанско-херцеговачке новине« од 17. 8. 1879. године јавиле су да

92) »Сан. Пјетербурске вједомости«, од 27. 12. 1879; Š e m s i A j v a z i, *Lithja e Prizrenit më 1879 - 1881 ne shtypin qendror rus*, Instituti albanologjik i Prištines, Приштина 1978, стр. 201.;

93) Д р А л и Х а д р и, *Прилог расвјетљавању Призренске лиге* стр. 40;

94) *Lithja e Prizrenit në dokumente Osmane*, Arhiv Kosova, телеграм Дервиш-паше високој Порти послан из Солуна у вези с албанским заставама, стр. 173;

95) Никола I Петровић Његош (као под тач. 71) стр. 550;

96) Исто, стр. 559;

97) Исто;

98) АЦГ МИД, Депеша С. Поповића од 14. VIII 1879. рег. број 38;

99) Исто, Депеша од 10. VIII, рег. број 40;

100) Никола I Петровић Његош (као под тачком 71), стр. 559;

су пуковник барон Каулбас II, Нико Мартиновић и Симо Поповић, ушли у неку ужу групу за разграничење, изражавајући наду да ће затим »Комисија предати Гусиње Црној Гори и тиме ће се њезин задатак углавном завршити.«

Оцјенивши да је проблем са предајом Гусиња дошао »у ћорсокак«, кнез Никола је 10 јула 1879. послао своје опуномоћенике Станка Радоњића и Гавра Вуковића у Цариград да би дипломатским акцијама помогли провођење овог дијела Берлинског уговора. И том приликом два емисара развили су широку активност.

Порта је, мимо своје воље и тактике развлачења рјешења овог проблема и макар потајне наде да из свега овога бар нешто уишићари, објективно, сваким даном долазила у неповољнији положај, јер је, као једна од потписница Берлинског уговора, оптуживана да са својом политиком омета његово извршење. Став Порте о овом питању објаснио је Мухтар-паша у разговору с руским конзулом у Призрену Јастребовим: »Ми смо се од њих (Гусиње и Плав – М. М.) одрекли, и шта више нисмо претрпјели никакву штету што смо изгубили те земље. Познато је да од тих земаља ми нисмо имали никакве користи и само смо трошили паре на издржавање чиновника.«¹⁰¹⁾ То је и био разлог што је Турска овај округ још у првој половини XIX вијека препустила самом себи, усмјеравајући га да се сам брани и третирајући га као истурену борбену позицију на прилазима плодне Метохије. Због тога је пред Међународном комисијом заступала становиште »да Порта сматра предају Плава и Гусиња као извршену, пошто је влада Турске већ дигла оданде војску и сав материјал.«¹⁰²⁾ Изводила је аналогију с окупацијом Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске. И тамо се народ побунио. И тамо је Турска повукла своју војску, а Аустро-Угарска је морала својом војном силом да је окупира. Мухтар-паша је ово симболички објаснио Јастребову примјером »лечене кокошке.«¹⁰³⁾ Радоњић је о томе из Цариграда исто тако писао »да се дипломатисањем неће свршити предаја Плава и Гусиња највише с тога што се Порта изговора да ни у једном од поменутих мјеста нити има царске војске, нити чиновника, већ је једно и друго сасвим локално.«¹⁰⁴⁾ Међутим, са црногорске стране је предочена чињеница да »Турска није никада у Плаву и Гусињу имала војну посаду, нити магацине војне. А ако је каткад и имала, то је много прије дигла...«¹⁰⁵⁾, те да је обавеза Порте, с обзиром на расположење тамошњег становништва била да путем своје војне силе обезбиједи улазак црногорске војске у овај, већ раније напуштени округ.

Под притиском европских сила, Порта је средином августа 1879. године послала војну експедицију под командом свог мушира Мехмеда Али-паше, који је Турску Империју заступао и на Берлинском конгресу и у њено име потписао Берлински уговор. Мушир је стигао у Призрен 19. августа и одмах отпочео разговоре с представницима Призренске лиге са ци-

---

101) МЦ ПР Јастребов Јонину, Призрен, 12. (24) XII 1879, копија извјештаја од 10. XII који је упутио Лабанову, Ростовском у Цариград. Напомена: Аутор располаже копијом извјештаја коју му је уступила породица Дервиша Коркута;

102) Никола I Петровић Његош (као под тачком 71) стр. 553;

103) МЦ ПР Јастребов Јонину (као под тач. 99);

104) АЦГ МИД, Извјештај Станка Радоњића из Цариграда 22. IX 1879 рег. број 1303;

105) Исто (као под тачком 100);

љем да обезбиди и њихову подршку. Неке је поглавице успио да придобије, али су народне масе и већи број чланова Лиге били категорички против његове мисије. Проношене су вијести да је располагао и већом сумом новца са циљем да неке бајрактаре поткупи.¹⁰⁶⁾ Комитет народног спаса у Гусињу схватио је долазак Мехмед Али-паше врло озбиљно и у споразуму са бајрактарима албанских добровољаца одлучио да се ни по коју цијену не дозволи његов долазак у Плав и Гусиње. Стога су свих 2.000 добровољаца пошли из Гусиња и Плава, преко планине Богичевице, за Ђаковицу.¹⁰⁷⁾ Пошао је и Али-бег Шабанагић с домороцима из Гусиња и Плава. Капетан З. Протић из Андријевице депешом је обавијестио кнеза »да је Гусиње остало пусто«,¹⁰⁸⁾ с обзиром на то да су и добровољци и домороци отишли према Ђаковици. То је сигурно био моменат када се у Гусиње и Плав могло ући, јер у том моменту није имао ко да даје отпор. Забиљежен је и покушај да се Мехмед Али-паша ликвидира помоћу његовог личног пратиоца, који је био родом из Плава. У вези с тим пошао је и његов брат (Шабан Кракић) с једним од руководилаца Комитета народног спаса у Гусињу (Јакуб Феровић), који су успоставили контакт с пратиоцем Мехмед Али-паше, али нису успјели да га придобију за планирану акцију. Тада је према предању и народној пјесми Шабан Кракић убио свог рођеног брата говорећи: »Више волим својега ватана, и нашега вељког сибијана, но и тебе брата ко хајвана.«¹⁰⁹⁾ Истовремено је, на народном збору, одржаном у Плаву, донијета одлука да се сва средства вакуфа и наплаћене пашарине од заједничких планина ангажују да би се и на тај начин парирало акцији турског мушира да поткупљује колебљиве бајрактаре.¹¹⁰⁾

Мушир Мехмед Али-паша послао је из Ђаковице позив Али-бегу Шабанагићу да га посјети ради договора.¹¹¹⁾ Овај, до тада ревносни службеник Порте, одбио је добијени позив и поручио »Да не само неће доћи, но нека му он не долази у Гусиње, јер се народ побунио и прегао да погине, а да не пушти Гусиње.«¹¹²⁾ Истовремено су службени органи Кнежевине (Пламенац 23. и Никић 24. августа) депешом обавијестили књаза Николу да је Али-бег Шабанагић позват у Цариград.¹¹³⁾ И на тај позив се Али-бег оглушио.

Мисија мушира Мехмеда Али-паше, која је почела 19. августа, завршила се 6. септембра његовом погибијом. Борбе су трајале три дана. Муширско обезбјеђење од 6 чета низама и око 70 Албанаца – католика, уз подршку неких истакнутих руководилаца албанских премена и Призренске лиге, нису могли одољети неодољивом налету масе.¹¹⁴⁾ С муширом су изги-

106) Народна пјесма плавско-гусињских Муслимана о боју на Новшићу и народна традиција;

107) Никола I Петровић Његош, (као под тачком 71); стр. 540;

108) АЦГ МИД, Депеша З. Протића из Андријевице од 21. VIII 1879. рег. број 70;

109) Народна пјесма О боју на Новшићу, Убица свога брата звао се Кракић Шабан – Ватан означава простор и средину у којој се живи, у ширем смислу домовину а сибијан означава нејаку кућну чељад.

110) Народна традиција;

111) Никола I Петровић Његош (као под тачком 71), стр. 541;

112) Исто;

113) АЦГ МИД, Депеша војводе Пламенца од 23. VIII 1879. рег. број 77 и Депеша С. Никића од 24. VIII исте године, рег. број 81;

114) Д р А л и Х а д р и, *Прилог расвјетљавању Призренске лиге* (као под тачком 1) стр. 47;

нули и албански прваци који су га бранили: Абдулах-паша из Ђаковице, Бајрам-ага из Гаша и Шаћир-ага из Краснића.¹¹⁵⁾

Убиство Мехмед Али-паше још више је комплицирало програм спровођења члана 28. Берлинског уговора. Истовремено су се јавили и Муслимани из Бијелог Поља, предвођени Фејзом Калићем и хоџом Гушмиром,¹¹⁶⁾ који су акцијама и нападима из правца Бијелог Поља према Мојковцу покушавали да помогну покрет у Гусињу и Плаву. У таквој ситуацији Симо Поповић депешом је обавијестио своју владу 27. августа (по старом календару) да је Комисија ријешила да се разиђе и предложио »да књаз изради код аустријске владе да ова учини да комесари чекају рјешење гусињског питања на Цетињу«¹¹⁷⁾. Кнез је ову депешу проследио 9. септембра Радоњићу у Цариград са захтјевом да овај предложи одгађање престанка рада Комисије.¹¹⁸⁾

Рјешење проблема је и даље упорно тражено путем искључивог односа са Цариградом и великим силама, уз игнорисање становништва које је тамо живјело, мада се, у односима према Призренској лиги, истицало да »становници Плава и Гусиња нијесу Албанци, већ Муслимани српског поријекла«,¹¹⁹⁾ покушавајући да се објасни да у овим мјестима нема никакве опозиције, већ да је она, »са стране импортована«,¹²⁰⁾ што је суштински било нереално и нетачно.

Период наредна три мјесеца (септембар – новембар) карактерише настојање потписница Берлинског уговора да се истраје у провођењу још нереализоване одредбе уговора. Појачана је и дипломатска активност и притисак на Порту, али тамо, како је писао Радоњић свом министру Врбци »нити се зна ко влада нити ко слуша«. ¹²¹⁾ Ипак Порта је поново упутила војну експедицију од 15 батаљона низама ради предаје Плава и Гусиња под командом Мухтар-паше и наредила му да тај проблем коначно ријешити. Било је предвиђено да се предаја »одмах и безусловно« изврши 28. октобра. Мухтар-паша је дошао са својим батаљонима у Призрен, Ђаковицу и Пећ, успио је да блокира прилазе према Плаву и да онемогући повратак добровољаца на терен Гусиња и Плава, али се ипак није усудио да пође на Гусиње. У свом разговору са Јастребовом он је то овако објаснио: »Ја не говорим да у мене нема довољно војске да би остварио циљ, али ја не могу а да не искажем своју бојазан да би у данашњој ситуацији доста били двојица улема (муслиманских духовних лица), па да ми уставе сву моју војску и да ме сасвим обезбрујају, као што нам се догодило с командирима наших

115) Милош Велимировић, *Гусињска нахија с погледом на Малесију*, Годишњица Николе Чупића XVIII – 13. 342;

116) Др Новак Ражњатовић, *Сукоб Црне Горе са Турском и Албанском лигом*, стр. 45;

117) АЦГ МИД, Депеша Сима Поповића од 27. VIII 1879. рег. број 96;

118) АЦГ МИД, »Његова свјетлост« (књаз Никола, Депеша Радоњићу од 9. IX 1879), рег. број 97;

119) Др Новак Ражњатовић, *Сукоб Црне Горе са Турском и Албанском лигом*, стр. 41;

120) Исто;

121) АЦГ МИД, Извјештај Станка Радоњића из Цариграда министру Врбци од 11. VIII 1879, рег. број 1329;

батаљона у Босни пред окупацијом Аустрије«¹²²⁾ очито не кријући страх да не доживи судбину Мехмед Али-паше.

С друге стране, кнез Никола је, упоредо са дипломатском активношћу и захтјевима да му се гусињски округ преда мирним путем, припремио план да овај округ заузме војном силом. У свом писму војводи, сенатору и војном министру Илији Пламенцу он је писао: »Драги попо, требаће нам оружјем то питање свршити па пошто пото било, но почем та крајња нужда скопчана је с великим жртвама и мукама, а и у исто са чашћу нашега оружја, треба је добро и вјешто укрити. Ево како ја мислим, а Јово ће ти подробније о томе говорити: да Лазар Сочица, који се сада овдје налази, узме пет батаљона, тј. један пивски, један Језерски, један Дробњачки, један Луковско-Жупски и један Никшићки, па преко Колашина онамо. Друга војска би се имала састојати од Ровчана, Морачана и Васојевића... трећа војска имала би се састојати од Куча и Братоножића са војводом Марком. Што се топова тиче требало би нам 6 или најмање 4, 2 Сулејманова и 4 или 2 српска или малих страгунах турских, ако има од ових џебане... Држи велику тајност. – За ово знамо ја, Јонин овамо, а тамо Симо и Калубас, којима смо то јутрос јавили, ти си сада четврти. Јово је пети. – Видиш како бројим који смо у ту тајну.«¹²³⁾

Посебна улога руског конзула Јонина на Цетињу у овим догађајима била је од почетка врло видљива. »Руски посланик Јонин с правом је цијењено да Црна Гора у постојећим околностима не може остварити своје право на Плав и Гусиње без употребе силе... На тај начин су Јонин и Машо Врбица чинили ону струју која је утицала на књаза Николу да предузме значајне војне мјере.«¹²⁴⁾ И већ 6. октобра војни министар Пламенац издао је наредбу да се на сектор према Плаву пошаље 11 батаљона са 4.600 бораца и 670 сандука муниције (2 батаљона Куча са 1.000 бораца, 1 из Братоножића са 500, 2 из Бјелопавлића са по 250, као и 3 из Васојевића, 2 из Мораче и 1 из Роваца са 2.600 бораца).¹²⁵⁾ За команданта овог комбинованог одреда постављен је Кучки војвода Марко Миљанов. Почетком новембра враћено је кућама 2.500 бораца. Истовремено је у Андријевицу пребачен и Божо Петровић, предсједник министарског савјета и министар правде, иначе рођак кнеза Николе, уз образложење да мирним путем преузме гусињски округ од Мухтар-паше, а он је истовремено био координатор активности комбинованог одреда под командом Марка Миљанова. Плав и Гусиње су тада располагали са око 3.000 бораца (1.350 домаћинстава Муслимана и Албанаца, који су у просјеку имали 2 – 2,5 борца, а просјечно домаћинство је бројило око 10 чланова). Добровољаца Призренске лиге тада на територији Плава и Гусиња није било, јер су крајем аугуста отишли у Ђаковицу да би тамо дочекали Мехмед Али-пашу, а након тога се нису више враћали, мада су њихове ратне заставе симболички остављене у Плаву с образложењем да ће они поново доћи ако буде потреба. Међутим, Мухтар-паша са својих 15 батаљона, који се није усуђивао да дође у Плав

122) МЦПР Јастребов Јонину (као под тачком 99);

123) Никола I Петровић Његош, *Писма*, Писмо Илији Пламенцу, књ. VI, стр. 246 – 120;

124) Др Новак Ражњатовић, *Сукоб Црне Горе са Турском и Албанском лигом*, стр. 43;

125) Исто, стр. 30;

и Гусиње, успио је да блокира све прилазе из Метохије према Плаву и Гусињу и на тај начин је онемогућио повратак добровољаца на терен Плава и Гусиња, што је видљиво из његовог разговора са Јастребовим и из ноте турске владе коју је она послала Петроградском кабинету.¹²⁶⁾ Истовремено су становништву округа Гусиње одашиљане посебне прокламације и позиви да престане да даје отпор и да се покори примјени члана 28. Уговора. У вези с једним таквим позивом да положи оружје, који је Порта послала преко Мухтар-паше и косовског валије Назиф-паше, према извјештају »Fremdenblatt«-а, одржана је 3. децембра 1879. године скупштина првака у Гусињу, на којој је поново донијета одлука да се позив за предају одбије и да ће се одупријети сваком покушају да се овај округ заузме силом оружја. Како су писале »Босанско-херцеговачке новине« »Предсједник Алибег изјави у име народа, да овај мора позив Портин на полагање оружја одбити. Ово се јавило Мухтар паши, као и Назиф паши, косовском валији, који је такођер са њим у Пећи, а њега умолише да ово Порти саопшти.«¹²⁷⁾

И већ сутрадан дошло је до крвавог обрачуна који је »прса у прса« трајао око 4 часа, познат као »Бој на Новшићу«, у којем је са обадвије стране погинуло око 1.000 бораца.¹²⁸⁾ Када је Марко Миљанов полазио у ову борбу, уз пут је свратио да се посавјетује са Миљаном Вуковим, војводом из Васојевића, који је тада дошао у немилост кнежеву и због тога био одстрањен из ове акције. Марко Миљанов се како пише Радомир Вешовић, јако одушевљавао овим задатком и »кренуо с пуним увјерењем да казни Али бега Гусињца и Плављане«, а Миљан Вуков му је, испраћајући га, рекао: »Иди Марко, али пази да Алибег овога пута не постане паша.«¹²⁹⁾ У вези с Марковом самоувјереношћу остала је у народу сачувана његова изрека »У Плаву ћу ручати, а у Гусињу вечерати«. Он је пошао, из села Ржанице и ушао у село Новшиће без борбе, јер на том простору није наишао ни на какве истурене јединице или патроле, што упућује на закључак да Плављани нису очекивали напад или да су војнички били небудни и неорганизовани. Када је Плав обавијештен да је Марко стигао у Новшиће, Плављани су били на подневној молитви. Чедо Ђулафић, у свом необјављеном рукопису »Проклетијски метиризи« описујући ток догађаја с подручја Плава, посебно је указао на то да је група од око 40 припадника из племена Хота, из села Куња, сама кренула према Новшићу. »Станите, да се окупи-мо и организујемо, не идите тако, још ни Гусиње ништа не зна« – викнуо им је Хусеин-бег Речепагић, који је тада био предсједник покрета отпора у Плаву... Не вјерујемо ми вама главарима, рекоше Куњаши, запјеваше и пођоше.« (Цитат из приказа Ђулафича). За њима, како је ко стигао, одлазио је у мањим групама и прихватао борбу. Борба према томе, није била координирана и није вођена из једног центра. У току борбе израстали су поједини команданти, који су водили борбу на појединим положајима. Још у почетку погинули су истакнути организатори покрета Јакуб Феровић и Омер Башулевић, који је носио заставу (бајрак Плавски). Одбрану заставе

126) Нота високе Порте руској влади, »Босанско-херцеговачке новине«, број 4, 11. I 1880;

127) *Босанско-херцеговачке новине*, број 139 од 28. XII 1879;

128) Из албанских и црногорских извора не могу се утврдити стварни подаци о броју погинулих. Најближи су истини подаци који су остали у народу (Таке битке не памте одавно, ту хиљаде што погибе равно, за непунa четири сахата);

129) Др Р. В. Вешовић, *Племя Васојевићи* (као под тач. 30), стр. 313;

преузео је ондашњи кадија Јахја ефендија Мусић, који је са десетак бораца из једне затворене куле бранио прилаз застави. Одред Марка Миљанова био је организованији и бројнији. Плављани су у почетку борбе на појединим секторима морали и да се повлаче. А онда су из правца Јечмишта, са бочне стране, коју је Марко Миљанов занемарио, наступили Руговци. Било их је око 600 бораца. Положај Ругове је такав да овај простор Мухтар-паша није могао да блокира. И они су се слободно кретали на граничном простору према Мокрој и Чакору. Они су 3. децембра увече, по сопственој иницијативи, стигли изнад Плава и послали поруку плавским главарима да немају више стрпљења и да су дошли да »заметну бој са Марком«. Плављани су се нашли у незгодној ситуацији. Нису жељели да увриједе и да се замјере плаховитим и осјетљивим Руговцима, а још мање су жељели да са своје стране изазивају сукоб с Марком Миљановим. Угостили су Руговце те ноћи и успјели да их привремено смире, а сутрадан су их пребацили према Јечмишту. И та је околност у току борбе била од изванредног значаја. Борбени Руговци, изненадним нападом с бочне стране, унијели су панику међу борце Марка Миљанова и настао је општи напад и метеж у којем више »ни пушка није радила«. С једне и са друге стране борци су се хватали у коштац и велики број нападача и бранилаца носио је мутни и набујали Лим, тако да су и два мјесеца након тога лешеве мртвих бораца налажени покрај Лима. Одред Марка Миљанова нашао се у изванредно тешкој ситуацији, јер му је прекинута одступница према Рженици, одакле је дошао, а према Плаву није се могло. С десне стране био је набујали Лим. Тада је васојевички батаљон, под командом Тодора Вукова (брата војводе Миљана) извршио напад с десне стране Лима и на тај начин омогућио Марку да у првом сутону пређе преко набујалог Лима с малом групом бораца. На овом сектору положај с плавске стране је бранио Ариф Башић, који је такође погинуо у овој борби.

Када је борба почела, упућени су курири да обавијесте Гусиње, гдје је иначе било сједиште Комитета народног спаса и главнокомандујућег Али-бега. Док су Гусињци стигли у село Брезовице код моста лимског, било је прошло четири сата. Објективно прије и нису могли стићи, јер је сам град удаљен од Плава 2 сата пјешачког хода. А тада је борба већ била завршена и они који су преживјели изнурени су се враћали према Плаву.

Али-бег Гусињац је био и растан и тужан. Тешко му је пало да није дошао на вријеме и да се борба и без његовог учешћа завршила. У знак пажње и захвалности према погинулим и преживјелим борцима продао је сву своју земљу коју је посједовао на планини Стојцици и у селу Мартиновићу и новцем од продане земље даривао породице погинулих и преживјеле борце.

У овој борби учествовало је око 4.500 бораца. Комбиновани одред под командом Марка Миљанова располагао је са око 2.500 бораца. Плављана је максимално могло бити од 1.300 – 1.500, а Руговаца око 600 бораца. О броју погинулих постоје различите информације и процјене и оне су најчешће једностране и нереалне. Албански историчари Xhemal Punavia и Skender Isaku тврде, чак, да су »Црногорци оставили на разбојишту око 3.000 мртвих и рањених.«¹³⁰⁾ Кнез Никола, напротив, писао је у својим ме-

130) Xhemal Punavia et Skender Isaku, *La stratégie et la taktique militaire de la «Ligue de Prizrent»*, Studia Albanika 2, Тирана, 1968, 74.

моарима: »Велику радост изазвала је ова побједа у Црној Гори«, а у вези с бројем погинулих каже да је било »више од 1.000, а највише Плављана, Руговаца и Пећана«,¹³¹⁾ те да је истовремено било »85 погинулих и 107 рањених Црногораца.«¹³²⁾ Међутим, ондашњи министар спољних послова војвода Машо Врбица јавио је војводи Станку Радоњићу у Цариграду, депешом од 23. 11 (по старом календару): »Бог је био велики и нашијех је много погинуло но иако су Арнаути такођер са великим губицима.«¹³³⁾ Енглески конзул у Скадру добио је информације да је међу Плављанима и Руговцима било 600 убијених и такву је информацију послао својој влади 11. децембра 1879. године. У народу је, међутим, остало да се број погинулих кретао око 1.000 бораца са обадве стране у приближно једнаким омјерима. Нема доказа тврдњи да су »све мртве и рањене Црногорце изнијели са бојишта«,¹³⁴⁾ јер је и према приказу који је дао Андрија Јовичевић, у заједничкој гробници на православном гробљу на Качанику код Гусиња сахрањено 120 глава. О томе је Чедо Ђулафић писао на основу исказа који му је дао Андрија Мијатовић, старосједилац из Гусиња, који је 1878. године имао 18 година живота и по одобрењу Али-бега Шабанагића непосредно је учествовао у њиховој сахрани.

Међутим, Али-бег Шабанагић је био сујетан. Никако се није могао помирити да је битка прошла без његовог учешћа. Зато је одлучио да поведе још једну борбу. За разлику од прве, гдје су Плављани »суштински били на позицији одбране своје земље«, нови сукоб који је припремио Али-бег и који се одиграо 8. јануара 1880. године на Мурини је изазвао неоправдано пролијевање крви. Овдје је одред Марка Миљанова »суштински био на позицији одбране своје земље«. И у једном и у другом случају гинула је сиротиња с једне и са друге стране, проливајући крв због неразумне политике њихових војвода и бегова и других господара.

Ова два догађаја, нарочито онај од 4. децембра узбудили су европску јавност. О томе су дипломатска представништва у Скадру, Призрену и на Цетињу информисала своје владе. Енглески конзул у Скадру успио је да пошаље свој извјештај тек 11. децембра, јер су телефонске и друге везе биле прекинуте. И он говори да је борба вођена »прса у прса«, да је била жестока и да је оставила тешке посљедице. Он на крају свог извјештаја истиче да ће овај успјех Плаво-Гусињана појачати њихову позицију у супротстављању примјени одредаба Берлинског уговора »ако Мухтар паша не дође брзо« и ако не буде имао довољну подршку своје војске и ауторитет команде.¹³⁵⁾ Одмах, затим, у наредном свом извјештају он пише да »Пошто се уочава да се анексија Гусињске казе тешко реализује«, да осјећа потребу да пружи основне карактеристике овог подручја, па у вези с тим истиче: »Речена каза, поред два мала града Гусиња и Плава (један има 680, а други 300 кућа) заједно чине 29 села. Она су формирана од 1262 куће, од којих су 230 настањена од Албанаца.« Он даље истиче да срж сукоба

131) Никола I Петровић Његош (као под тач. 71) стр. 563;

132) АДСИП ПО, Ц/4, Врбица Радоњићу, 24. и 25. XI (6. и 7. XII 1879);

133) АЦГ МИД, Депеша Маша Врбице Станку Радоњићу од 23. XI 1879, рег. број 1349;

134) Др Новак Ражњатовић (као под тач. 1) стр. 48;

135) Архив Косова (као под напоm. 84) Извјештај енглеског конзула у Скадру од 11. децембра 1879, рег. број 57, стр. 270;

произилази из неслагања једног дијела становништва ова два мјеста »која су неуморна да би задржала то питање и даље актуелно«, и да је отпор становништва оставио такав ефекат да ће »велике силе мање-више признати потребу за промјену услова Берлинског уговора.«¹³⁶⁾ »Босанско-херцеговачке новине« су, такође, писале да су »Бечки и пештански листови донијели у својим бројевима од понедељка брзојаве да су се Црногорци и Арбанаси 4. ов. мј. крваво сукобили код Велике на Лиму.« Оне, затим, цитирају телеграм »Pester Lloyd« од 9. ов. мј. 1879 г. у коме, поред осталог, стоји »Разви се бој прса у прса, тако да бијаше страшан покољ.«¹³⁷⁾ Исти овај лист је 1. јануара 1880. године јавио, према информацијама из Беча да је руска влада покренула иницијативу у вези с предузимањем заједничког демарша великих сила код Порте »ради уступа Плава и Гусиња Црној Гори«, те да је Аустрија овај приједлог одбила с мотивацијом да он може изазвати »интервенцију или какву компликацију.« Истовремено је одбијена иницијатива да потписнице Берлинског уговора на лице мјеста пошаљу своје повјеренике који би извршили предају ова два мјеста.¹³⁸⁾

Два дана након битке на Новшићу Порта се поново обратила становништву Плава и Гусиња с посебном прокламацијом, која је вјероватно била припремљена прије ове битке и која је највјероватније била одговор становништву на његове одлуке од 3. децембра 1879. године донијете на сабору у Гусињу. У овој прокламацији Порта је посебно истакла: да тај округ више не припада Турској Царевини, да је она дигла руке од њега и да је становништво обавезно да се покори и прихвати одредбе Берлинског уговора. Она посебно обећава становништву да ће му омогућити преселење на Косово, у предјел око Охрида или у средњу Албанију, да ће му дати довољно зиратне земље, да ће му помоћи у пресељењу и ослободити га свих пореских обавеза за неко вријеме, истичући на крају да ће доћи у неповољну ситуацију, ако не прихвате ове њене разумне савјете, те да ће сами за то бити криви.¹³⁹⁾ Порта је након битке на Новшићу упутила посебну ноту Петроградском кабинету у којој саопштава своја обавјештења о тој бици. Она истовремено истиче своју захвалност руској влади »што је познала искреност намјера високе Порте односно питања Гусиња«, сматрајући се немоћном у рјешењу тог проблема, посебно предочавајући да је мушир Мухтар-паша »своју војску тако поставио, да би се могла предупредити свака помоћ која би са стране долазила Гусињанима... тим начином повучена је јака ограда између становника гусињских и призерских«. Истовремено је ставила до знања да је издала »налог кајмакаму и кадији јединим властима турским који су још преостале у Гусињу, да се одатле натраг повуку.«¹⁴⁰⁾

Одјек ове битке није остао незапажен ни на Цетињу. »Политички ударац што га је Црна Гора претрпјела бојем код Плава«, изазвао је промје-

136) Исто, рег. број 58, стр. 271;

137) *Босанско-херцеговачке новине*, бр. 136 од 6. XII 1879;

138) Исто, бр. 1/1880, I. I 1880.;

139) АЦГ МИД, Савас паша амбасадору Порте у Риму, копија писма Едхем-паши у Беч, односно порука за Хајмлера, 15. XII 1879, бр. 468; »Босанско-херцеговачке новине«, бр. 5, 15. I 1880;

140) *Босанско-херцеговачке новине*, број 4 од 11. јануара 1880. године у којима је на другој страни објављена нота коју је Порта послала кабинету Петроградском;

ну става према Призренској лиги, али не и према Плаву, који је водио ову битку. Бој на Новшићу »дошао је у веома незгодан час и веома је погодио књаза Николу и његову владу... бачена је у суштину извјесна сјенка, у суштини неоправдана, на изванредну ратничку репутацију Црногораца у Европи, а истовремено, учвршћене су позиције албанске лиге.«¹⁴¹⁾ То је објективно био допринос покрета отпора у гусињском округу афирмацији Призренске лиге и тиме се он одужио за помоћ коју му је ова лига пружила. То је даље условило да црногорска влада, на својој сједници од 18. децембра 1879. године, коначно схвати да »нема за сад пута на Гусиње«, а »Глас Црногорца« је јављао »да моментани неуспјех никако не значи одступање од циља«, истичући да је турска политика довела до тога »да се питање мора рјешавати крвавим начином« и да нема »другог преговора без онога који се води на врху од ханџара«, позивајући становнике Плава и Гусиња да »изиђу из запуштености и подивљалог живота и уђу у добри ред државни којима се свакоме осигурава слобода, напредак и благодање.«¹⁴²⁾ (А 17. 8. 1879. године »Босанско-херцеговачке новине« су писале да је барон Јонин, руски заступник на Цетињу, добио задатак да посавјетује Црну Гору да прихвати државну организацију и »да Црна Гора треба да изађе из свог патријархалног стања«). »У случају противљења«, писао је даље »Глас Црногорца« »становнике Плава и Гусиње чекају строге законске мјере које се свуда примјењују против бунтовника.«¹⁴³⁾

Све је то било узрок да силе потписнице Берлинског уговора на крају увиде и »дигну руке« од гусињског округа, те да потраже друго рјешење. Идеје у том погледу већ су постојале али су званично изнесене 17. јануара 1880. године посредством француског амбасадора у Цариграду Фурнијеа, који је предложио својој влади »да Порта уступи Црној Гори Кучку Крајину и један дио Хота и Груда у замјену за Плав и Гусињ.«¹⁴⁴⁾ Међутим, и тамо је дошло до отпора и одгађања. »Босанске новине« јавиле су да је »Глас Црногорца« поново писао: »У питању Плава и Гусиња може да се запрете жива ватра, коју ће успјешни вјетрови распршити у пламен, а овај ће лизнути под кров и онима, који држе данас да су сигурни у своје куће.«¹⁴⁵⁾

Односи између Призренске лиге и Порте постајали су све драматичнији и све је више долазила до изражаја тежња за националним ослобођењем Албанаца. У томе је, свакако, и допринос покрета отпора у Гусињу и у томе се огледа међусобни утицај. Упорност и борбеност становништва гусињског округа импоновала је Албанцима, а то је уочио и енглески конзул у Скадру, који је својој влади јавио: »Албанци Косова испољавају велике симпатије према Гусињу.«¹⁴⁶⁾ И када се, како је јављао »Pol. Kog« из Скадра, дошло до закључака »да се устроји Аутономна кнежевина Арбанаса, под сувереношћу султана«, тада је међу већином Албанаца провијавала

141) Др Новак Ражњатовић (као под нап. 1) стр. 51;

142) Исто, стр. 49 и 50;

143) *Глас Црногорца*, број 47 од 8. XII 1879;

144) Др Али Хадри (као под тач. 1) стр. 49;

145) *Босанско-херцеговачке новине*, бр. 30 од 1. IV 1880;

146) Архив Косова (као под нап. 84), извјештај енглеског конзула из Скадра, 22. јуна 1880, документ 70, стр. 291;

жеља да Али-паша гусињски буде први кнез Албаније.¹⁴⁷⁾ Међутим, то је била жеља обичних људи. Образованији били су против тога, јер се Али-бег, као повјереник за унутрашње послове Лиге, много експонирао у томе да се Лига посебно ангажује и у одбрани Босне и Херцеговине од аустроугарске окупације, па су га третирали као »Бошњака« и сматрали да први албански кнез треба да буде Албанац.

Компензација за гусињски округ нађена је на крају припајањем улцињског округа Црној Гори. Ратни бродови Енглеске, Русије, Аустро-Угарске, Њемачке, Француске и Италија са 560 топова исполовили су из Боке Которске и упутили се у том правцу. Истовремено је Порта одредила Дервиш-пашу да изврши предају и он је у Улцињ ушао 23, а предао га Црногорцима 28. новембра 1880. године. Тиме је и примјена члана 28. Берлинског уговора скинута с дневног реда, а Турци су поново окупирали гусињски округ и тамо стационарали своје регуларне јединице. Од тада ни кајмеками нису били више домаћи људи.

Дервиш-паша се немилосрдно обрачунао с Призренском лигом и у крви је угушио, а њене руководиоце побио и страпо у тамнице. Зашто Али-бег из Гусиња није доживио њихову судбину, није до сада објашњено. Претпоставља се да су његова велика популарност у народу и процјена да им његова борбеност може бити од користи били узрок да он не буде ликвидан. Напротив унапријеђен је и постављен за мутесарифа новоформираног саниаката у Пећи, којем је, поред Берана и Рожаја припојен и гусињски округ. Међу становништвом гусињског округа унапређење Али-бега у Али-пашу објашњава се судбином једне руске заставе коју су Гусињци (братство Мркулића) заробили у борби на Муруни. Према овој верзији, султан је након окупације гусињског округа позвао Али-бега у Инстанбул на одговорност. Овај је, наводно, када је стао пред султаном као свој »али-би« извадио заставу испод пазуха, тврдећи да је у овим борбама ратовао и против руске силе и да је побиједио.

Међутим, ни послје свог унапређења и преузимања дужности мутесарифа у Пећи, сада већ Али-паша Гусињац није мировао. Документи из тајних аустроугарских архива тога периода свједоче да се Али-паша и након тога активно бавио проблемом ослобођења Босне и Херцеговине од Аустро-Угарске и организовањем устанка у њој, те да је у вези с овим питањем био повезан с Васом Пелагићем и пљеваљским муфтијом Вејсил ефендијом Шемсикадићем, а да су у томе били ангажовани и вршени покушаји да се обезбједи сарадња Фехим ефендије из Бање Луке, Шахинпашића и Ченгић аге. У документима се, међутим, Али-паша Гусињац назива »Али-паша града«, али је неоспорно да се ради о Али-паши Гусињцу, јер се на истом мјесту каже: »Он је био албански устанички вођа, а касније је... протекцијом Дервиш паше постигао садашње достојанство«,¹⁴⁸⁾ а у том периоду на том терену није било никаквог другог Али-бега. За Шемсикадића се само каже »муфтија«, јер је ова личност аустроугарским органима остала у успомени из борби код Тузле, а да је ријеч о Шемсикадићу видљиво је и из приложених објашњења на крају књиге (индекс имена). Према овим изв-

147) *Босанско-херцеговачке новине*, бр. 41 од 20. маја 1880;

148) *Грађа о почевима радничког покрета у Босни и Херцеговини од 1878 – 1905*, Документи из аустроугарских архива, избор, редакција и превод Војислав Божићевић, издавач Државни архив НРБиХ, Сарајево, 1955/56, стр. 356;

јештајима, Пелагић је, наводно, формирао и Комитет за организовање устанка у Босни, али да је праву подршку имао једино у Шемсикадићу и Али-паши Гусињу, јер како тамо стоји »Муфтија и Алипаша су били за то да се у Босни инсценира устанак под сваку циену.«¹⁴⁹⁾ Истовремено, према извјештајима аустроугарских агената, јавља се и Бугарин мајор Попов, који из Београда развија активност за устанак у Херцеговини и који покушава да у том погледу обезбиједи сарадњу и В. Пелагића. Он посредством неког Вида Невесињаца шаље пропагандни материјал у ове крајеве »с тим да буду употријебљени у сврху агитације за устанак у Херцеговини.«¹⁵⁰⁾

Али-паша Гусињац није дуго пашовао. Убијен је у Руговској клисури на путу из Гусиња за Пећ. Његово је убиство остало загонетно и до сада необјашњено. Неоспорно је да га је убио Албанац из Ругове по нечијој наруџби. Да ли је због своје популарности најприје доведен на висок положај да би затим био ликвидиран, да ли је постао опасан за политику Аустро-Угарске у Босни и Санџаку или је био жртва завјере и зависти његових до тада најближих сарадника у Призренској лиги – остало је нејасно. У народу је остала прича да је убиство организовао Хаџи Зека из Пећи, један од организатора Призренске лиге и носилац Аустро-Угарских ордена. Народна пјесма плавско-гусињских Муслимана је у том погледу сасвим јасна, а тамо стоји:

»Али Коцка шта си урадио, гром ти сухи све редом побио, Хаџи Зека нек зулум дочека, ако има он туне удјеља.«¹⁵¹⁾

На крају се могу извести следећи закључци:

1. Покрет отпора у гусињском округу у периоду 1878. и 1880. године имао је своје специфичности и у том погледу је регионалног карактера, али је истовремено био у међусобној вези и зависности с покретима на Косову и у Босни и Херцеговини, па као такав представља и дио општег супротстављања одлукама Берлинског конгреса;

2. Он је настао на простору гдје се укрштају етничке особености и економски интереси различитих народности, које је кроз своју историју повезивао и омогућавао промет људи и роба из правца Приморја и Зете, с једне и Рашке, Лимске долине и Косова с друге стране. То је простор који је дуго постојао као релативно урбанизована средина уз који се надовезивао широк простор тешко присупачних Проклетија од Ђаковачке до Скадарске малесије и Комова, гдје су услови живота били изразито тежи и одакле је, због тога, био присутан и јако изражен миграциони процес брдског становништва, које је у њему тражило повољније услове живота.

3. Економске претпоставке и очекивања која су се јављала у периоду 1878 – 1880. године, према којима се рачунало да ће се заузимањем простора Плава и Гусиња ријешити неки економски проблеми Кнежевине и посебно заслужних ратника, биле су нереалне. Простор Плава и Гусиња био је економски неразвијен, а његове корисне површине су биле толико мале и уситњене, да уз достигнути степен насељености у датом моменту нису могле никоме помоћи, а евентуална прерасподјела онога чиме се располагало уносила је немир и неспокрост и условљавала сукобе до међусобног истребљивања;

149) Исто, стр. 355;

150) Исто, стр. 631;

151) Народна пјесма плавско-гусињских Муслимана о погубији Али-паше Гусиња.

4. Кроз покрет отпора у гусињском округу дошле су до изражаја и појаве да је у борби за властито ослобођење различитих националности повремено долазило и до међусобних сукоба, који су се негативно одражавали на њихове међусобне односе;

5. Покрет отпора у гусињском округу у својој основи био је одбрамбеног карактера, био је организован на принципу самоодбране у којем је основна снага била спремност становништва тог подручја да брани своје домове и свој опстанак на том простору;

6. Нема објективног основа овом покрету приписивати тзв. беговске и великоалбанске тенденције, јер на простору гдје се јавио није било беговских посједа и чифчијских односа, нити су се у ма каквој форми јављале тежње да се одузети беговски посједа враћају бившим власницима, па ни од економски развлашћених бегова који су такође учествовали у покрету. Још мање је одржива теза о тзв. »великоалбанској тенденцији у њему, јер су око 70% учесника овог покрета били Муслимани, српскохрватског језичког подручја, који су онда називани »Бошњацима« и који су најмање били оптерећени таквим тенденцијама, без обзира на то што су осталих 30% учесника били Албанци који су живјели у овом округу и што су у одбрани своје земље и својих домова користили и помоћ Призренске лиге и само у том дијелу ангажовали се у њеној програмској активности. Након предаје Улицања Турска је успоставила своју власт у Плаву и Гусињу, коју је становништво прихватило и покорило јој се. Од тог времена на челу локалне управе нису више постављани домаћи људи, већ довођени турски чиновници са стране.

7. Противрјечности и сукоби који су се јавили објективно су проузроковали лоше односе у народу овога краја, што ће као бреме прошлости остати у наслеђу будућим генерацијама. Међусобно игнорисање и оријентација да се спорови и различити интереси рјешавају путем великих сила, било је кобно и још једном се показало и потврдило да се интереси »великих« преламају преко леђа »малих« и да мали не могу своју срећу тражити тамо, те да се међусобни односи, па и у случајевима када су у питању мање етничке групације, не могу рјешавати примјеном силе и без учешћа оних о којима се ради, већ само уз пуно поштовање права и осјећаја свих субјеката, без обзира на њихову бројност и снагу, поштујући њихову пуну равноправност и једнакост;

8. Искуство и овог покрета је показало да је снага оних који су мотивисани одбраном своје земље и својих домова квантитативно немјерљива, те да снага и величина једног покрета првенствено произилази из мотивисаности и спремности њених носилаца да у тој борби истрају.

ZUSAMMENFASSUNG

KENNZEICHNENDE MERKMALE DER WIDERSTANDSBEWEGUNG GEGEN DIE DURCHFÜHRUNG DER BESCHLÜSSE DES BERLINER KONGRESSES IM BEZIRK VON GUSINJE (1878 – 1880)

In der Zeit von 1878 – 1880 widersetzte sich die Bevölkerung von Gusinje und Plav der Anwendung von Artikel 28 des Berliner Vertrages und bildete daher eine Widerstandsbewegung, die in dieser Zeit breites Interesse weckte und gleichzeitig die

Unterzeichner des Vertrageszwang, eine andere Lösung und Änderungen der sich auf dieses Gebiet beziehenden Vertragsbestimmungen zu suchen.

Der Autor kam zu der Schlussfolgerung dass diese Bewegung bisher nur ungenügend erforscht wurde und dass es dabei zur Apstrahierung ihrer wirklichen Träger kam. (Auch die Unterzeichner des Berliner Vertrages waren damals so vorgegangen und begriffen schliesslich, dass sie eine andere Lösung finden mussten.) Diese Widerstandsbewegung war auch durch ihre Gebiets-, Entwicklungs-, ethnische und ökonomische Komponente bedingt. In ihr kreuzten sich verschiedenste ökonomische und ethnische Interessen, die bedingten, dass der Kampf um die eigene Befreiung der verschiedenen Nationalitäten zeitweilig Zusammenstösse verursachte, die sich negativ auf ihre Beziehungen untereinander auswirkten.

Von ihrer sozialen Struktur her wird die Bewegung in erster Linie durch die Teilnahme des Bauernstandes gekennzeichnet, dessen Angehörige als freie Bauern traktiert wurden, danach durch die Teilnahme der Handwerker, Händler, der Armen der Stadt und der ökonomisch entmachteten Begs. Die konservativen Tendenzen des Begtums kamen in ihr trotzdem nicht zum Ausdruck.

Vom Standpunkt ihrer ethnischen Struktur her waren in ihr vorrangig Mohammedaner vertreten, die damals »Bosniaken« genannt wurden. Ihr Anteil in der Bewegung bewegte sich um 70%, die Albaner, die in diesem Raum lebten, beteiligten sich an der Widerstandsbewegung mit ca 30%, die Montenegriner und Serben mit ca 10% der Gesamtbevölkerung, die nicht in den kämpfenden Einheiten vertreten war, sondern sich ihren wirtschaftlichen Möglichkeiten entsprechend bei der Unterbringung und Verpflegung der Freiwilligen der Liga von Prizren beteiligte, als diese sich auf ihrem Gebiet aufhielten. Während der Wirkenszeit der Bewegung gab es auf der Basis ihrer verschiedenen ethnischen und religiösen Strukturen keine Zusammenstösse unter der Bevölkerung, auch nicht in Fällen bewaffneter Auseinandersetzungen.

Die Widerstandsbewegung der Bevölkerung von Gusinje und Plav reichte nicht aus, sich allein den Beschlüssen des Berliner Kongresses entgegenzustellen. Sie stützte sich daher in ihren Aktivitäten auch auf die Liga von Prizren und schloss sich, soweit es Plav und Gusinje betraf, ihrem Programm an und stellte einen ihrer Bestandteile dar. Bei anderen Aktivitäten der Liga von Prizren engagierte sich die Bewegung von Gusinje und Plav nicht besonders, ihre Teilnahme hatte Bündnischarakter in konkreten Fragen auf der Basis beidseitiger Interessen. Sie wirkte gleichzeitig selbstständig und über die Liga von Prizren.

Die Bewegung kam in Konflikt mit der Politik des Türkischen Imperiums. Sie vermied die Auseinandersetzung mit der Porta, aber als ihre Interessen direkt bedroht waren, widersetzte sie sich offen der türkischen Politik und scheute sich nicht, sich ihr auch bewaffnet entgegenzustellen. Ihr Widerstand gegenüber dem Türkischen Imperium war jedoch auch durch konkrete Fragen bedingt. In der zweiten Hälfte des Jahre 1880 festigte das Türkische Imperium seine Macht wieder, der sich die Bevölkerung unterwarf.

Sich der Anwendung des Artikels 28 des Berliner Vertrages widersetzend, kam die Bewegung am 4. Dezember 1879 und am 8. Januar 1880 zu bewaffneten Zusammenstössen mit der kombinierten Einheit des Marko Miljanov in Novšić und Murino. Auf beiden Seiten gab es relativ grosse Verluste. Danach begannen die Unterzeichner des Berliner Vertrages eine neue Lösung zu suchen, zuerst im Tausch gegen den Raum der Kučka Krajna, Hote und Grude, später im Tausch gegen den Bezirk von Ulcinj.

Др Божо Маџар

ДЈЕЛАТНОСТ СРПСКЕ ОПОЗИЦИЈЕ У МОСТАРУ У ПРВОЈ ФАЗИ БОРБЕ ЗА ВЈЕРСКО – ПРОСВЈЕТНУ САМОУПРАВУ*)

1. Жалба мостарских Срба против система аустроугарске окупаторске власти

Систем управе уведен након окупације Босне и Херцеговине 1878. године створио је опште незадовољство код становништва, али се није могло, с обзиром на моћ и средства новог окупатора у односу на ослабљену Турску, испољавати одмах оружаним акцијама. Зато су кориштене легалне методе отпора, при чему се најчешће позивало на међународне обавезе Аустро-Угарске које је преузела на Берлинском конгресу, затим на царска обећања дата приликом окупације и сл. истичући увијек у захтјевима и молбама, бар формално, да је цар праведан, али да чиновници и систем управе не ваљају. Средишта овога отпора биле су српске црквено-школске општине (ЦШО), тада једине организације кроз које се испољавао вјерски, просвјетни, културни и цио друштвено-политички живот босанскохерцеговачких Срба. Опозиција новозаведеном систему управе јавила се најприје у Херцеговини, гдје је мостарска ЦШО дуго времена била иницијатор и организатор те врсте отпора, који је почео практично од почетка окупације.

Први, врло одлучан протест упутила је мостарска ЦШО патријарху у Цариград, када је сазнала да се воде преговори око закључења Конвенције о привременом регулисању односа са Православном црквом у Босни и Херцеговини, упозоравајући га да неће признати никакав уговор који је склопљен без знања народа. Када је Конвенција већ била потписана, о чему се у Мостару чуло од митрополита Игњатија, мостарска општина је послала још један, по тону оштрији телеграм патријарху а, с обзиром да је Конвенцију потписала и бечка влада, то је квалификовано као протест против важећег међународног уговора. Ставило се јасно до знања да српски народ никако неће признати и примити »... да иновјерни владалац именује наше архијереје, као што се то хоће Конвенцијом, којом никаква самоуправа нашој православној цркви и народу нашем у њој није уговорена нити зајамчена, како смо ми то неузнемирено уживали под турском владом, него је све остављено на вољу политичке власти, која ено већ по сво-

*) Чланак је дио опсежне студије која носи наслов »Борба Срба Босне и Херцеговине за црквено-просвјетну самоуправу за вријеме аустроугарске окупације«.

јој увиђавности размјешта свештенике по парохијама, а што ће још и горе слѣдовати – ласно је предвидјети«.¹)

И до тада је мостарска ЦШО иступала у име осталих ЦШО из Херцеговине, па је и овај телеграм патријарху завршила: »Ово је одлучно рјешење не само потписаног опшества, него свега нашег народа, свију општества«.²) И убудуће ће мостарска ЦШО у истицању захтјева за рјешавање појединих питања из живота српског народа у Херцеговини иступати као главни организатор и иницијатор отпора, што је аустроугарска власт нарочито оштро спречавала и забрањивала. Тај примат у борби против аустроугарске политике у Босни и Херцеговини имаће мостарска општина и касније у борби за црквену и школску аутономију, али је ту улогу нешто касније дијелила са сарајевском ЦШО.

Од далеко већег значаја, како по броју покренутих питања, тако и по циљевима, била је жалба коју је мостарска ЦШО упутила 27. јула 1880. године цару у Беч. Жалбу је потписало око 180 мостарских Срба, а као први потписао се митрополит Игњатије.³) Састављач ове жалбе био је Јово Љепава, учитељ и секретар ЦШО, учесник у устанку 1875. и први пропагатор социјалистичких идеја у Херцеговини. У нашој историјској науци мало је писано о овој жалби, која је у оно вријеме стварно значила, а тако је и схваћена у Бечу, као генерални напад на цјелокупну аустроугарску окупациону политику у Босни и Херцеговини. Ћоровић наводи неколико других жалби ЦШО у Мостару, али ову не помиње, а исто тако не помиње је ни Ђ. Бекић у свом дјелу.⁴)

Одмах на почетку ове жалбе, што звучи као пријетња, напомиње се да су злоупотребе турских чиновника и рђав систем управе довеле до тога »да смо морали оружаном руком бранити наша човјечанска права«. Као и у каснијим жалбама, и овдје се потписници позивају на неиспуњена обећања која су, као и раније у вријеме турске управе, давана, али нису испуњавана. Зато се и подсјећа да је приликом уласка окупационе војске »... Императорско Величанство нама зајамчило, да ће нам наше светиње, а то су: народност, обичаји, језик, букваца итд. поштеђене бити, а и друга права, која нисмо уживали под турском владом, да ћемо добити, нити ће ишта бити насилно уведено, што не би одговарало мјестним нашим потребама и што се не би слагало с нашим обичајима. Међутим све наше наде одмах у почетку бјеху уништене: мјесто бољитка ми се нађосмо у тако тешком положају, који већ нисмо у стању преносити, а ни под турском владом нисмо у подобном положају били«.⁵)

1) Архив Босне и Херцеговине, (АБХ), Заједничко министарство финансија, (ЗМФ) Пресидијал (Пр.) БХ 70/82. Оригинал овога телеграма заплијењен је од стране окружних власти у Мостару приликом претреса оптужених Срба због писања протеста против увођења војног закона 1881. године. Овај телеграм послужио је и као доказни материјал у процесу против оптужених. О томе види Ћоровић, *Мостар и његова српско-православна општина*, изд. Београд 1933. и Беквић, *Борба српско-православног опшества у Мостару против аустро-босанске управе 1880 – 1882*. Сарајево 1936.

2) Исто. Телеграм ЦШО Мостар патријарху.

3) АБХ, Земаљска влада Сарајево (ЗВС) Пресидијал (Прес.) 2965/80. Оригинал представке мостарских Срба упућен 3/15. јула 1880. аустроугарском цару, са око 180 потписа, ћирилица.

4) О овој жалби дао је кратак осврт Х. Капишић у свом дјелу: *Херцеговачки устанак 1882*. Сарајево 1972.

5) АБХ, ЗВС, Прас. бр. 3965/80.

Најприје је оптужена Земаљска влада за Босну и Херцеговину, која је пошла »лажним путем у уређењу овијех земаља« и која као да бира сва она средства »која су савршено противна народњем духу«. Обраћајући се цару, у жалби се напомиње да ће се указати само »... на оне опште злоупотребе у Босни и Херцеговини и оне неправде, које су најосјетљивије«. Из овога се види да је циљ жалбе оптужба и против централног органа власти у Босни и Херцеговини, а не само локалних органа и да полази са становишта положаја народа у Босни и Херцеговини, а не само српског народа у Мостару. Управо та околност да једна црквено-школска општина говори у име једног народа цијелог окупираног подручја највише је и озлоједила владајуће кругове у Бечу, па ће зато као најважнији задатак у борби власти против ове опозиције бити њено изоловање и забрана ма каквог међусобног повезивања.

Као прво од »најосјетљивијих« у жалби је изнесено питање самоуправе, односно учешћа народа у управи. »Мислимо, да се ни једна земља не може сматрати сретном ни уређеном, нити се може уредити, ако сам народ те земље непосредно не учествује у управи, и ако се народне особине, народне традиције и тежње не узимљу у обзир при новом уређењу земље и одношаја. А тога управ код нас и нема«.6) Наводе се даље примјери да су доношене крупне одлуке, кројили се закони, вршена подјела на нове административне јединице и сл. »... а народ као да није ни жив: нико га ништа ни за шта не пита«. Стање је, према мишљењу потписника, горе него за вријеме Турске, јер је и тада народ имао право слободно да бира варошку општину, окружни суд, управно окружно и врховно земаљско вијеће итд, а сада се само по вољи појединих чиновника постављају лица »која умију само ласкати и своје личне послове свиђати...«7)

Тврди се даље да је баш зато што нема стварног учешћа народа у управи и створен неправедан и несносан порески систем, јер се при опорезивању не питају поштени вјешти људи »но накве скитнице и пробисвјети«. Наведено је да је народ био изабрао у пореску комисију »људе од све три вјероисповједи« али да су они замијењени људима у које народ нема повјерења и дато им право »процјењивања наших кућа и добара«. За пореске обавезе речено је да су толике да су народ довеле до просјачког штапа, »па бар да народ види какву корист од онога што плаћа разног пореза, него само види чете пандура, цандара и подобнијех људи, али реда нигдје«.8)

Нарочито оштро жалба се окомила на обавезу кулучења, описујући ужасну слику гдје сиромашни сељаци у вријеме пољских радова кулуче на путевима, гдје жене са дјецом у колијевкама и мала дјеца од 9 – 10 година преврћу и туку камен по цио дан. »Грозна је ово слика, Ваше Императорско величанство, зато и нећемо је сликати нити указивати на зле посљедице«. Ако би неко одбио извршење ове обавезе, био би мучен, ако не и објешен, што се дешавало у Невесињу, а о чему су неки Невесињци свједочили пред окружним судом. Посебно, како је наведено, ова обавеза погађа градску сиротињу у Мостару која нема обезбијећену егзистенцију више него за један дан. Ако хранилац породице оде шест дана на одраду кулука, његова породица мора да гладује или да се задужује. Уопште, тврди се у

6) Исто.

7) Исто.

8) Исто.

овој жалби, давања су била већа четири пута у односу на обавезе које су плаћане за вријеме турске управе. »Пука сиротиња која је у врло знатној већини у нашој вароши нити оће, нити може радити бесплатно на цести, јер би морала скапати од глади, а ми имућнији нити смијемо од Бога, нити од народа, али ено већ под бајонетима неке дижу.«⁹⁾

Иако је у овој жалби дата слика тешког материјалног стања становништва и несношљивих посредних и непосредних обавеза које даје, као што су порези, кулучење и сл. ипак је то означено као ситница »према моралном и умном притиску«. То се изражавало у одрицању српске народности, непризнавању језика, игнорисању прошлости, прогону народних тежњи и сл., па се примјећује: »Ово је за нас грдна рана«. Ова политика се нарочито манифестовала у односу на православне школе које су постојале и у вријеме Турске, а којима су управљале ЦШО. »Какови да су били учитељи у тијем школама, али су бар били одани народу и његовом добру, и људи су из тијех школа излазили поштени, зато и не може сада да трпи у својим школама солдате учитеље и оне, који не признају народност и права наша. Нема школе у Ерцеговини, гдје власт није покушавала узалудно ишчупати с корјеном оно, што је народу нашем најсветије. Али је то народу милије од живота, зато и брани до посљедње капи крви.«¹⁰⁾

И употреба ћирилице, иако је равноправност писма гарантована наредбом Земаљске владе, ограничавала се од стране чиновника у судовима, пошти, полицији итд. па се зато тражи да и ово писмо добије право грађанства. Даље се наводе примјери хапшења, преметачине кућа, грубости и псовке чиновника, њихов презир према српском народу итд., а затим несигурност и страх који је захватио народ, »пошто је свак вазда под надзором тајне и јавне полиције, и то без икаква узрока са своје стране«. На крају слиједи поновно директно обраћање цару »у име благостања овог народа... у име реда у овим земљама... у име опште човјечанских права, у име човјечаности...«, да се смилује над овим народом и да стане на пут злу које га тишти, зашто је довољна само једна његова ријеч.

Свакако, најважнији нагласак у овој жалби ставља се на захтјев да се народу обезбиједи учешће у управи, што потврђује и чињеница да се овај захтјев на крају жалбе још једанпут подвлачи. Тражећи милост од цара, прецизира се »... да се народу да право, ако не суверенства, а оно бар преко правилно изабранијех лица од стране народа право гласа при одређивању овог или оног начина управе, овог или оног важног чина и подuzeћа. Овакови правилно изабрани људи независних карактера, истински би користили земљи и народу, дакле и самој влади.«¹¹⁾ Даље се јасно ставља до знања да они не признају као своје представнике, оне људе које Влада позива на савјетовање, јер су ови »просто одобравали све што се предлагало«. Зато се наглашава принцип слободних избора тј. »правилно изборно начело а не комедија...«, чиме би се, како су вјеровали потписници, избјегле оне неприлике у којима се сада земља налази. Као примјер те »комедије« наводи се градска општина у Мостару која служи као играчка и оруђе полиције и окружне власти.

Иако међу потписницима нема сељака-кметова, жалба указује и на њихов тежак положај, па се наводи: »... све што га је тиштило и данас га у

9) Исто.

10) Исто.

11) Исто.

највећој мјери тишти«, а сав наш »сеоски народ умије само да трпи, а ту-жити се не умије«. Не постављају се ипак захтјеви да се кметовима да земља и тако ријеши њихов основни проблем.

Сам циљ жалбе, можда најбоље оцртава њен крај, из кога се види да ово није само обраћање у име једног народа и једног мјеста него указивање на тешко стање свих народа у цијелој Босни и Херцеговини која је створена окупацијом. Зато се и наводи: »Кроз двије године Земаљска влада не би у стању ријешити ни једно питање тако, да би се наш свијет разних вјероисповједи задовољио. Зато у име среће ове земље умољавамо Ваше Императорско Величанство да милостиво погледате на овај народ, да се предупреди свако зло, које би се од злог стања породити могло.«¹²⁾

Овој жалби, која је оцијењена као крајња мјера, претходило је читав низ сукоба и неспоразума с локалним властима – у Градској општини и Окружној области у Мостару. Тако је, због незадовољства радом градског заступства, или, како се у Мостару звало, комуне, мостарска ЦШО донијела одлуку да затражи од својих чланова да дају оставке, што су ови, сви осим једног, и учинили.

Ипак је и мостарска, као и остале општине, најосјетљивије реаговала на покушаје власти да се мијешају у послове српско-православних школа, које су постојале у више мјеста у Херцеговини још из турског периода. У Мостару су од 1863. године постојала четири разреда мушке и четири женске српске православне основне школе. Иако је издржавање ових школа било прилично скупо, што је народ, осиромашивши у устанку, врло тешко подносио, ипак су ове школе, без помоћи државе, редовно радиле. Мостарска женска школа добијала је годинама помоћ од руске царице Катарине и камату од завјештања Јоаникија Памучине, мостарског архимандрита, али је та помоћ од 1877. престала да пристиже, због чега се ЦШО обраћала руском конзулу, па је чак и писала тзв. Азијатском департаману у Русији, тражећи да се настави са том помоћи.¹³⁾ Тешко је било подмирити трошкове ове двије школе, који су износили око 800 дуката годишње, али је српско грађанство гледало у овим школама гаранцију свога националног опстанка. Аустроугарска власт није допуштала да без њеног надзора раде ове школе, па се почела мијешати у избор учитеља, забрањивала отварање нових школа и сл. што су општине схватиле као директно угрожавање њихове самоуправе коју су имале и у турско доба.

Против насртаја власти на аутономију школа жалиле су се општине окружној области, али без успјеха. Зато су се општине из Гацка, Невесиња, Коњица и др. обратиле мостарској ЦШО, тражећи од ње савјет и помоћ. Ова Општина је упутила свим ЦШО у Херцеговини циркуларно писмо у коме је савјетовала да се сваки покушај сужавања народних права од стране окупаторских власти одлучно одбије. У писму упућеном ЦШО у Гацку даје се подршка отпору који је ова општина пружила локалној власти због мијешања у самоуправу, па им се препоручује да се позову на царско обећање да ће чувати стара права и да буду храбри, па се додаје: »Глобе се не бојте, па ни самог затвора: ако и затворе кога-пустиће га, само стојте на свом праву.«¹⁴⁾

12) Исто.

13) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ 70/1882. Ђоровић н.д. стр. 84. Оригинал овога писма види АБХ, Пр. БХ 70/82.

14) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ 80/82. Оригинал писмо Мостарске ЦШО.

Најоштрији сукоб избио је у Невесињу између ЦШО и котарског предстојника барона Бенка. У Невесињу је и прије аустроугарске окупације постојала српско-православна школа, али је у устанку изгорјела, па ју је ЦШО обновила и одлучила да отпочне настава. Управни одбор општине држао је сједницу, без знања власти, и закључио да се у Невесињу отвори конфесионална школа. ¹⁵⁾ Бенко је позвао предсједника и два члана општине и саопштио им да су, на основу наредбе Земаљске владе од 31. јануара 1879. ¹⁶⁾ били дужни да пријаве сједницу, па их је зато казнио са по пет форинти новчане казне, а у погледу намјере да отворе школу рекао им да је не могу отворити без одобрења Владе. Након извјесног времена, опет је одржана сједница одбора ЦШО, овога пута уз присуство представника власти, а одмах послје тога отворена је школа и позван за учитеља Ђорђе Божић из Мостара. Пошто за отварање школе нису имали одобрење Владе, ово је протумачено као нови прекршај прописа, па су сада сви чланови општине кажњени од 3 до 25 форинти глобе, а учитељ Божић са 20 форинти и протјеран из Невесиња. Жандарми су упали у школу и заплијенили печат и уџбенике. Невесињци су, због овога бруталног поступка, послали цару телеграм и тражили да обезбиди њихова права и одобри им да отворе школу и бирају учитеља, дакле она права која су имали и за вријеме Турске, а која је и сам цар обећао штитити. ¹⁷⁾

Иако изгледа да су власти у сукобе са општинама долазиле због формалних разлога тј. што нису прописно пријавиле своје сједнице, да су без одобрења отварале конфесионалне школе, именовале учитеља, набављале књиге и сл. суштина спора око српских конфесионалних школа била је далеко озбиљније политичке природе, што је и сам шеф Земаљске владе Виртемберг образложио у свом извјештају Заједничком министарству финансија у Бечу у коме је објаснио невестињски случај. ¹⁸⁾

Право надзора над радом школа, иако није прописано, припада, према мишљењу Виртемберга, Земаљској влади, која у име државе врши врховни надзор над свим школама, па према томе и конфесионалним. Захтев ЦШО да им се власт не мијеша у аутономију, он објашњава једноставном чињеницом да се Турска није уопште бринула за православне школе и да је општинама препустила потпуну слободу акције на овом подручју. У захтјеву православног становништва да своје школе изузму од државног надзора, он види настојање да се од ових школа створе центри непријатељске пропаганде и спроводе великосрпске или панславистичке намјере. Он подсјећа да је и генерал Филиповић одмах послје окупације протјерао све српске учитеље који су му изгледали сумњиви, затим да је забранио употребу школских књига које су потицале из Београда и сл.

Виртембергу је нарочито сумњиво било да се агитација за отварање ових школа води нарочито живо у Херцеговини, а да је централно мјесто одакле се води та агитација и дају потребна упутства ЦШО у Мостару. Зато и тражи овлашћење да настави са строгим надзором над овим школама, јер би иначе, ако би се Влада пасивно држала, дошло до анархије и угрожавања интереса Монархије. При том је оптужио и митрополита Иг-

15) АБХ, ЗМФ, 7950/БХ/80 ЗВС-ЗМФ од 15. 11. 1880. године.

16) АБХ, ЗВС бр. 257/Политичко (пол.) 1879 од 31. I 1879.

17) АБХ, ЗМФ, 6527/80. од 17. 09. 1880.

18) АБХ, ЗМФ, БХ бр. 7950/80. Извјештај Виртемберга – ЗМФ од 1. 11. 1880.

њатија као једног од потписника представке. Бруталан поступак барона Бенка у Невесињу он је одобрио, посебно зато што се ради о Невесињу, »пошто нигдје нису тако злобне протузаконите сплетке као у котару Невесиње«, па је зато ту и даље препоручивао нарочиту строгост.¹⁹⁾

Сви сукоби између власти и црквено-школских општина завршавали су се, најчешће, слањем жалби окружним властима, Земаљској влади или као што су то урадиле ЦШО у Мостару и Невесињу, директно цару. Међутим, бирократска управа, која је са презрењем гледала на све жалбе које потичу од народа, готово да се није ни обазирала на то, па није ни одговарала на жалбе. Управо та чињеница присилила је мостарску општину да 5. октобра 1880. одлучи да упути цару трговца Тодора Милића са задатком да му лично преда још једну жалбу и саопшти све недаће због којих се народ жали.²⁰⁾

Жалба која је насловљена на цара, а коју је требао предати Тодор Милић, полази такође са становишта интереса свих херцеговачких општина, иако ју је потписало Српско-православно општество из Мостара, односно њен предсједник Јефто Бјелобрк. Зато се и каже да су се разне општине и појединци обраћали са жалбама свим надлежним властима, па чак и цару, али без икаква успјеха, а за молбе упућене цару вјерују да нису до њега ни допрле.

Пошто је у раније упућеној молби цару ова Општина детаљно изложила све недаће, у овој молби речено је само да се и даље ограничава аутономија ЦШО, па зато моле цара да њиховом посланику изда рјешење којим ће надлежним властима строго наредити »...да се наша права не ускраћују, да се у наше светиње: школе, цркве, општине и њихове установе не дира, нити да се пријечи слободно развиће њихово од стране мјестиинјех власти: те на основу овоме да се одмах затворене школе отворе, а пороба члановима општине поврати«. ²¹⁾

Поред жалбе Милић је добио и посебну пуномоћ у којој се истицало да он представља све ЦШО у Херцеговини, тј. да може наступати у име свог српског народа у Херцеговини. На путу за Беч он је свратио у Трст гдје се састао са групом мостараца, који су се ту бавили трговином.²²⁾ Не знајући тачно шта ће Милић тражити од цара, окружни предстојник Вуковић изнио је у вези с том мисијом претпоставку Земаљској влади да ће Милић тражити не само црквено-школску него и политичку аутономију и ако не успије да ће се обратити руском посланику у Бечу за посредовање.²³⁾ Такође је јавио да је сазнао и то да ће Милић не само у име Срба него и у име Муслимана тражити да се смијени комплетна управа Окружне области у Мостару. Стварно, главни циљ ове мисије био је да се од цара тражи да власти поштују аутономију ЦШО и то на читавом окупационом подручју, али он се није састао са царем, иако је за њим ишао и у Пешту, а све што

19) Исто.

20) АБХ, ЗВС Пріс. 2965/80. Оригинална жалба ЦШО Мостар, коју је Тодор Милић носио у Беч, писана је 23. IX/5. X 1880 године; Бекић, н.д.

21) Исто.

22) Бекић, н.д. стр. 14.

23) АБХ, ЗМФ, БХ Пр. 35/80 од 19. 10. 1880. Вуковић – ЗВС; Ћоровић, н.д. и Бекић, н.д. О закључењу конвенције између Аустро-Угарске и Цариградске патријаршије 1880. године види мој рад у »Прилози« Института за историју Сарајево бр. 11–12. Сарајево 1975–1976.

је успио то је да је предао писмену молбу, коју је собом носио из Мостара, Тодору Демелићу, шефу царске канцеларије. Тодор Милић се кући вратио потпуно необављена посла, што је створило још веће огорчење у Мостару.²⁴⁾ Жалба коју је предао никада није дошла до цара.

Вуковић је такође нешто касније сазнао да је послата адреса енглеском председнику Гледстону и да је њено поријекло такође из Мостара, односно да потиче од мостарског »круга«, који је у то вријеме представљао најјачи опозициони центар у окупираној Босни и Херцеговини.²⁵⁾ Вуковић је утврдио да је адресу Гледстону писао Јово Љепава, као и жалбу аустроугарском цару и да он и Ђорђе Ђирић представљају »два позната агитатора«. Адреса не потиче формално из круга Црквено-школске општине у Мостару нити износи само питања која се односе на гушење црквено-школске самоуправе. Она износи читав низ чињеница о бруталним поступцима окупаторске власти и тражи у име цјелокупног народа Босне и Херцеговине аутономију« ...јер нам не оскудјевају људи кадри да добро управљају са земљом«. ²⁶⁾ Адреса, писана у Мостару, нема потписа, иако се знало да је она циркулисала по Мостару и Сарајеву, него завршава »...синови Босне и Херцеговине«. Према тврђењу Вуковића адресу није потписао велики број Срба у Мостару, а у Сарајеву је наишла на хладан пријем. Све ове жалбе несумњиво су компликовале положај управе у Босни и Херцеговини и биле су јасан доказ да се окупациона власт није стабилизовала и да широко незадовољство народа може сваки час да доведе до оштрог сукоба.

У међувремену је, по налогу министра Заједничког министарства финансија у Бечу Славија, припреман извјештај окружног предстојника Вуковића у вези са жалбама мостарских Срба у циљу да се информише цар и да се предложи мјере које би, у вези са приспјелим жалбама, требало предузети. Вуковићева анализа услова који су довели до незадовољства Срба у Херцеговини била је уз извјесне допуне шефа Земаљске владе Виртемберга и Славија, основа за састављање предлога који је упућен цару.²⁷⁾ Као што смо навели, окосница прве мостарске жалбе упућене цару био је захтјев да се народ, путем својих слободно изабраних представника, укључи у управљање у свим органима власти – општини, округу и у земаљској управи. Ово је уједно и најдалекосежнији захтјев ако се овај документат оцјењује са становишта његовог друштвено-политичког значаја. Постављен у условима окупације од стране тада велике силе, Аустро-Угарске Монархије, у условима круте бирократске владавине, овај захтјев за увођењем демократије и народне самоуправе имао је у то вријеме револуционарни значај. Пажљивијом анализом поменути жалбе мостарских Срба одмах ће се утврдити да је ту ријеч о социјалистичким идејама Светозара Марковића, односно о његовом схватању демократије и самоуправе, које је десетак година раније он изнио у својим дјелима. Пропагатор социјалистичких идеја, који је ова Марковићева схватања уградио у жалбу мостарских Срба, био

24) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ 71/80. Из овог документа види се да Милић није био примљен код цара. То потврђује и Ђоровић у н.д. док Бекић у н.д. стр. 14. наводи да је, посредством Демелића, Милић био код цара и изнио му захтјеве.

25) АБХ, ЗВС, Прас. бр. 12/1881. Извјештај окружног предстојника Вуковића упућен ЗВС 12. децембра 1880. године. У прилогу је препис адресе на нашем и њемачком језику. Види и Х. Капицић: Један документат из 1880. године. ГИД 1950.

26) Исто. По садржају веома сличну овој адреси Васо Пелагић је објавио брошуру под називом: Јавно писмо Гледстону инглеском министру спољних послова, 1881.

27) АБХ, ЗВС, Прас. бр. 2965/80; Извјештај окружног предстојника Вуковића Виртембергу.

је учитељ у српској школи у Мостару Јово Љепава. Њега је аустроугарска власт и одраније пратила, јер јој је био сумњив пошто је завршио школу у Русији а последице тога се дописивао са српским социјалистима из чега се јасно види да се и он определио за идеологију тога покрета.

У писму Николе Марковића, уредника »Братства«, првог социјалистичког листа у Војводини, помињало се име и Јова Љепаве, па је наређено да се о томе поведе истрага. Калај, замјеник министра иностраних послова, писао је тим поводом Виртембергу: »С обзиром на везе учитеља Љепаве са социјалистом Марковићем потребно је да се надзор над првопоменутиим који је управо одређен, проводи са свом тачношћу.«²⁸⁾ У писму упућеном Петру Миљанићу и Луки Иванишевићу у Москву Љепава указује на потребу да такви људи као они треба да служе својој домовини »...као језгро око кога би требало да се временом изгради ново друштво, друштво које значи прогрес, рад...«²⁹⁾ Из представке мостарских Срба упућене цару, коју је он писао, Љепава цитира дио из жалбе који се односи на захтјев да се народу да право учешћа у управи земље: »...свуда је познато да се једна земља не може тако дуго сматрати организованом нити може постићи трајног благостања све док сам народ не узме управу у своје руке и док се не буде чуо његов глас приликом одређивања једне или друге мјере итд.«

Због свега тога ће и репресалије према Љепави бити најоштрије. Он је протјеран из Мостара, најприје у свој родни крај Љубиње, а затим је 29. марта 1881. године емигрирао на Цетиње.

Утврђујући генезу и оцјењујући оправданост овога захтјева, становиште аустроугарских власти било је да је довољно за народ у окупираној провинцији да у управи, (у општинском заступству, окружном мецлису и Земаљском вијећу) учествује само путем оних представника које именује власт, при чему се тражило мишљење »повјерљивих људи«, а право на слободне изборе и утицај на доношење закона могу, према овом извјештају, имати само они народи који су на далеко већем културном и политичком нивоу развитка. За становништво Босне и Херцеговине »које је, у сваком случају без своје кривице, ишвевјековном лошом владавином заостало у културном развоју, сада захваћено националном нетрепљивошћу и вјерским сепаратизмом«, тврди се да би било неспособно да води рачуна о добру цијеле земље. Да ли ће се слободни избори увести и када, Слави није могао цару ништа одређеније рећи. Обећао је једино да ће се покушати с увођењем слободних избора за општинска представништва.³⁰⁾

За ону тачку у жалби која се односи на превелике порезе, признато је да су они заиста бројнији и да се строжије убирају него за вријеме раније управе. Осим тога, заведен је и монопол, па је то све увећало давања у односу на обавезе из турског периода. Међутим, ту се кривица баца на општинске управе, нарочито на мостарску општину, које су завеле нове порезе и подигле старе како би омогућили бржи комунални и културни развој града, а и не помињу се оне обавезе становништва које су се плаћале за рачун земаљске касе. Жалба Мостараца што процјену имовине врше чиновници,

28) АБХ, ЗВС 1399 ИБ 1880. Калајево писмо Виртембергу од 28. априла 1880. године. Писмо је објављено у: Грађа о почецима радничког покрета у БиХ од 1878-1905, у избору и редакцији В. Богићевића, издање Архива БиХ.

29) АБХ, ЗВС Прас. 3120/1880. Љепавино писмо из Мостара П. Миљанићу од 1. децембра 1880. године. Богићевић, н.д. стр 326, докуменат бр. 28-а.

30) АБХ, ЗМФ, бр. 473/80. Слави-цару и ЗВС, прес. 2665/80.

а не пореске комисије изабране од народа, такође је овдје побиијена, јер је Влада донијела наредбу којом је забранила изабраној комисији у Мостару да врши процјену, пошто је ова комисија, наводно, хтјела да задржи раније процијењене вриједности добара. Зато је Влада одредила комисију од чиновника општинске и окружне управе. Слави, истина, признаје цару да треба цио порески систем преиспитати а општинама препоручује да за комунални развој уведу неке нове врсте пореза, као, на примјер, калдрмија која би се плаћала на добра и стоку, затим порез на месо и жестока пића, таксе за употребу јавних вага и сл.

У вези са жалбом на услове и начин како херцеговачко становништво испуњава радне обавезе према држави, власт је настојала доказати да су примјери описани у жалби претјерани, односно да жене са дјецом и дјеца испод десет година не кулече на цестама. Ипак, сви: окружни начелник Вуковић, Виртемберг и Слави признају да су обавезе осиромашеног херцеговачког становништва, које оно мора да извршава својим физичким радом, несношљиво велике и да власт има од тога више штете него користи, како у политичком тако и у економском погледу.

И раније је генерал Јовановић указивао у својим извјештајима да народ није схватио оправданост кулука, па је ову обавезу извршавао једино под пристиском силе.³¹⁾ За вријеме турске управе кулук је био регулисан по закону од 1869. године и био је обавезан само за мушкарце од 16-60. година, и то 4 дана у години. Нови окупатор је ту обавезу повећао на 6 дана и много ригорозније је проводио.³²⁾ Обавеза кулука је, наиме, у Херцеговини била далеко тежа и развијенија него у Босни. Да би ублажила глад и страшно сиромаштво које је, након страдања у устанку, захватило цијелу Херцеговину, Влада је репатрираном становништву и гладним давала помоћ у натури (житу) и у новцу, али под условом да се та помоћ одради на неким државним радовима. Када се та обавеза тзв. таин који су требале да одрађују и жене, спојила се редовном обавезом кулука, то је заиста постало премного, што сиромашно становништво није могло да подноси. Увидјевши да ће ова тешка, а уз то и понижавајућа обавеза, довести до још већег незадовољства народа, а можда и оружаног устанка, окупациона власт је ријешила да олакша ове терете херцеговачког становништва. У свом извјештају Вуковић је тражио да се укине таин, а да Влада према могућности даје сиромашном становништву помоћ, а као најбоље рјешење он је видио у отварању јавних радова гдје би сиромашно становништво могло нешто да заради. Такође је тражио да се укине и кулук који је и сам за себе, а готову кумулиран са таинном, веома тешка обавеза. Тако је као непосредни ефекат ове жалбе мостарских Срба била забрана да жене и дјеца кулече на цестама и да се преостале обавезе таина даље не траже.

Одговорност за морални и духовни притисак који врши Влада и њени егзекутивни органи над православним народом и, према наводима у жалби, угрожава српску националност, језик и писмо, повређује вјерска осјећања, одриче прошлост, окружни предстојник баца на далматинске новине, посебно на »Српски лист«, који је о томе писао у неколико бројева у 1880. години. Слави је опет изразио увјерење да ће се стање односа између српског

31) Капишић, *Херцеговачки устанак 1882.*, стр. 47.

32) Зборник закона и наредаба (Sammlung...) I Уредба ЗВ БиХ од 30. априла 1879. о неплаћеним радним давањима за путеве.

народа и власти поправити, када Косановић добије митрополитску част, о чему је већ тада донесена принципијелна одлука.³³⁾

Сукоб око отварања конфесионалних школа и слободног избора учитеља, који је, нарочито у Невесињу, добио драстичне форме обрачуна, протумачен је као вид отпора српског становништва против отварања интерконфесионалних школа, које је Влада почела да уводи. Земаљска влада је упозорила ниже органе да без њеног знања недозвољавају отварање православних школа и да се над њиховим радом оствари строги надзор, пошто су оне означене као центри гдје се његује идеја о националној припадности, учи о величини и слави српске прошлости и претварају у средишта политичке агитације против власти. Отпор према интерконфесионалним школама, који није био само међу српским народом, није се јавио због ниског степена образовања становништва, како је тврдио окружни предстојних Вуковић, него, прије свега, због неповјерења према власти и сумње у њене намјере и васпитне циљеве државних школа.

Као и у сваком отпору, и у овој жалби мостарских Срба, тражен је кривац извана, јер је тешко било увјерити Бечку владу да је узрок отпора у систему власти. Није се хтјело признати да отпор пружа народ који је последице устанка 1875. године, после отпора окупацији и првих тешких искустава са новом влашћу развио политичку свијест и постао способан да самостално организује отпор, што ће се убрзо и показати. У сваком отпору и опозицији у Херцеговини оптуживана је Црна Гора, која наступа као ослободилац од туђинског јарма, а нарочито утицај словенске штампе у Монархији, па је Влада за неке листове тражила и забрану уношења у Босну и Херцеговину, тзв. пост дебит. За ЦШО Мостар речено је да је средиште цјелокупне агитације против Владе, а да инструкције добија посредством »Српског листа« из Задра.

У предлагању санкција против главних организатора ове жалбе Слави је био далеко блажи у поређењу с предлозима Вуковића и Виртемберга. Слави је наредио да се у Невесињу, ипак, изда дозвола за отварање српско-православне школе, па чак и да јој се из земаљске касе додијели једнократна субвенција. Није прихватио предлог да се распусти одбор ЦШО у Мостару, јер би новоизабрани одбор, по његовом мишљењу, заузео исто становиште као и стари. Будући да је име митрополита Игњатија било прво међу потписницима жалбе, Влада је прихватила Вуковићев предлог да се он смијени, али му је Слави ипак опростио ову грешку, јер је био увјерен да Игњатије није инцијатор писања ове жалбе, него је само оруђе у рукама ЦШО у Мостару. Једина санкција која је предложена и прихваћена од стране Владе и Заједничког министарства тичала се Јова Љепаве, који је био састављач жалбе, а по Вуковићевом мишљењу и инцијатор цијелог подухвата, па је зато удаљен из Мостара. Предлажући ову казну, Вуковић је упозорио да је Љепава »немиран дух«, да је припадао социјал-демократској странци и да је био кореспондент задарског »Српског листа«.

Релативно благе мјере против потписника жалбе, које је Слави предложио цару, образложио је чињеницом да, иако су поједине тврдње претјеране, да ипак, наводи у жалби у бити имају ослонца у стварности. Разлоге за овакво поступање, с обзиром на карактер захтјева постављених у жалби, треба тражити у чињеници да је Бечка влада хтјела да под сваку цијену

33) АБХ, ЗМФ 473/80.

очува мир, да поправи односе са српским народом, јер је то било управо вријеме када су завршени преговори око закључења Конвенције са патријархом, па прије њеног увођења у живот није се хтјело ништа учинити, што би погоршало односе са Православном црквом у Босни и Херцеговини.

Веома мршави резултати жалбе коју је ЦШО у Мостару послала цару, као и неуспјех мисије Тодора Милића, нису обесхрабрили мостарске Србе, који су и даље сматрали да је њихова Општина овлаштена да заступа интересе цјелокупног српског народа у Херцеговини. У томе их није омело ни протјеривање Јова Љепаве из Мостара, који је до тада био идејни вођа мостарске опозиције, као ни издаја неких чланова међу којима и председника ЦШО Јефта Бјелобрка. На мјесто секретара ЦШО и учитеља на Православној школи дошао је Новосађанин Ђорђе Бекић, кога је ЦШО препоручило уредништво »Заставе«. Умјесто Јефте Бјелобрка, који је дао оставку на дужност председника Општине због несугласица са млађим члановима који су га с правом сумњичили за сарадњу са окупаторским властима, изабран је Митар Билић, који својом опрезношћу и неодлучношћу није одржавао радикално расположење већине мостарског српског грађанства.

Послије неуспјелих жалби, Бјелобрк се, изгледа, поколебао и почео сумњати у успјех акције коју је водила ЦШО. Његову колебљивост знали су добро искористити окружни предстојник Вуковић и нарочито Владин секретар др. М. Кукуљевић, који је једно вријеме замјењивао Вуковића у Мостару.³⁴⁾ Вуковић је у октобру 1880. извијестио Земаљску владу да је Бјелобрк понудио своје услуге и затражио за њега годишњу субвенцију од 800 до 1000 форинти.³⁵⁾ До које је мјере овај вођа мостарске српске чаршије и бивши учесник у устанку 1875-78. одступио од свога ранијег становишта најбоље свједочи један извјештај Кукуљевића Земаљској влади о разговору с Бјелобрком у Невесињу у августу 1881. Управо тих дана је Бјелобрк дао оставку на дужност председника ЦШО Мостар, да би, како је рекао Кукуљевићу, »могао боље пратити револуционаре«. Он је тада поменуо браћу Иванишевиће (Риста и Тодора), архимандрита Леонтија Радуловића, за кога је рекао да би га требало протјерати, затим Јова Љепаву, који је већ тада био на служби у Црној Гори последице протјеривања из Мостара Игњата Гатала, кореспондента »Српског листа« у Задру и др. Бјелобрк је тада био у материјалној стисци, па је за своје услуге тражио концесије за лиферације војсци сијена и зоби.³⁶⁾

Примјер са Бјелобрком није усамљен, јер је то била и раније, а биће и касније пракса да окупациона власт путем подмићивања, корумпирања и придобијања за конфидентску службу ломи поједине колебљиве присталице опозиције и ствара расцјеп у покрету.

Настојање власти да рад ЦШО сведе у оквире искључиво вјерске дјелатности, и то под надзором политичке власти, доводило је до даљег сукоба. Окупаторској власти сметало је, што се тврдило и у представци упућеној цару у септембру 1880. године, и само српско име на неким школама или у називу црквено-школских општина. У Брчком је среска власт прени-

34) Др Хамдија Капиџић, *Херцеговачки устанак 1882*. стр. 61.

35) АБХ, ЗВС, Прас. 1745/81. Капиџић, н.д. 60.

36) Исто.

лила ЦШО да скине таблу са школа на којој је писало »Српска народна школа«, што је образложено ранијим ставом Владе«... да се школе грчко-православне конфесије не зову српске школе, него једноставно народне школе...»³⁷⁾ Такође је заплијењена географска карта која је у овој школи служила као наставно средство, јер је означена од власти као тенденциозна и нетачна. Заједничко министарство финансија из Беча препоручило је опрезност и упозорило да се у Босни и Херцеговини често употребљавају у истом значењу називи православни и српски, па да би зато требало ставити на вољу ЦШО да саме одаберу један или други назив, иако је пожељно да се утиче да се употребљава само назив православни. Влада је у својој окружници предстојницима упозорила да се избјегава назив »српско-православни«, јер се тиме истовремено означава и српска националност.³⁸⁾

Као што смо напријед изнијели, најосјетљивије питање из односа окупаторске власти и српског народа у Босни и Херцеговини било је питање црквене и школске самоуправе. Управо због тога, односно покушаја да се надзире рад главне скупштине Црквено-школске општине у Мостару дошло је до инцидента 6. фебруара 1881. године. Када се, наиме, котарски предстојник у Мостару Рукавина појавио на поменутој скупштини, сви чланови су устали и напустили салу у знак протеста због мијешања власти у рад скупштине. Тек када се Владином комесар Рукавина удаљио, скупштина је наставила рад. То је у Сарајеву оцијењено као компромитација власти и личности Владиног комесара.³⁹⁾

У свом извјештају о овом случају, шеф ЗВ за БиХ Дален је упознао Заједничко министарство финансија да се у сваком случају мора узети у обзир околност да је од давнина код православног народа постојала пракса да у регулисању и управи црквеним пословима стално сарађује православни народ са духовним функционерима и да се православни народ држи строго те аутономије као и саме православне вјере.⁴⁰⁾ Овај случај демонстративног напуштања скупштине дао је повода окупаторској власти да прописима регулише своје право надзора над радом ЦШО, али ће то и даље доводити до сукоба и репресивних мјера. Општина је сматрала да има право заступати српски народ у свим питањима, а не само црквеним и школским и да о томе самостално одлучује. Зато је упутила протест Окружној области у Мостару у коме је речено: »... као што се сам повјереник политичке власти данас лично могао увјерити, оградио се ради држања скупштине сакупљени народ против залетања владе да она учествује у његовим народним пословима. Достављајући вам у име народа ову његову одлучну и неизмјенљиву ограду на знање, очекујемо поуздано да нам се убудуће, при вршењу наших и ћесарском рјечи зајамчених права, никакве препреке неће чинити.«⁴¹⁾

37) АБХ, ЗМФ 6687/БХ 1880. од 19. септембра 1880.

38) АБХ, ЗМФ 8296/БХ 1880. од 2. новембра 1880. У прилогу је и окружница ЗВС упућена Окружној области у Тузли.

39) АБХ, ЗМФ 1999/БХ од 8. марта 1881. Дален-ЗМФ.

40) Исто. »... und dass das orthodoxe Volk auf diese Autonomie so streng hält wie auf den orthodoxen Glauben selbst«.

41) Исто.

2. Отпор увођењу војног закона и распуштања ЦШО у Мостару

Иако је догађај са скупштине ЦШО у Мостару од 6. фебруара 1881. оцијењен само као инцидент, па је и прошао без репресалија, ипак је то јасно дало до знања органима власти да је у Мостару српско грађанство сложено у свом отпору режиму и да представља јаку опозициону снагу с којом треба рачунати. Мостар је и раније, кроз читаву другу половину 19. вијека, представљао јак економски центар у коме је ојачало читав низ српских трговачких породица и створено јако језгро интелектуалаца, што је условило да је мостарска српска буржоазија имала и јак политички утицај, не само у Мостару него и у цијелој сјеверној и јужној Херцеговини. То је нарочито дошло до изражаја у устанку 1875-78, а многи учесници устанка јављају се опет као опозиција новом окупатору.

У свим ранијим сукобима са окупаторском влашћу ЦШО Мостар је пролазила без оштријих репресалија, што је још више учвршћивало код ње увјерење да је она и политички представник српског народа. С друге стране, након сваког сукоба из Беча је савјетовано да се поступа тактично и стрпљиво док се не учврсти позиција окупационе власти. Мостарска ЦШО се и даље упуштала у отпор против мјера окупаторске власти које су биле уперене против права и интереса српског народа. Такав став довео је ЦШО у оштар сукоб са аустроугарском влашћу због отпора увођења војног закона за Босну и Херцеговину, што је имало далекосежне посљедице на стање у Херцеговини и на даљи рад ЦШО. Отпор је изражен путем представке против војног закона упућене Земаљској влади у Сарајеву 22. новембра 1881. године. Та представка представља по своме политичком значењу, као и посљедицама које је изазвала, веома значајан акт. За њу Ђоровић каже да представља «... хисторијски докуменат прворазредне важности, она улази у најкрупнија друштвено-правна питања и показује дубоко национални став нашега народа према њима; њом је кренута једна велика акција, која је запалила пола Херцеговине и довела у сарадњу, три године послје је завршене борбе, православни и муслимански елеменат те покрајине». ⁴²⁾

Овом значајном акту претходили су важни догађаји. Послије објављивања војног закона за Кривошије, дошло је у љето 1881. године до устанка Кривошијана, који су као и 1869. године, устали против војне обавезе. То, свакако, није могло проћи без утицаја на стање у горњој Херцеговини. Нешто касније, 4. новембра 1881. године, објављен је и војни закон за Босну и Херцеговину, којим се наметала војна обавеза и хришћанима од које су иначе били ослобођени за вријеме турске управе. Иако је у почетку тражено само 1200 обвезника, народ је то схватио као «данак у крви» и доношење овога закона протумачио као даље докидање султановог суверенитета и корак ка анексији окупираних провинција. ⁴³⁾

Кривошијски устанак и објављивање војног закона довели су до затегнутости у источној Херцеговини, нарочито у срезovima Невесињу, Гакку, Билећи и нешто мање у Требињу и Љубињу. Незадовољни су били и хришћани и муслимани. Хришћани условљавају прихватање војне обавезе укидањем трећине и ослобађањем од кметских обавеза, а муслимани масовним исељавањем у Турску. У разговору с невестињским сељацима, баро-

42) Ђоровић, н.д. стр. 87. Види о томе и Капицић, н.д. стр. 85-89.

43) Капицић, н.д. 79 – 80; Бекић 38 – 43; Ђоровић 89 – 91.

ну Бенку је речено: »Господине, ако би влада одржала обећање под којим нас је репатрирала (из Црне Горе) и кад би имали властиту земљу и кућу ишао бих и ја на регрутацију и повео бих и оца и брата. Шта треба да бранимо? Ми немамо ништа; нека све ђаво носи. Ми не губимо много!«⁴⁴⁾ Само у мостарском котару предато је у новембру 1881. године 1132 захтјева за исељавање, а у фочанском 80. У извјештају шефа Земаљске владе Далена Заједничком министарству финансија описано је расположење народа у вези с увођењем војног закона, па је констатовано да се у Босни, осим Фоче, нерасположење смирује, док се у Херцеговини очекује отпор увођењу војног закона, нарочито међу православним становништвом, те да се успоставља сарадња међу незадовољним елементима.⁴⁵⁾

Ипак, исти извјештај констатује да је протест ЦШО Мостар прва службена изјава озбиљније нарави против војног закона и да јој приписује велики значај с обзиром на то да одражава становиште свих православних у Херцеговини. Једино се мостарска ЦШО, очишћена од колебљиваца усудила да устане против силне Монархије и да се успротиви закону који је санкционисао цар и тако оспори право суверенитета Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини. Иницијативу за писање протеста дао је Игњат Гатало, учесник у устанку 1875-78. и секретар ЦШО учитељ Ђорђе Бекић, који су, упркос противљењу предсједника ЦШО Митра Билића, саставили представку. Овај документ потписала су 64 мостарска грађанина, претежно трговци и занатлије, који су у групама долазили и, пошто би саслушали текст представке, стављали су своје потписе, потпуно свјесни одговорности коју тиме на себе преузимају.⁴⁶⁾ У протесту је мостарска општина оспорила право Аустро-Угарској да намеће војну обавезу, јер то право припада само суверену тј. турском султану, иако, разумије се, нико од потписника није желио да се поврати турска власт. Тиме је Аустро-Угарска упозорена да прекорачује мандат који је добила од великих сила на Берлинском конгресу. Осим тога, тражено је да се поштују обавезе које су дате прокламацијама издатим приликом окупације Босне и Херцеговине. У царској прокламацији је обећано да ће се поштовати сва права и обичаји што их је народ Босне и Херцеговине уживао под турском влашћу, а ту се подразумева и право хришћана да врше војну обавезу.

Општина се у овој представи позивала на одредбе Цариградске конвенције из 1879. године »... да окупација Босне и Херцеговине не дира суверенитетска права Његовог Величанства Султана над овим покрајинама« чиме је утврђен и државноправни положај Босне и Херцеговине према Аустро-Угарској, па, пошто је узимање војника важно суверенитетско право, извела је закључак да је Аустро-Угарска војним законом те међународне обавезе прекршила.

То је било други пут да мостарска општина, једина у Босни и Херцеговини, јавно и храбро упозорава Аустро-Угарску да не испуњава преузете међународне обавезе и да доноси мјере које доприносе заоштравању пост-

44) Капицић, Прилог историји Херцеговачког устанка 1882. године, ГИД БиХ, II, стр. 213.

45) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ бр. 1213/181. Даленов извјештај ЗМФ од 11. децембра 1881.

46) Бекић, н.д. стр. 36 – 43.

ојејих супротности у Босни и Херцеговини, а не чини ништа, иако се обавезала великим силама, да те супротности рјешава.⁴⁷⁾

Појава протеста мостарске општине пада у вријеме када је Аустро-Угарска учврстила своју међународну позицију, па је могла да сручи свој бијес на тврдокорну мостарску српску националну опозицију. Мостарски Срби, каже Ђоровић, овога пута су се грдно преварили. »... Побједница на Берлинском конгресу, у савезу с Њемачком, имајући тајну Конвенцију са Србијом, а гледајући Русију у крви и гдје цара разноси нехилистичке бомбе, она (Аустро-Угарска) није имала од кога да зазире и могла је сву своју снагу да баци на ову шаку незадовољника. Тим лакше што мостарски покрет, са устанком који је он изазвао, није прихватила не само Босна, него ни сва источна Херцеговина.«⁴⁸⁾

Према закључку Одбора ЦШО, представка није слата поштом него су је Ђорђе Радуловић и Тодор Чолић предали у Сарајеву шефу Земаљске владе Далену 14. децембра 1881. Дален је у свом извјештају⁴⁹⁾ писао да је одмах након читања уводних реченица одбио да прими представку и дао је да се заведе у протокол, а изасланицима је рекао да ће им окружни предстојник у Мостару дати одговор.⁵⁰⁾

У свом извјештају Дален је такође тврдио да су се оба изасланика са-стала са митрополитом Косановићем у Сарајеву и да су покушали покренути и сарајевске Србе против војног закона, али да у томе нису успјели јер »српска национална партија у Сарајеву гледа више на Србију, док она у Херцеговини гаји наклоност према Црној Гори.«⁵¹⁾ Мађарска влада је 11. јануара 1882. упозорила Заједничко министарство финансија да Косановић, изгледа, припрема сличан протест против војног закона. Међутим, у Бечу су имали тачна обавјештења о дјелатности Косановића, па су могли одговорити: »Што се тиче Косановића, то није истина.«⁵²⁾

На основу инструкције добијене од Далена Владин секретар др Милутин Кукуљевић, који је тада у Мостару замјењивао окружног предстојника Вуковића, позвао је 24. децембра 1881. представнике мостарске општине да им саопшти одговор Владе на њихову представку. Било је присутно седам чланова Одбора ЦШО на челу са предсједником Билићем.⁵³⁾ Предајући представку Билићу, Кукуљевић је, између осталог, рекао: »...Такав поднесак којим се ваљаност закона превишњим налогом проглашеног дрзовитим начином у сумњу ставља, показује потпуно несхваћање правих црквене општине и њеног дјелокруга, те заслужује најстрожији укор. Овај поднесак није прикладан никаквоме рјешењу, те се стога враћа натраг. Над закони-

47) Оригинални протест ЦШО Мостар налази се у АБХ, ЗМФ, Пр. БХ бр. 1246/81. Представку је објавио код нас први пут Ђоровић, н.д. стр. 87 – 8, али не, како наводи Капицић, н.д. стр. 86, први пут уопште, јер је текст представке објавила и »Neue freie Presse« у Бечу почетком 1882. године, па је поводом тога опозиција и у мађарском и у аустријском парламенту осуђивала аустроугарску окупациону политику у БиХ.

48) Ђоровић, н.д. стр. 90.

49) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ бр. 1246/18881. од 14. децембра 1881.

50) Бекић наводи како је Дален након што је саслушао превод представке рекао: »После овога могу говорити само пушке, топови и вешала!« Бекић н. д.

51) Исто.

52) АБХ, ЗМФ, Пр. бр. 33/БХ 82, писмо Угарске владе ЗМФ од 11. I. 1882. године.

53) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ бр. 70/82. од 30. децембра 1881. Записник у вези са враћањем протеста ЦШО Мостар члановима општине.

ма изданима по Његовом Величанству цару и краљу, није никада и у нико-је доба допуштено критиковати, те ако би се тај покус још једном обновио, то ће тада Влада општину саму безодвлачним распустом, а свакога појединога члана најстрожије казнити.«⁵⁴⁾

Многи у Мостару сматрали су да је тиме ствар са представком против војног закона окончана и да неће бити никаквих репресалија. Чак је из Заједничког министарства финансија, у вези са Даленовим извјештајем од 14. децембра 1881. речено да је довољно појачати надзор над радом ЦШО, а не предузимати мјеру разрјешавања, односно укидања. Међутим, већ је у горњој Херцеговини буктао устанак, младићи су бјежали од војне обавезе, а аустроугарска појачања почела су да пристижу преко Метковића. Очигледно је било да је држање ЦШО према војном закону имало одлучујући утицај на устанак у горњој Херцеговини.

Одмах по повратку из Беча, гдје је примио инструкције, окружни предстојник Вуковић почео је са репресалијама против ЦШО у Мостару коју је сматрао за највећег кривца за устанак. У ноћи 26. јануара ухапшен је Ђорђе Бекић, који је означен као састављач протеста. Већ трећег фебруара 1882. Дален је јавио телеграмом у Беч да је Вуковић 2. фебруара распустио Одбор ЦШО у Мостару, а њене агенде предао котарском предстојнику Рукавини.⁵⁵⁾ Том приликом су Вуковић и Рукавина дошли са жандармима у просторије ЦШО и позвали чланове Одбора да им саопште да је ЦШО распуштена и да морају предати агенде и имовину Општине. Док је Билић шутио, успротивио се Васо Круљ, који није дозволио предају имовине, па је тек сутрадан, када су егзекутори поново дошли, на силу одузета имовина (архива, црквене књиге и драгоцености), а Васо Круљ одведен у затвор. Послије Бекића и Круља похапшено је још неколико чланова Одбора ЦШО, и то: Димитрије Билић, Симо Ковачевић, Марко Косјерина, Никола Зец, Војислав Шола и Михајло Аничич, док је Игњату Гаталу и Ђорђу Радуловићу, који су успјели да побјегну и да се придруже устаницима, суђено у одсуству. Ухапшен је био и Мијат Радовић са сином, иако нису били чланови Одбора ЦШО, наводно због агитације против војног закона.

Суђење оптуженим мостарским грађанима отпочело је 9. марта 1882. године, а већ 15. марта изречене су пресуде у Окружном суду у Мостару. Оптужницом је окривљена мостарска ЦШО да је постала огњиште буне за цијелу Херцеговину, да је увијек била незадовољна са сваком влашћу, да је прекорачила своја овлашћења и, умјесто да се бави црквеним и школским питањима, мијешала се и у политички живот итд. »Никада задовољна, те хлепећи за самоуправом, која се не да конкретирати ни контролисати, али оштро граничи са јавном буном и безвлашћем, ова општина беше већ у првом почетку неспоразумна и незадовољна постала одношајима...«⁵⁶⁾

Као доказни материјал против Општине суд је узео неколико докумената нађених код Бекића и у архиви Општине, као: писмо ЦШО Азијатском департаману у Русији за помоћ православној школи у Мостару; писмо ЦШО у Гацку, Коњицу и другим мјестима; писмо цариградском патријар-

54) Исто.

55) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ 200/82. Телеграм Далена Слатију од 3. фебруара 1882.

56) Из оптужнице против потписника представке, Бекић н.д. стр. 67.

ху којим га упозорава Општина да неће пристати да јој иновјерни цар именује митрополите; записници са сједница Општине и сл.⁵⁷⁾

Сви ухапшени оптужени су »због ометања јавног мира и реда и буњења«, а као главног кривца тужилац је означио учитеља Бекића. Главна кривица оптужених била је што су потписали протест против војног закона, а за неке додато је још да су се дописивали »са озлоглашеним подстицатељима Пелагићем и Филиповићем«. ⁵⁸⁾ Најстрожије је осуђен Васо Круљ на 18 мјесеци, Симо Ковачевић, Марко Косјерина и Никола Зец на по једну годину тешког затвора, док су Војислав Шола, Михајло Аничић и Димитрије Билић ослобођени оптужбе, први због малољетства, други због старости, а трећи због компромисног држања.⁵⁹⁾ На жалбу осуђених Врховни суд је, донекле, преиначио казне тако да су Бекић, Ковачевић, Зец, Косјерина и Радовић кажњени по 12 мјесеци тешке тамнице, а Васо Круљ 14.⁶⁰⁾ У односу на бруталне мјере које су окупаторска власт и војска предузимале против устаника, ове казне мостарским грађанима могу се сматрати благим. То се може објаснити настојањем Аустро-Угарске да ублажи веома неповољан утисак на који је наишла вијест о устанку у иностранству, као и бојазни од даљих сукоба са мостарским српским грађанством.

Сукоб са мостарском ЦШО и искуство с другим општинама које је аустроугарска окупациона власт стекла у току устанка, навели су шефа Земалске владе Далена да предложи Заједничком министарству строгу контролу и надзор црквених и школских одбора као и јачи административни утицај на православне школе »које не пружају никакву гаранцију да се школска омладина васпитава у лојалном духу. Постоји више доказа за супротно васпитање«. ⁶¹⁾ Након угушења устанка, Дален констатује да је православно становништво уопште, а нарочито водећи чланови ЦШО, и учитељи и попови, узели непријатељски став према владиним интенцијама. Зато Дален тражи овлаштења да донесе одговарајуће наредбе о надзору и контроли ЦШО.⁶²⁾

Заједничко министарство није оспорило потребу да се ограничи и строго контролише дјелатност ЦШО и надзире рад православних школа, јер се из бројних извјештаја о устанку могла увјерити у стварни утицај ЦШО, али је ставило примједбу да се наредбе формулишу на тај начин како се прописане мјере не би тумачиле тако да се односе само на православне ЦШО и школе, него да могу бити примијењене и на католичке и муслиманске школе.⁶³⁾

Сводећи биланс устанка 1882, Аустро-Угарска је могла да констатује за њу поразне чињенице, а то је да народ ни послје више од три године није прихватио окупацију као готову чињеницу и, још горе, да је дошло до борбене сарадње Срба и Муслимана у Херцеговини, иако је још приликом окупације генерал Филиповић упозорен да спријечи »... приближавање или

57) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ 738/82. ЗВС шаље ЗМФ преводе пронађених списа 15 марта 1882.

58) Бекић стр. 67 – 68.

59) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ 620/82. Телеграм Далена Слатију од 17. марта 1882. и Капицић *Херцеговачки устанак 1882.* стр. 200; Ђоровић стр. 90 и Бекић стр. 122 – 125.

60) Ђоровић, н.д. стр. 90; Бекић, н.д. стр. 136.

61) АБХ, ЗМФ, Пр. БХ 1759/82. Даленов извјештај ЗМФ од 21. јула 1882.

62) Исто.

63) Исто.

савез муслиманског с православним становништвом, које треба да се најстрожије надзире с обзиром на евентуалне, окупацији непријатељске аспирације.«⁶⁴) Због компромитације коју је доживјела аустроугарска окупациона политика у Босни и Херцеговини, како код своје опозиције у делегацијама, тако и код великих сила, дошло је до министарске кризе, која је, у ствари, била криза окупационог режима у Босни и Херцеговини. Уследила је смјена у највишим врховима окупационе управе: На челу Заједничког министарства Славија је замијенио Калај, који је својим доласком означава нову значајну фазу окупационе политике у Босни и Херцеговини, тзв. Калајеву еру, шефа земаљске управе Далена замјењује Апел и, најзад, да би се бар привидно одвојила цивилна од војне управе креира се функција тзв. цивилног адлатуса, која је најприје додијељена барону Николићу, Србину из Војводине, што је требало да има значаја у будућој Калајевој политици према Србима.⁶⁵) Ослањањем час на један, час на други народ, што је де факто водило његовој подјели, затим сузбијањем већ пробуђене хрватске и српске националне свијести и покушајем стварања тзв. босанске нације и тзв. босанског (земаљског) језика, давањем равноправности за оба писма и другим мјерама, Калај покушава да у Босни и Херцеговини инаугурише такву политику која би поправила тешку ситуацију коју је у земљи оставио устанак 1882.⁶⁶)

3. Покушај даљег ограничења самоуправе и завођење надзора над радом ЦШО

У склопу Калајеве политике долази и до корјенитог преиспитивања организације и дјелатности црквено-школских одбора, јер се окупациона власт и прије устанка 1882. године, а нарочито у устанку, и то не само на мостарском случају, увјерила у њихово нелојално и непријатељско држање према режиму. Прије него што је донијела одговарајуће одлуке, Земаљска влада је у марту 1883. године затражила од окружних области да јој доставе детаљне анализе о организацији и раду православних ЦШО пошто намјерава да уведе »... сталну и успјешну контролу православних црквених и школских одбора и општина у окупираном подручју од стране политичке управе...«⁶⁷) Тражено је да се да оцјена о ранијем и постојећем статусу ЦШО и дјелокругу рада њихових одбора, о политичком држању чланова одбора, затим оцјену о школама које су потчињене ЦШО и о способности и држању учитеља. По овом циркулару, окружни предстојници су били дужни да на основу тих анализа дају и процјену локалне политичке ситуације и предлоге у вези с даљим радом ЦШО. Посебно је упозорено да се подаци о општинама не траже писмено, већ да се на други начин до њих дође.

64) Капицић, *Херцеговачки устанак 1882.* стр. 11. Инструкције генералу Филиповићу из Царске ратне канцеларије у Бечу.

65) Николић је био у сродству с породицом Обреновића, јер је његова мајка била кћи кнеза Милоша. Српски краљ Милан одликовао је у јесен 1882. Николића као босанског цивилног адлатуса великим крстом Таковског реда, што је требало да још више нагласи повезаност Србије с Аустро-Угарском послје Тајне конвенције.

66) Капицић, н.д. 288 – 290.

67) АБХ, ЗВС Резерват (Рес.) бр. 1524/1884. Циркулар ЗВ за БиХ свим окружним областима од 22. марта 1883

Извјештају окружног предстојника из Бихаћа приложен је и извјештај котарског предстојника Карабеговића, који је описао и оцијенио рад ЦШО у Бихаћу.⁶⁸⁾ У уводу тог извјештаја се наводи да су ЦШО у Босни »... познати од старих доба као дјелујуће оружје извањских панславистичких комитета, јер кроз исте амо се тајно увлачи осим побуђујућих листова и писама, црковни уреси и књиге школске, а каткад и новчана потпора...« За одбор ЦШО у Бихаћу тврди се да се чврсто држи »неодвисности« на темељу статута из 1872. године, који није никада одобрен од Владе. Одбор се оптужује да избјегава надзор политичке власти, да не поштује прописе, да одвраћа народ од сваке покорности према властима и сл. Наводи се и примјер како је ова општина одбила да прими Владиноу помоћ за градњу школе, нако није имала довољно средстава, смјело одговарајући: »Не требамо! Можемо ми градити и без Владине помоћи.«⁶⁹⁾ Даље је општина оптуживана што није власти пријавила промјену учитеља, да је постала »русо-српска агентура«. У извјештају се наводи група политичких истомишљеника Слијепчевић, Илија Гутеша, Петар Узелац, прото Беговић и прото Шорак са својим бројним пристацама, затим да главну ријеч у одбору има група досељених трговаца, за које је речено да су страни агенти и сл.

На крају овога извјештаја предлаже се да се забрани бирање у одборе ЦШО свим досељеницима како би се на тај начин спријечио туђи утицај на ЦШО, затим да се измени статут у смислу обезбјеђења што веће контроле политичке власти, јер ако се и даље допусти њена самоуправа и задржи либералан однос власти, доћи ће до даљих сукоба и јачања страног утицаја.⁷⁰⁾ Да би се то постигло, предложено је да се распусти постојећи одбор ЦШО у Бихаћу и да се изабере нови али без досељеника.

Окружни предстојник из Бихаћа, користећи се својим ранијим искуством из рада на регулисању односа са ЦШО у Бијелини 1879. године, изразио је и нацрт статута о организацији и раду ЦШО и доставио га Земаљској влади.⁷¹⁾ Он је у принципу прихватио предлог котарског предстојника да се распусти одбор ЦШО у Бихаћу, али је заузео становиште да се то не проведе административним путем него путем примјене новог статута, што би, по његовом мишљењу, било мање одиозно. Предлогом статута предвиђено је да се у одбор не могу бирати страни досељеници, него само мјештани, затим да Земаљска влада у Сарајеву и митрополит дају сагласност на избор одбора ЦШО чиме би се обезбједили државни и црквени интереси. Предвиђен је, такође, надзор над радом одбора од стране среских власти, али је иначе дата пуна слобода одбору у области рјешавања црквених питања. За групу политичких противника које је навео и котарски предстојник предложено је да им се ускрати пасивно изборно право, тј. да уопште могу бити чланови црквено-школских одбора.

Пристигло је више извјештаја и из других округа, али је изгледа за Владу било најважније каква је ситуација код ЦШО у Херцеговини, које су и прије, а нарочито за вријеме устанка 1882. године, долазиле у сукоб са

68) АБХ, ЗВС Рес. бр. 1524/1884. Извјештај Котарског уреда у Бихаћу Окр. области Бихаћ од 11. јануара 1884.

69) Исто.

70) Исто

71) АБХ, ЗВС Рес. бр. 1524/1884. Извјештај Окружне области Бихаћ уз који се доставља ЗВС и нацрт статута 18. новембра 1884.

окупационом влашћу. На основу података прикупљених од котарских уреда Окружна област у Мостару сачинила је извјештај о стању ЦШО у Херцеговини и скупа са приједлозима послала га Земаљској влади.⁷²⁾ Према овом извјештају, осим Мостара, у Херцеговини су још постојале ЦШО у Невесињу, Коњицу, Љубушком, Гацку, Требињу и Стоцу. Једино у Билећи није било ЦШО. Ове општине издржавале су више православних основних школа, и то: у Мостару четвороразредна школа за дјевојчице и посебно за дјечаке, док су постојале основне школе за дјечаке у Невесињу, Фојници, Љубушком, Стоцу, Гацку и Требињу. У Коњицу је Земаљска влада смијенила учитеља Косту Војновића као неподобног, а одбор ЦШО упутила да тражи другога тако да тада школа није радила.⁷³⁾ У Љубињу је Општина била у преговорима око отварања конфесионалне школе. За школе у Мостару наводи се да су опремљене училима и наставним средствима, да имају способне учитеље, нарочито управитеља Николу Мештеровића, и сл. Осим ових задовољавајуће стање било је још у Требињу, Гацку и Стоцу, док су у осталим радили учитељи без довољно стручне спреме, па чак неки једва да су знали читати и писати.⁷⁴⁾

Сви одбори ЦШО и рад школа подвргнут је био надзору и контроли котарских уреда, што, према мишљењу Окружне области, треба и даље задржати, тим прије кад се зна да су се »... ове корпорације од вајкада бавиле политичким сплеткама«. Поред осталог, према налогу Земаљске владе, тражено је да се испита да ли ове општине имају одобрене статуте. У Херцеговини је, изгледа, само мостарска општина имала свој Статут, донесен тек 1880. године, али се не зна да ли га је Влада икада била потврдила. Овим Статутом служиле су се као узорком и остале општине у Херцеговини.

Често су власти у Мостару, при сваком спору, приговарале да општине раде незаконито, тј. да немају одобрен статут. То је навело ЦШО у Мостару да 1880. године донесе »Правилник српског православног опшества Мостарског и Школску уредбу«. У уводу се даје објашњење: »Будући грађани мостарски православне вјероисповједи одавно имаду правила, од саме турске владе призната, којијех су се придржавали при изборима српско-православних општина, при руковођењу народном имовином и уопште у разним народним пословима; али будући у исто вријеме ова правила никад нису била написана, но су се чувала по предању до дан данас, – потписани грађани ријешеше, да се једном напишу иста правила, која су уствари одавно у животу била«.⁷⁵⁾

Правилник мостарске ЦШО, представља, стварно, први писани статут који је настао на основу традиције и обичајног права. Права ЦШО да аутономно рјешава питања своје цркве и школе, па и у другим питањима од интереса за српски народ била су током низа година толико ушла у животну праксу да се, све до доласка Аустро-Угарске, сматрало да није ни потребно ту праксу писмено нормирати. И у ранијим, а и у каснијим споровима аустроугарска власт је, на тврђење ЦШО да су и турске власти поштовале њихову самоуправу, тражила за то писана одобрења од турских власти.

72) АБХ, ЗВС Рес. бр. 527/1884. Извјештај Окружне области Мостар ЗВС од 26. априла 1884.

73) АБХ, ЗВС бр. 19.042/1 од 10. октобра 1883.

74) АБХ, ЗВС Рес. бр. 527/1884. Извјештај Окружне области Мостар.

75) Исто. Правилник српско-православног опшества Мостарског и школска уредба.

У овом Правилнику Српско-православне општине у Мостару има 73 члана. Највише тијело ЦШО је народна скупштина, која се одржава сваке године на дан св. Саве и договора се »о црквено-народним и школским пословима«. (чл. 1-3 Правилника). Чланом скупштине могао је бити сваки Србин православне вјере, мостарски грађанин под условом да је поштен, здравог разума и »подајник ове земље«. Осим тога, тражено је такође као услов да има у Мостару »какву непокретну сопственост«. (чл. 4.). Досељени Срби морали су провести најмање пет година да би постали чланови скупштине. (чл. 5.).

Главна скупштина бирала је десет чланова одбора ЦШО. (чл. 38-42). Главни задатак општине је био да се брине за напредак цркве и школе и да руководи имовином, али и да представља пред Земаљском владом »опште-народне интересе«, да се »сноси« са Владом у свим предметима који се тичу »у појединости нас православних«, да се посебно сазваном скупштином одређује представнике православних и варошку општину, Окружно вијеће, Врховно управно земаљско вијеће, Окружни суд, као и народне депутате у разним приликама. (чл. 43.). Пошто су се одраније ЦШО из других херцеговачких мјеста често обраћале у разним приликама мостарској ЦШО, Правилник је и то регулисао, тако да се у таквим случајевима ЦШО Мостар морала договарати с митрополитом. (чл. 44.) Овим Правилником је омогућено Општини да иступа и у име свих општина у Херцеговини, против чега се енергично борила окупациона власт.

Уредба српско-православних школа у Мостару садржи 51 члан и регулише сва питања организације и рада мушке и женске основне школе која је носила назив »Православна српска народна школа мостарска«. Уредбом је прописан програм школе, који нико без знања општине није могао мијењати. Општина је такође одређивала и учбенике за школу. У школу су се могла, према овој Уредби, примати и дјеца других вјероисповијести и нису била обавезна да слушају вјеронауку. (чл. 9.) Значајна је одредба да бирање и наименовање учитеља »принадлежи једино српско-православном општеству мостарском, које је у овом погледу сасвим независно«. (чл. 18). Надлежност општине остваривана је и у области надзора школе, при чему би поред чланова општине био ангажован и школски надзорник. (чл. 37). То је такође, поред осталог, био, нарочито у каснијем развоју, врло чест разлог сукоба с окупаторском влашћу, која је од почетка настојала да сузи аутономна права општине, прописана овим Правилником. Пада у очи да у овом Правилнику није уопште предвиђен надзор политичке власти над радом ЦШО и школе, што ће у току реорганизација ЦШО у Босни и Херцеговини представљати један од главних захтјева окупаторске власти.

Окружна област из Мостара испољила је у свом извјештају велику опрезност имајући у виду евентуалну промјену постојећег стања у организацији и раду ЦШО. Прије свега, упозорено је да у постојећим прописима нема основа за промјене, а ако би то било онда треба врло пажљиво извршити припреме, јер пријевремене промјене предузете без сигурног изгледа на потпун успјех могу изазвати нове компликације или у најмању руку довести у питање углед власти.⁷⁶⁾

Даљи предлог из Мостара односио се на потребу да Земаљска влада задржи за себе право да одобрава учбенике и наставна средства као и избор

76) АБХ, ЗВС Рес. бр. 527/1884. Извјештај Окружне области Мостар од 26. априла 1884.

учитеља и да на тај начин обезбиједи државни интерес и постепено одврати ЦШО од политичке пропаганде, која је одвајкада посматрана као њихова домена. Против политичке дјелатности ЦШО говоре и извјештаји из срезова. Тако, на примјер, у извјештају из Коњица наводи се да су ЦШО »политичка тијела, која се са великом политиком баве више него са црквено-школским пословима«. ⁷⁷⁾ И даље«... Ове општине су, изгледа, за свој животни задатак узеле да се налазе у сталној опозицији према Влади«. Из Невесиња је такође послата врло оштра оцјена о раду ЦШО, гдје се наводи: »...Као што је то уопште код православног становништва Херцеговине за обичај да се стално баве са политичким интригама, ЦШО чине мјеродавне факторе у свим политичким супродстављањима«. ⁷⁸⁾

У поменутом извјештају Окружне области посебно се третира мостарска ЦШО која је 1882. године, због писања протеста против војног закона, била распуштена и за комесара постављен котарски предстојник Рукавина, који је уз помоћ Ђорђа Јеличића и Сава Билића, као повјерљивих домаћих људи, управљао пословима и имањима ЦШО. И котарски предстојник Коци у свом извјештају и Окружно начелство слажу се да су строге мјере кажњавања, прогона и хапшења, биле у оно вријеме безусловно потребне да би заштитиле ауторитет власти, а »становништво осјетило силу наше управе«. ⁷⁹⁾ Такође сматрају да је то готово потпуно умирило немирне духове и поправило односе православног становништва и окупаторске власти те да би због тренутног повољног политичког расположења требало поновно успоставити ЦШО с ранијим правима. Разумије се, будући рад општине мостарске одвијао би се уз стални надзор владиног комесара. Очекивало се да би тај доказ »обзира и милости са стране наше владе« изазвао врло повољан утисак код православног становништва Мостара, што би био велики добитник за управу.

Земаљска влада је тражила од Окружне области Мостар да се не мијеша у обичаје и дјелатност постојећих ЦШО и да ништа не предузима у томе све док се законски не регулишу вјерски односи у Босни и Херцеговини, поготово што то ни политички није препоручљиво. ⁸⁰⁾ Наглашавало се да то није потребно пошто политичке власти имају и на основу постојећих закона могућност да рад ЦШО држе под сталном контролом. Зато је тражено од Окружне области у Мостару да оствари утицај прије свега на састав одбора ЦШО и да нарочито строго пази да ове општине у својој дјелатности не излазе из круга искључиво црквено-школских оквира, као што је често био случај раније када су преузимале заступање својих припадника у административним и савим политичким питањима. ⁸¹⁾ Посебно је упозорено да се не дозволи органска повезаност ових општина међусобно и њихово потчињавање под мостарску општину као водећу, која даје тон, »што је ова чак у свом *ad hoc* статусу изразито и навела и искоришћавала у политичко

77) Исто. Извјештај Котарског уреда у Коњицу од 16. априла 1884.

78) Исто. Извјештај из Невесиња од 15. априла 1884.

79) Исто. Упореди извјештај Котарског предстојника из Мостара Коција и извјештај Окружног начелства Мостар.

80) АБХ, ЗВС, Рес. бр. 527/1884. Одговор ЗВС на предлоге ОО Мостар од 27. VI. 1884.

81) Исто

агитационе сврхе.⁸²⁾ Дакле, карактер и цјелокупна организација ЦШО требала је да се ограничи на искључиво локалним оквирима, тј. да оне постану затворене организације.

За конфесионалне школе које су се налазиле под управом ЦШО, а које су такође представљале велику бригу власти, Влада је тражила да се и на њихов рад утиче, и то путем прописаног наставног плана, стручног оспособљавања и провјере учитеља, затим бољом и издашнијом поуком школској омладини, брижљивијом његом вјерске наставе и сл., што ће уз конкуренцију боље организованих и опремљенијих државних интерконфесионалних школа довести до њиховог постепеног изумирања. Приједлог Окружне области за поновно успостављање мостарске ЦШО, за коју сврху је котарски мостарски уред доставио на разматрање и нацрт новог статута ЦШО у Мостару, Влада је прихватила и обећала да ће одобрење тражити од Заједничког министарства финансија у Бечу.

Нацрт новог статута за ЦШО Мостар је имао као основу Статут мостарске ЦШО из 1880. године, али је унио и битне измјене које су обезбјеђивале потпуни утицај и контролу државне власти над цјелокупним црквено-школским животом. Најважније је било да се новим статутом обезбиједи и регулише право да свим скупштинама и сједницама одбора ЦШО присуствује у својству владина комесара службеник котарског уреда у Мостару. Њему су се морали пријавити сви скупови ЦШО, а дато му је право да прекине рад сједнице одбора или скупштина ако општина прекорачи прописани дјелокруг или донесе одлуке које су у супротности са статутом или законима.⁸³⁾ С нацртом статута сложила се, углавном, Окружна област у Мостару, док је Заједничко министарство у Бечу унијело неке измјене којима је био циљ да још више појачају утицај власти на рад ЦШО. Тако је захтијевано да се обавезно, након 48 часова послје одржане сједнице или скупштине, достави записник котарском уреду, а овај је имао право да анулира све одлуке које нису у компетенцији општине и чије би извршење могло имати штетне политичке посљедице.⁸⁴⁾

У свом предлогу за поновно успостављање ЦШО Мостар окружни предстојник барон Бенко предлагао је и извјесно попуштање према Србима, односно да се, поред реинтеграције ЦШО у Мостару, што би значило и опраштање за њено опозиционо држање 1881. и 1882. године, истовремено ослободе издржавања казне чланови одбора ЦШО који су осуђени у марту 1882. године. Да би та мјера милости имала веће ефекте, он је предложио да се и статут и амнестија објави 18. августа на дан царевог рођења.⁸⁵⁾

Земаљска влада је, подржавајући приједлог Котарског уреда и Окружне области у Мостару за реинтеграцију мостарске општине, такође додала да концилијантан став мостарских Срба говори да су узроци због којих је дошло до распуштања општине 1882. године отклоњени, да су мо-

82) Исто. In keiner Weise darf hiebei die organische Zusammengehörigkeit dieser Gemeinden zu einander und deren Unterstellung unter die Mostarer Gemeinde als leitender und tonangebender Körperschaft geduldet werden... »Правила ЦШО Мостар власт назива ад хок статут, што значи да државна власт није никада ова Правила ни потврдила.

83) АБХ, ЗМФ, бр. 5808/БХ 1884. Предлог ЗВС Заједничком министарству да се поново успостави ЦШО у Мостару од 4. септембра 1884. године.

84) Исто. Примједбе ЗМФ на ацрт статута ЦШО у Мостару.

85) АБХ, ЗВС Präs. бр. 1161/1884. Предлог Окружне области у Мостару ЗВС за поновно успостављање ЦШО од 6. августа 1884.

старски Срби извукли опоре поуке, те да би требало дозволити поновни рад општине.⁸⁶⁾ Влада је нагласила изванредну оданост православног становништва црквеној и школској аутономији и изразила увјерење да ће признање њиховог побољшаног политичког држања изазвати најбољи утисак.⁸⁷⁾

Владин закључак, како ће се касније видјети, био је погрешан. Није се у Мостару радило о, промјени политичког слова српског грађанства него краћем затишју насталом због хапшења и терора власти, послије устанка 1882. године.

У свом одговору Заједничко министарство је прихватило Владин предлог да се у погодно вријеме прогласи статут и тиме одобри поновни рад ЦШО, а у погледу амнестије осуђених чланова општине такође се сложило са предлогом да Влада размотри поједине случајеве и према потреби смањи појединцима казне, али да се не прогласи општа амнестија.⁸⁸⁾ Тиме је истовремено с највишег мјеста дато условно одобрење за обнављање рада мостарске ЦШО, тј. да општина усвоји прописани статут па тек затим да добије одобрење за рад.

Убрзо се показало да су процјене о политичкој ситуацији у Мостару које су дали функционери Калајевог режима биле погрешне. Сукоб Општине проширио се и према хијерархији, која је постала дио структуре окупационе власти, с обзиром на то да је новог митрополита у Мостару Серафима Перовића, након смрти Леонтије Радуловића, именовао цар. Он се убрзо ставио у службу режиму у борби против црквено-школске самоуправе. Тек је, након више неуспјелих покушаја власти и митрополита да сазову скупштину и усвоје статут, 1888. године обновљен рад ЦШО у Мостару и натурен октроисани статут, који је битно ограничио њену самоуправу. Борба мостарске српске трговачке чаршије за самоуправу у области црквеног и школског живота настављена је и послије обнављања рада Општине, све до окончања покрета за црквено школску аутономију 1905. године.

ZUSAMMENFASSUNG

DAS WIRKEN DER SERBISCHEN OPPOSITION IN MOSTAR IN DER ERSTEN PHASE DES KAMPFES UM SELBSTVERWALTUNG IN GLAUBENS – UND ERZIEHUNGSFRAGEN

Die österreichisch – ungarische Besatzungsmacht in Bosnien und der Herzegowina kam von Anfang an in Konflikt mit dem nationalbewussten und ökonomisch erstärkten serbischen Bürgertum der Städte. Der Konflikt war aus dem Versuch der Besatzungsmacht erwachsen, die im nationalen Kampf der Serben in der letzten Periode

86) АБХ, ЗМФ, бр. 5808/БХ 1884. ЗВС – ЗМФ 4. септембра 184.

87) Исто. »... so müsste es wohl auf die orthodoxe Bevölkerung, welche an der Autonomie in Kirchen – und Schulangelegenheiten bekanntlich ausserordentlich hängt und dieselbe gegenwärtig gewiss schmarzlich varmisst, den besten Eindruck machen, wenn in Anerkennung ihren gebesserten politischen Haltung die erwähnte Körperschaft wider ins Leben gerufen wurde«.

88) Исто. Одговор ЗМФ на предлоге ЗВС од 10. септембра 1884.

der türkischen Verwaltung gewonnenen Rechte und Vorteile, besonders auf dem Gebiete der Erziehung und des Glaubens, aufzuheben. Die neue Herrschaft erkannte den Serben keine Selbstverwaltung für Kirche und Schule zu. Deshalb kam es zu ersten Zusammenstößen in der Herzegowina und besonders in Mostar, wo sich eine starke politische Opposition herausgebildet hatte. Das Zentrum dieser Opposition war die Serbischorthodoxe kirchlich-schulische Gemeinde in Mostar, die starken Einfluss auf andere Gemeinden in der Herzegowina hatte.

Die Mostarer Gemeinde protestierte wegen der Konventions- beschlüsse mit Österreich - Ungarn über die vorläufige Ordnung der Serbischorthodoxe Kirche in Bosnien und der Herzegowina 1880 zuerst beim Patriarchen. Im selben Jahr wurde an den Kaiser in Wien eine ausführliche Beschwerde gerichtet, in der das gesamte Herrschaftssystem angegriffen und eine Beteiligung des Volkes an der Verwaltung gefordert wurde. 180 Serben aus Mostar unterschrieben die Beschwerde; ihre Verfasser war der Lehrer Jovo Ljepava, als Propagator des Sozialismus in der Herzegowina gekennzeichnet. Das zweite noch bedeutendere Hervortreten dieser Gemeinde war ihr Protest gegen das Militärrecht, der 1881 an die Landesregierung in Sarajevo gerichtet wurde, was bedeutenden Einfluss auf das Aushrechen der Erhebung in der oberen Herzegowina im Jahre 1882 hatte. Die Repressalien der Macht waren sehr scharf: die kirchlich-schulische Gemeinde wurde aufgelöst, die Unterzeichner zu mehrjährigen Gefängnisstrafen verurteilt.

Nach einem gewissen Stillstand setzte sich in Mostar, der Konflikt fort und wurde um die Fragen geführt, die Selbstverwaltung von Kirche und Schule berührten. Es war der Kampf um das Recht dieser Gemeinden in der Herzegowina frei, ohne Einfluss der Behörden, serbische Grundschulen zu eröffnen und Lehrer zu wählen - was sie auch zur Zeit der türkischen Herrschaft getan hatten, die neue Herrschaft jedoch hinderte sie daran -, der Kampf um eine freie Wahl der Geistlichen, Gleichberechtigung der Schrift, um das Benutzen serbischer nationaler Namen für Schulen, Vereine u.ä.

Der Konflikt der Gemeinde für Kirchen - und Schulwesen in Mostar erweiterte sich in der letzten Phase des Kampfes um Selbstverwaltung zu einem Konflikt mit der Kirchenhierarchie, denn diese war Teil des Systems der Besatzungsmacht. Der Zusammenstoß mit der Hierarchie in Mostar begann wegen der Absicht des zahumer-herzegowinischen Metropoliten, den Einfluss der Gemeind von Mostar im Kloster Žitomislići auszuschalten.

Das Kallay - Regime kennzeichnete die Forderungen der Opposition vom Flügel der kirchlich - schulischen Gemeinde als politischen Kampf, dessen Ziel die vollständige nationale Affirmation und die Schaffung eines »Staates im Staat« sei. Daher bekämpfte es diese Bewegung von Anfang an mit scharfen Massnahmen und Repressalien.

Др Лука Ђаковић

КОМБИНАЦИЈЕ МАЂАРСКИХ ПОЛИТИЧКИХ ФАКТОРА 1915. ГОДИНЕ ОКО ПРИКЉУЧЕЊА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ УГАРСКОЈ

(Прилог проучавању историје Босне и Херцеговине у првом свјетском рату)

Уводне напомене

У овом прилогу, готово искључиво ћемо се бавити комбинацијама угарских политичких фактора 1915. године, везаним за присаједињење Босне и Херцеговине земљама мађарске круне.

Послије сарајевског атентата, дакле, непосредно пред само избијање првог свјетског рата, најодговорнији фактори Хабзбуршке Царевине дошли су до закључка да се о проблему државноправног статуса Босне и Херцеговине, односно о такозваном југославенском комплексу јавно не расправља. Рјешење овог проблема препустило се исходу ратних операција.

Тако је већ у самом почетку ратних операција, супротно општој стратегијској концепцији Аустроугарске врховне команде, придавана несразмјерно велика важност операцијама против Србије. У том смислу је генерал Поттиорек 21. аугуста 1914. године био именован врховним заповједником тзв. балканских снага, што га је у извјесном смислу чинило неовисним у предузимању ширих војних акција на овом фронту.¹⁾

Како су у прва два-три ратна мјесеца аустроугарске трупе имале извјесног успјеха продирући дубље на териториј Србије, генерал Поттиорек је, не чекајући исход започете битке, већ 28. новембра 1914. године из Бање Ковиљаче затражио да му заједнички министар финансија упути одговорно лице (Thalloszya) с којим би се посавјетовао и расправио о будућој државноправној ситуацији Босне и Херцеговине.²⁾

1) Др Фердо Хауптман, *Комбинације око државноправног положаја Босне и Херцеговине на почетку првог свјетског рата*. Годишњак друштва историчара БиХ, год XI Сар. 1960, стр. 93

2) Исто, стр. 94

Како је генерал Поттиорек схватио то »ратно рјешавање« на југу Мо-нархије, најбоље се види из следећа два потеза. Први је његово својевол-но повлачење линија по географској карти Балкана, расподјељујући тери-торије Босне и Херцеговине између Аустрије и Мађарске, тврдећи да је свака у могућности да »прогута« свој дио.³⁾

Други потез састојао се у томе што је он био већ замислио и разрадио будући државноправни поредак у »новоосвојеним« подручјима у Србији и одмах именовано нове администраторе као управљаче запосједнутих краје-ва. По његовој замисли међу овим чиновницима требало је да буду пред-ставници Аустрије и Мађарске, као и људи из босанскохерцеговачке зе-маљске владе.

Реализација замисли генерала Поттиорека пала је у воду пошто су у међувремену аустроугарске окупационе снаге, противофанзивом српске војске, биле катастрофално поражене и избачене са српског подручја. Иде-ја је била беспредметна.

Политички кругови Аустро-Угарске нису изражавали јавно своја мишљења онако како су то чинили представници армије. Они су, наиме, били свјесни чињенице да су и ратне операције, а са њима и све оно што је било у ратним програмима, много компликованији и сложенији проблем. Уосталом, корисно је да се управо због те разлике послужимо њиховим из-ворним мишљењима.

Једно кратко, али карактеристично приватно Талоцијево писмо, упућено 9. новембра 1915. године грофу Иштвану Тиси, предједнику мађарске владе, живо илуструје тадашњу ситуацију. Ево га у цјелини:

»Драги пријатељу,

Приликом твог прошлог боравка у Бечу нисам имао задовољство да те видим, па ти се јављам овим писмом, полажући рачуна о ономе што сам имао рећи.

Само путем цензуре може се кочити политичка активност »хрватско-исламске« струје која се у Босни и Херцеговини снажно залаже за трија-лизам. Саркотић је веома лојалан, и у вези с тим поднио је опширан изв-јештај, који ће ти ускоро послати мој министар. Пошто код нас у вези с тим идеје још нису сазреле, а с обзиром на то да је и политичка ситуација у Хрватској, такође, таква да је покрива пепео испод кога је жива жеравица, коју би сваки па и лагани вјетар могао лако да распали, постоји објективна и оправдана бојазан да ће са овим јако »досадним« пословима мађарска влада и политика имати великих неприлика. Не желим понављати мудрова-

3) »Поттиорек 1914. године оперише и са Босном и Херцеговином, па процјењује и могућно-сти колико која државна половина може »прогутати или не«. Тако дословце вели Талоци: »Диобом (Босне и Херцеговине) бит ће обје државне половине у стању да прогутају свој дио.« Аустрији би, према његовом плану, припали босански котареви уз руб динарских планина: Гламоч, Бугојно (без Д. Вакуфа), Жупањак, Прозор, затим читава Херцеговина с котаревима: Коњиц, Љубушки, Мостар, Столац, Љубиње, Бихаћ, Требиње, Гацко, Неве-сиње; надаље – како би и Аустрија, а не само Угарска у строгој примјени паритета тери-торијално граничила са Србијом – котареви: Фоча и Чајниче у цјелини, а од вишеградс-ког котара јужни дио, од сарајевског, пак трновски преднио.

Упоредо се залагао за поновно запосједање Санџака – по оној »што више – то боље«, бар за окупацију Пљеваља и Прибоја, али не из неких стратешких потреба, јер »Санџак географски не вриједи ништа«. Ф. Хауптман: већ цитирани рад стр. 96. и 97.

ње о Балкану, али ће то свакако бити наша »догађајна страна« послије мира.

Колико је било правилно одбити својевремено онај »упис« који су скухали аматери, доказује појава да нам наредбу (о распуштању Босанскохерцеговачког сабора, пр. Л. Ђ.) насталу путем компромиса већ сада треба ревидирати, јер је рекламирају и они бивши »хonorарци«, па и чланови Босанскохерцеговачког парламента, чија су сва стремљења његово поновно васкрснуће.

Онај опијум, што је укаљао »Устав« из 1909. у оних 13% једва писмених балканских типова изгледа да је света водица коју никакве теорије, а ни досадашња наша пракса неће лако истријебити.

Желио сам с тобом разговарати и о Србији. Изгледа да ће ослањајући се на већу војну моћ и самопоуздање Нијемци већ некако управљати »својом« Србијом, како одговара њиховим интересима. У једном ће се разочарати, јер ће Србин надмудрити њихову равну памет. Изгледа да А. О. К. хоће Гисла у Београд за гувернера. Ни ријеч више нећу да губим за њега. Ала је ова наша армадија in caritibus натоварена ћелавошћу мозга. Босну је војска 1878-1880. тако уредила, да Калај ни за 21 годину није успио да излијечи оне инвентарисане грешке, које је Филиповић и његово друштво усадило у њу. Не би давао ни ове примједбе, али не смије се одговлачити са њеним коначним рјешењем. Само сада војник није више само дипломата него и »стваралац државе«.

Прошле недјеље сам разговарао са Бурићом о Албанији. Отприлике нам се слажу погледи.

1. Вид ни у ком случају.

2. Лоше границе садашње Албаније треба надомјестити и преуредити.

3. Монархија мора задржати приоритет и за себе осигурати цијелу јадранску обалу све до Драча са свим правима и обавезама које из тога произлазе.

4. Бурићан, што ти вјероватно боље знаш, намјерава племена сјеверне и средње Албаније оставити саме себи, претпостављајући да ће код њих самих нестати нека главна сила. Ако до тога било из којих разлога не би дошло, он сматра да још увијек постоји могућност да се међу њима изабере кнез. Он се позива на шкотске кланове (XI стољеће) или можда чак на бедуине као узор.

Ако се ове његове идеје у теорији у неку руку могу и прихватити, по мом мишљењу једва да би добре биле у пракси.

Прво изгорјели смо са Видом, друго они су сами начисто с тим да без штака не могу ходати.

Моја идеја би била ова: створити један аутономни организам а ла источна Румелија, која би се састојала из двије пуноправне територије: 1. Католичка Албанија, 2. Мухамеданска средња Албанија. Двјема територијама би у почетку управљао један из њихових редова одабрани решпектујући племенски систем, док се он сам по себи не би распао. Управник обију територија био би један на десет година од стране Монархије именовани гувернер, који не би обавезно морао бити мађарски или аустријски држављанин. Одбрану и финансије држали би ми.

Знам унапријед да ћеш заузети негативан став, а да ће Бурићан, као увијек и до сада, остати код свог приједлога. Али ја бољи приједлог или рјешење од овога не знам.

Све претпоставке, планове и персоналије, као што су, прије свега, долазак Бугара на Јадран, српске луке на Јадрану у Албанији (у случају евентуалних сеператних мировних преговора с Краљевином Србијом - прим. Л. Ђ.) требало би оставити за касније. Опрости ми због мудровања, али су дошла времена када се и стари пси сами од себе излану, тјерали их на то нагони и осјећаји или не. Талоци.«⁴⁾ Међутим, предалеко би нас одвело навођење и разматрање бројних »приједлога«, »рјешења«, »расподјела« и »прерасподјела« југословенских, балканских, па и европских територија и народа, било да она потичу од војних или политичких представника Монархије или су заснована на преживјелим феудалним интересима и схватањима.

Вратимо се, стога, нашој теми, чије смо оквире омеђили збивањима у Босни и Херцеговини у процесима стварања југославенске државе 1918. године.

Задах првог свјетског рата са свом својом окрутношћу и страдањима погодио је Босну и Херцеговину мјесец дана раније од званичне објаве рата Хабсбуршке Царевине Краљевини Србији 28. јула 1914. године, заправо од оног часа када је извршен атентат у Сарајеву на престолонаследника Фрању Фердинанда 28. јуна исте године. Од тога догађаја, наиме, аустроугарска политичка пракса настоји да раније вјештачки подржаване супротности међу становништвом Босне и Херцеговине претвори у отворене сукобе, подстичући и организујући демонстрације против српског становништва, у којима је уништавана њихова имовина и добра, без обзира на то да ли су они или не имали везе с атентатом.

Предводници нове политичке акције постају војни кругови на челу с поглаваром земље генералом Потиорекот којима се придружује и Заједничко министарство рата, које у ноћи од 2. јула 1914. године тражи од Заједничког министарства финансија да суспендује раније законе о управи земљом, распусти Босанскохерцеговачки земаљски сабор; забрани дјелатност грађанских политичких партија.⁵⁾ итд. Другим ријечима, милитаристички кругови су тражили неограничену војну апсолутистичку власт у окупираним покрајинама, којом приликом би се под окриљем изванредних мјера у којима би се примијенили и ратни закони, драконски обрачунали са свим противницима аустроугарске политике у Босни и Херцеговини, прије свега са српским дијелом становништва, које је, по њиховом мишљењу, требало ставити изван закона.

Догађаји који ће ускоро услиједити потврдиће намјере аустроугарских војних кругова, јер ће им већ сам почетак војних операција допустити да без суда и истраге по властитој жељи одводе људе у тзв. институције талаца, концентрационе логоре, па и на вјешала.

Поред ових драконских мјера у Босни и Херцеговини је организовано на десетине тзв. »велеиздајничких« процеса пред редовним судовима, о

4) Magyarország levéltár (Мађарски државни архив) у Будимпешти. У будућем сигнирању грађе из Мађарског државног архива у Будимпешти служићу се за оригинални наслов Magyarország levéltár – кратицом употребљавајући само његова почетна слова М.О.Л. у Будимпешти.

М.О.Л. у Будимпешти, Архивска оставштина грофа Иштвана Тисе (Tisze) у Синодском фонду реформаторске цркве. Тиса акта бр. 14:31/182. Приватно писмо Јалоша Талоција грофу Иштвану Тиси, упућено из Беча 9. новембра 1915. године.

5) Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву. ЗМФ. Пр. БиХ, бр. 790/1914.

чему ћемо касније говорити. Поред споменутог, као посебна специфичност апсолутистичког режима, свакако, је формирање већ у јулу 1914. године посебних војних судова при већим војним гарнизонима и јединицама. Међу овим нарочито су активни били:

Војни судови у Сарајеву, Мостару, Тузли и Бањалуци, а нешто касније и у Никшићу, Пљевљима и Пријепољу.⁶⁾

Сам поглавар Босне и Херцеговине генерал Оскар Потioresек, како смо већ напоменули, био је 21. августа 1914. године именован врховним заповједником тзв. Балканских снага аустроугарске армије. Овај положај и повјерење од стране генералштаба дали су му још више подстрека и охрабрења да са својим истомишљеницима проводи, сада ничим неограничену, војно-апсолутистичку власт. Додуше, последице првих »успјеха«, којим је овај генерал био опијен, његова војска је у Србији доживјела пораз, који се претворио у праву катастрофу, у којој је и сам Потioresек изгубио свој положај.

Но, смјењивање генерала Оскара Потioresека с положаја поглавара земље, Босни и Херцеговини, која је и сама дијелом постала поприштем ратних операција, није донијело никакво олакшање. Штавише, постојећа ситуација наговјештавала је продужавање војно-апсолутистичке моћи у управљању земљом.

Оцјене политичког стања и тражење нових овлашћења Стјепана Саркотића новонаименованог поглавара Босне и Херцеговине

Потioresеково мјесто шефа окупационе управе у Босни и Херцеговини, почетком 1915. године, заузео је пјешадијски генерал-пуковник Стјепан Саркотић, који је уз то именован и главнокомандујућим генералом 15. и 16. корпуса аустроугарске војске стациониране на подручју Босне и Херцеговине и Далмације.

У међувремену њемачко-аустријском офанзивом мијења се и стање на балканском фронту, јер се војска Краљевине Србије није више с успјехом могла одупријети бројно и технички надмоћнијој аустро-њемачкој армији. Даљи развој ратних догађаја утиче тако да се приликама и политичком стању у Босни и Херцеговини поново посвећује пажња. Одговорни кругови Аустро-Угарске у првим ратним годинама показују изузетно занимање и активност у покушајима санирања унутрашњих прилика у Монархији, при чему је, како су оцјењивали, тзв. југословенски проблем представљао за њих загонетну енигму пуну латентних опасности по дуалистичко устројство Царевине. Босна и Херцеговина, са својим неријешеним државноправним статусом, свакако је била најнеуралгичнија тачка у цјелокупном комплексу питања на која је требало и у ратним приликама дати одговор.

Ову нашу тврдњу покушајмо детаљније разјаснити реконструкцијом хронолошког слиједа догађаја и збивања у тим ратним процесима који су

6) Готово при свим већим гарнизонима или командама војних јединица формирани су у јулу 1914. године специјални војни судови. Од ових посебно су активни били војни судови у Сарајеву, Мостару, Бањој Луци, Тузли, а касније у Пљевљима, Пријепољу и Никшићу. Материјали ових судова похрањени су у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву, у специјалним фондовима тзв. судских процеса, фасц. IV – 18, VI – 19, IV – 20, IV – 21, IV – 22, IV – 23, IV – 24, IV – 25, IV – 26 и IV – 27.

1918. године довели до распада Аустро-Угарске Монархије и стварања прве државне заједнице јужнословенских народа.

У свом првом извјештају последије преузимања дужности генерал Саркотић је 8. априла 1915. године поднио заједничком министру финансија др Ернесту Керберу исцрпан елаборат о политичком стању и приликама у Босни и Херцеговини.⁷⁾

С обзиром на то да ће у Саркотићевим оцјенама политичког стања и прилика своја мишљења морати износити и најодговорнији политички кругови Монархије, прије свега функционери мађарске и аустријске владе с једне, а са друге стране одобрити, ускратити или кориговати заговаране методе и садржаје нове политичке праксе управљања Босном и Херцеговином у ратним приликама - потребно је да овом документу посветимо више пажње.

Истичући да је у протекла четири мјесеца (од јануара до априла 1915. године), пажњу и сву своју активност посветио прикупљању информација о политичком стању и кретањима у Босни и Херцеговини, Саркотић излаже закључке до којих је дошао, предлажући истовремено и мјере које би као нову политичку оријентацију у управљању земљом требало санкционисати.

»Све вјести и информације, до којих сам са пуно истрајног рада и стрпљења дошао« - истиче генерал Стјепан Саркотић - »а које сам на лицу мјеста у разним крајевима земље и лично провјерио, потврђују моју претпоставку, да се српски елеменат у Босни и Херцеговини спрема на удруживање, али сада у нову својеврсну политичку организацију«.⁸⁾

Саркотић не крије чињеницу да је по његовом мишљењу, у ствари, ријеч о покушајима стварања српскохрватске коалиције у Босни и Херцеговини, као политичке организације и о њеном повезивању с истим таквим организацијама у Хрватској. Он надаље тврди да на новој организацији раде бивши потпредсједници Босанскохерцеговачког сабора адвокати др Данило Димовић и др Јозо Сунарић, као и секретар Трговачке коморе Вјекослав Јелавић, такође ранији посланик босанскохерцеговачког сабора.

За генерала Саркотића личности, као што су били Димовић, Сунарић или Јелавић нису биле без утицаја и значаја у Босни и Херцеговини. Поврх тога, они су, како се то у извјештају посебно наглашава, својом лојалношћу, па понекад и отвореном сарадњом и услугама у прошлости задужиле аустроугарску политичку праксу, те се према њима нису могле предузимати оштрије законске санкције, као према другим политичким противницима. Но, ипак, дубљи и принципијелнији разлози забрињавају генерала Саркотића. Први, који он наводи је тај што је Данило Димовић родом из Славонског Брода, дакле, са саме границе Босне и Херцеговине и Хрватске, те је »близак народном менталитету са обје стране обала Саве и одлично служи као омиљена партикуларистичка веза и мамац у овоме подухвату«.⁹⁾ Други, што је још важније, што он сматра да су сами Мађари одобрили и

7) Др Хамдија Капиџић: *Аустро-Угарска политика у Босни и Херцеговини и југославенско питање за вријеме првог свјетског рата*. »Годишњак историјског друштва Босне и Херцеговине«, година IX, Сарајево, 1958, стр. 12 - 16.

8) М. О. Ј. у Будимпешти. М. Е. 1915 - XVI. Рес. 1937 - (Оригинални извјештај генерала Стјепана Саркотића, поглавара Босне и Херцеговине, заједничком министру финансија др Ернесту Керберу о политичком стању и приликама у Босни и Херцеговини од 8. априла 1915. године).

9) Исто.

подстакли такву политичку дјелатност због својих интереса »сређивања и рјешавања односа у земљама мађарске круне светог Стјепана«, под којом су »по хисторијском« праву сматрали и Босну и Херцеговину. Јер, сваки такав или сличан подстицај рада и заједничког организовања за који би се претпостављало да евентуално долази из Краљевине Србије сматран је чином највеће државне велеиздаје, те је осумњиченим за учешће у таквим активностима суђено по посебном 111-том параграфу Босанскохерцеговачког кривичног закона којим су се за такве активности предвиђале строге казне дугогодишње робије, укључујући и смртне пресуде.

Поглавар Босне и Херцеговине и заједнички министар финансија др Ернест Кербер такву дилему дискретно и отварају, на што ће жестоко реаговати гроф Иштван Тиса, предсједник мађарске владе који је заправо таквим својим ставом запријечио још катастрофалније, драконске мјере, које је војно-апсолутистички режим у Босни и Херцеговини желио да са несагладивим посљедицама примјени у политичкој и јавноуправној пракси Босне и Херцеговине. Али о томе касније.

Поглавар Босне и Херцеговине у своме извјештају, говорећи о др Данилу Димовићу, наглашава да је бивши потпредсједник Босанскохерцеговачког сабора и оснивач Српско-владине политичке партије у прошлости својим угледом и лојалношћу направио режиму доста крупних услуга. Због тога је и био у могућности, како то примјећује генерал Саркотић, да почетком 1915. године на своме вишенедјелном путовању борави у Загребу, Бечу и Будимпешти. У Загребу је, према његовим информацијама, ступио у везу с представницима Српско-хрватске коалиције, док му је боравак у Бечу послужио да оствари контакте, како се то у извјештају каже, с »различитим политичарима панславистичке нијансираности.¹⁰⁾ Посредством Душана Поповића и Прибичевића, сматра Саркотић, Димовић је у Будимпешти прибавио лично од предсједника мађарске владе грофа Иштвана Тисе информације о његовом ставу према Србима у оквирима Монархије. Надаље, како истиче генерал Стјепан Саркотић, Данило Димовић је био у вези и с људима из најужег круга »Србобрана«, »код којих он, такође, ужива велико повјерење«.

Истичући даље у извјештају да су др Димовићу сарадници и помагачи у овоме послу др Јозо Сунарић и Вјекослав Јелавић, Саркотић слиједећим формулацијама жели да упозори, ако не и заплаши Мађаре, да би евентуална њихова подршка стварања српско-хрватске коалиције као политичке организације у Босни и Херцеговини, као и њено повезивање и сарадња са Хрватско-српском коалицијом у Загребу била веома опасна што није само унутарња ствар Мађара, него у цјелини узето сумњив и крајње опасан посао по даљи опстанак Хабзбуршке династије и Аустро-Угарске Монархије: »Вјекослав Јелавић овдашњи дописник »Обзора«, иначе до рата званични дописник француског листа »Temps«, који је, наводно, студирао у Паризу, вратио се у Босну и Херцеговину 1913. године само на допунске изборе Покрајинског сабора. Одмах по доласку у Босну и Херцеговину почео је да пропагира крајње заједничке српскохрватске политичке програме који су данас суштина и вјерна копија антантине пропаганде и штампе уперене против нас.

10) Исто.

Ове чињенице наводе ме на помисао да не претјерујем ако овдашња политичка груписања доведем у везу са прашким и загребачким сугерисањима чије изворне нити можда прелазе наше ватрене линије«. ¹¹⁾

Поглавар Босне и Херцеговине др Данила Димовића проглашава, без икакве резерве, експонентом и делегатом Српско-хрватске коалиције, који ради на томе да бар дјелимично обнови политичку организацију Срба у Босни и Херцеговини, »која је за вријеме ратних догађаја била до сржи разорена« и једном личношћу која »с обзиром на свој добро плаћени глас вјерника владе и старе добре односе са босанскохерцеговачким Хрватима то може извести«. ¹²⁾

Не желећи да остави мјеста сумњи својим тврдњама које износи као чињенице, Саркотић посеже и за познатим аргументима.

»Не желим умањити услуге које је Данило Димовић учинио Земаљској влади, али скрећем Вам пажњу на то« - истиче Саркотић - »да смо на допунским изборима, који су у децембру 1913. године спроведени под притиском управног апарата, скупо платили политички престиж Данила Димовића сумом од преко 20.000 круна«. ¹³⁾ Но, Саркотић сматра да се у наведеној своти не налази све оно што је Димовићу »поклоњено«, да би се добио, како то каже, »његов глас вјерника«. Поглавар Босне и Херцеговине овој суми дописује и субвенцију за Димовићев лист »Истину« у износу од 30.000 круна. Па и поред тога, како он истиче »морам на жалост изнијети цијелу истину да је и у овако субвенционираним листу са тешким мукама протуран по неки чланак који је био иоле оријентисан за династију и Монархију«. ¹⁴⁾

Генерал Саркотић закључује да је и у постојећим ратним приликама Данилу Димовићу пружена могућност да ојача свој политички углед и престиж. У том смислу као потврду овоме закључку он прилаже уз извјештај и списак ухапшених личности из Босне и Херцеговине, за који тврди да је њихова »политичка дјелатност била веома опасна по династију и Монархију«, ¹⁵⁾ док адвокат Димовић предузима све мјере у интервенцијама да се они пуне на слободу, тврдећи, чак, да су они чланови његове политичке партије, дакле, Димовићеви истомишљеници. Алудирајући, очигледно, на Мађаре, Саркотић тврди да овај политичар »у овом погледу, као и у другим својим активностима код виших власти остварује своје циљеве играјући веома плодно и успјешно своју улогу, онемогућујући чак и поглавара земље да спроводи своје одлуке и замисли«. ¹⁶⁾

У настојањима да онемогући политичко дјеловање и дисквалификовање личности Данила Димовића и његове сараднике, Саркотић покушава да у систематском низу навођења релевантних чињеница у први план стави оне политичке активности које су, по његовом мишљењу, биле упорене против дуалистичког устројства државе, рачунајући на то да ће на тај начин за своје ставове придобити и Мађаре, који су на овакве дјелатности били посебно осјетљиви.

11) Исто.

12) Исто.

13) Исто.

14) Исто.

15) Исто.

16) Исто.

Као посебан гријех, поглавар Босне и Херцеговине приписује Димовићу, како дословице каже, »његову улогу коју има у политичкој сарадњи са Хрватима«, па наставља: »Мањкајућа политичка прогноза код Хрвата најбоље је дошла до изражаја приликом посљедњих избора за адвокатску комору. Том приликом дио хрватске интелигенције је на дјелу показао своју сарадњу са Србима, што је без сумње дјело овог политичара. Као резултат те сарадње сада нам је дошао изненађујући резултат избора за адвокатску комору. Као што је и Вашу екселенцију, и мене је тај резултат крајње изненадио, не толико по његовим резултатима, колико по скретању једног броја хрватске интелигенције на страну политичке сарадње са Србима. Ја сам са сигурношћу очекивао да ће Димовић на изборима доживјети прави фијаско, тим прије што и његов прошли успјех на изборима концем 1913. године није почивао на политичком престижу ове личности, него на финансијским средствима Земаљске владе, којим су плаћени гласови и утицај адвоката Димовића, да би тој истој Земаљској управи био у парламенту и уопће у јавном животу од користи«. ¹⁷⁾

Због свега тога генерал Саркотић види нове суштинске промјене у политичкој оријентацији у Босни и Херцеговини, при чему му, како каже, »највише бриге задаје политичка сарадња Срба и Хрвата«, јер у постојећем стању он већ види реализацију таквог политичког програма који је »најпогибелнији за основе династије и Монархије« и чије већ прве појавне облике треба не бирајући средства у коријену сасјећи. За њега је управо Данило Димовић »таква политичка личност која је спремна на све и којој све полази за руком, тим прије што се вани представља лојалним и вјерним режиму, док де факто на унутарњем плану – у конкретним активностима представља за дуалистичко устројство државе највећу опасност«. ¹⁸⁾

Из ових опсервација и закључака новоименованог поглавара Босне и Херцеговине о политичком стању и приликама у Босни и Херцеговини у првој половини ратне 1915. године види се шта је највише забрињавало војно-политички режим. То се, уосталом, децидно и формулише: »Данило Димовић је за своје активности придобио др Иву Сунарића, водећег хрватског политичара и бившег потпредсједника Сабора и секретара Трговачке коморе, Хрвата Вјекослава Јелавића, који је у Сабору припадао злогласној тројници присталица Срба, које је искористио као посреднике да би даље ткао нити према Хрватима«. Према његовим информацијама, наглашава даље генерал Саркотић, »конференције Димовића, Сунарића и Јелавића започињу у предсједничкој канцеларији Сафетбеге Башагића и то тобож невезаним разговорима о ратним извјештајима, да би затим прешли на актуелне политичке теме о евентуалној будућности«. ¹⁹⁾

Саркотић, дакле, у наведеним активностима, па штовише и у самим покушајима зближавања или било каквог заједничког рада Срба и Хрвата види шири дио процеса реализације програма југословенске идеје, што он оцјењује као највећу опасност по хабсбуршку династију и постојеће државно устројство Аустро-Угарске Монархије. А, ако ти покушаји смјерају прећи границе Босне и Херцеговине, па макар то било и у сарадњи с Хрватско-српском коалицијом у Загребу, онда он, како то сам каже, »њихове нити види не само у оквирима Монархије, него оне досежу и изван гра-

17) Исто.

18) Исто.

19) Исто.

ница ратних линија«,²⁰⁾ очигледно подразумијевајући у оваквој формулацији политичке програме ослобођења и у самосталној државној заједници уједињења свих јужнословенских народа.

Он се, додуше, на извјестан начин једном реченицом ограђује »да иако се још увијек ова политичка активност не може означити еминентном опасношћу по Монархију и династију, ипак се не смије пренебрећи чињеница да политичко груписање у Босни и Херцеговини и њене организаторе не треба означити као људе који дјелују на своју сопствену руку, него су они у спрези са ширим југословенским кретањима и процесима«,²¹⁾ што је самим тим увијек пуна и непредвидива опасност по опстанак Монархије.

На овај начин Саркотић жели упозорити, прије свега, Мађаре да је због изузетног геополитичког значаја и дошло до окупације Босне и Херцеговине, те да јој је прокламована аустроугарска политичка пракса намијенила специфичну улогу тзв. тампон зоне између Србије и Хрватске, која треба и територијално-физички да спречава ближе односе између Србије и Хрватске, те да такве усвојене политичке принципе и у рату треба слиједити, а ни у ком случају мијењати.

Сматрајући да је довољно увјерљиво подсјетио одговорне кругове Монархије на прокламовану аустроугарску политичку праксу у јавној управи Босне и Херцеговине, као и шире на југословенске идеје и програме, истовремено упозоравајући какве би све посљедице могле произићи из евентуалних промјена такве оријентације – генерал се осмјелио да енергично затражи и нова овлашћења која би он као шеф војно-апсолутистичког режима одмах примијенио у како је то назвао »ратним приликама јавне и политичке управе у Босни и Херцеговини«.

На првом мјесту Саркотић тражи да му се дозволи, како дословце формулише, да се принцип »једноличног« и »праведног« опхођења према трима главним вјероисповијестима у Босни и Херцеговини наруши, односно да се овај принцип не примјени према Србима.

»Рат са сусједним краљевствима и уопће битка за постојање наше Монархије у борби против панславизма довела нас је у стање нужде, да ако другачије не иде српски народ силом изолујемо и тако одбранимо широке народне слојеве, који су највише изложени националним и вјерским инстинктима од опасности конфликта са поданичким обавезама«,²²⁾ захтијева Саркотић. Изражавајући, надаље, своје мишљење да рат »све више сазријева у плодове скоре побједе«, он сматра да постојеће прилике допуштају могућности увођења нових закона и такве политичке праксе која увијек није усаглашена са »прописима мира«,²³⁾ те захтијева да се уведу и примијене такви прописи према српском елементу у Босни и Херцеговини »какве би у миру као неправедне одбио«. ²⁴⁾

Изражајући даље своје захтјеве у тражењу посебних овлашћења генерал Саркотић дословце пише: »Руководећи се овим гледиштем и задржавајући у потпуности свој став о јединственом и праведном односу према свим народима под жезлом Његовог Величанства, не могу пропустити да

20) Исто.

21) Исто.

22) Исто.

23) Исто.

24) Исто.

политичко организовање Срба, као што сам рекао, и чије је покретање допрло до мојих ушију не само у границама анкетираних покрајина него и уопће на територији цијеле Монархије, не сигнализиром као највећу опасност коју без икаквог чекања треба неизоставно отклонити.«²⁵⁾

Поглавар Босне и Херцеговине желио је да, користећи се правом командујућег генерала 15. и 16. корпуса аустро-угарске војске, чије су се јединице налазиле и на подручју Далмације, тражена овлашћења и нове законске прописе протегне и на ову земљу.

»Ја нисам само шеф покрајинске управе Босне и Херцеговине« – истиче генерал Саркотић у своме извјештају – »него и главокомандујући генерал чија се војна власт протеже на цијелу Далмацију. Мене, дакле, моје дужности и одговорности обавезују да као командујући генерал, чије се надлежности протежу и на Далмацију предузимам потребне мјере, јер ме прожима увјерење да политичко стање изван Босне и Херцеговине има повратни утицај и на овдашње односе. Ја сам у наведеној функцији приморан« – посебно наглашава генерал Саркотић – »да војно иступам на цијелој ми повјереној територији моје команде, што вјероватно не би било без утицаја у Хрватској, Славонији и Јужној Угарској.«²⁶⁾ Он због тога ултимативно тражи да му се, како је то формулисано, објасни »зашто још и сада преко Саве, Дунава и динарских гребена постоји српско-љубива струја«, циљајући поново индиректно на Мађаре. Јер, он себи у сљедећој реченици дозвољава да оцијени и политичку ситуацију у Хрватској ријечима: »Добро познајем политичку ситуацију у Хрватској и вјерујем да и сада хрватске политичаре плаше с несигурном будућношћу, нудећи им за сваки случај позадинску заштиту и да, као што сам већ рекао, из иностранства подстицане издајнице, на жалост су још увијек на слободи и сасвим добро раде и шпекулишу када обесхрабрују Хрвате, а нас лишавају одушевљених и сигурних присталица.«²⁷⁾ Нема сумње да Саркотић овдје мисли на прваке Хрватско-српске коалиције, прије свега на Душана Поповића и Прибићевића, упозоравајући Мађаре да им ускрате подршку, те да се и према њима предузму мјере »велеиздајничких« судских процеса, јер су употребљене исте ријечи и формулације које су се употребљавале за све »велеиздајничке« процесе у Босни и Херцеговини. Он, наиме, оптужује Поповића и Прибићевића да раде по налогу српске Краљевске владе.

Мађарски политички кругови су овакву опаску генерала Стјепана Саркотића протумачили као директно мијешање у њихову политичку праксу, јер је она учињена изван дјелокурга његових надлежности, као мијешање у проблеме земље која је апсолутно била у домену мађарских интереса. Штовише, они су у оваквом покушају видјели и угрожавање основних темеља и принципа аустроугарске нагодбе из 1867. године. Због тога они, на даље, и констатују чињеницу, како су је дословце формулисали, да је »до рата војник био само дипломата«, али да је сада под утицајем ратних прилика порастао углед и престиж војних кругова који желе да постану и »ствараоци и бранитељи државе и династије«,²⁸⁾ потискујући политичаре у

25) Исто.

26) Исто.

27) Исто.

28) М. О. Л. у Будимпешти. Архивска оставштина грофа Иштвана Тисе – предсједника мађарске владе у Синодском фонду реф. цркве. Тиса акта бр. 14:31/182 од 9. новембра 1915. године.

други план, што би ако се на вријеме не запријечи била веома опасна појава у државној пракси Монархије. Стога се и није случајно на сједници Мађарске владе, одржаној у Будимпешти 2. октобра 1915. године, разматрала могућност формирања властите националне армије, која би била раздвојена од заједничке аустроугарске војне команде, са сопственим војно-командним кадром, који би био под њиховом контролом.²⁹⁾

Генерал Стјепан Саркотић је, како су то схватили Мађари, иступајући као поглавар Босне и Херцеговине, истовремено био заступник и гласноговорник жеља и хтијења високих војних кругова, који су у војно-апсолутистичком режиму Босне и Херцеговине и личности главнокомандујућег генерала 15. и 16. армијског корпуса, чија се је војна власт протезала поред Босне и Херцеговине и на Далмацију, имали реалан не само војни, него и политички, па и законски ослонац и позицију у својим настојањима.

Но, о томе ће још бити говора. Зато сада погледајмо још неке аргументе који свједоче да Мађари нису баш без основа реаговали на овакве покушаје.

Поводе Мађарима за споменуте сумње и бојазни од превеликог, да не кажемо и пресудног утицаја војних кругова у цјелокупној политици Хабсбуршке Царевине, дао је поново сам генерал Стјепан Саркотић. Он, наиме, у свом извјештају о политичком стању у Босни и Херцеговини своје опсервације протеже и на цјелокупну политичку праксу Монархије, сугеришући да се она у много чему, како каже, у ратним временима мора мијењати у односу на мирнодопско стање. Тако он, већ конкретно захтијева да се тражена овлашћења за »јавно-правну« праксу у Босни и Херцеговини примичене и у границама цјелокупног територија Аустро-Угарске Монархије. Према томе, својим оцјенама прилика у Хрватској, генерал није исписивао само неке успутне упоредбе или алузије, него је сасвим одређено подразумевао одређене промјене дотадашњег јавно-правног поретка у структури државе. Уосталом, он то и децидно формулише: »У Босни и Херцеговини немогуће је спроводити строжију политику према Србима, све докле док се у другим крајевима о њој друкчије размишља и суди. Јер, Сава и Дунав и гребени динарских планина, као и неке ситније уставне гаранције не чине такву препреку, преко које и кроз коју се из Босне и Херцеговине не би могло гледати на политичку праксу у Хрватској, Далмацији и Јужној Угарској и тако нас навести на упоређења која изазивају аспирације, чије спречавање или задовољење, у датим условима исто тако доводи до катастрофа, које су се згуснуле у свјетски рат. За мене је стога« – истиче даље Саркотић – »територијално различита политика појединих држава према овом народу, не само трајно тешко спроводљива, него се она по својим посљедицама мора означити и као судбоносном по династију и Монархију«. Због тога Саркотић од заједничког министра тражи да га обавијести »какав ће став и политику према Србима заузети владе Мађарске и Аустрије на својим подручјима«.³⁰⁾

29) М. О. Л. у Будимпешти. М. Т. 1915, 18/31 – Материјал са сједнице мађарске владе одржане 2. октобра 1915. године. У овим материјалима налази се и посебна биљешка Е Иванија, савјетника предсједника Министарског савјета која се односи на реформе у аустроугарској армији.

30) М. О. Л. у Будимпешти. М. Е. 1915 – XVI – РС. 1937. Извјештај генерала Стјепана Саркотића од 8. априла 1915. године о стању и политичким приликама у Босни и Херцеговини.

На овај начин владе обје државне половине Монархије ултимативно се обавезују да се изјасне, а генерал Саркотић и у овом облику комуницирања на извјестан начин одступа од раније протоколарне и у свему нивелиране праксе, јер из његовог начина избија војнички метод опхођења, близак његовој суштини командовања, јер не пропушта да у свакој прилици подсети политичке факторе да је »вођење јединствене политике према српском народу на подручју цијеле «Аустро-Угарске Монархије императив времена у бици за њен опстанак»,³¹⁾ при чему, по његовом мишљењу не треба тактизирања.

Коријене несугласицама и разилажењима између војних и политичких кругова треба тражити и у чињеници што Аустро-Угарска више од пола вијека није ратовала, те су стога војници били потиснути у други, да не кажемо »парадни план«, а који су сада користећи се ратном ситуацијом желели искористити своју шансу на коју су дуго чекали, те су се официри као професионални војници од којих је у ратно вријеме зависила даља судбина Монархије, радо приклањали војно-стратегијским и тактичким циљевима, онако како су их оии видјели и процјењивали овисно о развоју ратних операција, док су се политички фактори у широкој лепези акутних и актуелних питања и у самом унутрашњем устројству државе служили и политичким опортунитетом овисно о дневном тренутку у жељи да изнађу дугорочнија рјешења и програме који су били у њиховом интересу.

Генерал Саркотић у својим захтјевима разматра, чак, и могућности извјесних кадровских реформи и у самој армији. У првом реду он сугерише да се према цјелокупним његовим концепцијама у аустроугарској војсци уклоне с командних положаја официри српског поријекла.

У том смислу карактеристичан је сљедећи цитат из његовог извјештаја:

»Испред мене лежи једно писмо војника из јужне армије високог и одговорног положаја (ријеч је о мајору Краусу Милошу, замјенику комесара загребачког корпуса – прим. Л. Ђ.), из кога најповјерљивије цитирам сљедеће: шта намјераваш Ти учинити? У Мађарској је Србин адут. Замјеник краљевског комесара је Србин, а сам Србин је једна нула. Саркотић се због тога пита: не треба ли се над овим смијати или заплакати«. ³²⁾ Међутим, Саркотић напомиње да армијска обавјештајна служба располаже с довољно »податка и доказа«, из којих он изводи закључак да је ако ни због чега другог, а оно због извјесног пасивитета »официре српске народности, потребно уклонити са командних војних дужности и замјенити их другим официрима«.

Мишљење заједничког министра финансија др Ернеста Кербера о извјештају генерала Стјепана Саркотића

Након што се детаљно упознао са Саркотићевим извјештајем о политичком стању и приликама у Босни и Херцеговини, заједнички министар финансија др Ернест Кербер је својим писмом од 14. априла 1915. године затражио о њему мишљење и од предсједника мађарске и аустријске владе. Др Кербер је, надаље, својим писмом допунио извјештај поглавара Босне и Херцеговине новим подацима којим је располагало Заједничко мини-

31) Исто.

32) Исто.

старство у чијој је надлежности била и Врховна јавна управа у окупираним покрајинама.

У писмима предсједницима влада обје половине државе заједнички министар финансија износи и своје мишљење, и то не само о подацима предметног Саркотићевог извјештаја који се односе на политичку и јавно-правну праксу у Босни и Херцеговини него и на потребу извјесних промјена раније државне политике које би се односиле на шире подручје Монархије.

»Предсједник босанскохерцеговачке владе генерал Стјепан Саркотић« – истиче др Кербер – »доставио ми је овдје приложени извјештај о босанскохерцеговачком политичком стању из којег се види да је према приспјелим информацијама и вијестима у Босни и Херцеговини у току уједињавање тј. ново политичко организовање Срба. Главни покретач и организатор ове акције је адвокат др Данило Димовић, бивши потпредсједник Босанскохерцеговачког сабора, који очигледно улаже велике напоре, да се у ратним догађајима разореи политичка организација Срба, бар дјелимично успостави«.33) Главно средство којим се Данило Димовић служи и по мишљењу заједничког министра финансија је »његова стара повезаност са Хрватима и оне услуге које је Димовић до сада својом вјерношћу учинио влади, а која га штите од предузимања против њега енергичнијих законских прописа«.34)

Др Ернест Кербер такође, исто мисли као Саркотић и каже »да бивши потпредсједник Босанскохерцеговачког сабора Данило Димовић не ради то на своју руку, него је неоспорно у спрези са Душаном Поповићем, Валеријаном Прибићевићем и њиховим истомишљеницима«.35)

»Штовише, конци босанскохерцеговачке политичке организованости не досежу само до Загреба него се протежу и на остале јужнословенске земље«, сматра и др Кербер, »можда и на друге крајеве«, при чему се, прије свега, мисли на Краљевину Србију и Црну Гору, као и на бројну јужнословенску емиграцију у земљама западне Европе.

Да ово нису више само претпоставке и хипотезе, заједнички министар финансија подсјећа предсједника аустријске и мађарске владе на управо приспјеле извјештаје централне војнообавјештајне службе о активности бројне јужнословенске емиграције у западноевропским земљама, чији су процес политичког организовања и разрада јединственог југословенског програма са широком друштвено-политичком платформом самосталне југословенске државе прихватљиви за разне струје и групе у јужнословенским земљама, у интензивном току.36) Он даље наглашава да из ових извјештаја произилази као готова чињеница и то да је јужнословенска политичка емиграција из иностранства већ успоставила извјесне контакте с појединим

33) М. О. Л. у Будимпешти. М. Е. 1915 – XVI – РС. 1937. Допис заједничког министра финансија др Ернеста Кербера предсједницима мађарске и аустријске владе (14. априла 1915) у вези с извјештајем генерала Стјепана Саркотића, поглавара Босне и Херцеговине о политичком стању и приликама у Босни и Херцеговини од 8. априла 1915. године.

34) Исто.

35) Исто.

36) М. О. Л. у Будимпешти. М. Е. 1915 – XVI – 450 – 3630/1915. К. 10577. Извјештај принца Ериђиса (Erigyasa) главног команданта аустроугарске армије предсједнику мађарске владе грофу Иштвану Тиси о организовању југословенског покрета у иностранству и о упућивању Манифеста југословенског покрета у земље Монархије.

политичким људима, организацијама, институцијама и установама у земљи те да је управо армијска обавјештајна служба добила специјалне задатке да прати и открива јужнословенско организовање и активност, нарочито у Енглеској, Француској, Италији, Швајцарској и САД, те да установи путеве и канале њихове повезаности с југословенским покретом и активношћу у границима Аустро-Угарске Монархије.

Министар Кербер као конкретан примјер наводи давање сагласности мађарске и аустријске владе, на захтјев главног команданта аустријских снага маршала принца Фриђиса да војне власти у свако доба могу без икаквог претходног овлашћења и без икаквих запрека вршити контролу у поштама, телеграфима и телефонима у Хрватској, Словенији и Јужној Угарској, цјелокупног саобраћаја грађана који се одвија кроз ове установе. (Поште, телеграфи и телефони у Босни и Херцеговини су кроз читав четрдесетогодишњи аустроугарски окупациони период биле војне установе и оне су у том статусу остале чак и у вријеме тзв. парламентарног живота, јер су биле изузете од надлежности Босанскохерцеговачког сабора). Повод овом захтјеву маршала Фриђиса била је пошиљка прогласа, летака и другог пропагандног материјала, који је био у вези с позивом на удруживање и активност свих друштвено-политичких снага у потчињеним јужнословенским земљама у борби за њихово ослобођење и уједињење, а која је из иностранства била упућена редакцијама листова и часописа, те појединим организацијама, установама и појединцима у Хрватској, Босни и Херцеговини и Словенији. Приспјеле пошиљке носиле су на себи фалсификовани печат »цензурисаног«, и то загребачке, љубљанске и сарајевске поште, тако да су је назначени адресанти примили без икаквих потешкоћа.³⁷⁾

Заједнички министар финансија, стога, изводи закључак да покушаји политичког организовања и преструктурирања политичких снага у Босни и Херцеговини, и не само у њој, нису плод неке случајне временске подударности, него резултат ширих процеса организовања и активности југословенских покрета у цјелини у борби за ослобођење и уједињење свих југословенских народа у независној државној заједници изван оквира Хабсбуршке Монархије.

Др Кербер надаље наглашава да по његовом мишљењу није случајно што су се »покушаји успостављања нове политичке организације и заједничког друштвеног дјеловања Срба и Хрвата, као и њихово повезивање истим таквим организацијама и изван граница ових покрајина управо учињени у Босни и Херцеговини«. За њега је, како то каже, одувијек »Босна и Херцеговина била најнеуралгичнија и најосјетљивија тачка у цјелокупном јужнословенском комплексу Монархије, а исто је тако чињеница да су ове земље ударна тачка ширег југословенског покрета и његових идеја о цјелокупности југословенског уједињења у самосталну и независну државиу заједницу, при чему он и без обзира на тренутну војну окупацију Краљевине Србије овој земљи намјењује одлучујућу улогу у тим кретањима«.

Све то заједничког министра наводи на закључак, како то дословце каже, »да ни најмање криво« не схвати аргументе покрајинског шефа. Он даље каже: »Ја лично сматрам да је у датом тренутку стварно захтјев нуж-

37) М. О. Ј. у Будимпешти. М. Е. 1915 – XII РСБ. 453-3630/1915. Сагласност предсједника мађарске владе грофа Иштвана Тисе о захтјеву маршала Ериђиса да војне власти могу у Хрватској и Славонији без икакве претходне дозволе вршити цјелокупан увид у поштански телеграфски и телефонски саобраћај.

де да однос према Србима на различитим управним територијама Монархије буде јединствен и једнообразан, и да тренутно сва српска партијска уједињења спријечимо коликогод је могуће, а ако је потребно и силом и свим другим средствима која нам стоје на располагању».³⁸⁾

На крају свога дописа предсједницима аустријске и мађарске владе заједнички министар финансија др Ернест Кербер, позивајући се на захтјеве генерала Стјепана Саркотића, каже: »Покрајински шеф Земаљске владе Босне и Херцеговине изнад свега сматра пожељним да се српска политика у Мађарској, Хрватској, Далмацији и Босни и Херцеговини води јединствено«. Плаши се, међутим, да се ово питање у различитим земљама и различито третира. Због тога је за њега од највеће важности да добије прецизне информације какве би путеве требало да слиједи у вези са српским питањем у Босни и Херцеговини.³⁹⁾

»Имам срећу, према томе« – додаје заједнички министар финансија – »замолити вашу пресвјетлост да о овоме изванредно важном питању за нашу династију и монархију будете љубазни што прије ваше високо цијeњено мишљење мени доставити«.⁴⁰⁾

Садржаје и захтјеве генерала Саркотића, дакле, подржао је и заједнички министар финансија, посебно оне оцјене које су се односиле на мађарске партнере. То, уосталом, произилази из формулација цитираних докумената.

Предсједник мађарске владе гроф Иштван Тиса веома је брзо одговорио (20. априла 1915. године) заједничком министру финансија. Позивајући се на своја овлашћења, он прецизно излаже ставове Мађарске владе, али иде и корак даље, дајући инструкције којих се у управно-политичкој пракси морао придржавати не само заједнички министар финансија као врховни шеф босанскохерцеговачке управе него и генерал Стјепан Саркотић, као нови поглавар Земаљске владе у Сарајеву.

»Са особитим задовољством сам проучио материјале које сте ми 14. априла т. г. упутили« – истиче предсједник Мађарске владе, »те у вези са њима излажем своје мишљење«:

»Најенергичније одбијам све инсинуације које је шеф босанскохерцеговачке Земаљске владе генерал Стјепан Саркотић упутио на адресу Мађарске владе и на моју личност. Не знам кога све генерал Саркотић подразумијева наводећи друштво Душана Поповића. Међутим, морам примијетити да су и многи други Поповићеви лични и политички непријатељи подносили против њега и раније пријаве, али никада нису могли аргументовати и доказати његову одговорност. Лично сматрам да именовани себе држи далеко од противдржавних покрета и свом снагом се труди да Србе доведе на пут мирног и лојалног понашања«⁴¹⁾.

38) М. О. Л. у Будимпешти. М. Е. 1915 – XVI – РЕС. 1937. Допис заједничког министра финансија предсједнику мађарске владе од 14. априла 1915. У прилогу овом допису достављен је и извјештај о стању и приликама у Босни и Херцеговини који је генерал Саркотић доставио заједничком министру 8. априла 1915. године.

39) Исто.

40) Исто.

41) М. О. Л. у Будимпешти. М. Е. 1915 – XVI – РЕС. 1937. Допис предсједника мађарске владе заједничком министру финансија упућен из Будимпеште 20. априла 1915. године као одговор на његов допис од 14. априла исте године и извјештај поглавара Босне и Херцеговине о политичком стању од 8. априла 1915. године.

Анализирајући, даље, оцјене изнесене у извјештају генерала Саркотића о политичком стању и приликама у Босни и Херцеговини, посебно његове сугестије учињене у погледу одређених реформи које је требало предузети у управно-политичкој пракси на подручју читаве Монархије, предсједник мађарске владе констатује:

»Тешко ми је било читати без осмијеха на лицу цитат генерала Саркотића који се односи на војника високог чина. Ако дотични генерал жели да се смије или да плаче због тога, што је замјеник комесара у загребачком војном корпусу Србин, онда му морам напоменути да он није замјеник, него референт комесара. Ова околност не изгледа баш погодном за то да личности високог војног положаја покрене на плач или смијех« – с иронијом истиче Тиса. »Ако генерал Саркотић или било ко други изричито жели лити сузе због напредовања Срба, онда ћу им одати велику тајну да је још и један командант армије, такође, Србин«.

»Да бих прешао на суштину која вас и генерала Саркотића највише занима, морам се, прије свега, са највећим задовољством изјаснити да унапријед одбијам сваку помисао да се поред или што је још горе против једне националности води посебна политика. Ни једиој националности на штету других не желим давати било какве предности, а нити потчињавати је, и увијек ћу се само зато борити да држава дијели правду и да у свакој националности зна одвојити кривца од недужног«.

»Овој истини ништа не смета чињеница што је у прошлости један дио српског становништва био понесен супротном пропагандом. Ништа не би било погрешније и противрјечније као кад би све Србе осуђивали, прописима ограничили и жигосали. Напротив, треба све потребно учинити да међу Србима мирне елементе привучемо к себи, и да их одвојимо од противдржавних агитатора«.

»Пут и начин провођења овога је на свакој територији друкчији. Мађарска, Хрватска, Босна и Херцеговина и Далмација имају различит правни статус и сасвим различите унутарње друштвене односе. Према томе, понашање и статус Срба је различит, а да бисмо могли утицати на њих, морамо изабрати и различите путеве«.

»Реалан политичар, који своје поступке не заснива на унапријед установљеним мишљењима, или површним, па према томе и погрешним уопштавањима, не може узети на нишан на различитим територијама Монархије једиствену српску политику.«⁴²⁾ На овај начин предсједник мађарске владе је генералу Саркотићу, али и заједничком министру финансија Ернесту Керберу на најбољи начин прочитао праву политичку лекцију, одбацујући њихове процјене политичког стања, посебно приједлог мјера које је по њиховом мишљењу требало предузети. Шта-више, он је њих обадвојицу обавијестио да је са цјелокупним примљеним материјалима као и својим одговором упознао све одговорне политичке факторе Монархије, међу којима предсједника аустријске владе, затим министра спољних и унутрашњих послова Монархије, кабинете аустроугарског цара и хрватског бана и друге.

Тиса се једино сложио с приједлогом генерала Саркотића да би се евентуално могло размишљати о томе да се полицијски органи повремено састају и разматрају своје оперативне планове и потребе, јер како он то

42) Исто.

дословце каже »често се због несинхронизоване политичке акције на границама могу прекинути нити, што даје могућност противдржавним агитаторима да се извуку од снажније контроле«.43)

Заједнички министар финансија др Ернест Кербер одмах је схватио да се и сувише повео за мишљењима генерала Саркотића, те је само два дана послје примљеног Тисиног дописа (22. априла 1915. године), председнику мађарске владе послао ново опширно писмо44) у коме му се захваљује на његовим ставовима које је како сам каже »као сасвим реалне, разумне и далекосежне у потпуности прихватио«.

Затим је заједнички министар финансија 23. априла 1915. године отпослао и писмо и упутства и шефу Земаљске владе Босне и Херцеговине генералу Стјепану Саркотићу45) као одговор на његов извјештај од 8. априла т. г. у коме га обавјештава о ставу председника Мађарске владе, али и својим, заправо коригованим мишљењима у погледу дјелатности државне управе у Босни и Херцеговини. Приликом преузимања дужности председника Земаљске владе Босне и Херцеговине, почетком 1915. године, генерал Саркотић и заједнички министар финансија су се, у ствари, били договорили о реорганизацији државне управе у анектираним покрајинама у циљу »ефикаснијег« спровођења у живот нове политичке праксе у Босни и Херцеговини.

»Мада сам чврсто увјерен« – истиче стога у почетку свог писма заједнички министар финансија упућеном поглавару Босне и Херцеговине – »да ни под каквим условима у догледно вријеме не можемо у Босни и Херцеговини рачунати са парламентарним животом или владом базираном на парламентарној већини, ипак, већ и при садашњим ратним условима морамо се занимати с каквим начином ћемо моћи постићи модус вивенди са Србима у Босни и Херцеговини. Можда овога тренутка не би било оправдано ступати у контакте с једном или другом личношћу, било какве партијске нијансираности, али нека нам буде трајни задатак да ово питање стално проучавамо како бисмо уравнили терен за будућа мирнија времена«.46)

Др Кербер надаље упозорава поглавара Босне и Херцеговине да, како он то каже, »у постојећој ситуацији не би требало досадашње влади вјерне а бивше проминентне политичке личности без приморавајућих потреба потискивати«.47) У том погледу савјетује заједнички министар финансија и генералу Саркотићу да са »највећом опрезношћу треба управљати и са личношћу Данила Димовића«.48) Додуше, др Кербер се ограђује ријечима да он тренутно не жели да даје изјаве ни о коме у Босни и Херцеговини па, према томе, ни о личности Данила Димовића, односно о повјерењу или неповјерењу према њему. Али, ипак, заједнички министар сматра да је потребно да упозори Саркотића да »Данило Димовић још и сада потпомаже владу. Он је у својој лојалности истрајао до даиашњег дана штампајући и

43) Исто.

44) М. О. Л. у Будимпешти. М. Е. 1915 – XVI РС. 1938. Писмо Ернеста Кербера председнику мађарске владе упућено из Беча 22. априла 1915. године.

45) М. О. Л. у Будимпешти. М. Е. 1915 – XVI – РС. 1937. 2375/1915. уз бр. 528 Пр. БиХ Екс 1915. Допис заједничког министра финансија Ернеста Кербера поглавару Босне и Херцеговине Стјепану Саркотићу упућеног из Беча 23. априла 1915.

46) Исто.

47) Исто.

48) Исто.

своје гласило »Истину«.⁴⁹⁾ »Повод за његово тренутно дискредитовање«, како то истиче Кербер, »јесте његово писмо упућено Јанковићу 27. децембра 1914. године у коме се говори о новчаним кауцијама које је положио као залогу за своје ослобођење«. У овом писму дословце стоји: »Од 10.000 круна потражујем 2.000 круна за пут у Беч ради интервенције, што треба обрачунати и без обзира на резултате. Преостали дио ћу само у случају успјеха употребити«, каже се у овом Димовићевом писму, (прим. Л. Ђ.) »У предузимању овог правног заступништва од стране Димовића сигурно је ријеч о једном врло сумњивом поступку« – примјећује заједнички министар финансија – »али препуштам вашој увиђавности пресуду о томе да ли нису и други босанскохерцеговачки политичари без обзира на партијско опредјељење исто тако доказали да за новац нису презали ни од каквих послова и интервенција«.⁵⁰⁾

Данило Димовић, према мишљењу заједничког министра финансија, стога не смије бити изгубљен из вида, јер како он истиче: »неће ли доћи можда једном тај тренутак када ће нам ипак бити потребан његов утицај. У Босни и Херцеговини заиста немамо великог вишка бар упола оданих и лојалних Срба«⁵¹⁾.

Према истом мишљењу, ни код Хрвата, а ни код Муслимана не би требало фаворизовати извјесне политичке личности насупрот Србима.

Заједнички министар финансија је, дакле, умногоме промијенио своје мишљење у односу на ставове које је заступао само мјесец дана раније.

Карактеристичан је, међутим, и један телефонски разговор који је др Кербер у међувремену водио с генералом Саркотићем дан након што се упознао са ставовима предсједника мађарске владе изнесеним у његовом допису од 20. априла 1915. године.

У овом телефонском разговору он је, наиме, затражио од поглавара Босне и Херцеговине да хитно и неодложно предузме потребне мјере како би се број интернираних лица и талаца у Босни и Херцеговини, колико је могуће, смањило. Заједнички министар финансија је у споменутом разговору био веома енергичан тако да је Саркотић тако рећи преко ноћи поступио по примљеним инструкцијама. То се види и из Саркотићевог телеграма од 22. априла 1915. године у коме је обавијестио др Кербера о предузетим мјерама.

С тим у вези заједнички министар финансија пише поглавару Босне и Херцеговине:

»Пустили сте на слободу 146 интернираних, а ослободили 48 талаца, док сте наредили да се 16 лица премјести из арадске установе за интернацију у Бихаћ. Надам се да ће се број напријед поменутих сигурно повећати. Али, посебно вас поново морам упозорити на лица која су таоци, јер излагање јавности, на жељезничким станицама и другдје увијек је нови подстрек народа против владе. Наравно, не спада у мој дјелокруг рада процјена колико је с војне тачке гледишта потребна институција талаца. Са становишта цивилне политике, најодлучније дајем изјаву против ове мјере, те позивајући се на наш договор, молим вас да обратите пажњу углавном на

49) Исто.

50) Исто.

51) Исто.

то, ако би било могуће, да таоце све више и више ограничите, пак их коначно што је могуће прије и укинете». ⁵²⁾

Цитирајући на крају мишљење грофа Тисе, заједнички министар финансије поново упозорава поглавара Босне и Херцеговине, да, како он то каже, »интересе народа треба бранити али чврстим и неопредијељеним управљањем, које ће подићи самопоуздање и расположење код свих мирних елемената у земљи«. ⁵³⁾

Напосљетку др Кербер моли генерала Саркотића да се у вези с тим детаљно упозна и са становиштем председника мађарске владе, које му у прилогу доставља.

Да бисмо боље разумјели извјесне недоумице које у свом другом, новом допуњеном извјештају о политичком стању у Босни и Херцеговини од 6. маја 1915. године изражава шеф Земаљске владе, потребно је учинити неке напомене:

– Војно-политичка ситуација на балканском ратишту у посљедњем тромјесечју 1914. године била је веома неповољна по Аустро-Угарску.

– Генерал Оскар Поттиорек, коме је, поред дужности поглавара Босне и Херцеговине, била повјерена и улога врховног команданта балканског фронта, доживио је на објема линијама потпуни дебакл због чега је морао бити смијењен с тих дужности.

– Пораз аустроугарских трупа у протуофанзиви српске и црногорске војске, те њихово избацавање с подручја Краљевине Србије, као и преношење ратних операција на подручје Босне и Херцеговине и Војводине озбиљно је пољуљало мит о »непобједивости«⁵⁴⁾ Хабсбуршке Царевине, будући наде потчињених југославенских народа у њихово скоро ослобођење и уједињење. То отворено признаје и сам генерал Саркотић у својем извјештају.

У таквим приликама новом поглавару Босне и Херцеговине приликом преузимања дужности била су дата обећања да ће му се у управној и политичкој пракси у Босни и Херцеговини омогућити већа овлашћења, јер како је то било речено »ратне прилике налажу и нужду за изванредним мјерама у државној управи земаљек«, нашто се генерал Саркотић стално и позивао у својим извјештајима. Истини за вољу у првим мјесецима његове управе у Босни и Херцеговини личности и структуре двојне монархије које су дале оваква овлашћења укључујући ту и аустријску и мађарску владу које су према свом паритетном споразуму и закону у крајњој инстанци биле надлежне у пословима управе Босном и Херцеговином, ишле су на руку генералу Стјепану Саркотићу у испуњавању датих обећања. Као суштинску мјеру у том смислу, без сумње можемо означити распуштање Босанскохерцеговачког земаљског сабора у фебруару 1915. године, чиме су војно-апсолутистичком режиму у Босни и Херцеговини уклоњене какве-такве јавне запреке у његовој апсолутној и безграничној моћи управљања земаљом. Но, већ у априлу и мају 1915. године, промјенљива ратна срећа на ратиштима тренутно даје у изглед централним силама јављање илузија да ће

52) М. О. Л. у Будимпешти. Архивска оставштина грофа Иштвана Тисе у Синдоском фонду реф. цркве. Тиса акта бр. 74:31/1915. Телеграм генерала Стјепана Саркотића.

53) М. О. Л. у Будимпешти. М. Е. 1915 – XVII РЕС. 1937. 2375/1915. Допис заједничког министра финансија Е. Кербера поглавару Босне и Херцеговине Стјепану Саркотићу упућено из Беча 23. априла 1915. године.

рат »успјети«, што аустроугарски војни и политички кругови изражавају у формулацијама да рат »сазријева у плодове побједе«.

Нова политичка и војна ситуација утицала је на то да су и политички фактори Монархије почели према њој усклађивати своју дипломатско-политичку активност и потезе. Ово се испољавало у кориговању њихових ранијих ставова у цјелини – из чега је требало повући политичке поуке и према окупираној Босни и Херцеговини. Изгледа да генерал Саркотић није желио, а ни хтио да схвати овакве промјене. Дакако, у своме ставу он је имао подршку милитаристичких кругова који су, такође, сматрали да им повољнија војна ситуација на ратиштима пружа шансу већег утицаја у политичкој пракси државе.

Поздорења и борба за престиж између војних и политичких фактора Монархије, уз сву сложеност и замршеност споменутих и других фактора налажу нам да новом Саркотићевом извјештају о стању и политичким приликама у Босни и Херцеговини посветимо нешто више пажње.

Након што се упознао с примљеним документима заједничког министра финансија и председника мађарске владе у којима су се налазила упутства и инструкције у погледу даљег рада државне управе у Босни и Херцеговини, Саркотић је брзо реаговао упућивањем новог, допуњеног извјештаја о политичком стању у Босни и Херцеговини, у коме се трудио да појасни своје раније изражене оцјене и ставове.

Из овог извјештаја видљиво је да поглавар Босне и Херцеговине није остао равнодушан према упутама примљеним од заједничког министра финансија. Он се посебно није сложио с мишљењима председника мађарске владе, датом у одговору на његов претходни извјештај, па је желио да уђе у полемику с грофом Тисом. У новим упутама он је видио запреке војном режиму и већ уведеној пракси апсолутистичког управљања Босном и Херцеговином, као и чињеницу да му већ сам положај војног команданта у Далмацији пружа могућност да босанскохерцеговачка искуства из управне и политичке праксе протегне и на ову територију. С друге стране, Саркотић је изразио негодовање због тога што је приликом преузимања дужности шефа Босанскохерцеговачке земаљске владе претходно усагласио своје ставове и мишљења у погледу садржаја и метода управљања анектираним покрајинама, како са заједничким министром финансија, тако и са председницима мађарске и аустројске владе.

»Нека ми је дозвољено« – каже он у почетку свога другог извјештаја – »да подсетим да сам заступао исте принципе и циљеве у политичкој пракси Аустро-Угарске још и прије него што сам дошао на дужност шефа покрајинске управе у Босни и Херцеговини и командујућег генерала XV и XVI корпуса армије. Уосталом«, истиче даље Саркотић, »те исте принципе и циљеве темељито сам усмено образложио у Бечу приликом моје аудијенције код његовог Величанства, учињене поводом мога именованја на ове дужности, као и пријема у Будимпешти код председника мађарске владе истим поводом. Код тих ставова, како даље каже, желио сам истрајати с тим више што и ваша екселенција гаји потпуно идентичне ставове према Србима«,⁵⁴) па наставља: »Ја сам учвршћен у увјерењу изложеном у моме

54) М. О. Л. у Будимпешти. М. Е. 1915 – XVI – РС. 1937. уз бр. 2375/1915. Нови допуњени извјештај поглавара Босне и Херцеговине генерала Стјепана Саркотића о стању и политичким приликама у Босни и Херцеговини упућен из Сарајева 6. маја 1915. године заједничком министру финансија.

претходном извјештају јер сам до њега дошао на темељу чињеница. У својој младости познавао сам Србе као људе вјерне држави и лојалне као припаднике Монархије, али приликом именованја на мој нови тешки положај морао сам поставити питање да ли ћу при том увјерењу и у будуће остати?

Што се тиче тачног познавања конкретних прилика, истиче даље у своме извјештају генерал Саркотић, »а што с правом гроф Тиса ставља први план када је ријеч о будућем политичком курсу у Босни и Херцеговини поново сам принуђен јасно дефинисати своје утиске и искуство о босанскохерцеговачким приликама.«⁵⁵⁾

»На жалост«, изричито наглашава Саркотић, »од својих принципа првом реду заговаране политичке праксе прма Србима не могу одустати нити мијењати своја увјерења, иако у политичкој пракси морам поступити како ми је наређено«. Наводећи даље који су га разлози на то навели, он истиче: »Ја сам свој положај у Босни и Херцеговини примио у вријеме када је српски дио народа у сваком погледу био до сржи у расулу и то до најконзервативнијег елемента тј. сељаштва. Како је интензивна морална бити она високо издајничка пропаганда која је у Босни и Херцеговини дјеловала некажњено, да је и сам сељачки народ и то и у најудаљенијим предјелима западне Босне био њоме обухваћен«, пита се генерал у своме извјештају, па наставља: »Не желим вас замарати оним што ми је за вријеме мојих путовања која сам у протекла четири мјесеца обавио по цијелој Босни и Херцеговини било усмено саопштено и од шефа мога генералштаба забиљежено, иако су то застрашујуће чињенице, а презентиране још на гори, готово беспомоћно практичан начин, јер не би имало никаквог смисла нити сврхе тужити се на оно што је било. Поврх тога, сматрам да су моји информатори сувише драматично доживјели све те раније односе у прилике, па се покушавам од њих дистанцирати«. Али, наставља даље по главар Босне и Херцеговине: »у прилици сам да установим да је готово сва кривица за такво друштвено-политичко стање у Босни и Херцеговини приписивана влади и њеној комплетној управно-политичкој пракси. Постоји ипак, један дио становништва који усред овог рата стоји непомирљиво противу нас и са сигурношћу рачуна да су наша звона одзвонила у овим крајевима. То је чињеница и она се особито тиче већег дијела домаће интелигенције која се засад држи резервисано и не жели да ступи ни у какав конфликт са законима«⁵⁶⁾ (који су у вријеме његове управе заиста у правом смислу ријечи били драконски – прим. Л. Ђ.)

Прелазећи на разматрање политичког расположења Муслимана и Хрвата, Саркотић прецизира: »Што се тиче исламског елемента, познавам је да он на челу са Шерифом Арнаутовићем чини онај дио који на тренутно не пружа никакве разлоге за узнемирење. Ми, међутим, морамо бити спремни и рачунати на то да нам демагошки карактер овога вођа може припремити неугодна изненађења. Свако сада види да је учињена велика грешка када је поуздана конзервативна Куловићева странка била жртвована за рачун Шерифа Арнаутовића. Но, то се више не може лијечити. Осим тога, код тог елемента треба имати у виду да је његово повјерење у нашу војну моћ јако подрмано. Муслимани не могу појмити како је било могуће да су српске трупе читава два мјесеца држале источну Босну присиљавајући велики број породица да напусти своја огњишта.

55) Исто.

56) Исто.

Највећи дио хрватског елемента до сада је био лојалан и рачунао је на нашу подршку. Па ипак, у садашње вријеме он заузима депримирајуће држање. Неки од његових вођа, чак, мисле да не би било лоше ако би се задржали отворени путеви према Србији«. ⁵⁷⁾

»Оваква је ситуација у Босни и Херцеговини мени позната«, истиче даље генерал Саркотић. »До оваквих својих увјерења дошао сам након многих путовања, личних обавјештења и увида, након што сам превалио небројено километара жељезницом и аутомобилом.

Ако се томе дода«, сматра поглавар Босне и Херцеговине и разбијеност чиновничког кора како он то формулише, »дјелатности Сабора, добија се, глобално узевши, једна не баш пријазна слика«, која по његовом мишљењу, »не пружа разлоге за очајање, али нас озбиљно опомиње да ће након успоставе мира бити потребно у првом реду у овој земљи повратити државни ауторитет«, а да би се то постигло Саркотић мисли да ће »управу бити потребно строго водити у правцу праведног и добронамјерног објективитета«. ⁵⁸⁾ Према његовом мишљењу, надаље, »све ће се то моћи исправити довођењем већег броја одабраних чиновника из оба дијела Монархије«, јер како дословце истиче: »ми више овдје не смијемо чинити грешке. У најмању руку не смијемо показати слабости и пактирања са странкама, јер народ који је још прије 36 година чампо под тврдом руком Турака хоће да буде вођен, али не од странака него од владе која му се чини да има ауторитета. Због тога се човјек пита зашто се у прошлости допустило странкама да имају готово већи престиж и од саме владе. И то је, на жалост, несумњива чињеница, која је довела до ситуације у којој се сада налазимо. Ако садашње прилике у Босни и Херцеговини упоредимо са оним непосредно послје окупације 1879. и 1880. године, ситуација је, без сумње, отишла на нашу штету.

Ми због тога морамо у војном и политичком смислу Босну и Херцеговину поново запосјести.

О оном правом начину запосједања овдје не бих хтио говорити, али да ћемо морати довести приличан број нових вриједних чиновника из обје државе Монархије, да ћемо нове династији расположене просвјетне и вјерске службенике морати пронаћи, да ћемо школство морати поставити на сасвим нове основе, да ћемо морати стварати нове политичке организације у чији рад ћемо до најниже инстанце морати остварити увид и строгу контролу, које додуше тек послје рата треба стварати, да је наш читав систем »надзора недовољан« итд., то је чињеница. Једном ријечју, ми смо на овом подручју доживјели бродолом у правом смислу те ријечи, те је био потребан дубоко жалосни догађај да би нам се очи отвориле. То је чињеница коју данас не може нико заобићи. С овим тврдњама сагласна је и његова екселенција гроф Иштван Тиса, по којима реални политичар у свом поступку мора доћи након познавања прилика«. ⁵⁹⁾ посебно наглашава Саркотић.

С овог становишта истиче даље он »радо бих поздравио једно скоро путовање предсједника мађарске владе грофа Иштвана Тисе у анектиране земље, што би му пружило могућност прибављања личних обавјештења и тачног познавања садашњих прилика«, те наставља, »да је, на примјер«,

57) Исто.

58) Исто.

59) Исто.

како то отворено истиче као свој одговор на Тисино мишљење, »мађарском предсједнику пружена могућност да тачно упозна политичке прилике у Босни и Херцеговини, и када отворене чињенице не би биле негиране од оних који су највише позвани да их упознају, били бисмо поштеђени од још неког разочарања«. ⁶⁰⁾

Осим ових »страховања«, наставља Саркотић: »бојим се још једнога. Ако би се по завршетку рата све ово заборавило, а да би вријеме избрисало сазнања о старим пропустима, доживјели бисмо праву катастрофу«. ⁶¹⁾

»Ја према томе закључујем«, констатује поглавар Босне и Херцеговине, »и поред свих у почетку исказаних чврстих принципа наглашавам да се у вези са садашњим интересом и држањем српског елемента у Босни и Херцеговини, у конкретним случајевима, не би смјело одустати од оштријих потеза, од чега не морају бити изузете ни друге двије националне скупине чим би се примијетило да су залутале у непријатељски табор.

Свако друго држање било би знак слабости, што није препоручљиво. Неки другачији поступак био би пропуст управе који се не би могао опростити.

На концу примијетио бих да је карактер, мени добро познатих Јужних Славена, такав да се ти људи чврстом руком дају водити, што је последица режима у војној граници и у Турском Царству.

Кад већ говорим о југословенском карактеру, не бих хтио, а да не истакнем и својство тога народа због кога су многе управе отишле у ћорсокак. То је, наиме, њихова велика врлина претварања. Њихова способност у том правцу, а нарочито текстови у њиховим листовима и публикацијама, које они заодијевају таквим ријечима које су, на изглед, обичне, а у ствари су највећа велеиздаја – готово су немјерљиве«. ⁶²⁾

»Ту способност«, како сматра Саркотић, »власти стално треба да имају на уму и да при томе не дозволе да буду заведени лажним лојалитетом са чиме се«, како он то дословце каже, »овдје тјера трговина«. Због тога он даље инсистира на једнообразној политици у оквирима цијеле Монархије, нарочито према Србима износећи своје »аргументе« према којима како он то каже »нема никакве сумње да се и у другим земљама Јужних Славена јављају исти или слични проблеми, који се само у извјесном смислу могу нијансирати, али су у својој суштини свугдје исти«. ⁶³⁾

Учињеном алузијом поглавар Босне и Херцеговине подразумијева јединственост идеја и практичне акције југословенског покрета за ослобођење и уједињење јужнословенских народа у самосталној државној заједници изван структура и оквира Хабсбуршке Царевине.

Уосталом, следећом реченицом он то децидно формулише: »Пораз наше војске у почетку рата и губљење дијела територије Босне и Срема упозорио нас је на истоветно понашање свих јужнословенских народа, што нас упућује на закључак да постоје исти политички интереси и циљеви код народа и у другим јужнословенским земљама, а самим тим и наша заједничка потреба сузбијања тих настојања«. ⁶⁴⁾ Трудећи се да поткријепи своје тврдње, он се позива и на резултате тзв. »велеиздајничких« судских проце-

60) Исто.

61) Исто.

62) Исто.

63) Исто.

64) Исто.

са у Босни и Херцеговини. »Већ су досадашње судске истраге показале«, вели он, »да је великосрпска агитација на читавом славенском југу потекла из једног те истог извора, да има исти правац и исти заједнички јединствени циљ.

У том смислу нарочито бих скренуо пажњу на резултате истраге против соколских организација. При томе је установљена заједничка чињеница да је соколска идеја потекла с територије земаља круне св. Стјепана. Она српска гимнастичка друштва што се оснивају у првим годинама окупације Босне и Херцеговине вуку своје поријекло из Сремских Карловаца.

Мађарска влада, која је правилно оцијенила смисао и циљеве таквих друштава, у почетку је нашла начина да заочи њихов рад, али је у исто доба, заведена вањским изгледом, дозволила да се развијају друштва с истим циљем под фирмом »Трезвеност«. Даљи развој соколских друштава показује њихов врло мутни заокрет. Под фирмом дисциплине, организација соколства у Србији доста брзо је дошла под патронат Српске краљевске владе и на располагање ондашњим војним круговима, а ти кругови су довели тако далеко да су приликом прославе »Просвјете« у Сарајеву 1912. године били присутни чак и активни српски официри.

Те чињенице воде до закључка да је у интересу одржавања државе потребна у најмању руку хармонична сарадња на територији цијеле Монархије. Ја не негирам чињеницу да су правне основе у појединим јужнословенским земљама различите, па је зато тешко стварати и водити неке заједничке акције, међутим, ипак вјерујем да би се на том читавом територију могла постићи уједначеност поступка,⁶⁵⁾ захтијева генерал Саркотић.

На крају свога извјештаја поглавар Босне и Херцеговине се осврће и на Тисину сугестију заједничких састанака државне полиције, којом приликом би требало да се размјењују њихова искуства.

»Што се тиче унифицирања дјелатности државне полиције«, Саркотић примјехује да је »у једном ранијем писму заговарао такве акције, нарочито у погледу праћења и посматрања наших политичара у свим државама Монархије«. Но, поглавар Босне и Херцеговине, како сам истиче, има приговора што је, како каже, »стање у полицији у Босни и Херцеговини врло слабо, а то стање је створила сама дирекција полиције са својим апаратом који се налази на рубу пропасти. Ја од полиције не желим само неку информативно – обавјештајну дјелатност, него отпор – противакције непријатељу, као и свакој противдржавној агитацији и дјелатности.«⁶⁶⁾

С овим другим извјештајем генерала Саркотића нешто детаљније смо се упознали и зато што ћемо се са његовим ставовима и дјелатношћу у разним приликама сусретати све до распада Монархије 1918. године.

С обзиром на то да је, како изгледа, највећи утицај у погледу одобравања или одбијања нових мјера у политичко-управној пракси у Босни и Херцеговини држао предсједник мађарске владе, заједнички министар финансија др Ернест Кербер одмах по примитку новог Саркотићевог извјештаја (од 12. маја 1915. године) поново пише Тиси: »Са задовољством вам шаљем преписе моја два писма која сам упутио шефу покрајинске владе Босне и Херцеговине по предмету опћег политичког стања у анектираним земљама, затим преписе његових писама упућених мени 2. и 6. овога мјесе-

65) Исто.

66) Исто.

ца, које сам, такође, вама прикључно да бисте се упознали са њима и саопштили ваш суд и одлуке о истим«. ⁶⁷⁾

Предсједник мађарске владе експедитивно већ 16. маја одговара др Керберу, закључујући ову »размјену мишљења«.

Користећи се својим великим државним и политичким искуством, као и угледом и позицијом коју је као предсједник мађарске владе имао у двојној монархији, он се захваљује заједничком министру финансија што је, како сам каже, »имао задовољство изразити своју срећу због тога што се успоставила потпуна хармонија у главним принципијелним питањима у вези с управљањем Босном и Херцеговином између мог и не само вашег него и схватања господина шефа покрајине«. ⁶⁸⁾

»Чврсто сам увјерен«, наставља даље Тиса, »да није само за вријеме рата први задатак организовање строгог, тачног, неопредијељеног и праведног јавног управљања, а са тиме и учвршћивање, на жалост, веома компромитованог угледа државе и власти у Босни и Херцеговини, него ће тај процес неизоставно представљати предуслов успјеха и послије рата«. ⁶⁹⁾ »У Босни и Херцеговини је«, сматра даље предсједник мађарске владе, »било за сваку осуду намигивање на партије и фракције, а уз то још и протекција и бољивост према њима, као што је за сваку осуду и потискивање Срба у позадину, њихово прогањање и понижавање под утицајима последњих тужних догађаја«. ⁷⁰⁾

»У потпуности се слажем«, наставља даље Тиса, »да се с источњацима треба строго опходити, нарочито послије лабаве владе из блиске прошлости, али ово треба да буде строга и праведна власт државе која стоји изнад партија, која захтијева вјерну послушност, али и даје сигурност. Свако треба да осјећа да је државна власт независна и јака, да стоји изнад сваког бескрајно високо, да је против ње било ко немоћан, али да лојалним понашањем може себи прибавити све предности и добре намјере у погледу уређења законске државе и потпору њене државне власти«. ⁷¹⁾

»По његовом, како сам каже, најдубљем увјерењу, о судбини Босне и Херцеговине ће се одмах послије рата, ако не већ и у најближој будућности, донијети коначна одлука и она ће се подредити оној држави Монархије којој буде додијељена«. ⁷²⁾

»Чврсто сам надаље убјеђења«, наставља даље он, »да ће се још и тада морати дуже времена конзеквентно примјењивати чврсто и од уставних форми и њихових имитација ослобођена државна управа, која се заснива на угледу и да ће се уставно самоуправљање у Босни и Херцеговини

67) М. О. Ј. у Будимпешти. М. Е. 1915 – XVI – 1937. РЕС. 2376/1915. уз бр. 538 През. БиХ. Екс. 1915. Писмо заједничког министра финансија предсједнику мађарске владе упућено из Беча 12. маја 1915. године.

68) М. О. Ј. у Будимпешти. М. Е. 1915 – XVI – РЕС. 2377 уз бр. 2375 РЕС. I. М. Е. Допис предсједника мађарске владе заједничком министру финансија у вези с извјештајем генерала Стјепана Саркотића о политичком стању и приликама у Босни и Херцеговини и о даљим методама рада државне управе у овим покрајинама. Будимпешта, 16. маја 1915. године.

69) Исто.

70) Исто.

71) Исто.

72) Исто.

моћи увести само после дужег периода, када се буду створили привредни, културни и политички предуслови неопходни за државно – уставни живот.

Први корак је, стога, и садашње управе учвршћивање моралног угледа државе и њена дјелатност у јавној управи Босне и Херцеговине на већ споменути принципима. Ово је у анектираним покрајинама тим више потребно да се«, како се изразио, »покрене са мртве тачке лабава ако не и растројена државна машина«. ⁷³⁾

Што се тиче његовог приједлога о евентуалној конференцији шефова одсјека државне полиције, до кога он узгред речено и није много држао него га је више поднио као тактички потез, он упозорава заједничког министра финансија да ће о њему бити обавијештен на уобичајени начин.

Тако су с мађарске стране бар у извјесном смислу запријечена настојања и намјере новог шефа босанскохерцеговачке земаљске владе, које је требало, како је он то сам образлагао, »због изнимних ратних прилика« примјењивати у управно – политичкој пракси Босне и Херцеговине, и то путем искључиве легислативе власти која је била у надлежности и под контролом војног апарата. Уз ову констатацију подсјетимо и на то да су војно – апсолутистички режим у Босни и Херцеговини подржавали не само водећи милитаристички врхови у Монархији, већ како смо то показали и поједини државници и политичари међу којима и сам заједнички министар финансија, што је у конкретном случају била веома значајна чињеница.

Но, генерал Саркотић, који је остао на функцији поглавара Босне и Херцеговине све до распада Аустро – Угарске 1918. године ипак ће наћи пута и начина да и у складу с постојећим овлашћењима неограничено управља земљом. Његова омиљена метода постају такозвани велеиздајнички процеси, о чему ћемо касније говорити. Путем њих, као и других драстичних мјера, он се обрачунавао с противницима својих идеја – методама које му је пружала функција, не само шефа цивилне управе већ и положај главнокомандујућег генерала XV и XVI армијског корпуса.

У међувремену ни Мађари нису сједили скрштених руку. Они су средином 1915. године, процјењујући постојећу војно – политичку ситуацију, били дошли до закључка да им она пружа у изглед повољне шансе да свој политички престиж практично искористе и на унутарњем плану, прије свега, у санирању неких још неријешених питања међусобних односа с другом државном половином Монархије. Мађарски политички кругови су, наиме, кроз читав период свога дуалистичког заједништва у структури Хабсбуршке Царевине радо истицали и конзекветно остајали при ставу да је: принципијелим начелима већ саме нагодбе из 1867. године посебно Хрватско – угарским уговором 1868. године »законски« осигурано њихово право утицаја у земљама »круне св. Стјепана«. Они су, иадаље, ово своје »историјско право« поред Хрватске, Славоније и Далмације протезали и на Босну и Херцеговину. Мађарски парламент, како је отворено говорио сам Иштван Тиса, »једино под тим условом дао свој пристанак 1878. године на окупацију ових земаља« ⁷⁴⁾ Поврх тога, упозоравали су Мађари да је

73) Исто.

74) М. О. Ј. у Будимпешти. Архивска оставштина грофа Иштвана Тисе у синодском фонду реф. цркве. Тиса – акта бр. 18:30/1915. Биљешка савјетника председника владе о расправама на изради пројекта о »прикључењу Босне и Херцеговине и Далмације државама мађарске круне«.

и сам монарх »потврдио« и »Загарантовао« ово њихово »право«. ⁷⁵⁾ Према томе, закључивали су они, не поставља се питање »коме у крајњој инстанци припада право на ове покрајине«, ⁷⁶⁾ него је ријеч само »о чисто тактичким и методским мјерама у његовој реализацији«. ⁷⁷⁾

»Сретна околност за покретање и реализацију овог питања«, истицао је председник мађарске владе, »јесте чињеница што ће се освојене пољске територије ⁷⁸⁾ ускоро припојити Аустрији. Ово повољно територијално повећање за Аустрију налаже потребу да се одговарајућим мјерама и на одговарајући начин омогући и против уравнотежење Мађарској, а то може и мора бити само будућим прикључењем Босне и Херцеговине и Далмације територији државе свете мађарске круне«. ⁷⁹⁾

У том смислу је председник мађарске владе већ од средине маја 1915. године, како је сам изјавио, »отпочео темељите и опширне консултације како са члановима владе, тако и са водећим мушкарцима парламентарне већине, али и са представницима опозиције«, ⁸⁰⁾ да би 2. октобра 1915. године био у могућности да кабинету своје владе поднесе на разматрање и усвајање пројект о »прикључењу Босне и Херцеговине и Далмације државама мађарске круне«. ⁸¹⁾

Сматрајући да је ово питање »од животне важности за цијелу мађарску нацију«, ⁸²⁾ те суштински и кључни проблем у остваривању темељних начела аустроугарске нагодбе, Иштван Тиса се са свом озбиљношћу прихватио полова око припремања најављеног пројекта о »прикључењу Босне и Херцеговине и Далмације државама мађарске круне«.

Владајући друштвено-политички фактори Мађарске били су сагласни у мишљењима да је за »судбоносни« потез, како су га сами називали, који је намјеравала предузети влада и парламент, као залогу и гаранцију његовог успјеха претходно требало о његовој реализацији постићи апсолутно и јединствено становиште свих чинилаца друштвено-политичког и економско-привредног живота земље, без обзира на извјесне нијансираности страначких погледа на текућу политичку праксу Мађарске.

На путу остваривања ове намјере мађарске владе и парламента морало се најозбиљније рачунати и са ставом другог партнера у двојној монархији. Како њега придобити за предвиђена »мађарска рјешења«, било је следеће питање у цјелокупној стратегији и тактици грофа Тисе чланова његовог кабинета. Аустријанци су, већ према устројству и суштини саме државне структуре, могли да помрсе мађарске рачуне, ако ништа друго, а оно да по старој провјереној пракси Хабсбуршке Царевине сва она питања

75) Исто.

76) Исто.

77) Исто.

78) Лукинич И м р е : *»Пољско питање и Мађарска влада 1914 – 1917.«* У књизи: *Расправе издања Мађарске академије наука и умјетности одјељења историјских наука XXV*, књ. 8. Будимпешта 1939. године.

79) М. О. Л. у Будимпешти. М. Т. 1915. 18/31 189-194-1. Записник са сједнице мађарске владе одржане 2 октобра 1915. године у Будимпешти на којој је њен председник гроф Иштван Тиса поднио пројекат о »прикључењу Босне и Херцеговине и Далмације државама мађарске круне«.

80) Исто.

81) Исто.

82) Исто.

око којих се тренутно не могу усагласити мишљења и интереси оставе за неко касније, можда повољније вријеме. У овој државно – политичкој пракси они су имали више искуства од Мађара, којима се уз све то очигледно још и журило у практичној реализацији планираних рјешења. При томе су Аустројанцима у прилог ишле двије могућности. Могли су се увијек успјешно позивати на то да у рату није погодан тренутак ни за какве озбиљније реформе државног устројства царевине, јер по природи ствари приоритет цијелокупне друштвено – политичке пажње и активности требало је посветити проблемима који се односе на вођење рата. Друго, и сам цар Фрањо Јосип I у већ поодмаклој доби живота, поготово у вријеме ратно, а и иначе није био склон никаквим практичним реформистичким државним мјерама царевине. Штотице, њему су као истакнутом представнику 700-годишње хабсбуршке династије традиционално реформистичке идеје биле несимпатичне и он је њима прибјегавао у крајњој нужди спасавања лозе. Такве нужде очигледно у другој половини 1915. године није било, те је и њега било лакше придобити мишљењима да ствари треба »још увијек проучавати« остављајући их времену да оно утиче на њихово sazријевање.

С обзиром на моћ и утицај монарха, мишљење аустроугарског цара у структури двојне монархије у погледу мађарских жеља и планова морамо означити као трећи факат на који се при њиховој политичко – тактичкој и дипломатској реализацији без сумње морало рачунати.

Од почетка маја, па до средине аугуста мјесеца 1915. усаглашена су у мађарском друштвено – политичком, јавном и привредном животу сва мишљења и ставови о планираном пројекту о »прикључењу Босне и Херцеговине и Далмације земљама мађарске круне«. Мађари су, дакле, сада могли изаћи пред јавност с јединственом платформом свога предлога рјешења усаглашеног и са свим појединостима усклађеним ставовима њене практичне реализације.

Остало је да се разраде и прецизирају потребни тактичко – дипломатски кораки с другим тј. аустријским партнером. Па и ту се пронашла одговарајућа форма. Мађарима се учинило да би најбоље било ако би се мађарском иницијативом организовала шира и свеобухватнија »поклонствена« делегација која би аустријском цару и мађарском краљу Фрањи Јосипу изразила своју »безграничну оданост, захвалност и поштовање«, за све оно што је владарска кућа учинила за њих у миру и рату од Аустро – угарске нагодбе до тих дана за »напредак и просперитет мађарске и аустријске нације« уз изјаве даље своје »поданичке оданости и повјерења« хабсбуршкој династији.

Ово би била прилика, како су оцијенили мађарски политички фактори, с једне стране да се највишем мјесту представе јавности цијеле Монархије као стабилни и јединствени у цијелокупној мисли и акцији друштвено-политичког јавног и привредног живота сви одговорни фактори мађарске круне, а са друге да се с тих позиција успоставе приснији и бољи контакти с представницима политичког, јавног, културног и привредног живота Аустрије у смислу бољег разумијевања мађарских интереса, жеља и планова у даљем заједничком животу у двојној монархији.

У том циљу мађарској »поклонственој делегацији« прикључени су и представници Хрватске и Словеније, као заступници саставних дијелова мађарске државне круне.

Мађарска »поклонствена делегација« допутовала је у Беч 2. септембра 1915. године да би последије уобичајеног протоколарног церемонијала,

који је за овакве прилике предвиђен, била 3.9.1915. у аудијенцији код монарха. Послије ових »свечаности« представници аустријског политичког живота су у *Wiener Konzerthausu* приредили члановима мађарске делегације свечани ручак. Том приликом су са обје стране одржане подуже политичке здравице.⁸³⁾

План о прикључењу Босне и Херцеговине и Далмације Мађарској

Мађари су, оцјењујући резултате посјете »поклонствене делегације« и ефекте које су са њом постигли код цара, и аустријских политичких фактора, као и у јавности Монархије оцијенили да је дошло погодно вријеме у коме они могу остварити своје циљеве и изаћи са »реформистичким« приједлозима у погледу извјесних корекција у структури и устројству двојне монархије. Они су, надаље, били увјерени да су бечке манифестације и говори одржани на њима оставили снажан утисак о стабилности и јединствености Мађара. Уз то им се чинило да и ратна срећа, како је то привидно изгледало у другој половини 1915. године, иде на руку њиховим плановима, те су 2. октобра 1915. године одржали сједницу мађарске владе на којој је њен предсједник поднио елаборат о прикључењу Босне и Херцеговине и Далмације Мађарској.

С обзиром на то да се, како се на сједници владе изјаснио њен први човјек, »рат приближава свом успјешном завршетку«, сазрело је вријеме да се и мађарска нација »која је у овом рату учинила огромне услуге Монархије обештети«. »Основно је, дакле, питање, наставио је Иштван Тиса, »да се сада у једној повећаној са око 60,000.000 становника располажућој великој сили у основу наших даљних државних односа у Монархији постави и усклади паритетни чинилац. У том смислу потребно је на заједничкој сједници министарског савјета Монархије донијети одговарајуће одлуке. Предсједник мађарске владе је желио да на заједничкој сједници министарског савјета Монархије у Бечу као пред најодговорнијим државницима Аустрије и Угарске иступи с пројектом уравнотежења паритетних односа између Мађарске и Аустрије, као са јединствено усаглашеним документом како се то цитирало »читаве мађарске нације«.

Због тога је он о њему, како се сам изразио, »у више наврата, нарочито интензивно посљедњих дана водио разговоре и саслушао мишљења не само својих чланова кабинета, припадника парламентарне већине и опозиције, него и са одговорним државницима Монархије и представницима аустријског политичког живота.«

Тиса је, надаље, подсјетио чланове кабинета да се, када је ријеч о усвајању предложеног пројекта у ствари, ради о најкрупнијем и најзначајнијем питању – »садашњости, али још више будућности мађарске нације«. Пројектом је било предвиђено прикључење Босне и Херцеговине и Далмације Мађарској, што је, у ствари, по Тисиним ријечима била суштина рјешења тзв. југославенског комплекса, у оквирима Монархије, али и камен спотицања у односима између Мађара и Аустријанаца који је представљао латентну опасност по основне принципе нагодбењачког дуалистич-

83) М. О. Л. у Будимпешти. Архивска оставштина грофа Иштвана Тисе у синодском фонду реф. цркве, Тиса акта, бр. 29:60/1915. О боравку мађарске поклонствене делегације у Бечу веома опширно су писали мађарски листови. Тако, на примјер, Будапести Хирлап у броју 245 од 3. септембра 1915. године доноси у цјелини здравице свих учесника одржаних на свечаном ручку у Бечу.

ког устројства Монархије. Зато се предсједник мађарске владе, имајући у виду сву деликатност и компликованост овог питања, у образложењима послужио ријечима као, на примјер: »Само су у рату људска расположења приправна да велике преображујуће мисли приме у себе. Послије рата свакодневна душа убрзо излази из свога дубоко скривеног скровишта, а са свакодневном душом није могуће ријешити јужнословенски проблем.«⁸⁴⁾

Стојећи чврсто на становишту дуализма као једино могућег и прихватљивог принципа уређења међусобних државних односа, Мађари у првој тачки о којој треба донијети одлуку на наредној заједничкој сједници министарског савјета Монархије, подносе приједлог о враћању освојених пољских територија Русији, у замјену, како се то формулисало, за »частан мир«. Ово тим прије, истакао је Тиса, »зато што би се прикључење Пољске Аустрији у Пољацима пробудила жеља за независношћу у чему би добили подршку и од галицијских Пољака, а и од осталих Јужних Славена Монархије, што би се у најбољем случају претворило у опасност стварања нове тријалистичке јединице. Стога наш став мора бити само дуалистичка основа устројства Монархије и у будућности«⁸⁵⁾ посебно је нагласио предсједник мађарске владе.

Дакле, евенуалне »тековине« рата могле су се претворити, како су то предвиђали Мађари, у немогућност даљег опстанка дуалистичког устројства Аустро-Угарске. Али, постојеће стање у другој половини 1915. године било је диктирано развојем догађаја на бојном пољу. Одлука о судбини освојених територија на источном фронту морала је бити донесена. Мађари су, поред тога, били свјесни и чињеница да други савезник, Пруска Царевина, условљава и утиче на развоје догађаја, чија расположења нису баш ишла у прилог повраћању освојених територија за »частан мир«, бар не у том тренутку. Дакле, први њихов захтјев био је готово инкопатибилан.

Па, иако је то било познато, оваквим својим захтјевом Мађари су жељели за себе постићи одређене ефекте. Прво, указујући Аустријанцима да су спремни да се одрекну освојених територија, они су им жељели на практичан начин показати да је њихов нагодбењачки међусобни интерес најважнији принцип у заједничком животу у Хабсбуршкој Царевини и да нема цијене жртава које би се за њега поднијеле. Међутим, само по себи је произилазило из устројства царевине да дуализам захтијева и однос реципроцитета тј. да се мора уважавати паритетни чинилац, особито у погледу територијалног повећања једне од држава Монархије.

Све је то указивало да је Мађарима стало да као основно питање приложе свој пројекат о прикључењу Босне и Херцеговине и Далмације мађарској државној круни, као паритетно »уравнотежење« за војне успјехе на источном ратишту. Предсједник мађарске владе је, стога, на сједници кабинета 2. октобра 1915. године и био категоричан у захтјеву, како се сам изразио, да се у питању прикључења Босне и Херцеговине и Далмације Мађарској ради о »нашим праведним и на историјским основама изведеним закључцима на којима морамо до краја истрајати«. Тиса је, надаље,

84) М. О. Л. у Будимпешти. Архивска оставштина грофа Иштвана Тисе у синодском фонду реф. цркве. Тиса – акта. бр. 31/62 1915.

85) М. О. Л. у Будимпешти. М. Т. 1915 – 18/31. Записник са сједнице мађарске владе одржане 2. октобра 1915. године у Будимпешти с биљешкама Ивањи Е. министарског савјетника. Ј. К. V. 189-194-1. Пројект о прикључењу Босне и Херцеговине и Далмације Мађарској.

уознао чланове кабинета да је на сједницу владе позвао и »хрватско-славонског и далматинског бана« Ивана Скерлица као, како је дословце рекао, »заинтересованог јавно-правног чиниоца споменуте групе веома важних питања о којима треба донијети одлуку«. ⁸⁶⁾

Овој Тисиној формулацији у титулисању »хрватско-славонског и далматинског бана« треба да обратимо посебну пажњу. Наиме, предсједник мађарске владе инсистирао је на томе да кабинет само потврди свој ранији став да је питање прикључења Далмације Мађарској у принципу ријешено државно-правним уговором између Мађарске и Хрватске склопљеним 1868. године, према којем је у чл. 30. и само званично име ових земаља »Хрватска, Славонија и Далмација« (дакле, троједница, прим. Л. Ђ.) одређивало и налагало да се, како су то сада тумачили Мађари, у сваком случају ради о јединственом територију. Према томе, некако старо аустријско право на Далмацију аутоматски је већ самим »пуноправним« Хрватско-угарским уговором из 1868. године престало. То што се упркос томе Далмација »још увијек није ујединила ни са Хрватском, а ни са Мађарском треба приписати чисто техничко-управним моментима«, ⁸⁷⁾ који, према мишљењу предсједника Мађарске владе, »због захтјева нужде садашњег времена морају се ријешити и о њима донијети дефинитивна одлука«. ⁸⁸⁾

Једном ријечју, питање прикључења Далмације Мађарској није било исто што и питање прикључења Босне и Херцеговине, разумије се под мађарским условима, и због тога се оно и не уноси у пројекат о »уравнотежењу паритетних принципа« на исти начин као и питање Босне и Херцеговине, него се проглашава интерним питањем унутрашње мађарске политичке праксе, а са аустријским партнером треба разговарати о, како је то речено, »модалитетима остваривања 30. члана Хрватско-угарског уговора«. ⁸⁹⁾ Јер, подсјетио је Иштван Тиса, »мађарска нација се сматра обавезном да се оствари 30. члан уговора с Хрватском. Свако даљње одлагање његове реализације јасно би указало и дало на знање Хрватима да мађарска нација није вољна провести у живот преузете уговорне обавезе (тј. прикључити Далмацију Мађарској – прим. Л. Ђ.), а то би могло имати далекосежне штетне утицаје и посљедице на мисаони и осјећајни свијет цијеле хрватске заједнице«. ⁹⁰⁾

На овај начин потврђује се наша ранија претпоставка да Иштван Тиса није случајно мјесец дана раније приликом боравка мађарске делегације у Бечу онако конципирао свој говор о положају Хрватске у саставу Хабсбуршке Царевине, најављујући истовремено и одлучност политичких фактора Мађарске у реализацији њихових планова и рјешења овог проблема у постојећем устројству двојне монархије. У својим »патриотским говорима«, обећањима и увјерењима »о заслугама«, »повјерењу« према Хрватима Тиса је, наиме, увјеравао присутне да се мора прекинути како је рекао »с ранијом лошом политичком праксом и мађарским перипетијама

86) Исто.

87) Исто.

88) Исто.

89) Исто.

90) Исто.

из прошлости према Хрватима«, дајући »свечано« обећање »да се то убудуће неће поновити«.

Што се тиче Босне и Херцеговине, Мађари су сматрали да су и ове земље под, како је то речено, њиховим искључивим »историјским правом«.

Па и поред тога, они су оперисали с још једним аргументом. Израдили су, наиме, табелу којом су хтјели показати колики је проценат славенског становништва у Аустрији, а колики у Мађарској, што је требало да послужи као важан политички чинилац њиховим тезама у погледу текуће политичке праксе Монархије. Према њиховим калкулацијама, тај однос се види из следеће табеле:⁹¹⁾

I

Укупни број становништва у	Од тога Словена		%
Аустрији без странаца	27,964.000	16,955.000	60,6
Босни и Херцеговини	1,898.000	1.852.000	97,5
Укупно:	29,862.000	18,811.000	62,9

II

Аустрија са БиХ	29,862.000	18,811.000	62,9
Без Галиције мање за	7,980.000	7,980.000	100,0
Остаје:	21,882.000	10,831.000	49,7

III

Земље Мађарске круне	20,886.000	5,578.000	27,2
Босне и Херцеговине	1,898.000	1,852.000	98,5
Укупно:	22,784.000	7,430.000	32,6

IV

Аустрија	27,964.000	16,959.000	60,60
Без Галиције, дакле мање	7,980.000	7,980.000	100,0
Остаје	19,984.000	8,979.000	44,9

Мађари су, дакле, сматрали да и с овог становишта све изведене рачунице иду у њихов прилог, те да се у погледу државне безбједности Босна и Херцеговина мора њима прикључити.

Додуше, образлажући ове статистичке податке, предсједник мађарске владе је примијетио да како је рекао »и пред постојећим процентом не треба затварати очи и дозвољавати ново повећање славенског елемента у земљама круне св. Стјепана, али мађарска се нација усљед повољнијих јачинских (процентуалних) односа с бољим изгледима на успјех може са њима борити него што би то објективно могла друга страна«⁹²⁾

91) Исто.

92) Исто.

Послије уводног образложења пројекта о прикључењу Босне и Херцеговине Мађарској које је поднио предсједник владе, ријеч је узео министар задужен за координацију мађарске владе са царским двором («министар око личности његовог величанства»). Он је у потпуности подржао ставове шефа кабинета, али је нагласио да би више волио »да питање присаједињења Пољске Аустро – Угарској никада не постане актуелно«, јер би »и без територијалног повећања сматрао много пожељнијим склапање посебног мира с Русијом од добијања Пољске, што по јавно – правним и осталим принципима крије у себи велики број неизрачунљивих тешкоћа«. ⁹³⁾

Међутим, ако би се догађаји развијали тако, сматрао је надаље министар за координацију да »анектирање Пољске постане неизбјежна чињеница«, онда он мисли да би поред тога што би Пољска била прикључена Аустрији у њој требало формирати »привремену војну владу, а коначно рјешење система јавне управе и њенога статуса одложити за касније вријеме«.

Министар економије је одлучно подржао приједлог предсједника владе, категорички се изјашњавајући у прилог прикључења Босне и Херцеговине и Далмације Мађарској.

Министар за вјерска и јавно – просвјетна питања је, такође, без резерве – у потпуности подржао сва она питања и принципе, како је рекао, »који се тичу дуалистичке форме државне управе«. Но, када је ријеч о прикључењу пољских територија Аустрији, он је указао на то да »неповјерљиви елементи источно – галицијског становништва не могу бити тако цијењени материјал за Монархију, да би се у најављеним територијалним измјенама морало неизоставно држати до њиховог прикључења Монархији«. Напротив! Он се изјаснио »да сматра цјелисходнијим ако би у преговорима био олакшавајући модалитет да се озбиљно размотри могућност препуштања најсјевероисточнијег дијела Галиције Русији, ако би се Монархија ослободила дијела територије с русофилским становништвом, што ни економски не би значило велике губитке. Надаље, гранична линија Бук – Злота – Липа – Дњестер, ни стратешки не би била неповољна«, ⁹⁴⁾ закључио је своје излагање министар за вјерска и јавно – просвјетна питања.

Министар правосуђа је дословце рекао: »са задовољством примам и подржавам први дио излагања предсједника владе«. (Односи се на прикључење Босне и Херцеговине и Далмације Мађарској). »Међутим, ако би се,« како је истакао, »требало одредијелити за неку претпоставку« (јер је читаву дискусију још сматрао нереалном која се заснива када је ријеч о прикључењу Пољске Аустрији само на претпоставкама због чега он ову ријеч и намјерно употребљава – прим. Л. Ђ.), »онда међу претпоставкама изгледа да није немогућа ни она према којој би се заузеле пољске територије вратиле Русији за чистан мир«. Он је надаље упозорио све оне који би евентуално у анектираној Пољској жељели, како се изразио, »управу без икаквог контакта с аутохтоним становништвом и његовим било каквим удјелом у таквој управи«, рекао је да морају рачунати с тим да ће се »сударити с великим тешкоћама које ће изазвати узрочно и повратно дјелство и на наше сопствене националности«. Замољен од предсједника мађарске владе да се прецизније изјасни о ономе што је већ рекао, министар правосуђа је одговорио »Свако територијално проширење доноси само собом и

93) Исто

94) Исто.

повећање наших садашњих тешкоћа које се прије свега односе на политичку праксу према националностима. Земље мађарске круне могу избјећи ове опасности и тешкоће само тако ако будемо љубоморно чували дуалистичке односе«.95) Према томе, и без обзира на шире опсервације у својим размишљањима, и он се на крају сложио с овим што је заступао предсједник владе.

Министар унутрашњих послова је, такође, изразио своју потпуну подршку и сагласност приједлозима предсједника владе о прикључењу Босне и Херцеговине и Далмације Мађарској, али, како је рекао, не може да прећути »да у постојећим односима између мађарских националности (тј. националности које су под доминацијом Мађарске) постоји много тешкоћа, због којих је потребно улагати велике напоре да се сачува ред и мир. Прикључење Пољске Аустрији у Пољацима ће се, изван сваке сумње, појавити жеља за независношћу у чему ће они добити подршку не само галицијских Пољака и Јужних Славена него и централистичких снага у Аустрији«. Тешко би било у таквим околностима, наставио је министар унутрашњих послова, »већ сада не видјети нову тријалистичку јединицу у оквирима Монархије«.96) Због тога је сматрао да дуалистичко устројство државе никада није било у већој опасности, »што налаже мађарској влади да се тим више залаже за његово даље одржавање«.

Министар пољопривреде само је укратко рекао да се »с приједлозима које је предсједник владе изложио потпуно слаже«, док је министар финансија у својим мишљењима одступао од приједлога Иштвана Тисе. Он је, наиме, упозорио да се »мора признати да дуализам има много непријатеља и помјерањем односа прикључењем Пољске Аустрији, он би се сасвим сигурно довео у питање. Лојална оданост дуализму« – наставио је он – »изазвала је антипатије према Мађарској код свих осталих националности. Све остале националности у Монархији« објаснио је своје ставове министар финансија, »Мађарску чине одговорном што не могу да остваре своја национална права. Зар се треба онда питати и претпостављати да ће се наћи у заједничком табору у борби за своја права Пољаци, Чеси и сви Јужни Славени. Истина је да насупрот таквим тежњама стоји јака државна власт и моћна оружана сила, а можемо очекивати у томе и потпору династије, можда чак и аустријских Нијемаца, али велико је питање да ли је то све довољно да се при постојећем стању одржи дуализам као форма државног уређења Монархије«.97) Због тога, како је рекао, мора признати да прије свега због унутрашњих политичких прилика веома песимистички гледа на даљи развој догађаја.

Министар финансија покушао се, истина, на извјестан начин оградити од тога да он не доводи у питање »да је дуализам као облик државне структуре и уређења односа између Мађара и Аустријанаца најбољи, те да је највише одговарао Мађарима у прошлости, добар је и у садашњости, а још би био бољи у будућности«, али једно су жеље, а друго могућности у сучељавању са животном реалношћу при чему се, како је мислио министар финансија, мора рачунати с оним што има животну снагу и историјску реалност и могућност објективно да преживи у друштвеним процесима који се отварају.

95) Исто.

96) Исто.

97) Исто.

Додуше, и мађарска влада ће се сукобити, примијетио је надаље он, »с веома снажном опозицијом која ће истицати да Мађарска, која има тако велики удио у овоме рату, за узврат као рекомпензацију за своје услуге није добила ништа. То владу може довести у веома неугодну ситуацију, боље речено опозиција са оваквим паролатама може у парламенту чак и оборити постојећу владу«. Али, није ли боље, гласно је размишљао министар финансија, »можда кренути другим путем. Нека се територијално, на примјер, појачава Аустрија, али Мађарска би могла покушати ојачати своју економско – привредну моћ и полако али сигурно се припремати и радити на изграђивању властите армије на националним основама«.

На ово његово излагање оштро је реаговао предсједник владе. Он је упозорио министра финансија да би управо он морао знати да, како је рекао, »поред осталог увлачење Пољске у састав Аустро – Угарске значило би само у погледу сношења терета рата 150,000.000 круна годишње мање«. »Али, како је сам господин министар финансија«, наставио је Тиса, »своје излагање назвао песимистичким гледањем на постојеће прилике и развој земље у будућности, мислим да је заиста с правом употребио овај израз, јер су му гледања на те процесе и његове оцјене о њима исувише песимистичка«. ⁹⁸⁾

Министар одбране сугерисао је предсједнику владе да на заједничком састанку министара инсистира да се »о чувању дуалистичког устројства Монархије и унутар њега уравнотежење паритетних односа представи као заједнички интерес и циљ Мађара и Аустријанаца«, јер како је посебно нагласио, »из тактичких разлога не би требало Пољаке учинити непријатељима Мађара«. ⁹⁹⁾

Закључну ријеч на сједници владе о приједлозима и сугестијама на поднесени пројекат о прикључењу Босне и Херцеговине и Далмације Мађарској дао је Иштван Тиса. Он је у почетку нагласио да се у потпуности слаже и да разумије забринутост и страховање чланова кабинета за будућност дуалистичког устројства државе, због могућих компликација које би могле произићи из територијалног прикључења Монархији освојених пољских територија. Међутим, како се дословце изразио, »и у досадашњим прелиминарним разговорима изашло је у потпуности на видјело то да су како аустријска влада, тако и заједничка влада и савјет министара заузели чврсто и непоколебљиво становиште о дуалистичком уређењу Монархије«, па према томе по његовом мишљењу дуалистичко устројство и паритетне односе нико ни убудуће не доводи у питање у Аустро-Угарској.

Надаље, како је посебно нагласио, њега много више »охрабрује и испуњава задовољством то што су сви министри без изузетка једнодушни и одлучни у погледу прикључења Босне и Херцеговине и Далмације Мађарској«. Јер, како је нагласио Тиса, »сви смо одлучно на том становишту да је постојећи јавно – правни статус Босне и Херцеговине више неодржив, а исто тако сви смо једнодушни у томе да је најцјелисходније и да се он једино може ријешити само путем прикључења ових покрајина мађарској светој круни«. ¹⁰⁰⁾

Да би, како изгледа и самог себе, а и друге увјерио у »исправност« становишта које је заступао, Тиса је затим одржао подуже предавање о

98) Исто.

99) Исто.

100) Исто.

географском положају Босне и Херцеговине, о њеној ближој и даљој историји, темељећи, дакако, своје закључке на мађарском »историјском праву« на ове земље, упозоравајући да би »већ и сам геополитички положај Босне и Херцеговине диктирао у себи велике неизвјесности, па и опасности уколико би се она прикључила Аустрији, што би уз онако велике масе славенског елемента у овој држави довело у скорој будућности до сигурне пропасти и самог њемачког елемента у њој.«¹⁰¹⁾

По његовом схватању и предвиђању, »у Босни и Херцеговини ће се моћи увести извјестан облик аутономног живота само након дужих временских пролазних пауза за које вријеме треба у њој да постоји чврста и од свих домаћих околности неометана јака и строга државна управа. Оваква централистичка државна управа би кроз дужи временски период морала да изгради и ојача нарушени углед Аустро – Угарске Монархије хватајући се, прије свега, у коштац са свим разарајућим утицајима, организацијама и појединцима«.

»Послије сређивања администрације«, наставио је даље Тиса, »уступањем јавне просвјете у сигурне руке и знатног смиривања тамошњег јавног расположења, моћи ће се Босна и Херцеговина увести у јавни живот мађарске св. Круне«. По његовом мишљењу, о модалитетима таквог уређења у Босни и Херцеговини и њеног увођења у јавни живот Мађарске »уопће сада не треба размишљати, јер ће протећи доста времена док то постане актуелно. Уосталом, нагласио је Тиса, »Босна и Херцеговина ће се наћи као полуоток у мору окружена Хрватском, Словенијом и Далмацијом као земља мађарске круне, па ће самоуправљање ових покрајина зависити и од односа и уставног живота граничних земаља, те ће се, стога, и у рјешавању заједничких послова можда поставити питање односа с Хрватском, Славонијом и Далмацијом.«¹⁰²⁾

»Према томе, закључио је Тиса, »за Мађарску је тренутно најважније прикључити Босну и Херцеговину земаљама њене круне, успоставити у њој државну владу са овлашћењима и задацима које сам већ глобално означио, а послије ће се тек видјети и одлучити какво ће њено мјесто и улога и у којој мјери утицаји бити у односу на цјелокупан државни териториј«.

Предсједник мађарске владе желио је на крају још једанпут да понови аргументе од којих се пошло у пројекту о прикључењу Далмације мађарској круни. Он је сматрао да је прикључење Далмације у узрочној вези и с промјеном државно – правног статуса Босне и Херцеговине у оквиру Монархије, те су стога у предложеном пројекту, оба ова питања органска и нераздвојна цјелина. Зато је Тиса и тврдио да »Далмација у новим условима поред свог веома важног географског и економског положаја добива и још једну димензију у значају, а та је што ће се убудуће појачати и ничим неће моћи ограничити утицај далматинског становништва на босанскохерцеговачко и обратно. А без јединственог управно – правног поступка у обје ове земље било би готово немогуће остварити мађарске интересе и у самој Босни и Херцеговини. Према томе, и економски су интереси у узрочној вези, те и они налажу да се јединствено управо са тога политичког становишта усмјерава и будући привредни развој обију ових земаља«.

Суштински, а и формално у пројекту о прикључењу Босне и Херцеговине Мађарској, сматрало се да њен постојећи јавно – правни положај са

101) Исто.

102) Исто.

Далмацијом ни у ком случају не треба изједначавати. Далмација је Хрватско – угарским уговором из 1868. године, посебно његовим тридесетим чланом, јединствено регулисана као земља апсолутног мађарског утицаја.

Она није само по називу Хрватско – угарског уговора из 1868. године »Хрватска, Славонија, Далмација« него и по одредбама тога уговора, рекао је Тиса, »као пуноважног закона којим је договорено да се у потпуности изједначе и јавно – правна питања између Хрватске и Славоније, Далмације и Мађарске«,¹⁰³⁾ јединствена територија.

Према томе, постојеће стање у јавно – правној пракси Далмације Тиса је сматрао само »пролазном епизодом«, јер ће се »са Аустријом договорити да се Далмација врати тамо гдје и припада«. ¹⁰⁴⁾

Предсједник мађарске владе, додуше, покушао се на извјестан начин оградити примјеђујући да је »у процесу од нагодбе 1867. и Хрватско – угарског уговора из 1868. године морало протећи извјесно вријеме прилагођавања и сређивања односа у државној структури Монархије, што, разуме се, није ишло без потешкоћа«. По његовом мишљењу, »треба још и сада оцијенити колико би пребрзо укључивање Далмације пореметило миран уставни живот у Хрватској«, па је предложио да се претходно анализира и утврди колико би »њено пребрзо увођење у јавни живот Хрватске и Славоније проузроковало и какве тешкоће и компликације у цјелини устројства Монархије«.

Па и без обзира на све примједбе и ограде, требало је ставити до знања другој страни, тј. Аустрији да су што се тиче Далмације Мађари међусобним важећим одредбама уговора из 1868. године то питање с Хрватима ријешили, те да оно више не би требало да представља суштински, него тактичко управни проблем о чијем најбољем рјешењу ће се двије стране договорити. Тиса је зато и предложио кабинету да донесе компромисну одлуку да се питање модалитета у реализацији уговора између Хрвата и Мађара потписаног 1868. године остави за сада отвореним.

Уосталом, он је подсјетио да је на сједницу владе управо због ових питања позвао бана Скерлица, у жељи да се чује и његово мишљење, те га је замолио да министрима помогне пружајући им своје информације.

Скерлиц се одмах оградио да он жели дати своју изјаву, како је рекао, »само што се тиче судбине Босне и Херцеговине и Далмације«.

»Ако би дошло до евентуалног прикључења Пољске Аустрији«, наставио је Скерлиц, »онда компетентни чиниоци не могу затворити очи пред чињеницом да и земље мађарске свете Круне не учествују у неком виду реконпензације, нарочито ако ове земље на неке територије имају историјско право, па штавише ако су та права чак и међусобним договорима претворена и у закон.

Ово се односи и на Босну и Херцеговину, а нарочито на Далмацију, чије је прикључење Хрватској и Славонији рашчишћено хрватско – мађарским споразумом«, ¹⁰⁵⁾ посебно је истакао Иван Скерлиц.

Он надаље у својој изјави признаје да би »прикључење Далмације Хрватској имало неких својих и политичких тешкоћа«, али сматра да их је могуће савладати. За њега је пут и начин којим би се ово присаједињење

103) Исто.

104) Исто.

105) Исто.

извршило, како је рекао, »само методско – тактичко питање«. Свјестан је, надаље, чињенице да је, како је он то формулисао, »далматинско становништво тешко у погледу руковођења«, али и у том смислу гаји оптимистичко расположење. Поготово, како се изразио, »ако би Мађарска била та која даје иницијативу да се реализује Хрватско – угарски уговор, којим се Хрватској прибављају нове територије, а што значи да се она у сваком погледу повећава и јача«. Он, додуше, признаје »да није баш мали број Хрвата у Далмацији који се одушевљавају југословенском идејом и који би Далмацију радо видјели у једној великој и моћној југославенској држави.¹⁰⁶⁾

»Далматинци, због свог географског положаја«, наставио је Скерлић, »одржавају присне везе како са Србима тако и са Црногорцима. Далматинска интелигенција је нарочито у сталном контакту и вези са српском и црногорском интелигенцијом«. Као аргумент својим тврдњама да су везе Далмације и Црне Горе традиционално добре, он наводи да се и »црногорски престолонаследник (Данило, најстарији син краља Николе – прим. Л. Ђ.) сваке године дуже вријеме задржава у Дубровнику којом приликом успоставља контакте с великим бројем људи.«¹⁰⁷⁾

Из овога Скерлић изводи закључак »да развој политичких односа у нашим јужнословенским покрајинама у будућности највише зависи од тога како ћемо свој посао завршити са српским краљевством и само у случају одговарајућег савладавања српске државе ја бих могао побједити своје сумње и резерве које у том погледу имам«,¹⁰⁸⁾ нагласио је он.

Скерлић надаље предлаже »ако је то потребно и у случају прикључења Далмације Хрватској да се већ сада направи и примијени извјестан провизориј као превентивни корак у сређивању односа са Хрватима, на примјер у финансијским питањима.«¹⁰⁹⁾

Послије излагања Ивана Скерлића, министар трговине обавијестио је чланове кабинета да је добио налог од предсједника Иштвана Тисе да направи исцрпнији елаборат о економско – трговинским односима између Хрватске, Славоније, Далмације и Босне и Херцеговине као јединственог економско – привредног подручја.

Како овај посао још није коначно завршен, већ неки први показатељи упућују на закључак да у овом погледу, како је рекао, »има много момената за уважавање«,¹¹⁰⁾ Међутим, поред осталог, наставио је даље министар трговине, »само се по себи разумије да би прикључење Далмације земљама мађарске круне за Мађарску било од изузетне економске важности и сама чињеница што бисмо на овај начин добили широки излаз на море.«¹¹¹⁾

Послије краће информације министра трговине узео је ријеч и министар одбране који је, такође, обавијестио чланове кабинета да је и он у међувремену добио налог од предсједника владе да испита и установи какав је паритетни однос између аустријског и мађарског официјерског командног кадра у босанскохерцеговачким војним јединицама.

106) Исто.

107) Исто.

108) Исто.

109) Исто.

110) Исто.

111) Исто.

Извјештај који је он затим поднио министарском кабинету показао је да се постојеће стање односа у броју аустријских и мађарских официра и подофицира у босанскохерцеговачким трупима морало оцијенити као веома неповољно по Мађаре и оно се протезало, како је упозорио министар одбране, све од »увођења војне обавезе у Босни и Херцеговини па до избијања свјетског рата.«¹¹²⁾

Чланови кабинета су разлоге за овакво стање тражили у чињеници да је мањи број мађарских држављана говорио српскохрватским језиком од аустријских, те је већ и ова околност, по њиховом мишљењу, утицала да се створе неравноправни паритетни односи у протеклом периоду у погледу војно – командног кадра у босанскохерцеговачким јединицама.

С друге стране, истакнуто је на сједници владе да су босанскохерцеговачке трупе због неријешеног државно – правног статуса Босне и Херцеговине спадале у састав заједничке армије, чинећи њене саставне дијелове. По војном закону из 1912. године, и то по његовом 30. члану 36.&, 3. тачке мађарски држављани су, пак, осим нарочитих родова оружја, распоређивани само у мађарске јединице. Исти је случај био и с попуњавањем људства у војне јединице у Хрватској и Славонији. И овдје је важио 30. члан војног закона, односно 37 његова тачка, према којој су војни обвезници из ових земаља, са мањим изузетцима, служили у пуковима који су били стационирани на њеном подручју.

Ратно стање, међутим, пореметило је мирнодопске законе, и у њему су предузимане изнимне мјере и наредбе за које је било надлежно Заједничко министарство рата. Наиме, постојећи војни закон донесен 1912. године у ратним условима допуштао је Заједничком министарству рата шири овлашћења за која у свим питањима није била потребна сагласност или договор са обје државне половине Монархије.

Почетком ратних операција 1914. године дошло је у Босни и Херцеговини до војне мобилизације. Повећаном броју босанскохерцеговачких јединица био је потребан нови – бројнији официрски и подофицирски кадар. Испоставило се да је и у оваквој ратној – ситуацији по Мађаре био недовољан омјер официрског кадра, јер је у босанскохерцеговачке ратне јединице укључен 4471 мађарски официр и подофицир, док је са аустријске стране тај број износио 6.559 официра и подофицира.

Мађари су, дакле, сходно својим одлукама о прикључењу Босне и Херцеговине Мађарској и у овој области морали реаговати. Они су, стога, упозорили писменим путем Заједничко министарство рата да, како су то формулисали, »историјско право мађарске круне у погледу Босне и Херцеговине није напуштено«, и да изванредне мјере које у кругу својих надлежности у ратним приликама примјењује министарство мађарске владе влада може само привремено толерисати.

»Тежину наредаба«, каже се у закључку мађарске владе, »које се одnose на распоређивање војно – командног кадра у босанскохерцеговачке јединице ублажава само она околност да се ова распоређивања или премјештаји односе само за вријеме трајања рата. Стога и карактер ових мјера може бити само привремени. Царско и краљевско министарство рата у том погледу је и доносило одређене мјере, које у другим условима немају наш пристанак«¹¹³⁾

112) Исто.

113) Исто.

»Оправданост предузетих мјера«, како се у овом документу мађарске владе каже, »има и она околност, што се у попуњавању чета и батаљона босанскохерцеговачких трупа у великом броју нашла момчад без војног чина, а њих је у најмање могућем броју требало провести кроз војну обуку и припремити за ратне операције«. ¹¹⁴⁾ Дакле, није било времена за договарање и усаглашавање паритетних чинилаца, али и без обзира на такве околности, сматрали су Мађари, ипак таква пракса и стање могла би, како се то дословце каже, »код друге стране створити илузије да смо предали наше историјско право у односу на Босну и Херцеговину«, па је треба зато на вријеме упозорити. С друге стране, »питање првенства у босанскохерцеговачким војним јединицама« сматрала је мађарска страна може бити веома значајан чинилац и при реализацији мало прије донесене одлуке о прикључењу Босне и Херцеговине Мађарској, па је на вријеме требало предузети одговарајуће кораке и у том правцу.

На сједници мађарске владе од 2. октобра 1915. године изнесена је и идеја да се, с обзиром на прикључење Босне и Херцеговине и Далмације Мађарској, можда могло размишљати и о томе да се евентуално читав Славонија инкорпорира као саставни дио саме Мађарске. ¹¹⁵⁾

Предсједник кабинета је даљу дискусију скратио изговарајући се тиме да су »све реалне идеје корисне«, али да ће се у »свима њима, као и о свим осталим финесама разних рјешења накнадно расправљати«. ¹¹⁶⁾ Упозоравајући на то да је оно што је било на сједници владе, као њен основни задатак дневног реда исцрпљено Тиса је констатовао да може закључити сједницу кабинета уз изражавање захвалности и задовољства што су га сви једногласно опуномоћили да у име владе може поднијети заједничком министарском састанку у Бечу предложени пројекат као, како је дословце рекао, »јединствен докуменат читаве мађарске нације«. ¹¹⁷⁾

Такве су, дакле, биле оцјене и ставови одговорних мађарских политичких фактора јавно изнесени на сједници владе.

Међутим, иза вјешто формулисаних мисли Иштвана Тисе исказаних уз образложење пројекта о прикључењу Босне и Херцеговине мађарској круни – да кабинет усвајањем позитивног рјешења у ствари доноси најзначајнију одлуку у својој дотадашњој друштвено – политичкој пракси, која ће, како се дословце изразио бити »од највећег, заправо судбоносног значаја за будућност цијеле мађарске нације«, ¹¹⁸⁾ крили су се други, сасвим конкретни планови. Радило се, наиме, о давнашњој жељи и намјени владајућих кругова да се оствари великомађарска државна идеја.

Према детаљно разрађеном, додуше, само ужим политичким круговима познатом конкретном политичком програмском акту; којим путем, каквим начином и средствима дефинитивно реализовати мађарску великодржавну идеју – први корак био је већ учињен усвајањем одлуке о прикључењу Босне и Херцеговине Мађарској.

У наредној фази предвиђала су се сљедећа два потеза. Први, да се цјелокупна тадашња територија Славоније (заједно са подручјем садашње Војводине) инкорпорира у састав државне мађарске границе. Ова идеја је

114) Исто.

115) Исто.

116) Исто.

117) Исто.

118) Исто.

макар и овлаш морала бити изнесена и на неки начин озваничена и на сједници мађарске владе 2. октобра 1915. године, мада се са њом није жељело сувише бучно ићи у јавност. Предсједник мађарске владе гроф Иштван Тиса ју је лаконски прокоментарисао ријечима: »Све реалне идеје су корисне«,¹¹⁹⁾ док је, у ствари, инкорпорирање Славоније у састав мађарске државне територије било суштинско питање од кога су творци и реализатори мађарске великодржавне идеје у њеној реализацији полазили у даљем поступку цјелокупне тактике и стратегије регулисања државних односа са Хрватском, Далмацијом и Босном и Херцеговином.

Други потез требало је да се састоји у опредјелјивању тактичких рјешења регулисања управно – правних рјешења са Босном и Херцеговином, према којој је државне односе у анектираним земљама требало уредити тако да они буду ближи колонијалној, него било којој другој врсти државне управе.

Уосталом, Иштван Тиса то и не таји када каже:

»У Босни и Херцеговини ће се моћи увести извјестан облик аутономног живота само након дужих временских пролазних пауза за које вријеме треба у њој да постоји чврста, и од свих домаћих околности неометана јака и строга државна управа. Оваква централистичка државна управа би кроз дужи временски период морала да изгради и ојача углед Монархије, хватајући се прије свега укоштац са свим разарајућим утицајима организација и појединаца.«¹²⁰⁾

»Чврстог сам убјеђења«, наставио је даље Тиса, »да ће се тек послје дугог времена спровођења чврсте и конзеквентне државне управе, ослобођене од уставних власти и њихових имитација у Босни и Херцеговини, постепено стварати потребни привредни, културни и политички предуслови неопходни за државно – уставни живот.«¹²¹⁾

Дуализам се у државној структури Монархије, дакако, желио сачувати, али такав дуализам у коме би Мађари апсолутно имали доминантну улогу и положај.

У својим политичким процјенама да су услови у другој половини 1915. године такви да им омогућују јавно формулисање жељених рјешења и реформи, нису погријешили. Стање на фронтovima у то вријеме било је повољно. С друге стране добро су знали да мађарске јединице у саставу аустроугарске армије представљају најмилитантнији дио, и да су тога дубоко свјесни и сами Аустријанци, те им већ и сама ова чињеница даје предност и у погледу политичког престижа над другим партнером у двојној Монархији.

Од овога часа у цјелокупној мађарској политичкој пракси биће прихваћено мишљење да је рјешење државно – правног статуса Босне и Херцеговине дефинитивно постигнуто и на том становишту ће мађарска страна не мијењајући своје усвојене закључке од 2. октобра 1915. године истрајати све до пропасти Аустро – Угарске Монархије 1918. године. Наиме,

119) Исто.

120) Исто.

121) М. О. Л. у Будимпешти. М. Е. 1915 – XVI. P.E.C. 1937 – и М. Е. 1915. – 1937. – P.e.c. 2376. Дописи предсједника мађарске владе грофа Иштвана Тисе заједничком министру финансија Ернесту Керберу од 20. априла и 16. маја 1915. године као одговори на извјештаје поглавара Босне и Херцеговине о стању и политичким приликама у Босни и Херцеговини од 8. априла и 6. маја 1915. године.

мађарски политички фактори ће и у каснијим временима, мада су се очигледно прилике и ситуација знатно измијенили у односу на другу половину 1915. године остати код својих закључака и неће, чак, бити спремни да дискутују или коригују своја схватања о проблему Босне и Херцеговине.

ZUSAMMENFASSUNG

KOMBINATIONEN UNGARISCHER POLITISCHER FAKTOREN (IM JAHRE 1915) UM DEN ANSCHLUSS BOSNIENS UND DER HERZEGOWINA AN UNGARN.

In der 2. Hälfte des Jahres 1915 urteilen die ungarischen politischen Faktoren, dass die bestehende Lage anscheinend günstige Möglichkeiten biete, öffentlich ihre Forderungen nach der Einverleibung Bosniens und der Herzegowina an die Länder der ungarischen Krone zu richten. Günstige Verhältnisse auf den Kriegsschauplätzen und neueroberte Gebiete an der Ostfront (die sie bereit waren, im Rekompensationstausch zum Ziel der territorialen Ausbalancierung der paritätischen Beziehungen in der Monarchie, den Österreichern zu überlassen) ermöglichen ihnen, den Anschluss Bosniens und der Herzegowina und Dalmatiens an Ungarn zu verlangen. Sie heben ausserdem die Tatsache hervor, dass die ungarischen Einheiten im Verband der österreichisch – ungarischen Armee den militantesten Teil darstellen (dessen waren sich die Österreicher bewusst) und dass ihnen schon diese Tatsache, was das politische Prestige betrifft, Vorrang vor dem anderen Partner einräume.

Das veranlasst die ungarische Regierung, am 2. Oktober 1915 das Projekt der Einverleibung Bosniens und Herzegowina und Dalmatiens der Krone St. Stefan anzunehmen.

Dieser Akt enthielt eigentlich die Formulierung alter Wünsche herrschender ungarischer Kreise, die auf die Schaffung einer grossungarischen Staatsidee ausgerichtet waren: nach einem detailliert ausgearbeiteten, konkreten politischen Programm nämlich (was zwar nur engeren politischen Kreisen bekannt war) und auf welche Art und mit welchen Mitteln endgültig die grossungarische Staatsidee zu verwirklichen – wobei der erste Schritt mit der Annahme des Beschlusses über die Annexion Bosniens und der Herzegowina durch Ungarn schon getan war.

In der weiteren, nun folgenden Phase sah die ungarische politische Praxis vor, das gesamte damalige Gebiet von Slavonien (zusammen mit der heutigen Vojvodina) den ungarischen Staatsgrenzen einzugemeinden. Diese Idee musste aber wenigstens oberflächlich auf der Sitzung der ungarischen Regierung am 2. Oktober 1915 vorgebracht und auf gewisse Weise amtlich gemacht werden, obgleich man mit ihr nicht zu laut an die Öffentlichkeit gehen wollte. Denn nach diesen Programmen war das Inkorporieren Slavoniens in das Gefüge ungarischen Staatsgebietes die grundlegende Frage, von der die Schöpfer und Realisatoren der ungarischen grossstaatlichen Idee bei ihrer Verwirklichung im weiteren taktischen und strategischen Vorgehen zur Regulierung staatlicher Beziehungen, nicht nur mit Bosnien und der Herzegowina, sondern auch mit Kroatien und Dalmatien ausgingen.

УТИЦАЈ КОМУНИСТА НА РАД »ГАЈРЕТА« У МОСТАРУ УОЧИ ДРУГОГ СВЈЕТСКОГ РАТА

Четврта земаљска конференција Комунистичке партије Југославије, одржана под крај 1934. године, означила је завршетак процеса организационог обнављања Партије последице тешких удараца које јој је нанијела диктатура. У одлукама и резолуцијама конференције истакнути су нови елементи организационог дјеловања и политичке оријентације Комунистичке партије Југославије усмјерене на даље јачање Партије у земљи и њено чвршће повезивање са широким народним слојевима. У успјешном остваривању тих постављених задатака значајну улогу имао је закључак Конференције о остварењу и проширењу утицаја Партије и СКОЈ-а у разним културно – просвјетним, националним, спортским и радничким друштвима и организацијама.¹⁾ Таквом оријентацијом Партија је успјела да стекне и прошири свој утицај, чак и у оним друштвеним организацијама у којима су дотада имали главио упориште националисти, примјерице као што је соколска и скаутска организација и удружење Јадранска стража.²⁾ Слиједећи ту директиву Партије комунисти су успјели да продру и остваре свој утицај и у културно – просвјетном друштву »Гајрет«, односно да задобију контролу над радом његовог мјесног одбора у Мостару. Овај успјех комуниста тим је значајнији, ако се има у виду да су у друштво »Гајрет« као националну и режимску организацију од стране државних органа полагане наде управо у акцији на сузбијању комунизма. У извјештају једног среског начелника банској управи у Сарајеву наводе се друштва и организације на које се власт може ослонити у борби против комуниста, а то су: Соколско друштво, културно – просвјетна друштва »Просвјета« и »Гајрет«, друштво св. Саве, Учитељско удружење и Стрелачка дружина.³⁾

Режим је, дакле, како се и из овога види, у борби против јачања утицаја комуниста најозбиљније рачунао на подршку и помоћ националистичких организација, међу које је како смо навели, поред осталих, убрајао и културно – просвјетна друштва »Просвјету« и »Гајрет«.

1) *Преглед историје Савеза комуниста Југославије*, Институт за изучавање радничког покрета. Београд 1963. стр. 191 – 194.

2) др Нусрет Шехић, *Четништво у Босни и Херцеговини (1918 – 1941)*, АНУБиХ, Дјела, књига XLII, одјељење друштвених наука. Сарајево 1971, стр. 161.

3) Исто, стр. 150.

Неодрживост таквих теза државних органа управе о друштву »Гајрет« као режимском упоритшу, наравно не у цјелини, него само у неким његовим јединицама, управо је демантовао снажан продор комуниста у мјесном одбору »Гајрета« у Мостару. Наиме, познато је да је партијска организација у Мостару и по броју чланова и по активности и утицају који је имала, прије свега на раднике и омладину, била једна од најјачих организација у Босни и Херцеговини. Своја упоришта Партија у Мостару имала је међу занатским радницима и радницима у фабрици духана, руднику и жељезници. Организација у Мостару највише је дјеловала посредством синдиката, спортских и културних друштава, затим међу радничком, ђачком и студентском омладином. Особите заслуге у раду с омладином имали су студенти из Мостара, који су студирали у Београду и Загребу, а неки од њих били су чланови Партије и СКОЈ-а.

И на покрајинском партијском савјетовању за Босну и Херцеговину које се по директиви ЦККПЈ одржавало у љето 1938. године у Мостару⁴⁾ донесени закључци били су у духу нових задатака и метода рада које је у Партију унијело ново руководство с другом Титом на челу. Основни задатак био је развијање рада у масама, синдикатима, културно – просвјетним, спортским, планинарским друштвима, библиотекама и читаоницама, организацији »Сељачко коло« и другим организацијама и удружењима. Такође је закључено да треба ићи на стварање што више легалних и полулегалних форми за политичко дјеловање Партије.⁵⁾

Тако је у готово свим легалним друштвима у Мостару, гдје се окупљала омладина, партијска, односно скојевска организација задобила и имала видан утицај.⁶⁾ Запажене резултате на окупљању омладине у шири напредни покрет имао је СКОЈ, који је, поред осталог, успио у 1938. години да у своје руке преузме »Организацију југословенске гимназијске омладине«, скаутску организацију, спортски клуб »Вележ« и др.⁷⁾ Под непосредним утицајем комуниста, обновљен је рад културно – умјетничког друштва »Абрашевић« које је окупљало не само раднике него и добар дио напредне интелигенције.⁸⁾

Мјесни одбор културно – просвјетног друштва »Гајрет« у Мостару, основан још у доба аустроугарске управе 1910. године, истицао се као једна од најагилнијих и најстаријих »Гајретових« организација. У одбору је био изразито примјетан утицај српски оријентисаних муслиманских интелектуалаца васпитаваних у духу и традицији Османа Ђикића. Управо из ових разлога заслужује посебну пажњу и интерес да се освијетли и детаљније

4) Документација Института за историју, Мемоарска грађа, Д-4, Угљеша Даниловић, *Покрајинско партијско савјетовање за Босну и Херцеговину у Мостару у љето 1938, сјећања.*

5) Исто.

6) Документација Института за историју у Сарајеву, Мемоарска грађа, Б-28, Цемал Биједић, *О раду СКОЈ-а и Партије у Мостару од 1939 до првих дана устанка (сјећања).*

7) Брана Ковачевић, *Скојевска активност у Мостару послје 1937. године, у Четрдесет година, Зборник сјећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета.* »Култура«, књига IV, 1935 – 1941. Београд 1960, стр. 91 – 92.

8) Саво Медан, *Активност партијске организације у Мостару, у Четрдесет година, Зборник сјећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета.* »Култура«, књига II, 1929 – 1935. Београд 1960, стр. 130 – 131.

анализира ток саме акције и борбе око задобијања престижа комуниста на рад и дјеловање ове истакнуте »Гајретове« организације.»)

Важно упориште у којем су комунисти и напредна интелигенција стекли значајније позиције одакле су могли даље да шире свој утицај била је »Гајретова« библиотека у Мостару. Библиотеку је 1928. године основала средњошколска муслиманска омладина под називом »Муслиманска народна библиотека«. У шестојануарском периоду, као и већина сличних установа, дошла је под окриље »Гајрета«, те је промијенила и назив у »Гајретова библиотека«. Измјена назива није битно утицала на њен статус и она је и даље задржала положај самосталне организације. Забрана рада студентским удружењима у Босни и Херцеговини од стране управе, којом је власт настојала сузбити нарастајући покрет студентске и средњошколске омладине, непосредно је везана за даљи рад и дјеловање ове »Гајретове библиотеке«. Наиме, напредна омладина Мостара за свој легални рад користила се »Гајретовом« библиотеком као најпогоднијом установом за дјеловање и ширење својих идеја.⁹⁾ Задобијање контроле над радом Библиотеке напредна интелигенција, студентска и средњошколска омладина остварила је на скупштини Библиотеке 6. II 1936. године када и њена управа прелази у њихове руке. Тада су у управу Библиотеке, поред предсједника Хасана Ђишића изабрани и чланови Фазлија Аликалфић, Сулејман Фехимовић, Џемал Демировић, др Сафет Мујић, Исмет Милавић, Исмет Терзимехић и др.¹⁰⁾ Убрзо послје тога, Библиотека постаје центар окупљања и база широког напредног покрета школске и радничке омладине Мостара. Учешћем у управном одбору Библиотеке истакнутих комуниста партијска организација стекла је јако упориште и имала одлучујући утицај на њен рад. Под непосредним утицајем комуниста, Библиотека је постала значајан пункт, одакле се ширила напредна мисао, дјеловало на средњошколску и радничку омладину растурањем марксистичке литературе, одржавањем предавања и другим организованим видовима. За ту сврху Библиотека је посједовала готово сва преведена марксистичка дјела, прогресивна белетристичка дјела и др. Организовано окупљање напредне омладине Библиотека је вршила путем предавања и курсева, а посебан значај имали су кружоци за изучавање марксистичке литературе. Нарочиту пажњу Библиотека је посвећивала подизању образовног нивоа муслиманске жене у коју су сврху одржавани разни течајеви, почев од алфаветских до практичних, домаћинских. Свој утицај Библиотека је вршила и на друга друштва и одржавала сталне везе са »Сельачким колом«, »Радничким домом«, ђачким интернатима »Гајрета« и »Народне узданице«.¹²⁾

9) У саставу првог пододбора у Мостару били су: предсједник Ибрахим еф. Кајтаз, трговац; потпредсједник Мухамед Емин еф. Диздар, професор; секретар Мехмед Јахић, учитељ; благајник Ахмед Ђикић, учитељ и ревизор Алија Алајбеговић, службеник. Гајрет, III/1910, 10, 5. X 1919, стр. 165.

10) Дана Бегвић, *Организациони и идејни развитак КПЈ у Босни и Херцеговини 1937 – 1941. године*. Рукопис у Институту за историју у Сарајеву.

11) Фазлија Аликалфић, *Револуционисање мостарске омладине кроз рад »Муслиманске народне библиотеке« у Мостару*. Реферат поднесен на научном савјетовању »Четврта и Пета конференција КПЈ за Босну и Херцеговину у историјском развоју револуционарног радничког покрета 1938 – 1941. године« одржаном 5. и 6. октобра 1978. године у Мостару. Рукопис у припреми за штампу у Институту за историју у Сарајеву.

12) Исто.

Иако је у Библиотеци било присутно више комуниста, она није имала свој посебан актив комуниста, те су др Сафет Мујић и Џемал Аликалфић били одговорни за њен рад руководству Партије.¹³⁾ Нова оријентација и програм који је спроводила Библиотека видно су манифестовани на скупштини Библиотеке 1938. године када је дошло и до измјене у њеном називу. На овој скупштини остварен је још јачи утицај комуниста, те је и управни одбор Библиотеке прешао потпуно у руке револуционарних напредних снага. Тада су у управни одбор Библиотеке ушли: Фазлија Аликалфић, др Сафет Мујић, Исмет Терзимеџић, Салих Ђерић, Салко Гозо, Енвер Дедић, Смајо Бркић, Џемал Аликалфић, Хатица Капић, Џемшид Шариф и др.¹⁴⁾ Први корак у видном обиљежавању нове оријентације библиотеке учињен је измјеном њеног назива. Тада је одбачен назив »Гајретова библиотека«, а ова установа прозвана »Муслиманска народна библиотека у Мостару« под којим ће именом дјеловати све до престанка свога рада 1941. године. Нови курс и оријентација нису се огледали само у измјени назива ове институције него и у њеним правилима, што је на самој скупштини објашњено на следећи начин: »Муслиманске масе немају некаква два интереса, без обзира како их ко у својим рачуницама дјелио и раздвајао. Библиотека тре-

13) Исто.

14) *Др Сафет Мујић*, лекар, народни херој. Рођен у Мостару 23. III. 1908. године, матурирао у Мостарској гимназији 1925., а студиј медицине наставио у Београду као стипендиста »Гајрета«. Од 1926. године био питомац београдског »Гајрета Осман Ђикић«. Дипломирао на Медицинском факултету у Београду. Радио у Бановинској болници у Мостару као специјалиста – гинеколог. Био члан Обласног комитета за Херцеговину. На сједници Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину 13. VII 1941. године именован у обласни војни штаб за Херцеговину. Погинуо приликом пребацивања партизанских јединица из Херцеговине у Босну, код села Забрђе 28. VII 1942. године.

Исмет Милавић, судија, рођен у Мостару 1907. године и након завршетка гимназије 1927. године наставља студиј права у Београду као »Гајретов« стипендиста и питомац београдског »Гајрета Осман Ђикић« од 1927 – 1932. Дипломирао на правном факултету у Београду 1933. године. Радио као судија окружног суда у Мостару до 1939, а потом пребачен у Столац. У 1941. години премјештен на дужност у Сарајево. Примљен у КПЈ и именован за члана Војно – обавјештајног комитета (орган од три члана ПК КПЈ за БиХ) у Сарајеву. Почетком 1942. године ухапшен од стране Гестапоа и депортован у њемачке концлоге у Норвешкој, гдје је крајем исте године убијен.

Исмет Терзимеџић, судија, рођен у Маглају 1909. године, завршио Шеријатску гимназију у Сарајеву, а од 1929 – 1933 студирао право на Београдском универзитету. Био питомац београдског »Гајрета Осман Ђикић«. Дипломирао 1934. године у Београду. Радио као судија на Окружном суду у Мостару. Пред рат премјештен из Мостара у Сарајево и примљен у КПЈ. Од стране усташких власти хапшен, али му кривица није могла бити утврђена. Пред само ослобођење Сарајева поново ухапшен и с великом групом илегалних радника депортован из Сарајева и стрељан од стране усташа негдје на Сави у априлу 1945. године. *Џемшид Шариф*, суплент у Мостарској гимназији француског језика и књижевности. Рођен 15. III 1912. у Мостару, гимназију завршио 1931. године, студиј наставља на Филозофском факултету у Београду, гдје је као »Гајретов« стипендиста био питомац у дому београдског »Гајрета Осман Ђикић« од 1931 – 1936. Дипломирао 1936. године. Пред прогонима усташа 1941. године склонио се код родбине у селу Бивоље Брдо у Дубравама гдје је откривен и ухапшен. У јулу 1941. године усташе су га живог бачили у познату крашку јаму код Бивољег брда. И тројица његове браће погинула су у партизанима.

Салко Гозо, металски радник, рођен у Мостару 1908. године. Предратни члан КПЈ. До рата радио у железничкој радионици у Мостару, а потом у Сарајеву. Након успјешне диверзије у железничкој радионици у Сарајеву 29 – 30. јула 1941. године пребацио се у партизанае, али је у околини Хаџића ухапшен, а затим од стране Покретног пријекко суда осуђен на смрт и стријељан на Врацама 2. септембра 1941. године. Подаци у: Ф. Аликалфић, н. дј; Архив САНУ, картотека студената дома београдског »Гајрета Осман Ђикић«, кутја I, II.

ба да постане »мост« на чијој платформи ће се сусрести и ујединити сви људи добре воље без обзира да ли се данас, вјештачки подвојени, налазе у табору »Гајрета« или »Народне узданице«. ¹⁵⁾ Назив муслиманска библиотека је задржан више из тактичких разлога, да би могла пред властима несметано дјеловати и радити. ¹⁶⁾

Свој утицај пријатељи и симпатизери Библиотеке проширили су и на мјесни одбор културно – просвјетног друштва »Гајрет« у Мостару, у чији су управни одбор, изабран на скупштини 7. VII 1936. године, поред осталих, ушли и Исмет Милавић, Смајо Бркић др Сафет Мујић, Инг. Ђазим Угљен и др. На тај начин комунисти су успјели остварити знатан утицај на рад овог мјесног одбора, у коме је Исмет Милавић вршио дужност секретара, а др Сафет Мујић представљао делегата мјесног одбора Мостара у Главном одбору Гајрета у Сарајеву. ¹⁷⁾

Улазак прогресивно оријентисаних чланова у мјесни одбор »Гајрета« допринио је да се створи нова атмосфера и наметне нови дух на какав дотада стари чланови одбора нису били навикли. Такво дјеловање комуниста дошло је до изражаја већ на скупштини одбора 20. VII 1937. године, ¹⁸⁾ када је члан одбора и његов секретар Исмет Милавић критиковао дотадашњи начин рада »Гајрета« и констатовао да није у складу са жељама његовог чланства. Он је подвргао оштрој критици и рад Главног одбора »Гајрета« у Сарајеву, изјавивши да почива на централистичкој основи, те захтијевао промјену таквог начина управљања, као и повлачења људи из руководства »Гајрета« који подржавају и залажу се за такав метод рада. Захтијевао је давање ширих компетенција мјесним одборима. Осим тога, изразио је неповјерење у личности које воде друштво »Гајрет« и који по његовом мишљењу не уживају повјерење народа. ¹⁹⁾

Подвајања у мјесном одбору између »старих« и »нових«, »Гајретових« чланова узимали су све већег маха, а до отвореног сукоба и расцјепка дошло је у питању вјерског образовања омладине у »Гајретовом« интернату у Мостару. Повод је био предлог Главног одбора »Гајрета« ^{19a)} о постављењу за префекта у конвикту проф. Бесима Коркута, који је већ обављао и дужност вјерског васпитача. Том приликом јасно су се оцртала два становишта: једно, које су заступали новоизабрани млађи одборници да се у лич-

15) Ф. Аликалфић, н. дј.

16) Исто.

17) Архив Босне и Херцеговине, Фонд Гајрета – кутија 19 (У даљем тексту АБХ, ФГ-К), бр. 2658/36.

18) АБХ, ФГК-20, без броја, 1937.

19) Исто

19a) Проф. Бесим Коркут (1904 – 1975) потиче из познате породице Коркута из Травника. Један је од најистакнутијих наших оријенталиста – арабиста. Импоновао је својим великим знањем и широком културом. Као »Гајретов« стипендиста студирао и дипломирао на познатом каирском исламском универзитету ел-Азхару 1931. године. Дуги низ година радио је као професор средњих школа. Од 1951. године радио у Оријенталном институту у Сарајеву као начелник Филолошког одјељења, а једно вријеме предавао арапски језик на катедри за Оријенталистику Филозофског факултета у Сарајеву. Најзначајнија су му дјела: три књиге *Арапских докумената у Државном архиву у Дубровнику, Историја ислама, Граматика арапског језика*, те бројни преводи у – 14 посебних књига – из арапске умјетничке и народне класике. Животно му је дјело превод *Курана*, наш први успјели превод са оригинала. Види: Проф. Бесим Коркут, Прилози за оријенталну филологију, XXV/1975, Сарајево 1977, стр. 6 – 8.

ности префекта не могу спојити улога вјерског васпитача и улога управника конвикта. Према овом становишту, потребно је те двије улоге разлучити, тако да свештено лице обавља улогу вјерског васпитача, док улогу префекта може обављати само несвештено лице. Спајање ове двије улоге у једној личности »могло би неповољно утицати на наше питомце, јер би се могло десити да свештено лице, озбиром на своју професију, буде клерикалних назора, а то би кочило правилно просвјетљивање питомца.«²⁰⁾ Ово становиште изнио је проф. Хасан Ћишић, а подржали су га инг. Угљен, И. Милавић и већина у одбору. Предсједник одбора М. Аликалфић и М. Имамовић покушали су се томе супротставити, оспоравајући наведене разлоге против постављења проф. Коркута, наводећи његову велику педагошку и стручну спрему, као и углед који ужива не само у Мостару, него и у Босни и Херцеговини, али је група око проф. Х. Ћишића однијела превагу и једногласно је закључено да се за префекта постави секретар одбора Исмет Милавић. Овај закључак прихватили су предсједник Аликалфић и остали.²¹⁾

Међутим, не поштујући закључак с посљедње сједнице мјесног одбора, Главни одбор »Гајрета« донио је рјешење о постављењу проф. Коркута, а предсједник мјесног одбора М. Аликалфић увео га је у дужност без знања и одобрења мјесног одбора. Гест Главног одбора »Гајрета« и предсједника Аликалфића изазвали су жестоку реакцију осталих чланова одбора и на сједници која је услиједила дошло је готово до физичког обрачунавања између завађених страна. »Млађи« су захтијевали да проф. Коркут напусти интернат и критиковали рад Главног одбора који није поступио по закључку који је усвојен већином гласова.

О нежељеном и непредвиђеном развоју догађаја у Мостару предсједник одбора М. Аликалфић обавијестио је телефонским путем Главни одбор друштва »Гајрет« у Сарајеву. У његовом извјештају који су упознали чланови Главног одбора на пленарној сједници одржаној 27. X 1937. наведено је да је мјесни одбор »Гајрета« у Мостару од свог постанка био један од најактивнијих, састављен од људи »сто посто гајретовских«, који су све одлуке доносили једнодушно и без икаквих размислажења. Ситуација се измијенила у јулу 1937. године када је у одбор изабрано неколико млађих људи, интелектуалаца, који се »купе око Гајретове библиотеке« и који нису проводили идеологију »Гајрета« зацртау у његовом програму, што су на годишњим забавама изводили програм »скоро љевичарски« што се дијеле на »наше и оне друге« и што су настојали да све функције у управи дођу у »наше руке«. Сукоб се продубио приликом постављања проф. Коркута за префекта којом приликом су »наши« изјавили да »недозвољавају да се наша омладина одгаја у реакционарном духу« и залагали се за лаицизирање интерната.²²⁾

Да би се паралисао рад ове групе, старији чланови незадовољни напредном оријентацијом млађих, поднијели су оставке.²³⁾ Из тих разлога

20) АБХ, ФГК-22, записник редовне сједнице мјесног одбора у Мостару од 14. X 1937.

21) Исто.

22) Историјски Архив Сарајево (У даљем тексту: ИАС), Записник пленарне сједнице Главног одбора »Гајрета« одржане 27. октобра 1937. године

23) Исто. Оставке су поднијели предсједник проф. Мустафа Аликалфић, потпредсједник проф. Салих Ћишић, благајник Мухамед Ћишић, чланови: Адем Бајат, Али еф. Велић и Вехбија Имамовић. Седми члан одбора Пашага Дедић премјештен је из Мостара, па је и његово мјесто остало упражњено.

предсједник одбора М. Аликалфић сугерисао је Главном одбору »Гајрета« у Сарајеву, да уколико се жели друштво »Гајрет« сачувати »као национална организација« која се »не може и не смије пустити у руке људи, који не исповиједају идеологију његову« (тј. Гајретову – прим. моја И. К.) – треба смјеста распустити мјесни одбор и именовати повјеренике, који ће у најкраћем року сазвати скупштину и изабрати нови мјесни одбор.²⁴⁾

Да је Главни одбор »Гајрета« у Сарајеву схватио сву озбиљност ситуације у Мостару и последице које би могле имати на даљи његов рад и оријентацију, свједочи и чињеница да је одмах након извјештаја из Мостара са читавом ствари хитно упознат предсједник Главног одбора »Гајрета« др Авдо Хасанбеговић, који се тренутно налазио у Београду. Он је дао сагласност да се и без његова присуства одмах сазове пленарна сједница, чије ће закључке и он прихватити.²⁵⁾ Након кратких консултација с најужим водством Главног одбора »Гајрета«, сазвана је пленарна сједница 27. X 1937. године која је на дневном реду имала само »случај« у Мостару. Сједници је предсједавао потпредсједник инг. Салих Цицо, а присуствовали су чланови Главног одбора: проф. Мустафа Дрљевић, Јусуф-бег Пашић, др Заим Шарац, Салко Хасанбеговић, Мухамед Браво, др Асаф Шарац, Лутво Муфтић, др Осман Халилбашић, Мујага Хардага, Салих-ага Фочо, инг. Слипичевић и секретар Хамид Кукић.²⁶⁾

Пошто су чланови упознати са извјештајем М. Аликалфића о ситуацији у мјесном одбору »Гајрета« у Мостару, а прије дискусије, секретар Х. Кукић упознао је скуп с телефонским саопштењем члана Главног одбора др Хајдаревића, који се тренутно налазио у Мостару, гдје је са старим »Гајретовим« сарадницима Смаил-агом Ђемаловићем и Ахмедом Ђикићем разговарао о насталој ситуацији. Ова двојица »Гајретових« радника изразили су др Хајдаревићу незадовољство с приликама у »Гајрету«, »јер су се у »Гајрет« увукли млађи људи љевичарски настројени« с идејама које немају ништа заједничко с »Гајретом« и да су, углавном сконцентрисани у управу Гајретове библиотеке у Мостару.²⁷⁾

У дискусији која се развила изражено је незадовољство с радом Библиотеке, која само форме ради задржава »Гајретово« име »из сумњивих разлога«, те је изражено мишљење да треба све учинити како би се ова установа спасила за друштво »Гајрет«. Истовремено на сједници је критикован рад мјесног одбора »Гајрета« у Мостару, који се показао »недисциплинованим према Главном одбору« и осуђено је учествовање мјесног одбора у приредби једног митинга »који је имао еминентно политички карактер и то антифашистички«. ²⁸⁾ Пленум је једногласно закључио да се распусте мјесни одбор у Мостару и постави повјереништво као прва мјера у рјешавању кризе и расцјепа до кога је дошло између старих и младих одборника.²⁹⁾ О распуштању одбора и именовану повјереништва Главни одбор је упутио у Мостар телеграфску депешу бившем предсједнику М. Аликалфићу и новим повјереницима којима је стављено у дужност да среде прилике, у »Гајрету«, стишају завађене страсти и да након тога сазову ван-

24) Исто.

25) Исто.

26) Исто.

27) Исто.

28) Исто.

29) Исто.

редну скупштину и изврше избор новог мјесног одбора.³⁰⁾ Питање Библиотеке, по мишљењу учесника сједнице, одвојено је од мјесног одбора и не захтијева тако хитне мјере, тим прије што је то установа која је самостална и дјелује аутономно, па је као таква и протоколисана код власти. Поднесен је и приједлог да се у најскорије вријеме »рашчисти« са Библиотеком, да јој се забрани ношење »Гајретовог« имена путем власти« поготово што је њено име у противности са њеним дјеловањем«.³¹⁾

Одлука Главног одбора »Гајрета« о распуштању мјесног одбора које је извршено 29. X 1937. и постављање повјереништва изазвало је сасвим супротан ефекат од оног који је очекивао Главни одбор, Уствари ова мјера допринијела је продубљивању кризе међу чланством »Гајрета« у Мостару и још више заоштрила односе међу завађеним групама.³²⁾ Приликом распуштања мјесног одбора и предаји агенди повјереништву секретар одбора Исмет Милавић одбио је да присуствује том чину сматрајући га противним прописима.³³⁾ Разријешени чланови мјесног одбора, као и дио чланства који их је подржавао, на одлуку о распуштању мјесног одбора и постављању повјереништва реаговали су упућивањем протеста Главном одбору »Гајрета«. Протестно писмо су потписали, поред девет чланова распуштеног одбора, још и 57 чланова »Гајрета« у Мостару.³⁴⁾ У протесту акт Главног одбора »Гајрета« окарактерисан је као супротан »са демократском Гајретовом народном основицом«, а посљедица је »недемократског и протугајретовског рада досадашњег председника мјесног одбора М. Аликалфића, његовог сарадника Вехбије Имамовића и др.«³⁵⁾ Потписници овог протестног писма захтијевали су од Главног одбора да се опозове постављање проф. Коркута и потврди одлука распуштеног одбора о именовању Исмета Милавића »како Гајретови борци и радници не би добили утисак да је њихов прегалачки рад у својој средини сведен на чисту егзекуцију народних доходака »Гајрету« и пуно одрицање на програматски и далекосежнији његов рад«; да се осјетно казне Аликалфић и Имамовић као главни актери »данашње ситуације међу Гајретовим члановима у Мостару«; да се поставе непристрасни повјереници »који ће загарантовати објективно рјешење тешке ситуације и извести чланство на ванредну скупштину, јер смо сагласни с тиме да је једино оно у стању збрисати закулисне раднике и оправдати јавно мишљење, да је »Гајретов« програм народни, а његова метода рада демократска«. На крају протеста се у форми пријетње истиче да ће се овисно о ставу који Главни Одбор заузме, одмјерити и оцијенити његово држање према »народном и нашем Гајрету«, а моралну одговорност за даљу судбину друштва и све евентуалне посљедице сносиће они који подржавају гушење демократских принципа на којима се заснива народни дух »Гајретовог« рада.³⁶⁾

30) Исто

31) Исто

32) АБХ, ФГК – 20, бр. 3566/37.

33) Исто.

34) Исто. Чланови распуштеног одбора: проф. Хасан Ђишић, инг. Ђазим Угљен, Исмет Милавић, Смајо Бркић, Салих Кајтаз, Сулејман Фехимовић, Џемал Демировић, Ахмет Ново, Мухамед Хаџиосмановић. Међу осталим »Гајретовим« члановима потписницима налазе се и др Сафет Мујић, Мустафа Пашић, Ибрахим Карабег, Фазлија Аликалфић, Исмет Терзимехић и др.

35) АБХ, ФГК-22, б.б./37

36) Исто

Поменуто протестно писмо у Сарајево је лично донио проф. Хасан Ђишић, делегат Главног одбора из Мостара, као изасланик и тумач чланова распуштеног одбора, тражећи од предсједника »Гајрета« др Авде Хасанбеговића да хитно сазове пленарну сједницу на којој би он говорио о стању и узроцима сукоба у Мостару. Др Хасанбеговић је одбио тај захтјев. Пленарна сједница Главног одбора »Гајрета« о питању раздора међу Гајретовим члановима у Мостару расправљала је поново 15. XI 1937.³⁷⁾ Пленум се сагласио да је тон протестног писма проф. Х. Ђишића и другова »неумјестан и дрзак« и да представља клевету Главног одбора. Констатовано је да је сукоб у Мостару проистекао из начелних размимоилажења с групом која стоји иза проф. Ђишића која себе назива »напредна и демократска«, а пленуму је јасно шта се крије под њеним »демократским начелима.«³⁸⁾ На основу новодобијених информација од Ахмеда Ђикића из Мостара, учесници пленума су поново дошли до закључка да клица свих сукоба у Мостару лежи у »Гајретовој« библиотеци и да је једино рјешење које се намеће у овом тренутку Главном одбору »Гајрета« као највишој друштвеној инстанци, која је задужена да се брине и чува интересе друштва »Гајрет«, да се ономогући дјеловање »напредних и демократских елемената да својим назорима не шкоде Гајрету и његовој свјетлој прошлости.«³⁹⁾

У смислу заузетих ставова пленум је дао инструкције повјереништву у Мостару, препуштајући му пуно слободу дјеловања у циљу рјешавања и ублажавања ове кризе. Осим тога, учесници пленума су закључили да се у интересу »Гајрета« у Мостару пошаље једна делегација од два члана Главног одбора. У делегацију су одређени др Заим Шарац и др Осман Халилбашић са задатком да ступе у контакт са члановима Главног одбора у Мостару Смаил-агом Ђемаловићем, Х. Ибрахимом Слипичевићем и Хасаном Ђишићем, као и »другим опробаним Гајретовим радницима« у циљу стишавања сукоба завађених струја. У ту сврху дато им је пуно овлаштење Главног одбора да могу доносити потребне одлуке, које ће Главни одбор према њиховом предлогу накнадно санкционисати.⁴⁰⁾

Повјереништво је своје дјеловање на »сређивању« прилика у Мостару потпуно ускладило и проводило у смислу препорука добијених од Главног одбора. Сугестије Главног одбора биле су јасне и недвосмислене, што се добро види из писма повјереништва Главном одбору којим га извјештава да ће поступајући у духу добијених интенција удаљити из друштва све оне »који ни својом идеологијом ни стварним тежњама нису пријатељи »Гајрета« и његовог напретка.«⁴¹⁾

Први кораци које је повјереништво подузело били су усмјерени на удаљавање из »Гајретовог« чланства најистакнутијих представника »млађих« Гајретових чланова и »узрочника« настале кризе и то: др С. Мујића, Исмета Милавића и Смаје Бркића, који су посебним рјешењем повјереништва од 30. XII 1937. године брисани из »Гајретовог« чланства уз образложење да нису платили чланарину у посљедња три мјесеца.⁴²⁾ У одлуци нису изнесени прави разлози њиховог искључење већ је искориштена

37) ИАС, записник пленарне сједнице Главног одбора Гајрета 15. XI. 37.

38) Исто.

39) Исто.

40) Исто.

41) АБХ, ФГК-22, бр. 3556/37. Извјештај повјереништва 5. XI 1937.

42) АБХ, ФГК-22, бр. 53 – 55/37.

више формална околност да поменути нису уплатили чланарину. У ствари, инкасанти су одбијали да од поменутих приме уплату, како би повјереништво добило у руке и формални адут да их удаљи из друштва. На ову одлуку повјереништва сва тројица су упутила жалбу Главном одбору у Сарајеву.⁴³⁾ Поводом њихове жалбе, повјереништво је обавијестило Главни одбор да је неплаћање чланарине узето као повод да се одстране из друштва, како би им се онемогућило »даље деструктивно дјеловање у »Гајрету«, будући да својим опћим ставом и држањем не спадају у редове »Гајретових« чланова, него су ту са »нарочитом тенденцијом.«⁴⁴⁾

У тако иапетој атмосфери повјереништво је припремало сазивање ванредне скупштине за избор новог мјесног одбора. Међутим, и на другој страни вршене су потребне припреме и чланови распуштеног одбора и пријатељи Библиотеке одлучили су да на овој ванредној скупштини преузму управу мјесног одбора у своје руке.⁴⁵⁾ Упознато са њиховом намером и чврсто ријешено да то онемогући, сазив скупштине повјереништво није обавило на уобичајен начин тј. јавним оглашавањем у штампи, него је позивницама позвало само оно чланство, које је испуњавало чланску обавезу, односно које није било у заостатку с плаћањем у посљедња три мјесеца. На тај начин настојало је осигурати и обезбједити потребну већину истомишљеника ради лакшег избора мјесног одбора који би одговарао њиховим концепцијама.

Скупштина је одржана у просторијама »Гајретовог« мушког конвикта 18. I 1938. године иза затворених врата која су чувала два члана и један полицијски чиновник. И поред подузетих мјера обезбјеђења пред просторијама гдје се одржавала скупштина, сакупило се преко 100 чланова »Гајрета« који су демонстрирали против таквог незаконитог поступка захтијевајући слободан приступ скупштини. Према извјештају повјереништва Главном одбору »противничка група покушала је да доведе непуноправне чланове и нечланове из Радничког дома желећи да са њима разбије скупштину.«⁴⁶⁾ Током одржавања Скупштине и поред пажљивог избора учесника, дошло је до оштрих сукоба двије противничке струје, док су демонстранти истовремено испред просторија »интервенцијом Авдије Главовића хтјели да продру у у просторије интеријата.«⁴⁷⁾ На дневном реду скупштина је имала да ријешит питање избора новог мјесног одбора. Предложене су двије листе: једна на челу са проф. Салихом Ђишићем⁴⁸⁾ и друга Мујом Пашићем, тадашњим поглаваром среског суда.⁴⁹⁾ Након гласања великом

43) Исто.

44) ИАС, ФГК-74, бр. 73/38.

45) Ф. Аликалфић, н. д.

46) АБХ, ФГК-22, бр. 177/38.

47) Исто.

48) Исто. На листи су били: Салих Ђишић, проф. Фуад Слипичевић, проф. Мухамед Ђишић, опћински благајник, Вехбија Имамовић, проф. Шефкија Муфтић, полицијски чиновник, Бећо Биједић, опћински економ, Мухамед Д. Бубић, бојашија, Селим Колукчија, столар, Мустафа Ђурић, жељезнички чиновник, Хусо Шарић, рударски чиновник, Мухамед Алајбеговић, поштански чиновник, Алија Велић, опћински чиновник, Адем Бајат, трговац, Мустафа Рамић, чиновник и Мустафа Аликалфић, професор.

49) Исто. Листу су сачињавали: Мустафа Пашић, старјешина среског суда, Авдија Главовић, државни тужилац, Хасан Мркоњић, учитељ, Мустафа Алајбеговић, чиновник, Ибрахим Карабег, судија, Ахмет Ново, столар, Др Е. Комадина, шеф финансијског одјела, Салих Омерагић, обућар, Алија Драче, трговац, Хусо Хаџиоман, шеф ОУЗР, Мустафа Ђибер, чиновник, Исмет Терзимеџић, судија, Хилмија Ђелебић, Ахмет Милавић, чиновник, Хамза Хаџимаховић, чиновник, Авдија Раљевић, чиновник, Цемал Демировић, учитељ, Бећир Биједић, градски економ, Мустафа Фазлибеговић, порезник, Хасан Каззић, чиновник.

већином усвојена је прва листа с носиоцем проф. С. Ђишићем, што је значило побједу традиционалиста и истискивање из одбора комуниста и напредне интелигенције. На првој одборској сједници 23. I 1938. године одбор се конституисао у саставу: предсједник Салих Чишић, потпредсједник Селим Колукчија, секретар Фуад Слипчевић и Мухамед Ђишић, благајник.⁵⁰⁾

Даљи ток догађаја показао је да је избор мјесног одбора на овој ванредној скупштини, у режији повјереништва, био Пирова побједа јер не само да није донио очекивано смиривање ситуације него ју је још више продубио, а сам сукоб се проширио излазећи из уских оквира »Гајрета« у којима се дотада одвијао.

Наиме, у спор се умијешала и штампа дајући публицитет догађајима с ове ванредне скупштине у сарајевским и београдским листовима »на начин« како је то констатовано на сједници Главног одбора »који не одговара интересима Гајрета«.⁵¹⁾ Неправилности у раду скупштине и кршење друштвених правила били су тако очигледни и јасни, да је управна власт, којој је поднешена жалба на такав протузаконит рад скупштине, била присиљена да интервенише, те је Среско начелство у Мостару након проведених извида установило да је избор на скупштини 16. I 1938. године проведен противно правилима и законским прописима: на скупштини је било присутно свега 50 чланова, иако су у друштвеном регистру уписана 264 члана; скупштина је и поред недовољног броја чланова отпочела, иако се по друштвеним правилима морала одгодити за један сат. Даље је установљено да су улазна врата била закључана, те су многи пуноправни чланови били онемогућени да присуствују, а у току саме скупштине није вођен записник него је накнадно написан. Из тих разлога среско начелство донијело је одлуку којом поништава избор мјесног одбора и о томе обавјештава друштво »Гајрет« у Мостару.⁵²⁾

Осим тога, Главном одбору Гајрета у Сарајеву упутило је протест и жалбу на ток ванредне скупштине и њен неправилан рад и незаконит избор мјесног одбора 76 чланова Гајрета из Мостара.⁵³⁾ У жалби се захтијева од Главног одбора, као највише друштвене инстанце, да поништи избор мјесног одбора, да именује два непристрасна повјереника и да се омогући свим члановима друштва да у одређеном року плате чланарину, те да се сазове ванредна скупштина и о њој обавијести чланство путем штампе. На крају се од Главног одбора тражи »да одмах по истој донесе своју одлуку, јер би иначе настале необично велике и штетне посљедице по само друштво »Гајрет«, а ми бисмо били присиљени, да се повучемо из сарадње и да ускратимо сваку помоћ »Гајрету« у Мостару све донде док мјесни одбор »Гајрета« не дође у руке људи, који ће знати у духу и традицији »Гајрета« да воде друштво успјешно његовом напретку«.⁵⁴⁾

О новоиаствалој ситуацији у Мостару расправљано је на сједници пропагандистичке секције »Гајрета« у Сарајеву и том приликом констатовано

50) Исто.

51) ИАС, Записник пленарне сједнице Главног одбора »Гајрета« 4. фебруара 1938. године.

52) АБХ, ФГК-22, бр. 267/38.

53) АБХ, ФГК-22, бр. 174/38. Међу потписницима овог протеста, између осталих, налазе се и Мујо Пашић инг. Фазлија Аликалфић, др Сафет Мујић, Исмет Милавић, Смајо Бркић и др.

54) Исто.

је да након одлуке среског начелства у Мостару не постоји мјесни одбор, те је закључено да се препоручи Главном одбору Гајрета на првој пленарној сједници следеће:

1. да се позову представници истакнутих листа проф. Салко Ћишић и Мујо Пашић на прву пленарну сједницу друштва у Сарајево;

2. у циљу оживљавања »Гајретовог« рада у Мостару да се поставе нови повјереници, и то представници завађених група, који би водили »Гајрет« све док се ситуација не смири;

3. да се начелно рашчисти питање чланства, и то у којим околностима оно престаје. Секција је препоручила Главином одбору да друштвене јединице не могу брисати из »Гајретовог« чланства никог све док тај члан не одбије плаћање чланарине и да у том смислу и писмену изјаву.⁵⁵⁾

У настојању да сукоб у Мостару отупи и у циљу смиривања духова Главни одбор »Гајрета« у својој пленарној сједници 4. II 1938. признао је да повјереници у Мостару и поред »најбољих намјера« како је истакнуто, ипак »нису задовољили наше наде«, јер су својим поступком дозволили да се у сукоб умијеша штампа и власт и тиме читав случај добије непотребан публицитет.⁵⁶⁾

Непредвиђен развој догађаја у Мостару, упорност прогресивних чланова »Гајрета« као и подршка коју су, противно свим очекивањима Главног одбора имали у »Гајретовом« чланству, присилило је Главни одбор да разријеша дотадашње повјеренике и постави нове, што је индиректно значило признање пораза у сукобу с напредним снагама у редовима »Гајрета«.⁵⁷⁾ За нове повјеренике Главни одбор је поставио представнике двије сукобљене стране и уједно носиоце листа на прошлој ванредној скупштини, и то: проф. Салка Ћишића и Мујо Пашића, који су се те дужности прихватили на пленарној сједници »Гајрета«, на коју су били позвани. У образложењу постављења нових повјереника истакнуто је да они уживају »неподјељено поштовање свих грађана Мостара, а специјално »Гајретових радника«.⁵⁸⁾ Пленум им је ставио у дужност да воде Гајретове послове у Мостару и да паралелио с тим раде на смиривању духова како би се могла сазвати ванредна скупштина за избор новог мјесног одбора. Истовремено пленум је стао на становиште да се у интересу даљег ублажавања кризе одустане од жалбе на рјешење среског начелства о укидању мјесног одбора.⁵⁹⁾

Међутим, нови повјереници убрзо су дошли у међусобан сукоб око питања увођења у чланство тројице избачених »Гајретових« чланова: И. Милавића, С. Бркића и др С. Мујића, на чему је инсистирао Мујо Пашић. О питању иступа из »Гајретовог« чланства, како смо већ навели, Главни одбор »Гајрета« је заузео своје становиште, те је С. Ћишић немајући могућности да спријечи пријем поменуте тројице поднио оставку мотиви-

55) ИАС, Записник сједнице пропагандистичке секције одржане 31. јануара 1938. године. Секцију су сачињавали: прочелник: др Заим Шарац и чланови: Лутво Муфтић, др Бехаудин Салихагић, М. Капетановић, М. Браво, С. Мемешевић и Хамид Кукић.

56) ИАС, Записник пленарне сједнице Главног одбора Гајрета одржане 4. фебруара 1938. године.

57) ИАС, ФГК-74, бр. 364/38

58) ИАС, Записник пленарне сједнице одржане 4. II 1938.

59) АБХ, ФГК-22, бр. 267/38.

шући је својом болешћу.⁶⁰⁾ Главни одбор је на препоруку С. Ђишића именован новог повјереника.⁶¹⁾

Да би се омогућио нормалан рад друштву и ублажила оштрина сукоба, нови повјереници су као представници завађених група постигли 7. VII 1938. године споразум, према коме:

- 1. »Гајрет« треба да остане на оној идеолошкој линији коју му је још прије рата дао Осман Ђикић;
- 2. да обје групе имају једино у виду интерес »Гајрета« и да сходно томе избјегавају све личне и начелне борбе;
- да моментална ситуација ипак не даје гаранцију да те борбе на скупштини, уколико до ње дође, не би поново избиле;
- да ова двојица као представници двију струја представљају једино компромисно рјешење, које може да очува цјелокупно »Гајретово« чланство на окупу;
- да је у рјешавању спора и његовом коначном ликвидирању потребно доста времена и напора као и јачи контакт међу »Гајретовим« чланством.⁶²⁾

Постигавши начелан договор који је колико-толико омогућавао услове за нормалан друштвени рад, приступило се организовању скупштине на којој је требало изабрати нови мјесни одбор. На ванредној скупштини која је одржана 28. VIII 1938. на дневном реду је била само једна тачка – избор мјесног одбора. Сама скупштина протекла је у духу склопљеног споразума, без инцидената и једногласно је усвојена листа коју је предложио др Сафет Мујић, а која је по саставу предложених чланова за мјесни одбор представљала компромисно рјешење и задовољавала интересе обију група. На листи су били предложени: Мујо Пашић, Авдија Главовић, Салих – ага Поповац, Хакија Ђишић, Алија Драча, Џафер Хебиб, Салих Агић, Ахмед Ново, Мустафа Топузовић, Мухамед Омерагић, инг. Ибрахим Шехић, Хуснија Ђелебић, Мустафа Алајбеговић, Дервиш Казазић, Исмет Терзимехић. А замјеници су: Х. Мркоњић, Ибрахим Карабег, Омер Јонић, Али еф. Мујић, Осман Кукрица. Састав Надзорног одбора био је следећи: инг. Салих Ђикић, Сулејман Фехимовић, Омер Хациосмановић.⁶³⁾

На првој одборској сједници 31. VIII 1938. године одбор се конституисао у саставу: предсједник Мујо Пашић, потпредсједник Салих-ага Поповац, секретар Исмет Терзимехић, благајник Мухамед Омерагић и предсједник надзорног одбора инг. Салих Ђикић.⁶⁴⁾

Као што се из претходне анализе може утврдити, провођење партијске директиве о остваривању утицаја у разним културним, националним и спортским друштвима и организацијама, у Мостару је извршено успјешно, али што је и разумљиво наилазило је на жилав отпор оног мањег дијела чланства, које је безрезервно подржавало ставове врхова »Гајретовог« руководства, које је, како је познато, чврсто стајало на линији режимских интереса. Значајно је да је у једном културно-просвјетном друштву, као што је »Гајрет«, који је сматран лојалном режимском организацијом и као такав

60) АБХ, ФГК-22, бр. 467/38. За другог повјереника је поново постављен проф. Ф. Слипичевић.

61) ИАС, Записник пленарне сједнице Главног одбора Гајрета одржане 13. маја 1938. године.

62) АБХ, ФГК-22, бр. 267/38.

63) АБХ, ФГК-22, бр. 2721/38.

64) Исто.

помаган од стране државних органа, продор прогресивних снага предвођењих комунистима показао да широко »Гајретово« чланство не подржава политику и програм коју води његово руководство. С друге стране, коријени незадовољства »Гајретовог« чланства лежали су и у начину руковођења које је све више попримало централистички карактер и водило гушењу демократских форми управљања у нижим друштвеним јединицама. Све је чешћа пракса била да важније одлуке доноси Главни одбор »Гајрета« у Сарајеву без обзира на жеље, захтјеве и расположење нижих јединица. Стога су и захтјеви с којим су комунисти наступили, а који су били усмјерени управо против такве политике руковођења добили подршку ширег »Гајретовог« чланства.

Чињеница је, међутим, да је у овој борби супротних идеолошких схватања и концепција, извјестан мањи број личности био руковођен личним мотивима који су били усмјерени на задовољавање болесних амбиција о стицању престижа. Не може се занемарити чињеница да је питање задовољања кључних позиција у управљању једног утицајног мјесног одбора, као што је био мостарски није било без значаја за стицање и друштвеног и личног угледа и престижа у једној средини. То дјеломично објашњава све закулисне махинације и упорност која је испољена током ових сукоба у настојању да се одржи и даље обезбиједи тај утицај. С друге стране, мотиви једног дијела чланства да се супротстави продору утицаја комуниста на рад мјесног одбора потицали су од страха да ће самим тим и друштво бити изложено удару државних органа и бити онемогућено у обављању својих културно-просвјетних дјелатности на плану помагања школовања и образовања омладине. У томе их је, како је већ наглашено, свесрдно помагао Главни одбор »Гајрета« у Сарајеву, који се вјешто користио тим расположењем, како би спријечио и онемогућио развој ситуације која би била у супротности са његовом политиком која се годинама градила на лојалности и оданости државним и режимским интересима. Догађаји у Мостару, напротив, показали су да је таква оријентација Гајретовог руководства била ограничена на ужи круг његових врхова и без дубље подршке његовог широког чланства.

Кроз борбу за утицај у »Гајрету« комунисти су успјели да програмом који су заступали освоје повјерење и обезбиједу подршку »Гајретовог« чланства, а самим тим допринесу даљем јачању друштвено-политичког угледа и утицају Комунистичке партије у ширим слојевима народа.

ZUSAMMENFASSUNG

DER EINFLUSS DER KOMMUNISTEN AUF DAS WIRKEN DES »GAJRET« IN MOSTAR VOR BEGINN DES 2. WELTKRIEGES

Im Rahmen der Beschlüsse der 4. Landeskonferenz der Kommunistischen Partei Jugoslawiens über die Verwirklichung und Erweiterung des Einflusses der Partei auf kultur-erzieherische, Sport – und Arbeitervereine und Organisationen wickelte sich auch der Kampf um die Übernahme und zur Festigung der Positionen der Kommunisten und der fortschrittlichen Intelligenz in der kulturellen Gesellschaft »Gajret«, bzw. in ihrem Ortsausschuss in Mostar ab. Die Einnahme von Positionen und der

sichtbare Einfluss, den die fortschrittlichen Kräfte bei Arbeit und Wirken des Ortsausschusses verwirklichten, war umso bedeutungsvoller da die Gesellschaft »Gajret« als eine regimeloyale und nationale Organisation galt. Die erste Basis der fortschrittlichen Intelligenz und der Jugend der Mittelschulen war die »Gajret« Lesehalle, die die fortschrittlichen Kräfte schon 1936 übernahmen. Von der Lesehalle aus dehnten sie ihren Einfluss auf den Ortsausschuss des »Gajret« aus, dessen Verwaltungsausschuss u.a. durch drei Kommunisten ergänzt wurde.

Das Bestreben der loyalen und alten »Gajret« – Mitarbeiter, eine solche Entwicklung der Situation zu verhindern, führte zu scharfen Zusammenstößen zwischen »Jungen« und »Alten« und dramatischen Verwicklungen auf ordentlichen Versammlungen, was auch eine Intervention des Hauptausschusses in Sarajevo zur Folge hatte.

Die Gewinnung von Einfluss der von den Kommunisten geführten fortschrittlichen Kräfte auf die Arbeit und das Wirken des Ortsausschusses zeigte, dass der überwiegende Teil der »Gajret« Mitglieder die Politik und Orientierung der höchsten Organe der Gesellschaft und ihrer engsten Führung nicht völlig unterstützte. Die Wurzeln für die Unzufriedenheit der »Gajret« Mitglieder lagen in der Art und Weise des Führens der Gesellschaft, das immer mehr zentralistischen Charakter gewann, wobei es demokratische Verwaltungsformen erstickte. Durch den Kampf um Einflussgewinnung im »Gajret« gelang es den Kommunisten und anderen progressiven Kräften, mit dem von ihnen vertretenen Programm, das Vertrauen und die Unterstützung der »Gajret« Mitglieder zu gewinnen und zu weiterer Stärkung des gesellschaftlich – politischen Ansehens und Einflusses der Kommunistischen Partei in breiteren Volksschichten beizutragen.

ВЕЗЕ И САРАДЊА КОМУНИСТА СПЛИТА И ЛИВАЊСКОГ ПОДРУЧЈА ПРИЈЕ И ЗА ВРИЈЕМЕ НОБ-е*

Познато је да су током народноослободилачког рата и револуције постојале чврсте везе и сарадња комуниста Сплита и Далмације с комунистима Ливна и ливањског ратног подручја. Војна и политичка руководства НОП-а ливањског подручја дјеловала су у оквиру далматинских војнополитичких руководства – Покрајинског комитета КП Хрватске за Далмацију и Штаба средњодалматинских НОП одреда односно Штаба четврте оперативне зоне Хрватске за Далмацију, односно Осмог корпуса НОВЈ. Истина, било је повремених одступања током народноослободилачког рата, када су снаге НОП-а ливањског подручја дјеловале у саставу крајишких, личких и других дивизија, али, континуитет војне и политичке везаности далматинских руководства с руководством ливањског подручја остао је готово до краја рата – до коначног ослобођења Ливна и ливањског краја, 10. октобра 1944. године, када су у борбама за ослобођење заједно учествовали борци Ливањско-дувањског НОП одреда и бригаде Девете дивизије Осмог корпуса НОВЈ, међу којима се налазила и Четврта далматинска (сплитска) НОУ бригада. Нешто раније, средином маја 1944. године, одлуком ЦК КПЈ политичка руководства ливањског подручја припојена су одговарајућим руководством Босне и Херцеговине – Обласном комитету КПЈ за Босанску крајину, Обласном НОО за Босанску крајину и слично.

Исто тако је познато да је ливањска партијска организација и прије рата била повезана с партијском организацијом Сплита, односно с Мјесним комитетом КПЈ Сплит, и то врло рано, већ 1929/1930. године, а од 1935. године и даље она је везана за Покрајински комитет КПЈ, односно КП Хрватске за Далмацију.

Међутим, везе и сарадња комуниста Сплита и Ливна, на основу најновијих истраживања,¹⁾ датирају од првих почетака организованог дјеловања

* Под сличним насловом аутор је краћу верзију рада саопштио на научном скупу »Сплит у НОБ-у«, који је у част 60-те годишњице КПЈ – СКЈ, СКОЈ-а и уједињених радничких синдиката Југославије одржан у Сплиту 7 – 9. маја 1979. године.

1) Ријеч је о истраживањима архивске грађе и других података за монографску обраду револуционарних збивања у Ливну и околини 1919 – 1945, на основу чега је написана и објављена монографија *Ливањски крај у револуционарном радничком покрету и народноослободилачкој борби*.

комунистичког покрета у Југославији. Наиме, 1919. и 1920. године у Ливну је постојала група комуниста, која је, на линији програма Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), односно КПЈ и Јединствених радничких синдиката Југославије, дјеловала у оквиру Првог радничког друштва у Ливну, у чијем су се дјелокругу рада одвијале и синдикална и партијска активност. Управни одбор тога друштва који је бројао пет-седам чланова, сачињавали су искључиво комунисти. Због слабих веза и готово без икаквог ослонаца на неко више партијско и синдикално руководство које би им пружало свакодневну помоћ, њима није успјело да до средине 1921. године оснују мјесну организацију КПЈ у Ливну, нити да оснују Међуструковни синдикални одбор ЈРСЈ Ливно. Умјесто тога, они су своју политичко-партијску дјелатност испољавали у раду Првог радничког друштва и вршили политички утицај на раднике посредством неколико струковних синдикалних подружница – кожарских, металских, текстилних и грађевинско-комуналних радника. Препуштени углавном сами себи, комунисти и синдикално организовани радници радили су оно што су знали и умјели, на основу сазнања добијених из партијске и синдикалне штампе коју су нередовно примали из Сплита, нешто мање из Сарајева или Мостара. За њихову политичку дјелатност може се рећи да је, ипак, почивала на основама револуционарне оријентације КПЈ и њеног највишег органа Централног партијског вијећа Југославије, као и Јединствених радничких синдиката Југославије чију је активност усмјеравало Централно радничко синдикално вијеће Југославије – ЦРСВЈ.

Прво радничко друштво у Ливну, чији су оснивачи Изидор Каић и група напредних радника – комуниста, одржавало је везе са лијевим крилом партијског руководства у Сарајеву и Мостару, али те везе нису биле чврсте и редовне. Тек је понека директива стизала из Сарајева или сугестија из Мостара, док је у пракси Друштво имало највише користи од успостављене везе са Сплитом, одакле је долазио понеки функционер и редовније стизао партијски и синдикални материјал – штампа, брошуре, прогласи, леци и слично.

На основу прикупљених података за монографску обраду револуционарних збивања у ливанском крају између два рата и у народноослободилачкој борби, који су још увијек непотпуни, нису могла бити установљена имена људи из Сплита и свих људи из Ливна који су одржавали везе, носили партијски и синдикални материјал и друго. Исто тако, за Изидора Каића, иначе бившег питомца поморске школе у Боки Которској, који је за вријеме првог свјетског рата учествовао као борац на страни сила Антанте, а после рата био официр на једном броду аргентинске трговачке морнарице и и који је тим бродом дошао најприје у Сплит, а одатле – под изговором да иде на »краћи одмор« у родни крај отишао у Ливно и ту остао, није се могло установити да ли га је неко у Сплиту на то наговорио или је у Ливно дошао самоиницијативно. Било како било непобитна је чињеница да је Изидор Каић оснивач револуционарног покрета у Ливну и да је био и остао комуниста све до своје смрти, августа 1925. године, када је умро у једној клиници у Њујорку.

Остаје такође отворено питање с киме је у Сплиту одржавао везе у периоду од »Обзнане« и »Закона о заштити државе« до свог одласка из Ливна и земље, иако се поуздано зна да је крајем 1923. и почетком 1924. године боравио у Сплиту и одатле бродом отпутовао у Сједињене Државе Америке.

Из прикупљених сјећања савременика и родбине Изидора Каића види се да је до средине 1921. године одржавао везе са Иваном Крндељем, а после тога са комунистима Травника и Зенице, као и комунистима Ливна, који су у илегалним условима живјели и радили у Ливну и ливањским селима.

За постојање и активност ливањских комуниста озбиљније се чуло у периоду 1927 – 1929. године, али не директно, већ касније када су од прољећа 1929. године услиједила хапшења комуниста широм Југославије. Тада су били ухапшени и сви ливањски комунисти. Већи број је био осуђен на временске казне, док су неки били ослобођени оптужбе. Ови посљедњи су наставили активност већ током 1929. године, захваљујући Акифу Шеремету професору – комунисти, који је у Ливно био интерниран, али се стицајем околности није хтио придржавати обавеза интернације, па је, живећи илегално у граду и околним селима, морао да се скрива од полиције. Знао је отићи из Ливна и опет се илегално вратити, тако да је током 1929. и 1930. године у неколико наврата боравио у Ливну и околним селима. Једно вријеме био је и секретар партијске организације у Ливну, а када је отишао из Ливна – најприје у Сплит, па у Загреб и одатле у иностранство, дужност секретара предао је Перици Џалто.²⁾

У раду партијске организације у Ливну (1929 – 1930) уочљива је једна позитивна новина, оријентација на стварање упоришта Партије на селу. Наиме, иако је таква оријентација била условљена објективним околностима, јер у Ливну није било значајније индустрије ни бројног радништва, па према томе ни бројне радничке класе, велика је заслуга комуниста који су то стање сагледали и осјетили да је дошло вријеме да се поред града политички рад Партије пренесе и на село. Та је оријентација представљала преломни моменат за будући развој напредне мисли у цијелом каснијем ливањском подручју. Стварањем првих упоришта у селима Забришће, Добро, Видоши, Дринова Међа, Застигње и још неким, наговјештена је нова ера ширег дјеловања комуниста међу радницима, сељацима и интелигенцијом, чији се ехо полагао, али сигурно ширио у разним правцима. Из сеоских средина убрзо су почели пристизати симпатизери, кандидати и чланови Партије. Они су и сами представљали значајна језгра која су у својој сеоској средини и из ње почели ширити напредну револуционарну мисао на људе ближих и удаљенијих села.³⁾

Проширено поље рада омогућавало је обухватање и оних Ливњака – радника који су долазили својим кућама на одмор из других крајева земље и из иностранства, гдје су радећи приступали радничком и комунистичком покрету. Отпочело је и на селу читање социјалне и политичке литературе, која је иначе била забрањена а у то вријеме долазила редовним каналом преко шофера и кондуктера из Сплита. Нешто касније, 1933. године, организовано дјелује и »Црвена помоћ« која се састојала у прикупљању хране, обуће, одјеће и новца за комунисте и друге напредне људе који су се нала-

2) У полицијском картону Акифа Шеремета регистрован је његов боравак у Ливно током 1929. и 1930. године (Архив Института за историју радничког покрета Хрватске, Загреб, ПК-Ш/100).

3) Лука Џалто и Винко Конта, *Рад партијске организације у Ливно 1933 – 1941*, Зборник сјећања активиста југословенског радничког покрета – Четрдесет година, књ. 3, Београд 1961; Матко Галић, *Сјећање на револуционарни покрет у Ливно почетком тридесетих година* (Документација СУБ НОР-а Ливно).

зили у затворима и то, не само за комунисте ливњаке, већ и комунисте из других мјеста и крајева.⁴⁾

У првим годинама по успостављању режима шестојануарске диктатуре везе са Сплитом још нису биле чврсто успостављене. Сводиле су се углавном на одржавање повремених контаката појединих ливањских комуниста с истакнутим комунистима Сплита. Те контакте одржавају и поједини напредни радници – шофери, кондуктери и други, који нису били комунисти. Упоредо с одржавањем веза са Сплитом било је покушаја да се успостави веза и с Бањом Луком за што је иницијативу дао Хасан Бркић, који је у Бањој Луци, завршио више разреде гимназије, а те 1933. године – када је био покушај да се успостави веза, већ био студент Београдског универзитета и члан КПЈ. Међутим, тај покушај није уродио плодом, а пошто до тада никаквих веза није било са Сарајевом и Мостаром, чешћи иако нередовни и чврсти контакти с комунистима Сплита, били су од пресудног значаја за повезивање ливањске партијске организације с Мјесним комитетом КПЈ Сплит, односно с партијским руководством за Далмацију.

Од 1933. године МК КПЈ Сплит врши организационе и друге припреме да се ојача рад, прошири утицај и успостави чврста веза с ливањском партијском организацијом. Ти напори су појачани непосредно послје одржавања Четврте земаљске конференције КПЈ, у јесен 1934. године, када су у КПЈ многа питања из домена политичког програма и организованости Партије била постављена на здравије основе. У таквим условима и новоформирани Покрајински комитет КПЈ за Далмацију настоји са своје стране да активније посматра и усмјерава рад ливањске партијске организације. То је било разумљиво и због тога што се цијели ливањски крај – Ливно, Дувно, Гламоч – налазио у Приморској бановини, чије је сједиште било у Сплиту, па је тај територијални принцип дошао до изражаја и прије познатог писма ЦК КПЈ у фебруару 1935. године, чије су се одредбе односиле на организациона питања и рад једног броја партијских руководства у Босни и Херцеговини.⁵⁾ Због тога је из Сплита послан у Ливно Војин Зиројевић да реорганизује партијску организацију и да је чврсто повеже с руководством КПЈ у Сплиту.

Ливањски комунисти су успоставили чвршћу везу са Сплитом 1933. године и одмах су послје тога одржали шири састанак и донијели неке врсте резолуцију, у којој је како се види из извјештаја инструктора ЦК КПЈ, поред осталог, стајало:

»Драги другови, ми вас поздрављамо и јављамо нашој КП и њеном ЦК, да се ми овдје боримо и радимо против отимачине, газда и буржоазије. Ми ћемо се увијек и до смрти борити за наша права и слободу, а ви наше вође да нас водите и помогнете у нашој борби. Ми порез на плаћамо, жандаре и србијанску силу ћемо сломити и истјерати, јер код нас мора бити као у Русији... Цијели народ је на нашој страни, ... Ми на селу агитирамо и стварамо наше организације да отјерају жандаре и пореске егзекуторе...

4) Исто.

5) На основу одредби тога писма партијска организација Ливна, као и све партијске организације у западној Херцеговини требало је да потпадне под надлежност Покрајинског-обласног комитета КПЈ за Далмацију. Шире о томе видјети: Миле Коњевић, *Писмо ЦК КПЈ покрајинским комитетима за Хрватску и Далмацију од 5. вељаче 1935. године*, Зборник Хисторијског института Славоније, бр. 10/1973, Славонски Брод 1973, 301 и с.

Ми вас, наше вође, поздрављамо свију, а највише нашег Акифа Шеремета, професора, који се и са нама скупа борио. Пошаљите нам паметних књига и новина, јербо ми ништа нејмамо овдјек...«⁶⁾

У том документу се даље говори да је инструктор ЦК КПЈ боравио у Сплиту кад је успостављена веза са Ливном и да је и послеје састанка партијске организације у Ливну, на којем је донијета та резолуција, у Сплит дошао један члан ливањске партијске организације (био је то њен секретар Перица Цалто)⁷⁾, који је водио разговор са инструктором ЦК и, када га је овај упитао ко је формирао организацију у Ливну, Цалто је одговорио: »Организација је основана 1929/1930. године када је Акиф Шеремет био интерниран у Ливно. Морао се скривати на селу, јер му је полиција била за петама. Он је радо виђен у Ливну, а много су га вољели и сељаци, који су га крили и хранили, а он је њих агитирао за комунизам...«У њему даље стоји и ово: »Из тог краја је и Маријан Барун, кога су убили у Сарајеву као секретара Покрајинског комитета КПЈ за БиХ, 1929. године...«⁸⁾

Из извјештаја инструктора ЦК КПЈ види се такође да комунисти у Ливну стварају одборе по селима, у њих увлаче и жене, а све у циљу снажније и одлучније борбе против владајућег режима, као и да нарочито »воде борбу против попова«.⁹⁾

Успостављена веза са Сплитом још се није могла усталити и постати редовном, јер није било погодне личности која би ту везу одржавала. Требало је сачекати извјесно вријеме – годину-двије, да се изврше све потребне припреме и пронађе најпогоднија личност, а та је била Војин Зиројевић, који је за стално дошао у Ливно на партијски рад почетком 1935. године.

Војиновим доласком за секретара партијске организације у Ливну, који је, иначе, родом Ливњак и добар познавалац људи, прилика и обичаја, и који је већ био искусан партијски радник-револуционар, прекален на робији у Сремској Митровици, услиједила је реорганизација цјелокупне дјелатности комуниста ливањске партијске организације. Сви чланови КПЈ су добили конкретна задужења – у синдикату, омладини, на селу, у раду са женама, културно-просвјетним друштвима итд. Уведено је чешће састајање и реферисање о извршењу појединих политичких и других задатака. Све је то ускоро довело до омасовљења партијске организације, до чега је дошло и због јачања демократских снага уопште у земљи, а посебно у Сплиту и сусједној Далмацији, гдје се дјелатност КПЈ готово никада није прекидала.

Малобројно радништво у граду сматрало је да је већ укључено у синдикалне савезе, али како нису постојале њихове струковне синдикалне организације партијска организација у Ливну је закључила да се прије оснивању синдикалних подружница и њиховом укључивању у УРССЈ. За разлику од неких других мјеста и крајева, у Ливну је УРСС-ов синдикат основала КПЈ и у њему отпочетка имала значајан политички утицај. Наиме, путем

6) Архив ЦК СКЈ, Коминтерна 1, 1933/38 – Извјештај инструктора ЦК упућен Централном комитету КПЈ (Беч), а односи се на рад и стање партијског живота у Сплиту.

7) Исто; упореди изјаве Луке Цалте и Винка Конте, забиљежио аутор 1976. (Документација СУБНОР-а Ливно).

8) Као напомена 6. – У документу – извјештају за Маријана Баруна се погрешно наводи да је убијен као секретар ПК КПЈ за БиХ, он је био секретар МК КПЈ Сарајево и члан ПК КПЈ за БиХ.

9) као напомене 6 и 7.

организовања штрајкова – било их је четири у времену од 1935. до краја 1940. године, Партија је готово сасвим потиснула утицај националних и других прорезимских синдикалних савеза на раднике у Ливну, а посебно Хрватски раднички савез – ХРС, који је једно вријеме и овдје био најјачи.

О синдикалном покрету у Ливну, о коме је шире писано на другом мјесту¹⁰⁾, потребно је подвући да је већ крајем 1935. године био основан и Међуструковни синдикални одбор УРСС-а Ливно, који је имао четири синдикалне струковне подружнице – кројачких, грађевинских и кожарских радника, као и једну мјешовиту синдикалну подружницу.¹¹⁾

У раздобљу 1935 – 1941. године постигнути су видни резултати на многим пољима политичког дјеловања КПЈ у Ливну и околини. То се, прије свега, читавало у реализацији одлука Сплитског пленума, када је Партија довела широку политичку акцију стварања Фронта слободе и касније Народног фронта, чији су основни циљеви били садржани у стварању широког фронта свих антифашистичких и демократских снага, тј. радника, сељака и напредне интелигенције у борби за слободу и праведније националне, социјалне, економске и друге односе у цијелој земљи. У том оквиру није изостао ни интернационални дух КПЈ, па тако ни ливањске партијске организације, која је имала видне резултате у организованом слању добровољаца и сакупљању материјалне и друге помоћи за младу Шпанску Републику, на коју се 1936. године окомила домаћа шпанска реакција и међународни фашизам.¹²⁾ У цијелој тој активности везе и сарадња комуниста Сплита и Ливна биле су највидније у цијелом међуратном периоду.

Познато је да је из данашње ливањске општине преко 30 добровољаца учествовало у шпанском грађанском рату на страни Владе Народног фронта. Њихов би број, свакако, био много већи да су успјеле све акције отпремања добровољаца. Умјесто у Шпанију, многи ливањски и сплитски комунисти завршили су у затворима у Сплиту и Ливну. Тако су, на основу провале и издаје Адолфа Мука, који је у марту 1937. године предао поли-

10) Рафаел Брчић и Миле Боговац, *Ливањски крај у револуционарном радничком покрету и народноослободилачкој борби*, Сарајево 1978, I дио, 20 – 63.

11) Исто.

12) Послије Сплитског пленума, на којем је учествовао и Војин Зиројевић (према изјавама Вицка Крстуловића, Луке Цалте и Винка Конте – Документација СУБ НОР-а Ливно) и даље, ливањска партијска организација постепено постаје присутна и запажена у многим акцијама радничке класе, сељаштва и нарочито омладине. У том оквиру, посебно упорну борбу комунисти воде на пољу културно-просвјетног и забавног живота, организују излете, предавања и слично, а све у циљу да раднике, сељаке и ђачку и студентску омладину извуку из постојећих грађанских културно-просвјетних друштава »Динара« (хрватско), »Сундечић« (српско) и »Мерхамет« (муслиманско), односно да и у тим друштвима остваре свој политички утицај. Поред тога, политичка активност комуниста била је усмјерена и на ногометни клуб »Троглав«, који је убрзо почео одржавати везе с другим радничким спортским друштвима и клубовима (РСД »Сплит« и РСД »Вележ«). (Шире о томе у сјећањима и изјавама Алије Латифића, Франје Видачка, Луке Цалте, Винка Конте, Тони Миоча, Мује Диздара, Нике Михаљевића, Жељка Крешића и др. – Документација СУБ НОР-а Ливно, а о »Троглаву« видјети: Светозар Љубоја, *Педесет година »Троглава« – 1921 – 1971*, Ливно 1971).

Шире о Ливњацима шпанским борцима и активностима ливањских комуниста на прикупљању помоћи за Шпанску Републику и југословенске шпанске добровољце, видјети: Р. Брчић и М. Боговац, *Ливањски крај у револуционарном радничком покрету и народноослободилачкој борби*, I дио – поглавље: Ливњаци – борци Републике Шпаније, стр. 45 – 52.

цији списак, сви који су бродом намјеравали поћи у Шпанију доспјели у затвор; међу њима је највећи број био Сплићана и седам Ливњака.¹²⁾

Крајем 1940. године на територији ливањског среза било је 37 комуниста и око 20 чланова СКОЈ-а. Активност комуниста усмјеравао је мјесни комитет који је истовремено вршио и функцију оружаног комитета. Тада су постојале четири партијске ћелије – двије у граду, од којих је једна обухватала и дјелатност комуниста из села дуж цесте према Гламочу и Босанском Грахову, и двије сеоске – једна за села Забришће, В. и М. Губер и Била, а друга за села Добро, Видоши, Дринова Међа, Стурба и нека друга. Активност скојеваца и више група напредне омладине у граду и селима усмјеравао је Мјесни комитет СКОЈ-а. Оба ова руководства била су чврсто повезана, а њихови програмски задаци добро усклађени. То је било нарочито значајно управо у то вријеме када је КПЈ остала без једног веома значајног легалног пункта преко кога се успјешно политички дјеловало на радничку класу. Ријеч је о забрани УРСС-а 30. децембра 1940. године, која се у Ливну готово није ни осјетила. Наиме, партијска организација је свој политички утицај вршила на масе појачаним ослоном на организацију СКОЈ-а, а преко ње на омладину, посебно радничку. Резултат таквог рада огледао се у томе да је у сљедећих неколико мјесеци СКОЈ у Ливну значајно ојачао и проширио своју дјелатност и на многа села.

Од 37 чланова КПЈ радника је било 21, земљорадника 10 и 6 интелектуалаца, односно Хрвата 27, Срба 3 и 7 Муслимана.¹³⁾ С обзиром на објективне услове – у Ливну није било значајнијих индустријских и других предузећа која би упошљавала већи број радника, импонује велики број радника чланова КПЈ. Томе је сигурно допринијела чињеница што је секретар организације, односно МК КПЈ Ливно, Војин Зиројевић, и сам био радник, књиговезац. На то је, дакако, утицала и повезаност ливањске партијске организације са Сплитом, односно са далматинском партијском организацијом коју су претежно сачињавали радници. Сплитски, односно далматински примјер, слиједили су ливањски комунисти као прворазредан узор, па је у годинама непосредно пред рат КПЈ у Ливну остварила потпун утицај на релативно малобројну радничку класу и из тих редова најприје су регрутовани нови чланови Партије у Ливну и околним селима. Ово је значајно подвући и због тога што се забрана дјеловања УРСС-а и његових синдикалних подружница није ни осјетила код радничке класе Ливна, јер је велики број комуниста – радника омогућавао и даље вршење утицаја Партије на остале раднике.

Да је партијска организација била активнија и енергичнија у погледу још снажнијег продора Партије на село, за шта су постојали добри услови у многим селима, нарочито у оним из којих је било шпанских бораца и напредних радника који су радили ван Ливна, снага и политичка моћ ливањске партијске организације била би већа, а њен утицај шири и јачи. Сходно томе и догађаји који су у прољеће 1941. године услиједили – априлски рат, капитулација краљевске југословенске војске и завођење окупационог нацистичко-фашистичког система и у његовом оквиру успостављање квис-

12) О издаји Адолфа Мука видјети »Комунист« бр. 3, Београд 1947. г.

13) Лука Цалто и Винко Конта, цит. ч.; Мујо Диздар, *Дјелатност ливањске партијске организације на припремању и покретању устанка*, »1941. у историји народа Босне и Херцеговине« – материјали научног скупа у Дрвару 7–9. октобра 1971, Сарајево 1973, 252–257; Рафаел Брчић, *Припреме и покретање устанка у ливањском крају и везе с устаницима Далмације и Дрвара*, »1941. у историји...«, оп. цит., 593–607.

линшког режима усташке НДХ, – сигурно би се спремније дочекали и, било би много мање усташких злочина над невиним српским становништвом у љето 1941. године.

* * *

У вртлогу бремените унутрашњо-политичке ситуације у земљи и брзих промјена на политичкој карти Европе, у условима другог свјетског рата, када су многе државе једна за другом биле прегажене или су се, најчешће, политичко-економском принудом нашле у табору осовине Берлин – Рим, Комунистичка партија Југославије је свакодневно указивала на опасност која народима Југославије пријети од фашистичке најезде. Њена свеукупна активност, коју од 1937. године организује и политички усмјерава ново руководство на челу с Јосипом Брозом, који је 1939. године успио формирати и нови Централни комитет у земљи, била је у условима другог свјетског рата тако интензивна да су у многим политичким, социјално-економским и другим акцијама учествовали радничка класа и најшире народне масе окупљене на платформи борбе против фашизма, рата и реакције, а за демократске слободе, националну и социјално-економску равноправност. Постигнути су огромни резултати, не само у политичкој мобилизацији радника, сељака, омладине и напредне интелигенције већ и у организационо учвршћивању редова Партије, СКОЈ-а и других организованих снага које су дјеловале на линији КПЈ. Партија је била присутна свугдје и представљала је веома значајан политички фактор у свим областима живота и рада широм земље. Своје чланство, а нарочито младе раднике, ђачку и студентску омладину КПЈ и СКОЈ су стално политички уздизали и припремали за борбу против класног непријатеља – домаће и свјетске реакције.

Стратешко-политичка оријентација КПЈ, која се сводила на револуционарно мијењање друштвено-политичких и социјално-економских односа у земљи, постајала је својином најширег круга радних људи у земљи, тако да су све акције које је Партија организовала биле истовремено акције радничке класе, сељаштва, омладине и напредне интелигенције. То је све било потврђено на Петој земаљској конференцији КПЈ, одржаној од 19. до 23. октобра 1940. године у Дубрави код Загреба. Она је имала историјски значај не само по одлукама које је донијела и питањима о којима се расправљало, већ прије свега, због веома широке и свеобухватне политичке активности која је Конференцији претходила и која је још већим еланом настављена послје њеног одржавања.

У свему томе свој удио дали су и ливањски комунисти. Они су на вријеме били упознати с одлукама, закључцима и ставовима Пете земаљске конференције од свог партијског руководиоца Војина Зиројевића, који је, послје рашчишћавања проблема у руководству далматинске партијске организације, чему је лично знатно допринио Јосип Броз током 1939. године, на Покрајинској конференцији у љето 1940. године изабран у Пленум Покрајинског комитета КП Хрватске за Далмацију. Идеолошко-политичка активност и организационо јачање ливањске партијске и скојевске организације ишли су упоредо. То се видно одразило на повећању броја комуниста и скојеваца, кандидата и симпатизера Партије. Уочи напада фашистичких сила на Југославију у ливањском срезу већ је било око 50 комуниста, 30

скојеваца и преко 20 кандидата.^{13a)} Везе и сарадња с вишим партијским руководиоцима биле су редовне. Извјештаји о раду континуирано су достављани у Сплит, а из Сплита редовно су стизале директиве, долазио пропагандни материјал у Ливно, а одатле организовано је одлазио у многа друга мјеста. И сусрети су били чести – у Ливну и у Сплиту, као и у Сињу.

Тако је потрајало све до маја мјесеца 1941. године, до хапшења Војина Зиројевића, секретара МК КПЈ Ливно, када су везе између Ливна и Сплита више од два мјесеца биле прекинуте. Наиме, Зиројевић је као секретар МК-а и члан ПК-а везе са Сплитом лично одржавао, а како је његово хапшење услиједило изненада, он није успио да било коме из МК КПЈ Ливно те везе преда. Ухапсили су га Италијани и убрзо из Ливна пребацили у Сплит, а одатле на оточиш Ошљак у затвор »Лазарет«, гдје је остао све до половине августа 1941. године када је смишљеном акцијом далматинских комуниста – чланова МК КП Хрватске за Преко, Анте Банине и Маријана Жувића био ослобођен.^{13b)} Војиново хапшење представљало је велики ударац за ливањску партијску организацију, у којој је, иначе, најмање чланова било из редова српске националности. Та чињеница, уз неке друге факторе, утицала је на резултате политичке борбе комуниста и других напредних људи на спасавању српског становништва у граду и селима од усташког терора. Наиме, комунистима уопште, а посебно комунистима Хрватима и Муслиманима, обичан човјек – од усташа на смрт осуђени Србин, нерадо се повјеравао, а још мање им је вјеровао. Неповјерење је однијело многе животе Срба у ливањском котару и ширем подручју. Примјера је врло много, а илустрације ради споменућемо само два веома карактеристична.

На свакодневно упозоравање на опасност која пријети српским породицама од усташа и на сугестије да се склоне на сигурна мјеста, да напусте домове и оду у збјегове на планину – редовно је одговарано: »Ми смо мирни и лојални људи. Нама се неће и не може ништа догодити, јер поштујемо власт и њене органе. Ви сте комунисти, вама пријети опасност, ви бјегите, а нас оставите на миру...«¹⁴⁾ Други примјер је још карактеристичнији. Стари Марко Пажин, кога су његови синови Страхинија и Јово (први је био предратни члан КПЈ, а други скојевац) и њихови другови комунисти и скојевци наговарали да бјежи и одвраћали од намене да се одазове на позив усташа, јер ће изгубити главу као и неки други Срби прије њега, Марко није послушао, него је отишао и никада се није вратио.¹⁵⁾

Изложени и сами честим хапшењима, саслушањима и затварањима и налазећи се под сталном контролом усташке власти и њене полиције и оружних снага, ливањски комунисти и скојевци су, ипак, у тим судбоносним

13a) Исто; упореди изјаве Винка Конте, Луке Џалте, Мује Диздара, Тони Миоча, Жељка Крешића, Нике Михаљевића и др. – забиљежене приликом прикупљања података за монографију (Документација СУБ НОР-а Ливно).

13b) Изјаве Анте Банине и Маријана Жувића, забиљежио аутор 1973. године у Сплиту, приликом одржавања научног скупа »Далмација 1943. године«.

14) Мујо Диздар, цит. ч.; упореди сјећања Винка Конте, Луке Џалте, Мује Диздара, Јозе Барића, Тони Миоча и др., забиљежио аутор у Ливну 1975. године (Документација СУБ НОР-а Ливно).

15) Исто.

данима урадили много. Могли су и више да организација није остала одјечена од свог непосредног вишег партијског руководства.

Када су отпочели масовнији злочини усташа, а то је услиједило убрзо послје напада Хитлерове Њемачке на Совјетски Савез, новоизабрани МК КПЈ Ливно који је тада био проширен са још неколико чланова, настојао је на све могуће начине да се, упркос постављеним контролним станицама на свим прилазима граду, обавијести о намјерама усташа и прима редовне извјештаје о ситуацији на терену.

Изузев двије групе убијених Срба у шуми између Купрешких врата и Доњег Вакуфа, и убијених и побацаних Срба у јаму испод села Пролога, уз саму цесту која од Подраге води према Ливну, комунисти су неуморним политичким радом и директним ангажовањем успјели многе породице извући из града и околних села и отпремити на планину Цинцар и друга сигурна мјеста. О њима су свакодневно водили бригу у погледу исхране, лијекова и свега другог најнужнијег за боравак на планини. С ливањским избјеглицама налазиле су се и веће групе српског становништва из гламочног а нешто касније и из купрешког среза; о свима су бригу водили ливањски комунисти и други напредни људи и штитили их од усташа и њихових «летећих» патрола. Из збјегова су ливањски комунисти успоставили везе с више сусједних територија, гдје су објашњавали неопходност склањања у шуму, нарочито избјеглицама из оних подручја до којих није био допро глас о подизању општеномлачког ослободилачког оружаног устанка.

Као што је познато, устанак у цијелом ливањском срезу није избио истовремено нити су припреме текле једнообразно. Најприје је избио у Ливањском доњем пољу, а нешто касније у граду и околним селима. И док је у Доњем пољу имао карактер оружаног устанка, у Ливну и околним селима развијао се као својеврстан народноослободилачки покрет у условима окупације и као НОП на слободним просторима гдје су први ливањски партизани политички дјеловали међу избјеглим народом једног ширег територија, будућег ливањског подручја.

Иначе, оружани народноослободилачки устанак у ливањском срезу почео је 28. јула 1941. године, дан касније него у Дрвару. Била је то прва оружана акција устаничких снага Доњег поља против усташке групације од око 120 одабраних усташа доведених из разних крајева, које су предводили Драган Урумовић, усташки повјереник за ливањски котар¹⁶⁾, усташки сатник Петричевић и познати усташа Владо Каић «Самсарић». Кренули су из Ливна у правцу Челебића и одатле преко Пустопоља и испод Сајковића даље према Босанском Грахову. Кад су стигли до школе и цркве у Црном Лугу, дочекале су их устаничке чете Грковаца и Пеуља, које су у току ноћи 27/28. јула запосјеле положаје јер су очекивале напад усташа од Ливна. Дошло је до жестоке борбе која је трајала око четири часа. У крвави окршај убрзо су убачене и устаничке чете Нуглашице и Бастаса тако да се усташка колона, већ озбиљно начета, морала повући у правцу Челебића. Поблачење се убрзо претворило у безглаво бјежање цестом и преко Ждраловца и Пустопоља. У тој првој оружаној борби устаничких снага Ливањског доњег поља усташе су претрпјеле велике губитке – десет мртвих и више рањених; изгубили су десет пушака, један камион и један мањи аутобус, те

16) Урумовић је наименован за усташког повјереника у ливањском котару 17. априла 1941. године, на основу Павлићеве одлуке о наименовању првих усташких повјереника у Босни и Херцеговини и Хрватској. («Хрватских народ», Загреб, 18. 4. 1941. године).

већу количину бомби и пушчане и митраљеске муниције. Устаници нису имали губитака, изузев једног младог партизана кога су усташе у безглавом повлачењу ухватиле и сутрадан бачиле у јаму изнад Челебића. Међутим, он се као и још неколицина бачених у јаму успио извући из јаме и прикључити устаничким јединицама.

Усташе би сигурно претрпјеле много веће губитке да су устаничке јединице предузеле енергичније гоњење већ пораженог непријатеља и да су у борбу ступили и борци из села бивше општине Челебић. На жалост, сва села Доњег поља тога дана још нису била обавијештена о почетку устанка, јер курири упућени да обавијесте људе нису стигли извршити постављени задатак.

О исходу ове прве оружане борбе устаничких снага Доњег поља стидљиво се говори и у извјештају Заповједништва 3. оружане пуковније у Бањој Луци упућен Заповједништву 4. оружане пуковније у Сарајево, у коме се, између осталог, наводи:

»28. српња оружане постаја Грковци улијед јачег нападаја побуњеника била је по оружницима и усташама напуштена и под борбом исти су се повукли према Челебићу и Ливну.«¹⁷⁾

Раније су неки историчари писали да је устанак у Ливањском доњем пољу избио спонтано, као отпор српског становништва против усташких злочина,¹⁸⁾ Стварна ситуација била је другачија. Устанак је овдје почео организовано, послје припрема које је КПЈ извршила. Наиме, Штаб герилских одреда за срез Босанско Грахово имао је у својој надлежности општине Црни Луг и Челебић – раније обје у саставу ливањског среза, а у то вријеме само општина Челебић. Штаб је, послје дужих припрема, издао директиву 26. јула свим општинским руководствомима да се одмах отпочне с устанком, а тамо гдје још нису формиране устаничке јединице по селима да се уради најбитније и да се приђе брзој ликвидацији непријатељских упоришта – оружанских постаја, испостава и других пунктова. Војно руководство општине Црни Луг упознато је с овом директивом од Милоша Тице, члана тога руководства, иначе предратног члана КПЈ из Тичева,¹⁹⁾ и било је дужно да ту директиву пренесе у сва села општине Челебић. Међутим, како за ту општину још није било формирано војно руководство, директива је пренијета само угледнијим људима, уз напомену да они преузму улогу и покретача устанка и организатора оснивања устаничких јединица. Курири нису успјели обавијестити најугледније људе – старе ратнике и друге, у свим селима већ само у оним најближим. Због тога је у свим подинарским селима Доњег поља која су се налазила у општини Челебић глас о почетку устанка стигао тек 28. јула, када се већ разбијена усташка групација у безглавом бјежању повлачила преко Пустопоља према Челебићу и даље према Ливну. И раније формирана и наоружана сајковачка устаничка

17) *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа* – даље: *Зборник НОР-а*, том IV, књ. 1, док. бр. 250, стр. 560.

О овој и сљедећим борбама устаника Доњег поља против усташа, оружаника и домобрана шире видјети: Миле Боговац, *Доње Поље у устанку 1941-1942. године* (необјављен рукопис откуцан писаћом машином, шца 200 страница, у Документацији СУБ НОР-а Ливно).

18) Душан Лукач у: књизи *Устанак у Босанској крајини*, Београд 1967, на стр. 151-152, 236-238, 325, 330-331; и Миле Трњаковић, *На Тронеђи 1941. године*, Београд 1973.

19) *Босанско Грахово у НОР-у*, зборник сјећања, 1971; *Зборник хероја Југославије*, књ. II, Београд 1975 – Биографија народног хероја Милоша Тице; упореди: Миле Боговац, цит. рукопис.

чета, која се налазила у Великој Пољаници испод Троглава, стигла је прекасно и успјела једино испалити по усташкој колони у повлачењу неколико пушчаних хитаца. Непосредно послје тога на крову школе у Сајковићу завијорила се црвена застава коју су извјесили Јово Росић и Ристо Пајчин. Убрзо је дошло до званичног оснивања устаничких јединица у свим селима, које су у току ноћи 28/29. јула приступиле организационом сређивању и припремиле борбене положаје за одбрану Доњег поља од непријатеља.

У току 29. јула све су јединице Доњег поља биле упознате са развојем општенародног устанка око Дрвара, Босанског Грахова, Гламоча и Книна, као и да су устаничке снаге упућене према Книну, Босанском Петровцу и Гламочу ради напада и ослобођења тих мјеста. Вршећи те послове и припремајући се за следећу борбу против непријатеља, борци устаничких јединица су с великом тугом примили вијести да се усташе, уз помоћ и уз »божји благослов« неколицине клерофашиста, извршили готово потпуну ликвидацију српског становништва у сусједним селима устаничког подручја и једном дијелу села око Ливна. О тим незапамћеним злочинима у историји људског друштва прве вијести донијели су преживјели људи из Челебића и неких других села, који су успјели побјећи са стратишта, или су се, иако рањени, успјели извући из »заједничке гробнице« и стићи у устаничке редове.²⁰⁾

Следећа крвава борба устаничких снага против усташа, оружника и домобрана услиједила је 30. јула. Одиграла се углавном у Сајковићу. Усташе су овог пута доживјеле још већи пораз и морале се повући према Ливну, остављајући у бјекству иза себе многе мртве и рањене, као и већу количину оружја, муниције, хране, војне опреме и другог корисног материјала. Како је о овој и наредним борбама – све до поновног доласка великог броја окупаторске италијанске војске, опширније писано на другом мјесту²¹⁾, овдје је значајно подвући да су устаници Доњег поља већ 29. јула успоставили везу с далматинским партизанима. Тога дана су, наиме, заједничким снагама Друга пеуљска чета и борци Врличке крајине ликвидирали непријатељско упориште у Уништима на Динари и том приликом убили 16 оружника и заплијенили знатне количине оружја, муниције и опреме. Истог дана била је успостављена и веза између бораца сајковачке устаничке чете и устаника из села Бравчев Долац и Кољани на далматинској страни Динаре.²²⁾ Убрзо послје тога била је успостављена и веза с устаницима из села Сињске крајине – Бителића и Врдова, када су командири Провске и Чапразлијске чете – Вељко Михаљица и Јово Маљковић, ступили у контакт с Иваном Брачуљем, Бојаном Буловићем и другим. Било је то првих дана августа 1941. године.²³⁾

Иspoљавање јаче активности далматинских комуниста и устаничких снага и њихов утицај на развој устанка у Ливањском доњем пољу очекивао се у другој половини августа, када је био формиран Сињски партизански одред, који је у почетку имао око 50 бораца и када се очекивао долазак на Динару бораца Сплитског, Солинског и Трогирско-каштеланског НОП одреда. Наиме, у складу са становиштем Војно-партијског руководства

20) Миле Боговац, оп. цит.; Илија Црногорац, сјећање (откуцано писаћом машином у Документацији СУБ НОР-а Ливно).

21) Рафаел Брчић и Миле Боговац, оп. цит., II дио, стр. 98 – 109.

22) Миле Боговац, цит. рукопис.

23) Исто.

Далмације о томе како отпочети устанак и куда усмјерити устаничке снаге, ријешено је да се иде у унутрашњост, према планини Динари и ту, заједно с устаничким снагама сусједних подручја, створити основу за даље ширење и распламсавање народноослободилачке борбе. То је становиште превладавало, (мада је било и других мишљења), због тога што је у приобалном појасу италијански окупатор располагао великим и добро наоружаним војним формацијама, полицијом и другим безбједносним ефективима, тако да би у таквим условима апсолутно неравне борбе изостали иоле озбиљнији резултати ослободилачке борбе. Поред тога, знало се да на масиву Динаре није било стационараних јачих снага италијанског окупатора и тзв. НДХ. Због свега тога је гро формираних одреда Далмације био упућен на масив Динаре. С тим у вези пожуривано је и формирање Сињског НОП одреда који је требало да обезбиди њихов прихват и омогући кретање тих одреда даље, на њихова одредишта. Међутим, како су ти одреди на свом путу од обале били разбијени, а Сињски одред, деморалисан таквим обртом ситуације, нагло ослабио – у њему је остало свега четрнаест бораца на челу са сва три члана штаба (Вице Буљан, Пашко Мрдуљаш и Стипе Марковић), који су по одлуци Котарског комитета КПХ Сињ упућени на располагање Покрајинском комитету у Сплит, тако да је на Динари у Ђапића стајама, остало свега 11 бораца, на челу са Иваном Брачуљем.²⁴⁾ Истина, таква ситуација је потрајала само мјесец дана, у том времену су се партизанске снаге из Сплита и неких других дијелова Далмације стабилизирале на Динари. Њихов бројчани пораст био је довољан да се у суровим планинским условима обезбиде скромни услови боравка већег броја бораца у базама из којих ће затим услиједити предузимање војних и политичких акција у више праваца.

О успостављању веза с устаницима Далмације већ у августу 1941. године јасно се види и из сачуваног извјештаја који је Никола Гашић, партијски руководилац устаничких снага Доњег поља поднио на савјетовању војних и политичких руководилаца у Дрвару, 15. августа 1941. године у Штабу дрварске бригаде. Он је у свом извјештају навео да се на Динари налази 500 партизана из Далмације. Но, без обзира на стварно стање, тај податак је имао снажан морални ефекат на устаничке снаге југозападног дијела Босанске крајине, посебно због тога што се на тај начин у пракси манифестује братство и јединство, тј. да је НОБ-а заједничка борба свих народа и да за усташке злочине нису и не могу бити одговорни Хрвати и Муслимани. Гашићеви подаци били би приближно реални, да се са далматинским одредима није поиграла позната нежељена судбина.²⁵⁾

Како је убрзо последице савјетовања у Дрвару био формиран батаљон »Старац Вујадин«, који су сачињавали сви герилски партизански одреди са територије двије бивше општине Доњег поља – Црног Луга и Челебића, треба истаћи да је Штаб овог батаљона настојао да се та једном успостављена веза претвори у сталну сарадњу, да се она унаприједи и постане чврста на војном и политичком плану, на што је овај батаљон подстицан и од Штаба дрварске бригаде. У извјештају штаба батаљона од 10. септембра који је упућен Штабу бригаде, поред осталог, стоји:

24) Исто.

25) Исто; упореди: Душан Пленча, Партизански одреди Далмације 1941-1942. године; Драго Гиздић, Партизански одреди Далмације, Сплит 1957.

»Веза са друговима из Сиња успостављена је у уторак 9. IX и постигнута је пуна сагласност с њима у свим питањима. Они су партизани. Поновни састанак заказан је за суботу, 13. т.м. Њима је због акција саботаже на важним чворовима потребно 100 – 150 кг експлозива, и то треба да буде достављено одмах. То су акције у околини Сиња и Ливна. Да се пошаље по могућности до суботе...«²⁶⁾

И у извјештају од 20. септембра евидентни су стални контакти и сарадња. Ту се наводи да је већ одржан трећи састанак (19. IX) и да је заказан нови за 24. IX, као и то да далматински партизани још нису ступили у акције, јер да за то чекају директиве из Сплита, иако им је скренута пажња да не оклијевају, јер је сада прави моменат пошто италијанске окупаторске дивизије преко далматинске територије надиру у Босну. И овдје се подвучи да је далматинским партизанима потребан експлозив.²⁷⁾

Крајем септембра услиједило је пребацивање на Динару неких чланова ПК КПХ за Далмацију и будућег штаба далматинских НОП одреда – Макса Баће (25. IX) и Војина Зиројевића (30. IX), када ће раније успостављене везе између батаљона »Старац Вујадин« и далматинских партизана на Динари постати интензивније и свеобухватније. У вези с њиховим изласком на Динару треба подвући да је, на основу неких података,²⁸⁾ Војин Зиројевић већ средином септембра 1941. године боравио у Доњем пољу, у селу Чапразлије, гдје је имао састанак са секретаром МК-а Ливно (Пером Вујичићем) и чланом тога комитета (Тони Миочем), а послје тога се вратио у Сплит да присуствује сједници ПК КПХ за Далмацију која је одржана у другој половини септембра 1941. године.

По доласку на Вјештића Гору, Зиројевић и Баће су у стаји Марије Катић одржали састанак, с најодговорнијим војно-политичким руководиоцима батаљона »Старац Вујадин« на коме је извршена размјена информација о војно-политичкој ситуацији у Далмацији и Босанској крајини, а посебно на ливањском, граховском и гламочком сектору, те разговарано и о предстојећем одласку ове двојице у околину Дрвара, а затим у рејон око самог Ливна.²⁹⁾ Дан-два касније Зиројевић и Баће су сишли у Сајковић и одржали нови састанак на коме је размотрена војно-политичка ситуација с обзиром на експанзију италијанског окупатора и улогу коју је у тој експанзији већ отворено имала великосрпска буржоазија, у намјери да уз помоћ оружја италијанског окупатора разбије снаге НОП-а изнутра у српским устаничким подручјима Далмације, Лике и Босанске крајине. И ту је још једном подвучеи велики политички значај братства и јединства српског, хрватског и муслиманског народа. Зиројевић је посебно нагласио од коликог су значаја постигнути успјеси устаничких снага Доњег поља и да ће ти успјеси бити још већи када се формирају нови одреди, који ће, ако правил-

26) Архив Војноисторијског института – Архив V. I. I., архива НОП-а – А НОП-а, кут. 232, бр. рег. 4/3.

27) Архив V. I. I., А НОП-а, кут. 1701, бр. рег. 5-2/1.

28) Изјава Тони Миоча, забиљежио аутор у Ливну 1975. (Документација СУБ НОР-а Ливно).

29) Шире о томе у мојим радовима: Неке карактеристике развоја НОП-а у ливањском крају и веза са Далмацијом 1941-1943, Зборник бр. 3, Сплит 1975, – материјали научног скупа »Далмација 1943. године« одржаног у Сплиту 5-7. XII 1973, стр. 477-494; Веселко Хуљ и Ћ, Међуповезаност развита НОП-а у Далмацији и Босни и Херцеговини до капитулације Италије, »АВНОЈ и НОБ у Босни и Херцеговини 1942-1943. године« – материјали научног скупа у Сарајеву 22. и 23. XI 1973. у Сарајеву, Београд 1974, стр. 206-227.

но идејно-политички буду усмјерени, постати способни да се супротставе сваком непријатељу НОБ-е. Истакнути револуционар није могао сакрити своје велико задовољство када га је политички комесар батаљона »Старац Вујадин« Мирко Вишић – студент – комуниста, Хрват из Шибеника, који је из Дрвара са још седам комуниста и скојеваца из истог мјеста почетком септембра 1941. године дошао у Доње поље – упознао како су преживјели борци Шибенског НОП одреда на сваком кораку примани с љубављу и великом пажњом од бораца и народа Доњег поља, овог чисто српског устаничког краја.³⁰⁾

С пратњом бораца батаљона »Старац Вујадин« (Филип Ињац и Никола Росић Шатан³¹⁾) Зиројевић и Баће су кренули у Видово село на састанак у Штаб дрварске бригаде, а одатле одвојено у околину Ливна, гдје су 10. октобра 1941. године присуствовали историјској конференцији ливањских комуниста, у селу Застину, у кући Јованке Пажин.

Прије конференције у Застину нужно је споменути још један значајан сусрет ливањских и сплитских, односно далматинских партизана у Доњем пољу. Тај сусрет је везан за преговоре са италијанским и домобранским официрима, који су вођени у два наврата – 11. и 13. септембра 1941. године у селу Чапразлије. Тада је са партизанске стране, уз Цвију Орашчића, Николу Гашића, Марка Мрвића и Косту Пајчина, испред далматинских партизана учествовао и Никола Вранчић.³²⁾

Позната је суштина италијанске политике у вези с реокупацијом најприје II, а затим и III њихове окупационе зоне у тзв. НДХ. О томе сам и сам писао у више радова;³³⁾ познати су и захтјеви које су том приликом постављали Италијани, као и представници устаничких снага Ливањског доњег поља³⁴⁾, тако да је овом приликом довољно констатовати да су преговори завршени без икаквог резултата за непријатеља, те да су сви одговори које су представници НОП-а у Доњем пољу дали италијанском окупатору прихваћени од Штаба дрварске бригаде, који је подвукао да се убудуће преговори са непријатељем могу водити само у случају уколико непријатељ жели положити оружје.³⁵⁾

На другој страни Ливањског поља, у тзв. Горњем пољу активност комуниста, скојеваца, кандидата и симпатизера имала је карактер НОП-а и народноослободилачке борбе у условима окупације. Одвијала се првенствено кроз политичку дјелатност на једном релативно широком простору – у граду, околним селима, територијама сусједних срезова и у збјеговима на

30) Миле Боговац, оп. цит.

31) Изјаве Филипа Ињаца и Николе Росића Шатана, забиљежио аутор 1977. у Ливну.

32) О преговорима са Италијанима опширније видјети, Р. Брчић – Миле Боговац, оп. цит., стр. 106-107.

33) Видјети о томе ове ауторове радове: Њемачко-италијанске несугласице око Босне и Херцеговине 1941. године, Прилози бр. 3, Сарајево 1967; Прилог разматрању окупационих система у Босни и Херцеговини 1941. године, Прилози бр. 5, Сарајево 1969; Њемачки и италијански планови у Босни и Херцеговини у свјетлу докумената (1942-1943), »АВНОЈ и НОБ у Босни и Херцеговини (1942-1943)«, цит. зборник, стр. 131-155 Италијански планови у »Независној Држави Хрватској« 1941-1943 (са посебним освртом на Босну и Херцеговину), Прилози бр. 14-15, Сарајево 1978, 281-308.

34) Као напомена 32.

35) Зборник НОР-а, том IV, књ. 1, док. бр. 169 – Упутство Штаба дрварске бригаде Гламочком батаљону у вези с усташко-домобранским понудама за преговоре и наређење за напад на Гламоч.

околним планинама. Читав низ организованих акција много је допринио револуционисању народних маса, које су у све већем броју осуђивале усташке злочине, нису прихватале поновну војну окупацију италијанског окупатора, политику четничких елемената који су се ставили у службу окупатора исто као и усташе, итд. Ипак, до оружаног народноослободилачког устанка требало је сачекати још извјесно вријеме – до конференције у Застинју када је и званично формиран Ливањски НОП одред и основани окружни комитети КПЈ и СКОЈ-а за једно шире подручје југоисточне Босне, са сједиштем у Ливну.

Пошто је о свим тим политичким акцијама шире писано раније³⁶⁾, довољно је подвући да су повратком једног броја комуниста у Ливно, током јула и августа (Мустафе и Шефке Латифића, Анте Миоча Шпанца и других), успостављене везе са Сплитом и да је већ крајем августа 1941. године постојала група наоружаних бораца која је имала задатак да, поред обезбјеђења збјегова, пронађе најпогоднију локацију за смјештај одреда. Та је група свој задатак врло брзо обавила тако да је Мјесни комитет КПЈ Ливно одмах послје тога у први план поставио задатак да се што више потребног материјала и опреме, хране, оружја и муниције организовано пренеси на Цинцар, у Дрежницу, која је одабрана за смјештај Ливањског НОП одреда. Био је то прави тренутак стварања овог партизанског одреда, чија се активност није угасила све до фебруара 1945. године, када је под именом Ливањско-дувањски НОП одред готово комплетан ушао у Седамнаесту крајишку (рамску) НОУ бригаду.³⁷⁾

Од састанака на Вјештића Гори, затим у Сајковићу, Видовом селу код Дрвара и од конференције у Застинју, веза и сарадња комуниста Сплита и готово цијеле Далмације с комунистима и борцима ливањског ратног подручја није се прекидала све до краја народноослободилачког рата на овим просторима. Сплитски комунисти били су, на обострану жељу и задовољство, политички и војни руководиоци многих инстанци НОП-а у ливањском подручју. Тако су, поред Штаба IV оперативне зоне и ПК КПХ за Далмацију, били секретари Окружног комитета КПЈ Ливно, команданти и политички комесари Ливањске команде подручја, политички комесари батаљона »Војин Зиројевић«; учествовали су у организовању народне власти и војно-позадинских органа власти, организација и руководстава АФЖ-а, УСАОБиХ-а, СКОЈ-а; у организацији културно-просвјетног, забавног и спортског живота, аналфабетских течајева и рада школа, дјечијих партизанских домова, разних приредби; у успостављању саобраћаја, трговине, поштанских и других веза итд.

Борци и народ с обје стране Динаре дијелили су добро и зло. Борили су се небројено пута и заједно против свих врста непријатеља НОБ-а. Многи су гинули, али су на њихова мјеста долазили нови млађи исто тако одани идеји револуције. Они су се, сврстани у одреде, батаљоне, бригаде, дивизије и корпусе тукли и побјеђивали фашистичког окупатора и његове слуге. Било је и пораза, тешких губитака најистакнутијих војних и политичких руководилаца омиљених у народу оба подручја, несналажења и несугласи-

36) Рафаел Брчић – Миле Боговац, оп. цит., 117 – 127.

37) Архив ИРП Сарајево, инв. бр. 5044 од 1. фебруара 1945 – ОК КПЈ Ливно – Гламоч Обласном комитету КПЈ за Босанску крајину; Архив V. I. I., А НОП-а, кут. 1626, бр. рег. 1/1-35 – Дневник Ливањско дувањског НОП одреда; Р. Брчић – Миле Боговац, оп. цит., поглавље: У слободи, 333-341.

ца, али основна црвена нит – коначна побједа и ослобођење цијеле земље, изградња новог друштвено-политичког и социјално-економског друштва, равноправне заједнице народа и народности, никада није долазила у питање.

Успјешне борбе и војне и политичке побједи ређале су се у једном сталном процесу међусобне сарадње, без обзира на границе – да ли с једне или друге стране Динаре, на подручју Четврте зоне или ван тога подручја – у Босанској крајини, на Неретви, Сутјесци, Херцеговини, источној и централној Босни и широм Југославије. Борцима ливњацима и Сплићанима било је свеједно гдје се боре против непријатеља; њима је НОБ-а као и осталим народима и народностима Југославије била заједничка, као што су и интереси били подударни. Они су подједнако били утемељивачи и дограђивачи братства и јединства, кованог и каљеног у крви народноослободилачке борбе организоване и вођене под руководством КПЈ и Јосипа Броза Тита.

Сплићане и Ливњаке никада није плашила малобројност у почетку оружане народноослободилачке борбе, јер су вјеровали да ће број бораца стално нарастати као што су нарастали и нови виши органи, организације и институције НОП-а, не само на подручју Четврте оперативне зоне већ и шире, у цијелој земљи. Због тога су сталним упорним радом и прије свега снагом свога политичког опредјељења, у предасима између битака организовали такву просвјетну, културну, забавну и спортску дјелатност, а изнад свега идеолошко-политичку активност, што се све с обзиром на свеобухватност и разноврсност ријетко гдје могло наћи. Свих тих активности било је и прије првог ослобођења Ливна, као и готово непрекидно послје тога све до краја рата, увијек добро организоване и свесрдно примане од бораца и народа. Сам народ је на тај начин и сам постајао активан чинилац НОБ-е – у војсци, органима народне власти и војно-позадинским органима власти; у радионицама, болницама и другим видовима дјелатности.

Сплићанима и Далматинцима припада заслуга што су били креатори и иницијатори многих активности и у ливањском ратном подручју, а Ливњацима што су их свесрдно примили, као браћу, а идеје, иницијативе и објашњења циљева НОБ-е и свих облика ослободилачке борбе примали као своје, као нешто што је одувјек било заједничко, нераскидиво.

На крају, треба подвући само једно. Нема добре историје револуционарног радничког покрета и НОР-а и револуције у Сплиту и Далмацији, без Ливна и ливањског ратног подручја, као што нема и не може бити добре историје револуционарног радничког покрета и НОР-а и Револуције у ливањском крају без Сплита и Далмације. То исто важи и за многа друга сусједна подручја Југославије. Због тога треба даље истраживати, провјеравати и сазнања допуњавати новим подацима, јер је само тако могуће дати заокружену научно-историјску обраду југословенске социјалистичке револуције и у појединим регионима.

ZUSAMMENFASSUNG

VERBINDUNGEN UND ZUSAMMENARBEIT DER KOMMUNISTEN VON SPLIT UND DER DES GEBIETES VON LIVNO VOR UND ZUR ZEIT DES VOLKSBEFREIUNGSKAMPFES (NOB)

Auf Grund mehrjähriger Erforschung ursprünglichen Materials und anderer Angaben über die revolutionäre Vergangenheit der Gegend von Livno, deren militärische und politische Führung zur Zeit des Volksbefreiungskrieges mit der dalmatinischen verbunden war, wird in dieser Arbeit in einem Querschnitt die Genese der parteilichen Verbindung und der Zusammenarbeit der Kommunisten von Split und Livno, bzw. Dalmatiens und des Gebietes Livno in der Zeit zwischen den Weltkriegen und in der Zeit des Volksbefreiungskrieges und der Revolutin gegeben.

Die Feststellungen von dem frühen Bestehen und früher Entwicklung der Parteiorganisation in Livno, vom Wirken der Kommunisten, der Skoj – Mitglieder (Bund der Kommunistischen Jugend), von Kandidaten der Partei und ihrer Sympathisanten und anderer fortschrittlicher, demokratischer und antifaschistische Kräfte unter den Arbeitern, Bauern, der Jugend, in Gesellschaften für Kultur und Sport, wurden mit Dokumenten belegt. Die Bedeutung der Schaffung von Parteibasen auf dem Lande, woran man viele Jahre lang gearbeitet hatte, damit im Laufe der Jahre 1939 und 1940 zwei dörfliche Parteizellen gegründet werden konnten, wird besonders betont, sodann die zahlreiche Beteiligung der Einwohner von Livno im spanischen Bürgerkrieg auf seiten der jungen Spanischen Republik, wie auch andere Aktivitäten im Zusammenhang mit der Gewährung der roten, bzw. Volkshilfe und solche auf der Linie frontpolitischen Wirkens der Kommunistischen Partei Jugoslawiens.

Schliesslich wurden die Vorherreitungen, Anregung und Entwicklung der Volksbefreiungserhebung und des Volksbefreiungskampfes unter dem Aspekt der Verbindungen, Zusammenarbeit und Koordination der Kommunisten von Split und Dalmatien mit den Kommunisten und anderen fortschrittlichen Menschen vom Kriegsgebiet Livno dargestellt.

ПРИЛОЗИ

Др Паво Живковић

УЧЕШЋЕ БОСАНСКЕ ВЛАСТЕЛЕ У ДИОБИ КОНАВАЛА

Дубровачка Република сведена на градске зидине и свега неколико квадратних километара површине изван њих, током четрнаестог и петнаестог столећа уложила је сву своју дипломатску вјештину на проширење граница своје територије. Прва њена проширења услиједила су 1333. године, када је од српског краља Душана и босанског бана Стјепана II Котроманића добила Стон. Двадесетак година касније од српског цара Уроша добили су уски појас земље од Љуте до Курила. Под сам крај XIV столећа са босанским краљем Остојом, одмах по његовом ступању на пријесто, ступили су у преговоре око куповине Сланског приморја. Повеље о уступању споменутог посједа Дубровчанима Остоја је издао 15. јануара 1399. године. Према тој даровници, Дубровчани су добили: »Земље од Курила до Стона са свим селима и засеоцима, свим међама и људима.«¹⁾ Неколико година касније (тачније 1405) добили су од Босанаца и село Лисац са два засеока Имотица и Трновица, након дужих преговора и нагађања које су имали с војводом Сандаљем и босанским краљем Твртком II Твртковићем.²⁾

1.) Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1* Београд – Ср. Карловци 1929, 420 – 423 (даље: Повеље и писма)

2.) Након више од једне године преговора са Сандаљем, коначно им је уз пристанак војводе краљ Стјепан Твртко II Твртковић потврдио споменуто село и два засеока једном повељом издатом јуна 1405. године. Повеље и писма I/1, 493 – 495.

Далеко више потешкоћа имали су Дубровчани око задобијања (куповине) жупа Конавала. Своје претензије на проширење на овај териториј испољили су Дубровчани још у вријеме босанско-угарских ратова, вођених у првој деценији петнаестог стољећа. Дубровачка Република је очекивала да би уз помоћ угарског краља Жигмунда, и уз његову приволу, могла посјести овај териториј. Прве вијести о њиховим акцијама усмјереним ка том циљу потичу из 1407. године, када је угарски краљ с војском боравио у Босни. Дубровчани су очекивали да би у потпуном расулу Босне могли искористити прилику да се дочепашу Конавала и тако остваре своје планове. Акције око посједања овог територија обновили су они средином 1408. године, када је у рату Босанаца и Мађара била нешто повољнија ситуација на страни Угарске. Своје поклицаре упутили су они на угарски двор са задатком да испослују потврђивање Конавала и Драчевике, или барем, само, Конавала.³⁾ Ови њихови покушаји остали су без очекиваних резултата. Били су принуђени да их обнове и у току 1410. године, опет посредством посланика које упућују на Жигмундов двор. Међутим, узалудна су била сва та њихова мољакања и настојања. Угарски краљ, све и да је хтио, није им могао помоћи, јер су те двије жупе биле власништво босанских феудалаца: војводе Сандаља и кнеза Павла Раденовића. Жигмунд их је савјетовао да ступе у директне преговоре с власницима без ичије посредничке улоге, и да Конавале купе за новац. Дубровчани су заиста, након извјесног времена, ступили у преговоре, који су, истини за вољу, текли веома споро и с великим потешкоћама. Нису они наишли у први мах на одобравање власника тог територија, тако да су били принуђени дуги низ година водити преговоре уз велике издатке који су ишли на даривања свих посредника који су у њима били укључени. Били су принуђени на даривања и подмићивања најугицајнијих личности на двору Павловића и Косача.

У вријеме жестоких унутрашњих сукоба у Босни војвода Сандаљ, непријатељски расположен према новом босанском краљу Стјепану Остојићу, понудио је Дубровачкој Републици да им прода своју половицу Конавала. Дубровчанима се тако указала прилика да се домогну барем половине ове Жупе, за којом су тежили скоро пуне три деценије. Упркос ризику (нису они знали како ће на цијелу ту ствар реагирати краљ Стјепан Остојић и војвода Петар Павловић), прихватили су приједлог војводе Сандаља и одмах пожурили да с њим среде ствар о куповини његовог дијела Жупе. Одлучили су да приме његов дио Конавала, макар и без пристанка и потврде краља Стјепана Остојића. Након краткотрајних преговора у јуну 1419. године биле су измијењане повеље. За свој дио Конавала војвода Сандаљ је добио у готову 12.000 дуката, палачу у њиховом граду, насљедно дубровачко племство, комад земље у Конавлима, и сталан годишњи трибут у износу од 500 перпера.⁴⁾ Велике потешкоће су наступиле за Дубровчане при њиховом покушају да запосједну купљени териториј. У почетку су сметње долазиле и од самог краља Стјепана Остојића, затим војводе Петра, а касније и Радосава Павловића, и, напokon, од тамошњег становништва које се највише и опирало да уђе у састав Дубровачке Републике. На крају им је ипак пошло за руком да испослују пристанак и самог краља Босне, искори-

3.) L. Thallöczy - J. Gelđić, *Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 177 - 178, 181 - 182.

4) *Повеље и писма* I/1, 298 - 301.

стивши привремено примирје до кога је дошло у односима Стјепана Остојића, војводе Сандаља и Петра Павловића.

Подјела купљеног земљишта и његово аграрно уређење могло је од стране Дубровчана, бити проведено тек 1423. године, и то након много перипетија и потешкоћа које су имали с тамошњим становништвом. У Конавлима су биле учестале побуне које је подстицао и сам војвода Радосав Павловић. Почетком јануара 1423. године приступили су Дубровчани првој подјели Конавала, од три колико их је свеукупно било. Приликом прве диобе Дубровачка Република се руководила начелима која су била га снази још при подјели полуотока Пељешца са Стоном. Основни предувјет за добијање козат земље је био да посјед могу добити само дубровачка властела, и изузетно један дио грађана. Цјелокупна земља се дијелила коцком у присуству комисије која је била именована од стране Малог вијећа.⁵⁾

У првој диоби Конавала учешће је узело око 66 најугледнијих породица из конављанске Жупе сврстане у три категорије, према величини добијеног посједа, а тај се кретао од дванаест, шест и три златице или солде, било да се ради о ораницама, виноградима или вртovima. Заједно са земљом код подјеле добијали су учесници и кућу са обором.

Код ове прве диобе судјелују и неки од истакнутих Босанаца, краљ Твртко II Твртковић и војвода Сандаљ са братом и синовцем. Босански краљ је том приликом добио један »цијели дио« и »једну четвртину«, а војвода Сандаљ с братом и синовцем пети дио дечене.⁶⁾ Није нам сасвим јасно колико је износио тај »дио« што су га краљ и војвода Сандаљ добили код прве диобе Конавала. Величина »дијелова« у појединим крајевима Приморја била је различита. Тако, на примјер, на полуотoku Пељешцу величина »јединог дијела« је износила једанаест златица или солди, према прорачуну који је извршио Драгаи Ролер.⁷⁾ На другој страни величина »дијела« у Конавлима према мјерењима и прорачунима Радосава Грујића износила је 24 златице.⁸⁾ Најчешће се величина »дијелова« кретала приближно око 16 златица, а једна »четвртина« је садржавала свега четири златице.⁹⁾ Усвајајући овакву врсту прорачуна произилази закључак да је Твртко II могао добити близу 20 златица,¹⁰⁾ док је војводи Сандаљу с бра-

5) Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XIII до XV века*, Споменик СКА 66, Земун 1926, 3 – 123, 50.

6) *HAD: Acta Consilii Maioris II*, fol. 111', 2. I 1423. Ordines dividendi partem Canalis collatam comuni Ragusii per regimini Bosne firmati in Maiori consilio... Item de dando domino regi Bosne partem unam et quarta unam (captum per 91, contra 2).
Item de dando vojvode Sandagl et fratribus cum nepote, partes quinque minus quarta una (captum per 92, contra 1). (dalje: Cons. Maius) *HAD: Liber Viridis XXI*/ 11, fol. 139 – 140, 8. I 1423. Ordines super contrata Canalis. (dalje: Lib. Virid.)

7) Д. Ролер, *Аграрно-производни односи на подручју Дубровачке републике од XIII до XV стољећа*, Загреб 1955, 196 – 200.

8) Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 52.

9) М. Благојевић, *Величина »делова« у Сланском приморју*, Историјски часопис XX, Београд 1973, 139 – 147, 143.

10) Једна златица имала је округло 1680 метара квадратних. М. Благојевић, *Величина »делова« у Сланском приморју*, 141.

том и синовцем припало четири »дијела« и четири »четвртине«. ¹¹⁾ Свеукупно је код прве диобе Конавала било 37 таквих »дијелова«. ¹²⁾

Било је до сада спорно гдје су то краљ Твртко II и војвода Сандаљ с братом и синовцем добили комад земље у Конавлима. За Твртка II Радосав Грујић сматра да је код ове диобе босански краљ добио посјед величине пет четвртина у Никулићима у Витаљини а други пет четвртина на сасвим другом крају у Дрвенику подно Површи. ¹³⁾ По свему судећи, нешто слично десило се и с војводом Сандаљем. И један и други су, сасвим сигурно, добили посјед под ораницом или виноградом, с обзиром на то да су пашњаци били заједничка својина, не само житеља тих села и области него и становника сусједне дубровачке Жупе. Код прве диобе Конавала не налазимо Радосава Павловића, што се и могло очекивати с обзиром на његове, не баш пријатељске, односе са Дубровачком Републиком у току 1423. године. Један од разлога његовог изостављања из диобе може бити и тај што су Дубровчани баш и то вријеме имали великих потешкоћа са њим, не само око његовог дијела Конавала, него, штавише, и код посједања Сандаљевог дијела који су легално купили. Највише је била спорна тврђава Сокол.

Након што су Дубровчани запосјели Сандаљев дио Конавала, настojали су под сваку цијену да се помогну и Радосављева дијела. Обновили су преговоре с војводом Радосавом, али су код обнове имали доста муке и потешкоћа с обзиром на то да је овај био веома нестабилан у одлукама и врло превртљив човјек. Овим путем желио је Радосав да се домогне велике суме новца, али је истовремено жалио за својим посједом у Конавлима. Дубровчани су морали уложити доста труда, напора и средстава док, коначно, нису успјели привољети војводу Радосава да им прода свој дио. Након, скоро, једне деценије преговора, пошло им је за руком добити Радосављев пристанак да откупе и његов дио. Повеље о уступању тог територија биле су развијене крајем децембра 1426. године. Као цијену за уступљени дио Конавала Радосав Павловић је од Дубровачке Републике добио: кућу бившег протовестијара Жорета Палмотића коју је требало да они обнове, затим, стални годишњи трибут у висини од 600 перпера, комад земље у Конавлима и у готову 13.000 дуката с тим да 6000 стави у Комуна на чување уз добит од 6%. ¹⁴⁾ За посредничку улогу, овога пута су и неки његови племићи били обдарени од стране Дубровачке Републике. Радосављева властела која је имала извјесних заслуга у успјешном окончању преговора око тог територија добила је поклоне у новцу или комаду земље у Конавлима. Преговоре у име војводе Радосава у Дубровнику водили су, поред осталих: кнез Браило Тезаловић, војвода Радоје Љубишић, кнез Радослав Обрадовић и војвода Вукац Прибиловић. Сви су они од дубровачке владе добили по комад земље у том крају осим војводе Радоја Љубишића. Осим посједа, добили су и почасну награду у висини од 200 дуката осим Браила Тезаловића, који је сам добио 500 дуката. ¹⁵⁾

11) *Cops. Maius II*, fol. 111', 2. I 1423. (види садржај нап. 6) Успореди: Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 58, нап. 58.

12) Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 53.

13) Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 56, нап. 47.

14) *Повеље и писма* I/1 607 – 612.

15) В. Ђоровић, *Како је војвода Радосав Павловић продавао Дубровчанима Конавље* (1423 – 1427), *Годишњица Николе Чулића* 35, Београд 1927, 73 – 110 – 106.

Тек када су Дубровчани успјешно окончали послове око размјене по- веља с Радосавом Павловићем и коначно запосјели тај териториј, могли су приступити извршењу подјеле и другог дијела тог територија. Као што је то био случај код прве диобе, и овога пута је извршено ждребање у коме судјелују и Босанци. По том принципу по комад земље у Конавлима добили су краљ Твртко II и војвода Сандаљ са синовцем. Од оваквог начина подје- ле, једино је био изузет војвода Радосав Павловић. Њему је дато на вољу да бира децену у којој ће би бити смјештен његов посјед, али му је при том скренута пажња да ни он ни било ко од Босанаца не може добити земљу у Ободу и Цавтату.¹⁶⁾

У другој диоби Конавала, према одлуци дубровачког Великог вијећа, од стране Босанаца судјелују: краљ Твртко II, војвода Сандаљ, Радосав Павловић и тројица Радосављевих племића (Браило Тезаловић, Радосав Обрадовић, звани Бан и Вукашин Прибиловић). Босански краљ је добио је- дан цијели »дио« и »четвртину«.¹⁷⁾ Унутар децене војводе Радосава Павло- вића по комад земље су добили: кнез Браило Тезаловић, Радосав Обрадо- вић и Вукац Прибиловић.¹⁸⁾ Војвода Сандаљ је том приликом добио исто толико колико и сваки други дубровачки властелин по принципу подјеле која је извршена у првој диоби Конавала 1423. године.¹⁹⁾

С обзиром на то да је земља у Конавлима извршена жребањем, а так- вом начину подјеле био је подложен и сам босански краљ Твртко II, није случајност што је он добио посједе на сасвим супротним крајевима тог те- риторија. Код ове подјеле Твртко II је добио посјед у тридесет и првој де- цени која се простирала у Доњој Гори укључујући ту и село Никулиће, те крај око Ускопља.²⁰⁾ Радосав Павловић је добио посјед у двадесет петог де-

16) *Cons. Maius III*, fol. 159, 25. II 1427... Et si nihil superesset quod tunc illiud decenum debeat compleri de illis qui videbuntur donatione cum conditione quod ante quod sortes ponantur hoc decenum assignatur ubicumque placuerit dicto voivode Radossavo predicto Obod et Zap- tath, sermo in Obod et Zap tath istid decenum non possit habere partem neque zontam.

17) *Cons. Maius III*, fol. 159, 25. II 1427... Item de dando domino serenissimo regi Bosne prout in parte alia habuit, videlicet partem unam et quarta unam. Item de faciundo unum decenum in quo debeant assignare voyvode Radossavo Paulovich partes quinque minus quarta una. Et id quod super facerit ad complementum decenorum quid debet esse comunis ut supra dictum est debeat prout in isto deceno.

18) *Cons. Maius III*, fol. 159, 25. II 1427... Item de dando Radossavo Obradovich dicto Ban par- tem unam.

Item de dando voyvode Volchaisio Pribilovich partem unam.

Item de dando Braillo Thesalovich partem unam. *Cons. Maius III*, fol. 170', 4. VI 1427. Pro Radossavo, Volchas et Braillo: Prima pars est de ponendo in deceno Radossavo Paulovich, Radossavum, Volcha et Braillo qui sic rogaverunt fieri si possibile est. Приједлог је усвојен великом већином гласова: 96:6. Спорно је било додјеливање посједа Радосаву Обрадо- вићу, и након извјесних нагађања коначно је одлучено да се и њему да комад земље. Од- лука је донесена у Малом вијећу. HAD: Acta Consllii Minoris IV, fol. 59, 31. XII 1426 (1427). Pro Radossavo Obradovich: Captum fuit de donando Radossavo Obradovich unam partem in Canalis pro ut dabitur voivode Volchassio et Braillo. *Lib. Virid. XXI/11*, 155 – 155', gl. 214., 25. II 1427. (садржај је исти као и у одлуци Великог вијећа).

19) *Lib. Virid. XXI/11*, fol. 139 – 140, чл. 17, 8. I 1423.

20) HAD: *Diversa Notariae XVI*, fol. 23, 14. XII 1428. Pro decena domino regi Bosne divisa: Divi- sio deceni trigesimi secundum de Nichulich in Dogna Gora. (даље: Div. Not.) У Вијећу ум- ољених је одлучено да краљ и војвода Сандаљ добију посјед у Ускопљу. HAD: Acta Con- silli Rogatorum IV, fol. 31', 2. VIII 1427... Et quod per textam extrahantur decena domini re- gis Bosne et voivode Sandalii quibus duobus deceniis domini regis et voivode Sandalii dentur zonte in Uscorpe. Да је Твртко II заиста добио посјед у Никулићима, свједочи још један податак. HAD: *Liber Dotium Notariae V*, fol. 138, 23. IV 1438... alteram in deceno domini regis Bosne vocatus Nicolich...

цени који је такођер лежао у Доњој Гори, а у састав те десетине улазило је и село Дињиште. Унутар те децене били су смјештени и посједи његове властеле: војводе Радосава Обрадовића, кнеза Браила Тезаловића и војводе Вукца Прибиловића. Сваки од именованих је добио по четири четвртине у десетини војводе Радосава.²¹⁾ На крају, војвода Сандаљ је заједно с браћом и синовцем добио земљу у Ускопљу тамо гдје су били смјештени и краљеви посједи.²²⁾ По свему судећи, његова земља се само надовезивала на посјед Твртка II Твртковића.

Било је приједлога у Великом вијећу да краљ Твртко II добије земљу тамо гдје је добио и приликом прве диобе, али је нешто касније у Вијећу умољених заузето становиште да он посјед добије у Ускопљу.²³⁾ Нико од Босанаца, укључујући ту и краља, није могао добити земљу у Ободу и Цавтату, јер је тај териториј био власништво дубровачке владе.²⁴⁾ Ово због тога што су Дубровчани имали посебне планове око Цавтата који су имали намјеру каналом одвојити од копна. По свему судећи, из стратегијских разлога они су то и учинили нешто касније.

Посједи краља Твртка II на западу су граничили са земљом дубровачког властелина Мартола Цријевића, у средини с Клементом Бодачићем. Са једне стране, из Конавала, простирала се та краљева земља на брдо Комолац, а одатле све до посједа Томе Бунића истакнутог Дубровчанина и ишла је све до Павловог Брда. На посјед босанског краља се даље надовезује децена Вука Бобаљевића и Мартола Бинчећића. Твртков комад земље лежао је на равном терену и једним својим дијелом простирао се на Врачеву пољу наслањајући се на земљу Клемента Бодачића. Једна од његових ораница звала се Сливна и простирала се на исток све до међе Добре Бинчећића, а другим својим дијелом до посједа Марина Гучећића. На западу се краљева њива ширила све до децене Николе Пуцића. На њиву Сливна се даље надовезује друга по имену Равна која је, такођер, међила са земљом Клемента Бодачића, а са друге стране, са истока, надовезивао се посјед званни Павлово. Твртков посјед се простирао све до Пропратишта и Дубраве на једној страни, и куће извјесног Радоње и истакнутог дубровачког властелина Радина Илића у децени Никулића, на другој.²⁵⁾

Код све три диобе Конавала дубровачка влада је наложила да се израде међници од камена, а тамо гдје то није било могуће од камења онда од коља. Не ријетки су били случајеви рушења тих међника и помјерање граница посједа, због чега је дубровачка влада морала често да интервенира. У оваквој врсти посла често су учествовали и Босанци, као, на примјер Радоје Љубишић, на кога су се Дубровчани често жалили код војводе Радосава Павловића. Оваква појава је била најучесталија у вријеме конавоског рата (1430 – 1433. године), сукоба војводе Радосава и Дубровачке Републике.

21) Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 58/9, нап. 59.

22) *Cons. Rog. IV*, fol. 31', 2. VIII 1427. (види садржај напомене 20)

23) *Cons. Maius III*, fol. 159, 25. II 1427. *Cons. Rog. IV*, fol. 31', 2. VIII 1427.

24) *Cons. Maius III*, fol. 159, 25. II 1427.. *Primo de dando omnipotenti deo unum decenum integram pro ut datur fuitus alia parte sermo non habeat partem in Obod et cum hac additione quod ante qui sortes ponantur nostra donatio deliberet in quo loco debet esse dictum decenum... sermo in Obod et Zaptath istud decenum non possit habere partem neque zontam...*

25) *Div. Not. XVI*, fol. 23 – 28', 14. XII 1428.

Посједи што их је добио војвода Сандаљ простирали су се већим својим дијелом у Витаљини. У том крају је лежало неколико села међу којима треба споменути: Никулиће, Вишњиће, Жарковиће, Мислетиће, Верниће, те села у Доњој Гори: Виноградце, Кокоте, Вигње, Зироклич и друге. На Сандаљево посједе и села надовезује се даље земља војводе Радосава Павловића. Највећи дио његових посједа лежао је у Лугу, Површи и Конавлима, а нешто мањим дијелом у Витаљини и Равној Гори.²⁶⁾ Из изложеног се може јасно видјети да су посједи свих Босанаца, укључујући ту и краљеве били концентrirани у једној групи и да су се углавном надовезивали један на други.

И у посљедњој (трећој) диоби Конавала узели су учешћа најистакнутији представници политичког живота босанске државе средином XV стољећа. Овом диобом биле су обухваћене Панине које су се простирале у Конавлима, као и преостали дио опћинског земљишта с укупно 45 депена.²⁷⁾ Дубровачка влада је првобитно планирала да се ова трећа диоба изврши још 1430. године,²⁸⁾ али због неповољних политичких прилика (рат с војводом Радосавом Павловићем под називом Конавоски рат) није се тада могла обавити. Протекло је више од једне деценије док коначно нису били створени повољни увјети да се она коначно обави 1442. године. У посљедњој диоби Конавала од стране Босанаца узели су учешће: краљ Твртко II (он је био једини који судјелује у све три диобе), војвода Стјепан Вукчић-Косача са синовима и војвода Иваниш Павловић са браћом Петром и Николом. Сваки од именованих је добио по један »дио« и једну »четвртину«.²⁹⁾ Твртков посјед који је овом приликом добио простирао се све до Луга и Дубе, раније децене војводе Сандаља. Једним својим дијелом граничио се тај краљев посјед са земљом Дубровчанина Марина Растића и његових синова, док се друга четвртина граничила с посједом Пасквала, сина Антонија Марота.³⁰⁾ На посједу краља Твртка II и Марина Растића лежало је село Челопек, које је између њих морало бити равномјерно подијељено, тако да је босански краљ добио 1/4 тог села, а споменути Дубровчанин са синовима 3/4.³¹⁾ Војвода Стјепан Вукчић са синовима је добио пет четвртина, а исто толико је добио и војвода Иваниш Павловић са браћом. Није нам, на жалост, познато гдје су били смјештени посједи Косача и Павловића које су овом приликом добили.

Конављанске планине које су овога пута биле обухваћене диобом смјештене су јужно од Завршја и Конавала и простирале су се све до за-

26) Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, прилог карта: Конавли у првој четврти XV века.

27) Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 53.

28) *Lib. Virid. XXI/11*, fol. 209 – 209^v. 24. VI 1442. Perche altre frate zoe a di quatro margio 1430 in Grande consegio fo presso de partis de terre in Comune nostro le Planine de la contrata nostra de Canal et de meter in quelle li Vlachi como a miser lo rector con el suo coseglio et cum lo conseglio de pregadi mei o paresse per lo siando hora pressa la parte in Grande conseglio de partir le dicte Planine provedemo et ordenemente che tute le dite Planine partir se debiano cum li modi et ordini et segundo ordinatamente de soto se dira zoe...

29) *Lib. Virid. XXI/11*, fol. 209^v, 24. VI 1442... Item che zaschadun gentilomo nostro Raguseo el qual sia cavo de casa intendando in questo la re di Bosina, voivode Stiepano cum li fioli et voivode Ivanis Paulovich cum li fradelli dare se debia parte una et quarta una.

30) *Div. Not. XXVII*, fol. 13^v – 17. 4. VI 1442.

31) *Icro*, fol. 17^v, 4. VI 1442... Item venne alli deti signor Re et a ser Marini Mi. de Resti com duy soy fioli dela quinta parzogna de terreni in Celopche le 3/4 dela segunda parte et terre parte et quarta parte.

падних и сјеверних граница жупе Драчевица, данашње Суторине и Кривошија, па све до Влаха Риђани.³²⁾ То би био крај у данашњем требњском округу на тремеђи: Требиња, Конавала и Врсиња.³³⁾ Земља што су је добили Косаче и Павловићи, по свему судећи, простирала се у подножју планине Орјена, Малог и великог Штировника, Шиљевице, Добростице, Горње и Доње Врбање, Вардишта, Крушевице и других висоравни чија надморска висина премашује 1800 метара.³⁴⁾ То су највећим дијелом пашњаци с врло мало ораница. Према тамошњим уредбама сви пашњаци у Планинама и Конавлу били су заједничка својина. Отуда није чудо што су Дубровчани масовно насељавали Влахе-сточаре у том крају, дајући им широке повластице. Најучесталија појава настањивања влаха-сточара била је у врјеме рата са Радосавом Павловићем 1430 – 1433. године. И након подјеле која је извршена 1442. године у том крају су Дубровчани напасали стоку и насељавали своје становништво, и то не само сточаре ту стално настањене, него и људе из других области. Новопридошлом становништву, па и оним старосједиоцима, било је забрањено напасати стоку на ораницама како би се избјегло наношење штете власницима.

Добијене посједе, приликом све три диобе (1423, 1427 и 1442. године) користили су њихови власници директно или индиректно. Убирали су приходе с дароване им земље, а било је и таквих случајева да је она давана у закуп тамошњем становништву, односно дубровачким поданицима. Готово сваке године појављивали су се Босанци са захтјевом код дубровачке владе да им се исплате приходи са тамошње земље. Било их је и таквих који су добијени комад земље у Конавлима уступили неком од Дубровчана уз извесну новчану накнаду, одричући се на тај начин земље заувјек. Један од тих је и Браило Тезаловић, који је свој комад земље продао угледном Дубровчанину Томи Бунићу и његовим синовима. Посједима краља Твртка се након смрти користио његов насљедник Стјепан Томаш, а земљом војводе Радосава, његови синови: Иваниш, Петар и Никола. Сандаљев дио добио је на уживање његов синовац Стјепан Вукчић-Косача, а након њега синови му. Шта је на крају било са свим тим посједима, није нам познато. Чини се да су их све приграбили Дубровчани у врјеме великог метежа који је захватио Босну 1463. године или нешто касније 1482. Након ишчезавања босанске државне самосталности посједи Босанаца у Конавлима постали су својина Дубровачке Републике која је господарила читавим овим територијем.

32) Власи Риђани су били настањени на тремеђи конављанских планина: Драчевици, Врсиња, у Добром Дољу и по Јастребици. Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 40, напом. 10.

33) Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, 41, 11.

34) Р. Грујић, *Конавли под разним господарима*, прилог карта: Конавли у првој четврти XV века.

О ДРИЈЕВСКОЈ ЦАРИНИ

Послије дуже паузе, Дубровчани су 1419. године поново почели преговоре о куповини царине у Дријевима. Већ од марта мјесеца исте године чињени су у томе смислу извјесни покушаји дубровачке владе с босанском властелом која је у своме посједу имала дријевски трг.¹⁾ Да би је могла закупити једино она, влада је позивала, чак и поименице, неке од своје властеле и трговце и упозоравала их да не смију нити се усуђују »емере пес се intromittere ad emendum gabellam Narenti«. ²⁾ И док се тако расправљало у Дубровнику о начину куповине царине на Неретви, њу је крајем маја закупио млетачки трговац Јован Белтрамо³⁾. Био је то, сигурно, један од разлога због којих влада није више покушавала да царину добије за себе, већ је закључила да сваки грађанин може за свој рачун учествовати у њеном закупљивању⁴⁾. Спутани одлуком Вијећа умољених да је не смију купити у заједници с неким странцем нити из ње возити со у Босну⁵⁾ и поједини дубровачки трговци нису се одлучивали узети је у закуп. Стога је Република крајем године обновила преговоре, уз присуство босанског краља, при чему је показала спремност да плати 2800 дуката⁶⁾. Докле су стигли ови разговори и да ли су били приведени крају, није нам познато.

Кратко вријеме након ове дубровачке акције и Млечани су почели све више показивати интересовање за Дријева, сматрајући да би их због веће безбједности трговаца, будући да се радило о отвореном тргу, требало утвр-

1) Хисторијски архив Дубровник (HAD), *Consilium Rogatorum* (Con. Rog.) II fol. 18, 20. III 1419; II fol. 20, 28. III 1419; II fol. 20', 3. IV 1419. HAD, *Consilium Maius* (Con. Mai.) I fol. 147, 4. IV 1419.

2) HAD, *Consilium Minus* (Con. Min.) II fol. 54, 3. IV 1419.

3) *Prima pars est de induciando super facto gabelle de Narente quam emit Johannes de Beltramo*. Con. Rog. II fol. 33, 23. V 1419.

4) *Primo statuimus, ordinamus, franchamus et licenciam impartimur omnibus nostris quatenus amodo antea emere possint gabellam Narenti*. Con. Rog. II fol. 38, 17. VI 1419. Потом је дубровачка влада подстицала чак и лично свога грађанина Петра Примовића »intrandi in gabella Narenti«. Con. Rog. II fol. 39, 26. VI 1419.

5) Con. Rog. II fol. 38, 17. VI 1419.

6) *Prima pars est de emendo dictum mercatum pro precio ducatorum duorum milium octigentorum singulo anno prout dixit rex Bosne*. Con. Rog. II fol. 82, 30. XII 1419.

дити⁷⁾). Њихова влада је, под условом да само њени поданици могу довозити со тамо и уз постизање сагласности тројице-четворице босанских велможа који су између себе дијелили приходе у њој, обећавала средином 1422. године краљу Твртку II дати за царину 1500 – 2000 дуката годишње⁸⁾. Међутим, у таквом послу она није могла заобићи ни војводу Сандаља Хранића, чија се воља, с обзиром на његову улогу, морала и те како поштовати у рјешавању питања Дријева. У краткој владиној изјави босанском краљу да је »задовољна«⁹⁾ Сандаљевим одговором њеном посланику⁹⁾ не види се ништа о условима под којима су ови преговори око царине између њега и Венеције били вођени.

Активност Републике св. Марка око стицања царине на неретљанском тргу, не само да није остала непозната у Дубровнику него је наишла и на најоштрије осуде његових житеља. Такве њене намјере, Дубровчани су пред угарским краљем приказивали у најдјрњем свјетлу, а преко свога посланика, упозоравајући на тешкоће које би могле задесити Босну уколико се Млечанима уступе Дријева и допусти могућност да подигну утврђење у Усињу, молила војводу Сандаља да је спријечи у њиховом остварењу¹⁰⁾. Да ли због интервенције Дубровчана или непостизања повољног споразума са Сандаљем, Млечанима овом приликом није пошло за руком да добију концесију на Неретви.

Иако се због опасности која јој је пријетила од стране Венеције, у посљедњих неколико година бавила стално питањем царине у Дријевима, дубровачка влада послје 1419. године, већ дуже времена није покушавала да је узме у закуп. Умјесто ње држали су је поједини дубровачки трговци. Тако је познато да су Теодор Проданелић, Петар Примовић и Станихна Сладеновић (1422/23), те Радин Толиновић, Станихна Сладеновић и Петар Примовић (1423/24), били закупци Сандаљевог дијела дријевске царине¹¹⁾. Почетком 1424. године сам Хранић је нудио дубровачкој влади његову половину царине, на што му је ова, вјероватно, тада незаинтересована за њу, одговорила да ју је препоручила својим трговцима за куповину¹²⁾. Отуда већ од наредне године, па до момента када је Република ушла у посјед овога дијела царине (у априлу 1429), у изворима стално срећемо Влакоту Кранковића, са синовима Налком и Франком, као њене закупце¹³⁾. Четвртину царине војводе Радосава Павловића узимали су такођер под за-

- 7) Одговарајући преко његовог посланика, Млечани су почетком 1421. године писали босанском краљу о тргу Дријева »quod locus predictus taliter fortificetur, quod mercatores nostri illuc accedentes possint cum eorum securitate cum suis mercationibus mercari et conversari«. Ш . Љ у б и ћ, *Листине о одношајих између јужнога славенства и Млетачке Републике*, књ. VIII (од год. 1420 до 1424) ЈАЗУ, Загреб 1886, 85, 7. IV 1421.
- 8) Исто 176. 26. V 1422, Упор. М . Д и н и ћ, *Трг Дријева и околина у средњем веку*, Годишњица Николе Чупића, књ. XLVII, Београд 1938, 128.
- 9) Ad factum autem mercati Narente dicere debeatis, quod audita responsione magnificentie sue remanemus contenti de responsione sua predicta. *Listine VIII*, 196, 4. X 1422.
- 10) М . Д и н и ћ, *Трг Дријева и околина* 128.
- 11) HAD, *Diversa Notariae* (Div. Not.) XIII fol. 299^v, 21. X 1422; HAD, *Lamenta de Foris* (Lam. de For) V fol. 170, 20. X 1423; HAD, *Diversa Cancellariae* (Div. Canc.) XLII fol. 146, 31. V 1423.
- 12) »...et confortaremo li mercatanti nostri, al comprar della ditta gabella de Narente«. HAD, *Lettere e Commissioni di Levante* (Lett. di Lev.) IX fol. 25, 3. III 1424.
- 13) Con. Min. III fol. 213, 20. X 1425; IV fol. 1, 23. IV 1426; IV fol. 81^v, 4. IV 1427; IV fol. 155, 20. IV 1428; Lam. de For. VIII fol. 148^v – 149, 30. I 1429.

куп у овом времену неки дубровачки грађани¹⁴), што је, вјероватно, био случај и с дијелом Радивојевића.

Готово десет пуних година послије онога првог покушаја, дубровачка влада је поново 1428. године али, овог пута, енергичније него ли икада раније, ставила на дневни ред питање дријевске царине. Након одређених погађања и цјењака са Сандаљем Хранићем, њој је најзад пошло за руком да његову половину царине, почев од 1. априла 1429. године, узме у трогодишњи закуп, уз цијену од 1600 дуката годишње¹⁵). Дубровчани су одмах потом отпочели али, без успјеха, и акцију за стицање њезине друге половине која је била власништво породице Павловића и кнеза Павла Радивојевића¹⁶).

Читаво вријеме, откад је купљена (у октобру 1428) до дана уласка у царину (1. априла 1429), у Дубровнику су вршене активне припреме за њено преузимање. При том се водило највише рачуна о уређењу и успостављању одговарајућих облика управе у новостеченој царини на Неретви. У сврху регулисања њеног будућег функционисања под Дубровчанима, донесена је 18 јануара 1429. године у Великом вијећу уредба дријевске царине.¹⁷) Текст ове уредбе и касније одлуке о њеном спровођењу у дјело омогућавају да се на основу њих реконструише уређење царине у Дријевима, у времену док се налазила у рукама Републике.

На челу царине налазио се управник (губернатор). Био је у почетку биран из редова властеле, с платом од 600 перпера која му је била давана у једнаким ратама сваких четири мјесеца у години¹⁸). У случајевима краћег одсуства, због болести или неких послова које је обављао у Дубровнику, постављана су двојица његових замјеника којима је плаћено по 4 гроша дневно¹⁹). Послије краткотрајне службе и смрти првога управника дријевске царине, сер Влахе Бунића, одлучено је да се на том положају не могу више постављати племићи, већ су умјесто њега изабрана два замјеника из народа, уз плату од 250 перпера годишње за свакога²⁰).

Од првога дана када би улазио у царину, управник је почињао одмах да води евиденцију о цјелокупном њеном пословању. Отварао је, заправо, једну посебну књигу у којој је биљежио све уласке соли, новца и других ствари које су пристизале у речену царину. Регистровао је затим изласке робе из ње и уносио све њене настале трошкове. На крају сваког радног дана губернатор је навече примао рачуне о вину и осталој приспјелој роби. Рачуни и новци од продате соли били су, такођер, у присуству једног од њених продавача, предавани њему. Тако исписане књиге и новац од царине морао је сваких три мјесеца, или, уколико би се захтијевало, и чешће пре-

14) Lett. di Lev. IX fol. 11, 20. VIII 1429; Div. Canc. XLVI fol. 90', 15. XII 1426; HAD, *Sentenza di Cancellariae* (Sent. Canc.) VII fol. 252, 14. I 1427.

15) Lett. di Lev. X fol. 97 - 97', 31. VII 1428; Con. Rog. IV fol. 94, 28. III 1429. О свим цјењакањима Дубровчана с војводом Сандаљем у куповини дријевске царине види М. Динић, *Трг Дријева и околнина* 129.

16) Con. Rog. IV fol. 73, 5. X 1428; IV fol. 78, 17. X 1428.

17) Con. Mai. IV fol. 16 - 17', 18. I 1429.

18) Con. Mai. IV fol. 16, 18. I 1429; IV fol. 23', 4. III 1429.

19) Con. Rog. IV fol. 115', 30. VII 1429; IV fol. 258, 31. VII 1429. Lett. di Lev. X fol. 76', 31. VII 1429.

20) Et impero ordenemo che damo avanti li duy del povolo li quali se mandano con salario de uyperperi 250 per zascuno. Con. Mai. IV fol. 57, 15. XI 1429.

давати, за то у Дубровнику специјално одређиваним официјалима²¹⁾). Али, како се због болести првога управника Влахе Бунића и просторно малих магазина за со у почетку нису могли слати тако често, рокови за отпремање ових рачуна царине с новцем, били су ускоро продужени са три на шест мјесеци²²⁾).

У циљу сузбијања сваке могућности за прављење којекаквих махинација, управник царине, под пријетњом казне од 300 перпера, није смио за снабдијевање трга куповати друге соли осим оне коју су му отпремали споменути официјали. Из сличних разлога он је морао строго водити рачуна и о мјерама соли, пазећи добро да она не буде мјерена неким другим већ само оним жељезним које је влада Дубровника одређивала за њено мјерење на овом тргу.²³⁾

Управник царине у Дријевима држао је код себе и једну барку са осам до десет весала коју је употребљавао за чување ушћа Неретве од контрабанди соли. Два пута мјесечно, отпремао је, по шест дана, с одређеним бројем морнара и једним или двојицом слуга, ријеком преко Крајине све до Омиша, остављајући је дуже времена у оним мјестима гдје се со кријумчарила. Морнаре на њој плаћао је према личној жељи и у зависности од количине кријумчарене соли коју су проналазили²⁴⁾). Вијести из каснијег времена показују заиста да је ова барка хватала многе људе који су се у доњем току ријеке Неретве бавили често овом забрањеном работом. Такве је, управник царине, заједно са судијама трга, позивао пред себе и, слиједећи обичаје реченог мјеста, изрицао им пресуду²⁵⁾).

И на крају, поред послова управљања царином и обезбјеђивања нормалне трговине, управници дријевске царине покушавали су понекад да се баве и неким другим дјелатностима, у чему их је влада Дубровачка енергично спречавала, упозоравајући их да не смију чинити ништа што им службом није било предвиђено.²⁶⁾

На основу даљег текста ове царинске уредбе види се да су у Вијећу умољених била бирања двојица пучана који су постављани за службенике у царини. Они су, заједно с њеним управницима, на почетку сваке године отпремани на дријевски трг. На име плате и издржавања давано им је по 250 перпера, који им је износ, као и другима у царини, био исплаћиван три пута годишње.²⁷⁾ У случајевима смрти прије истека службе, остатак плате сваког умрлог или погинулог цариника даван је у цјелини његовој породици.²⁸⁾

21) Con. Mai. IV fol. 16, 18. I 1429. Упор. М. Динић, *Трг Дријева и околина* 142.

22) Con. Mai. IV fol. 43', 23. VI 1429.

23) Lett. di Lev. XI fol. 203', 20. X 1434.

24) Con. Mai. IV fol. 17, 18. I 1429.

25) Con. Rog. V fol. 100, 9. VIII 1432; V fol. 102', 20. VIII 1432; Lett. di Lev. XI fol. 109, 9. VIII 1432.

26) *Apresso direti alli diti nostri governatori, come nostra intentione e cusi per nostra parte li comandati, come anchor nuy altre fiade per nostre lettere a lor cometessimo, che non debiano atender aseminar, ne far seminar terreni ne ad alguna altra cosa oprerarsi ne occuparse, salvo al governo de quella nostra gabella, per la qual solamente itegnemo dila e pagemo, e non per ad operarse ad alguna altra cosa, e che altramente non fazano.* Lett. di Lev. XI fol. 203', 20. X 1434.

27) Con. Mai. IV fol. 16, 18. I 1429; Con. Min. IV fol. 226, 25. II 1429. IV fol. 228', 14. III 1429.

28) Тако је у марту 1430. године послје смрти Припка Грацијановића »olim officiales nostre gabelle Narente, qui obyt in ipso officio« дата његовим наслѣдницима »salarium totius anni ipsius Pripchi«. Con. Mai. IV fol. 80', 24. III 1430.

Ова двојица цариника су одмах по ступању на дужност, поред књиге коју је водио сам управник царине, отварао и још једну своју рачунску књигу. У њу су записивали улазак соли, новца и других ствари, те извоз робе и све трошкове који су се дешавали у тргу. Заједно с књигом управника слали су је сваких три, односно, сваких шест мјесеци дубровачким властима на контролу. Њихов главни задатак састојао се у примању и држању соли у Дријевима, а према потреби одлазили су и у Усињ, или неко друго мјесто, гдје су такођер истоварали и продавали со²⁹⁾. Упоредо с овим свакодневним, цариници су понекада радили и на уређивању трга, а напосе поправљању магацина за со, те по жељи и заповијести управника, обављали и неке друге послове у царини³⁰⁾.

Уколико би због болести или некога другог незаобилазног разлога били присиљени да се врате у Дубровник и не би могли обављати своје дужности, морали су наћи некога да их замијени, с тиме што би таква замјена требало бити одобрена двотрећинском већином гласова у Вијећу умљених. Да би обезбиједила њихово стално присуство у царини, влада је, под пријетњом казне од 100 перпера, забрањивала цариницима сваки непотребни излазак из трга. Било им је, једино, допуштено да, у име задовољења неких својих потреба, могу свега једанпут седмично изаћи и удаљити се двје миље из Дријева, при чему су се увијек морали враћати на спавање у трг³¹⁾.

Међу лицима упућиваним на службу у новостечену дријевску царину била су и четворица слугу. Они су бирани у Малом вијећу, уз пристанак најмање двије трећине присутних чланова у њему. Плата им је износила по 120 перпера појединачно годишње³²⁾. Приликом ступања на дужност сваки од слуга понаособ морао је имати по једног јамца који би могао јамчити за њега да ће остати годину дана у реченој служби³³⁾. Као и цариници, слуге су се такође морали покоравати наређењима управника царине. Међутим, из уредбе се не види тачно које су то све послове обављали. Зато нам доцнији извори говоре да су један или двојица од њих редовно пловили барком која је чувала ушће Неретве од кријумчара соли, носили понекада као гласници рачуне и новац од царине у Дубровник и завршавали друге, углавном, послове физичке природе у тргу³⁴⁾.

Ради што бољег и вјернијег обављања радних задатака, царницима и слугама царине у Дријевима било је забрањивано да у вријеме трајања њихове службе тргују било каквом робом. Једино им је било дозвољавано да могу набављати прехранбене намирнице потребне за живот. Сваки од њих који би дошао у сукоб са овом одлуком био би кажњаван са 100 дуката, од којих се половина давала лицу путем чије би се пријаве могло доћи до пра-

29) Con. Mai. IV fol. 16 – 16', 18. I 1429.

30) Con. Rog. IV fol. 205', 28. VII 1430; V fol. 178, 11. XI 1433.

31) Con. Mai. IV fol. 16', 18. IV 1429.

32) Исто; Con. Min. VIII fol. 5, 17. XII 1438.

33) Con. Mai. IV fol. 16', 18. I 1429; Con. Mir. V fol. 27, 1. VII 1430; V fol. 77, 27. XI 1430; V fol. 183', 10. III 1432; VI fol. 118', 13. III 1434; VII fol. 242, 6. IV 1435.

34) Con. Mai. IV fol. 17, 18. I 1429; Con. Rog. IV fol. 93', 21. III 1429.

ве истине³⁵). Али, ни толико високе казне нису их спречавале да се, поред главних послова, покушавају, ипак, повремено бавити трговином³⁶).

Заједно с управником, цариницима и слугама одређивани су на годи-ну дана још и тројица официјала у службу неретљанске царине. Ови су официјали били именовани од Великог вијећа из редова племића. У домен њихових компетенција улазили су послови, углавном, финансијског карактера. Они су, у ствари, примали и контролисали књиге и рачуне управника и цариника. Приходи царине били су такођер предавани официјалима који су вршили једногодишњу исплату војводи Сандаљу на име његовог дијела³⁷). У великим тешкоћама око снабдијевања трга сољу ови су били од огромне помоћи управнику и цариницима Дријева. Сву количину соли за потребе царине куповали су на разним странама и отпремали је њима³⁸). На име цјелокупних послова које су обављали примали су по 10 перпера, вјероватно, мјесечно. За разлику од других службеника који су у доба своје једногодишње дужности стално живјели и боравили у Дријевима, официјали царине су читаво вријеме њиховог службовања остајали у Дубровнику³⁹).

Поред ових уредбом предвиђених, Република је постављала и друге представнике своје власти на неретљанском тргу. Међу њима се најчешће помињу чувари царине, те мјерачи и евидентичари соли у њој⁴⁰).

Пошто је со представљала најважнији артикал којим се у Дријевима трговало, то је и у овој уредби о царини нашло своје одговарајуће мјесто питање мјера којима је била мјерена. Требало је, наиме, направити шест мјера, од којих би се три употребљавале за куповину, а друге три за продају соли. Нису биле исте величине, већ су се, по узору на оне које је дотад употребљавао Влакота Кранковић, закупник дријевске царине, разликовале 15% између себе⁴¹). Мјере по којима се куповала со звале су се дебелим, а оне по којима се продавала танким⁴²). Један центенар соли, по неретљанској мјери, садржао је 230 модија соли приликом продаје. Да би се спријечио сваки покушај злоупотребе у њиховој примјени, одлучено је да се, у

35) Con. Mai. IV fol. 17, 18. I 1429.

36) Avegna altre fiade per nostra lettera scrivessimo alli gabeloti nostri dila, come li mercadanti de Narenta a noy se erano lamentadi, che lor gabelotti compraveno e vendevano in lo mercato de Narenta come mercadanti e non come gabelotti la qual cosa far non potevano et a lor comandassimo che questo far non dovessino. Lett. di Lev. XII fol. 49, 25. X 1436.

37) Con. Mai. IV fol. 17, 18. I 1429; Con. Rog. IV fol. 98, 26. IV 1429.

38) Con. Min. IV fol. 237, 26. IV 1429; IV fol. 250, 22. VI 1429; IV fol. 254, 5. VI 1429; IV fol. 272, 24. X 1429; V fol. 26, 28. VII 1430; V fol. 43, 22. VI 1430; V fol. 61, 21. X 1430; V fol. 74, 7. XI 1430; V fol. 196, 19. V 1432; VI fol. 24, 14. II 1432; VI fol. 87, 24. XI 1433; VI fol. 170, 18. IX 1434; VI fol. 192, 11. XII 1434; VII fol. 51, 5. V 1436; VII fol. 78, 17. VIII 1436; VII fol. 180, 28. XII 1437. Div. Not. XVI fol. 274, 17. VII 1430; XVIII fol. 153, 10. XII 1433; XIX fol. 144, 20. XI 1434; XX fol. 238 – 238, 16. V 1436 и даље.

39) Con. Mai. IV fol. 17, 18. I 1429.

40) Ivan Copitovich electus fuit custos gabelle Narenti loco Vlacote Zugotich qui obyt. Con. Rog. V fol. 76, 18. X 1430. Captum fuit quod officiales gabelle Narenti mittere debeant unum mensuratoreem Narentum pro mensurando salem nostri comunis. Con. Min. VIII fol. 109, 28. XI 1439. Jachsa Galovich electus et firmatus fuit schribanus, ad taleam salis Narenti. Con. Min. VII fol. 155, 7. X 1437.

41) Con. Mai. IV fol. 16, 18. I 1429.

42) »...uno sottile de li detti vi parera con che se vende e uno grosso con che se receive el sal...«. Lett. di Lev. XII fol. 111, 20. XI 1438.

циљу што чешће спровођења контроле, чува по један примјерак од свих врста мјера (за куповину и продају) у Дубровнику. И поред ових настојања, службеници царине су и даље фалсификовали мјере соли, о чему најбоље свједоче повремени интервенције дубровачке владе против таквих појава.⁴³).

---

43) Lett. di Lev. XII fol. 49°, 25. XII 1436. Упор. М. Д и н и ћ , *Трг Дријева и околина* 145.

О ПРИЛИКАМА У БОСАНСКОМ ЕЈАЛЕТУ ПРВИХ ГОДИНА XVIII СТОЉЕЋА

Карловачким миром 1699. године Османска Царевина је изгубила огромна, економски и стратешки важна пространства, од којих су нека дуги низ година била под њеном доминацијом. Територијалним губитком, Царство је још више изгубило самопоуздање и сигурност. Дуго ратовање са чланицама Св. лиге (1683-1699, Аустрија, Млетачка Република и Пољска – прим. Е.П.) утицало је да добар дио султанових поданика постане сиромашнији, а чести ратни окршаји, глад и болести који су се тих година јављали прориједили су становништво у многим провинцијама Царства. После закључења мира у Карловцима, Порта је прешла у дефанзиву и била свјесна да се Аустрија, као ни Венеција, неће зауставити на границама одређеним тим мировним уговором. Због тога је одмах издала упутства да се у пограничним санџацима приступи раду око што бољег утврђивања и чувања нових граница.¹⁾ Већ од 1700. године на границама европског дијела Царства убрзаним темпом почињу се поправљати раније разрушене или оштећене тврђаве и паланке. У стратешки важнијим крајевима насељава се поузданије становништво, а у унутрашњости санџака централна влада из Цариграда настоји да што брже консолидује власт и обнови привредну активност која је у овом рату била у доброј мјери замрла.

Послије 1699. године, најистуренија османска провинција у њеном европском дијелу постао је босански ејалет. Током ратних година 1683 – 1699. овај ејалет је доста страдао. Пораз под Бечом и притисак Млетака из Далмације платио је животом и иметком добар дио босанских Муслимана.²⁾ Због тога Порта поклања велику пажњу приликама у Босни. »Посебно у вилајету Босне за вријеме рата и борби пољуљан је поредак. Њу треба финансијски ојачати, поправити стање у градовима, утврдити тврђаве и пописати број нефера (обичних војника – прим. Е.П.). Посебно треба удовољити молбама народа и раје и ништа незаконито не предузимати... Треба уопште настојати да се среде прилике у вилајету.«³⁾ Тим ријечима су во-

1) *Историја народа Југославије II*, Загреб 1959, стр. 1320

2) Авдо Сућеска, *Буне сељака Муслимана у Босни у XVII и XVIII стољећу*, Историјски Институт, Зборник радова, књ. 1, Београд 1976, стр. 74.

3) Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине (даље АНУ БиХ) *Mühimme defter* (даље *Müh. def.*), 96, 26/1, 76/1, /фотокопије и регеста, даље ФР).

дећи људи Царства у ово вријеме говорили о граничном босанском ејалету.

Да би поправила лоше стање у коме се налазило становништво ејалета, Порта га је по закључењу Карловачког мира ослободила плаћања цизије за 1699. годину, а била су брисана и сва дуговања цизије и других пореза из прошлих година.⁴⁾ Предузете мјере нису досљедно провођене у пракси. Посљедњих година XVII, а нарочито у првим деценијама XVIII стољећа у босанском ејалету је била присутна пракса самовољног и противзаконитог убирања разноврсних намета из групе текџиф – и шаќка.⁵⁾ Противзаконито убирање пореза вршили су како босански везирн и санџакбезн, тако и локални судски и управни функционери.⁶⁾ У својим злоупотребама власти истицали су се тадашњи босански везири Халил паша,⁷⁾ Сејфулах паша⁸⁾ и Елчи Ибрахим паша⁹⁾. Поред наведених везира, својом грамзљивошћу се нарочито истицао херцеговачки мутесариф Сејфулах паша. Његовим незаконитим поступцима се супротставило цјелокупино становништво овог санџака. И сиромашнији и богатији људи слали су Порти жалбе против Сејфулах паше, указивали на његове незаконите поступке и тражили да се смијени с положаја.¹⁰⁾

Као посљедица незаконитог управљања било је још веће економско слабење, а дјелимично и узрок исељавања с територије херцеговачког санџака.¹¹⁾ Слична је ситуација и у другим санџацима. Становништво кадилука Благај такође се жали Порти на злоупотребе херцеговачког санџакбега и његових људи и тражи да се виновници тих неправди уклоне са положаја и строго казне.¹²⁾ Међутим, и поред великих притужби, Порта је Сејфулах пашу и даље задржала на положају херцеговачког санџакбега, па му, штавише, 1706. године указује и почаст именујући га заповједником османске војске у предстојећем походу на црногорска племена.¹³⁾ И становници Ма-

4) Хамид Хаџибегвић, *Главарина у османској држави*, Оријентални институт у Сарајеву, Посебна издања IV, Сарајево 1966, стр. 102.

5) О овим порезима се опширније говори у раду др Авде Сућеске, *Промјене у систему изванредног опорезивања у Турској у XVII и XVIII вијеку и појава намета текџиф и шаќка*, Прилози за оријенталну филологију (даље ПОФ), X–XI, Сарајево 1967, стр. 75–113.

6) Др Авдо Сућеска, *Нови подаци о настанку и висини таксита у Босни и Херцеговини*, Прилози института за историју, год. X/II, Сарајево 1974, стр. 135.

7) Ђосе Халил паша према Башагићу био је везир босанског ејалета у периоду од 1698 – 1702 (види: Сафвет бег Башагић – Редџепшић, *Кратка упута у прошлост Босне и Херцеговине* (1463 – 1850), Сарајево 1900, стр. 180.

8) О овоме паши види у раду Сафвет-бега Башагића, *Знаменити Хрвати Бошњаци и Херцеговци у турској Царевини*, Загреб 1931, стр. 67.

9) Елчи Ибрахим паша управљао је босанским ејалетом од 1703 – 1705. године, (С. Башагић, *Кратка упута*, стр. 180 – 181)

10) Др Авдо Сућеска, *Нови подаци о...*, стр. 136 – 137

11) АНУ БиХ, *Шикајет дефтер* (даље ШД/), 92, 33/2, 1699. ФР) Шикајет дефтере који се као фотокопије налазе у АНУ БиХ превео је на наш језик проф. Јакуп Полимац)

12) АНУ БиХ, Ш. Д. 92, 33/3, 1699 ФР.

13) АНУ БиХ, М.ћ. д., док. 13, 87/1, 1706, (наведене документе из М.ћимме дефтера којима сам се у раду користио превео је проф. оријенталистике Мухамед Хаџијаковић).

глаја¹⁴⁾, Ташлице¹⁵⁾, Каменграда и Старог Мајдана¹⁶⁾ били су изложени малтретирању својих локалних управљача. Мање или више са злоупотребама власти се наставило и сљедећих година.¹⁷⁾ Ипак у односу на 1699. и 1700. годину, током сљедећих година, број жалби народа се осјетно смањило, што нам говори да се ситуација донекле побољшала.

Посљедњих година тзв. бечког рата морал становништва у Османском Царству био је у опадању. Самовоља је била присутна у свим порам државног механизма. И после Карловачког мира недисциплина нижих органа власти била је и даље присутна. Војно-политичка ситуација била је неизвјесна. Бојећи се новог рата, султан Мустафа II (1695 – 1703) је непосредно после закључивања мировног уговора издао наређење о поправци старих и изградњи нових тврђава и паланки на границама босанског ејалета са жељом да се тај ејалет претвори у прави бастион за одбрану од непријатељског напада.¹⁸⁾ Да би код муслиманског становништва развио борбену свијест, султан је првих година XVIII стољећа послао у Босну једну групу шејхова са задатком да развију и учврсте борбени морал у одбрани угрожене државе.¹⁹⁾ По наређењу Порте, становништво је одмах приступило одбрани и изградњи нових тврђава, које би биле способне да издрже напад непријатељске војске и очувају постојеће границе. Већ 1700. године преправљају се стари давно напуштени градови и приступа се формирању нових агалука и капетанија.²⁰⁾ Године 1699. на територији босанског ејалета било је 12 капетанија, а током сљедећих 17 година основано је још 13, и то већином уз границе.²¹⁾ Сједишта новооснованих капетанија у првим годинама XVIII стољећа била су: Оногошт, Клобук, Столац, Почитељ, Мостар, Љубушки, Рог, Дувно, Стара Островица, Козарац, Кобаш, Босански Брод и Врандук.²²⁾

Због неријешених граничних питања²³⁾ већ 1700. године изгледало је да је на помолу нови рат између Османског Царства и Млетачке Републике. Очекујући напад, Порта је алајбезима херцеговачког и клишког санџака издала наређење да заједно са својим заимима и тимарлијама што брже поправе и за рат припреме тврђаве у тим санџацима.²⁴⁾ То наређење добро је дошло османским заповједницима да с већим интезитетом наставе започету изградњу појаса добро утврђених градова око црногорских, брдских и херцеговачких племена са циљем да убудуће обуздају њихову непокорност

14) АНУ БиХ, Ш. Д., 92, 35/1, 1699, ФР.

15) АНУ БиХ, Ш.Д., 92, 36/3, 1699. ФР.

16) АНУ БиХ, Ш. Д., 92, 40/2, 1699. ФР.

17) Види Шикајет дефтере из 1700, 1701, 1702..., АНУ БиХ, ФР.

18) Ист. нар. Југославије II, Загреб 1959, стр. 1320.

19) Авдо Сућеска, Ајани, прилог изучавању локалних власти у нашим земљама за вријеме Турака, Научно друштво СР Босне и Херцеговине, Дјела, књ. XXII, Одјељење историјско – филолошких наука, књ. 14, Сарајево 1965, стр. 181.

20) Хамдија Крешевљакковић, Капетаније у Босни и Херцеговини, Научно друштво НР Босне и Херцеговине, Дјела, књ. V Одјељење историско – филолошких наука, књ. 4, Сарајево 1954, стр. 19.

21) Ист. нар. Југославије II стр. 1320

22) Хамдија Крешевљакковић, Капетаније, стр. 19.

23) О томе пише Ешреф Ковачевић у својој књизи Границе босанског пашалука према Аустрији и Млетачкој Републици по одредбама Карловачког мира, Сарајево 1973.

24) АНУ БиХ, Мüh. d., 2945, 260-3, ФР.

према представницима султанове власти. У морејском рату ова племена су се показала непријатељски расположеним према Порти. Нарочито се приступило брзој изградњи тврђаве Оногошт, која је требало да преузме улогу Херцег Новог који је Венеција још 1687. године била заузела и касније задржала под својом влашћу.²⁵⁾ И у другим херцеговачким мјестима се приступило поправци постојећих тврђава. Тако већ првих година XVIII столећа видимо да се у Требињу, Гацку и Клобуку врше оправке тврђава.²⁶⁾ Трошкове око оправки и проширења старих, те подизања нових тврђава сносило је становништво цијелог ејалета. Богатији слојеви су учествовали новцем, а сиромашнији кулучењем. Нарочито интензиван рад на изградњи објеката од војног значаја био је у вријеме Сирке Осман паше (1705-1708).²⁷⁾ Истовремено се у разним мјестима босанског ејалета поправљају старе и изграђују нове тврђаве и путеви што је изазвало велико материјално оптерећење становништва. По Портином наређењу, 1708. године заими, тимарлије и алајбези санџака Херцеговине, Клиса и Зворника били су обавезни да истовремено поправе све тврђаве у тим санџацима. Као и претходних година, највећи дио послова поново је пао на сиромашније становништво. Иако се у добијеном наређењу не спомињу да раде на оправци војних утврђења, нефери су по наређењу својих претпостављених учествовали у раду. Позивајући се на заповијед у којој нису споменути, нефери Ливна траже од Порте да нареди њиховом старјешини да их убудуће ослободи те обавезе, јер су они задужени да се боре против непријатеља, али не и да оправљају тврђаве.²⁸⁾ За ове послове од становништва су узимане велике суме новца, које су касније сакупљачи искористили у своје личне сврхе. Због тога становништво Грачанице обавјештава Порту да уредно плаћају прописане порезе, али да се одбрамбени објекти недовољно поправљају због тога што несавјесни чиновници новац намијењен у те сврхе већим дијелом задржавају за своје личне потребе.²⁹⁾

Када је умјесто Сирке Осман паше за босанског везира дошао Мустафа паша Соколовић – Ферхадпашић (1708 – 1709) радови на изградњи војних објеката су смањени. Нови везир је издао наређење да се убудуће у току једне године могу поправити једна, највише двије тврђаве или паланке.³⁰⁾ На ову одлуку о смањењу изградње војних објеката на Порту су утицале како тренутна спољно-политичка ситуација, тако и честе жалбе босанског становништва на порезе, којим су били изложени, за изградњу тих објеката. Тако је сљедећих година са мањим оптерећењем становништва настављено с војним утврђивањем ејалета. Главнину османске војске у босанском ејалету су сачињавале спахије, јањичари и народна војска (нефир-и ам).³¹⁾ У свим већим мјестима су се налазиле војне посаде. Главна

25) Др Милан Васић, *Градови под турском влашћу*, у књизи *Историја Црне Горе*, књ. трећа, том 1, Титоград 1975., стр. 532; Петар Шобајић, *Никшић – Оногошт*, Београд 1938, стр. 63.

26) Глигор Станојевић, *Историја Црне Горе од почетка XVII до краја XVIII вијека*, књ. трећа, том 1, Титоград 1975, стр. 238; исти. *Југословенске земље у млетачко – турским ратовима XVI – XVIII вијека*, Београд 1970, стр. 432.

27) С. Башагић, *Кратка упута...*, стр. 181.

28) АНУ БиХ, ШД, 359, 92, 348/2, 1708, ФР.

29) АНУ БиХ, ШД, 364, 92, 353/2, 1708, ФР.

30) АНУ БиХ, тзв. сицили Сарајева у Анкари, 121, 67/1, ФР.

31) Авдо Сућеска, *Ајани*, стр. 181.

складишта муниције и осталих потрепштина за ватрено оружје налазила су се у већим мјестима, као што су: Сарајево, Травник, Јајце, Бихаћ и Зворник из којих су се са оружјем и муницијом снабдијевале све војне посаде.³²⁾

Осим изградњи и оправци војних утврђења, велика пажња је посвећена консолидовању локалне власти. Крајем XVII и почетком XVIII стољећа појављује се потреба за већом локалном управом. Носиоци власти постали су угледнији људи који су се звали ајани. У почетку њихова улога није била јасно дефинисана, мада се зна да су тада били задужени да обезбиједи материјална средства за војску, затим храну, комору итд. Они су штитили и обезбјеђивали јавни ред и мир који је у ово вријеме, када је владала општа анархија, био и те како потребан.³³⁾ С престанком рата нису престала и насиља појединих представника локалне власти. Године 1700. становништво Мостара је Порти упутило жалбу у којој се оптужује тадашњи кадија да им на име пореза узима више новца него што је прописано.³⁴⁾

Сличну жалбу Порти упутило је и становништво Босанског Брода.³⁵⁾ И док је један дио становништва одбијао да плати већи износ пореза, него што је прописано,³⁶⁾ дотле су неки били присиљени и платили, али су се касније жалили. Тако је становништво Чајничка 1701. године упутило жалбу сарајевском мули у којем га обавјештава да им је њихов кадија претходних година насилно узимао више новца на име текџиф-и шаќка, па траже да им се бесправно узети новац врати.³⁷⁾

Када је за босанског везира постављен Сејфулах паша (1702 – 1703), што сам у почетку навео, мито и корупција су узели великог маха. За кратко вријеме управљања овим ејалетом Сејфулах паша успио је да са својим истомишљеницима од великог броја појединаца, па и читавих група незаконито узме веће суме новца на име разних пореза. Осим тога, овај везир користећи се влашћу задржавао је приспјеле плате нефера, а од појединих тимарлија одузимао је тимаре које би затим уписивао на своје име или име људи који су му помагали у његовим незаконитим поступцима.³⁸⁾ Вјероватно због великог броја жалби које је у кратком времену добила, Порта је већ 1703. године за новог босанског везира поставила Елчи Ибрахим пашу (1703 – 1705). Новом везиру су из свих крајева босанског ејалета почеле пристизати жалбе на његовог претходника. Иако је и сам био корумпиран, јер је од становништва узимао разне намете из групе текџиф-и шаќка, ипак је Елчи Ибрахим паша настојао да што брже нормализује унутрашњу ситуацију и код становништва створи утисак личне и имовинске

32) Хамдија Крешевљаковић, *Капетаније*, стр. 45.

33) Авдо Сућеска, *Ајани*, стр. 184.

34) АНУ БиХ, ШД, 49, 57/2, 1700. ФР.

35) АНУ БиХ, ШД, 65, 71/1, 1701. ФР.

36) АНУ БиХ, ШД, 77, 81/1, 1701. ФР.

37) АНУ БиХ, ШД, 82, 92, 84/3, 1701. ФР.

38) О злоупотребама Сејфулах паше се говори у великом броју жалби које је становништво босанског ејалета упућивало Порти, а које су сачуване у Шикајет дефтерима из тог периода чије се фотокопије налазе у АНУ БиХ.

сигурности.³⁹⁾ То је допринијело да се стање у ејалету поправи и број жалби које су слате Порти у односу на претходне године смањи.

Почетком XVIII стољећа чифлучење у босанском ејалету узима још више маха, иако је у ранијим стољећима имало свој дубљи коријен. Услијед слабе насељености, спахије у овом ејалету су још у вријеме владавине султана Мехмеда II (1451 – 1481) и Сулејмана Величанственог (1520 – 1566) добиле право да увећавају хаса земље. Та околност касније је убрзавала процес чифлучења које је постало доминантна појава у вријеме назадовања Царства. У жељи да трајније обезбиједи своју несигурну егзистенцију спахије су у појединим крајевима Царства, међу којима и у босанском ејалету, хаса посједе од краја XVII и нарочито у XVIII стољећу претварали у чифлуке.⁴⁰⁾ У самом босанском ејалету чифлучење постаје доминантна појава непосредно последије Карловачког мира, али оvdје су поједини чифлука и даље најчешће остајали и тимарници.⁴¹⁾ Поједини локални прваци су, не базирајући се на протесте својих сусједа, назаконито узимали земљу и проглашавали је својим чифлуком. Тако је у рогатичком кадилуку заим Мехмед Пашић свом посједу у селу Ковачићи незаконито припојио њиве које су биле тренутно необрађене, не обрађајући пажњу на протесте својих сусједа да је то што ради противзаконито.⁴²⁾

Глад за земљом била је велика. Од 1699. године за османске власти се поставило питање како да се правно ријеше односи између власника чифлука (чифлук сахибија – прим. Е.П.) и нарочито католичког становништва које је у морејском рату с аустријском и млетачком војском напустило тај ејалет. Дobar се дио тих избјеглица последије 1699. године вратио на раније посједе које је до избијања рата обрађивало. Као што се види, и у Шикајет дефтерима на добром дијелу таквих посједа власници су у међувремену нашли замјене и убирали уобичајене приходе. У жалби Порти коју су послали неки Мехмед и Мустафа из мостарског кадилука види се да су они у селима Драгинићи и Добром селу неколико година обрађивали земљу која је прије избијања морејског рата била насељена хришћанским становништвом. Међутим, када се ситуација у босанском ејалету донекле смирила 1702. године, ранији становници тих села су позивајући се на уговор између Османског Царства, Аустрије и Млетачке Републике и на султанов емри шериф (племенита заповијед – прим. Е.П.) тражили да се врате на раније посједе прихватајући све обавезе које су и раније имали. Ови захтјеви одбјегле раје сматрани су неоправданим, јер тадашње чифчије већ неколико година обрађују посједе и чифлук сахибијама редовно иплаћују уобичајене порезе. Држећи се датих обећања, Порта је мостарском кадији издала наређење да се тај спор ријешити по кануну, тј. онако како је законом било прописано без обзира на то о коме се радило.⁴³⁾ Слични захтјеви раније одбјегле раје регистровани су и у јајачком кадилуку. Раја села Корићани, које је припадало том кадилуку, затражила је 1704. године од Порте да се врати на земљу коју је раније обрађивала.⁴⁴⁾ Пошто су становници тог

39) О томе види у ШД из 1703, 1704 и 1705. године.

40) Авдо Сућеска, *О настанку чифлука у нашим земљама*, Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине, год. XIII, 1965, Сарајево 1967, стр. 38.

41) Авдо Сућеска, *Ајани*, стр. 172.

42) АНУ БиХ, ШД, 92, 253/1, 1706. ФР.

43) АНУ БиХ, ШД, из 1702, 108, 92, 107/1, ФР.

44) АНУ БиХ, ШД из 1704, 232, 92, 219/1

села заједно с војском принца Еугена Савојског још 1697. године одатле отишли, те се ни послје три године послје тога нису вратили, то је власник села Корићана дао неком Мехмеду и Омеру да обрађују напуштено земљиште са свим обавезама које је имала и одбјегла раја. Доласку одбјеглог хришћанског становништва успротивили су се нови обрађивачи, јер су легално и по прописима примили земљу на обрађивање, те су сматрали да раја која се вратила нема право да се ту задржава.⁴⁵⁾ И док су у неким крајевима сукоби око обраде земљишта били присутни, у бањалучком кадилуку је била друга ситуација. Порта је 1704. године наредила бањалучком кадији да покуша вратити одбјеглу рају из села Дуци Поље које је припадало том кадилуку, а која је била побјегла због великих пореза које су мјесне власти наметнуле.⁴⁶⁾

Сукоби између муслиманског и хришћанског становништва послје Карловачког мира били су присутни не само на селу него и у граду. Муслиманско становништво Сарајева 1703. године посредством кадије тражи од Порте да забрани немуслиманима (ехли кјефере) да станују у квартовима у којима су они живјели. Свој захтјев образлажу ранијом праксом да су прије избијања морејског рата у граду постојали посебни квартави за муслиманско и немуслиманско становништво, те да се тај обичај сада не проводи у пракси. Како се у жалби наводи, већ од 1699. године хришћанско је становништво у Сарајеву почело куповати куће у муслиманским махалама и својим вјерским обредима изазивати старосједиоце.⁴⁷⁾ Слични захтјеви о раздвајању муслиманских и немуслиманских кућа у Сарајеву сусрећу се и каснијих година.⁴⁸⁾

Првих година XVIII стољећа у 19 кадилука су биле распоређене јањичарске посаде. Сједиште њиховог старјешине јањичар аге било је у Сарајеву. Слабљењем централне власти слабила је и дисциплина у свим војним редовима, што се у великој мјери осјетило и код некад најелитнијег рода османске војске – јањичара У жељи да стекну што више прихода, добар дио јањичара почео се бавити разним занатима и трговином, временом они у еснафским организацијама добивају готово одлучујућу ријеч.⁴⁹⁾ У ово вријеме била је карактеристична тежња једног дијела становништва да ступи у јањичарски ред како би уживало повластице које су имали јањичари. Преласком у тај ред, становништво се ослобађало пореза, а то је изазвало смањивање државних прихода. Да би ову појаву спријечила, Порта је 1707. године наредила херцеговачком санџакбегу и свим кадијама тог санџака да провјере списак јањичара, те да све оне који не припадају том реду, бришу и врате у статус који су и раније имали са свим обавезама.⁵⁰⁾ Разлози за овакво Портино наређење су у томе што је у списковима било много више војске под оружјем него што је у датом тренутку реално ситуација показивала. Поред тога, увећањем броја јањичара дисциплина је била у сталном опадању. Није био риједак случај да су чувари тврђава умјесто у војним логорима становали у граду и бавили се свакодневним градским пословима занемарујући војну обавезу.⁵¹⁾

45) Исто.

46) АНУ БиХ, ШД, 225, 92, 212/2 ФР.

47) АНУ БиХ, ШД, 200, 92, 189/1, 1703. ФР.

48) АНУ БиХ, ШД, 356, 92, 245/2, 1708. ФР.

49) Ист. нар. Југославије II, стр. 1321 и 1322.

50) АНУ БиХ, ШД, 334, 92, 302/2, 1707. ФР

51) АНУ БиХ, ШД, 92, 346/2, 1708. ФР.

У вријеме када се политичка и привредна ситуација у босанском ејалету привремено донекле поправила, избио је рат између Руске Империје и Османског Царства 30. новембра 1710. године. До рата је дошло због милитаристичког расположења османских војних кругова који су сматрали да се Царство довољно опоравило да може водити један већи рат у коме би повратило раније изгубљене територије. Овом расположењу су допринијеле и Француска и Енглеска које су у Руској Империји гледале свог будућег великог конкурента на Истоку, па су војничким путем уз помоћ тада још довољно јаке Османске Царевине жељеле да то спријече. Праве ратне операције зараћених страна отпочеле су тек у прољеће 1711. године. У то вријеме је на мјесту босанског везира био Караџилан Али паша 1709 – 1711)⁵²⁾. По наређењу Порте, Али паша је био дужан да до Ђурђевдана (6. маја – при. Е.П.) 1711. године за рат у Цариград отпреми 800 војника. Слична наређења су добили херцеговачки Дурмиш паша и зворнички Идриз паша који су са по 300 војника требало да се прикључе главнини османске војске. Клишки санџакбег Мустафа паша добио је наређење да из свог санџака опреми 100 војника, а овој војсци од 1500 људи били су дужни да се прикључе сви заими и тимарлије из цијелог босанског ејалета.⁵³⁾ Због новонасталих ратних прилика, становништво је било изложено већим пореским обавезама. Сејмени, љути што морају да иду у рат, искаљивали су свој бијес над незаштићеним народом.⁵⁴⁾ Главнину војних припрема за одлазак на главно ратиште у Русију у босанском ејалету је обавио новопостављени везир Ахмед паша.⁵⁵⁾ По његовом наређењу је направљен списак спахија који су из овог ејалета отишли тада у рат.⁵⁶⁾ Свим спахијама који се на везиров позив нису одазвали да иду у рат одузети су тимари.⁵⁷⁾ У намјери да се прикључи главнини османске војске везир Ахмед паша је крајем 1711. године с мобилисаном војском отишао из босанског ејалета у Цариград. За одбрану граница у том ејалету су остале незнатне војне снаге.⁵⁸⁾ Тако је послије десетак година релативног мира један дио муслиманског становништва из босанског ејалета под султановом заставом наставио да се бори ван граница свог ејалета, што ће током сљедећих година постати још реалнија појава.⁵⁹⁾

Као што се и из изложеног види, првих десетак година XVIII стољећа у босанском ејалету османске власти су покушавале да донекле стабилизују војно-политичку ситуацију и оживе привредну активност. Међутим, и поред предузетих мјера то се због присутне корупције у свим органима власти од највиших до најнижих није могло у потпуности остварити. Моћ локалних управљача стално је јачала на штету централне власти. То је допринијело настанку чифлучења које ће током сљедећих деценија постати доминантна појава на цијелој територији Царства.

52) С. Башагић, *Кратка упута*, стр. 181.

53) АНУ БиХ, Мѹ. д., 26/II и 179/1 ФР.

54) Владислав Скарин, *Српски православни народ и црква у 17 и 18 вијеку*, Сарајево 1928, стр. 29.

55) С. Башагић, *Кратка упута*, стр. 181.

56) Владислав Скарин, *Попис босанских спахија из 1123/ 1711 године*, Гласник земаљског музеја у Босни и Херцеговини, год. XLII, 1930, св. 2, стр. 6.

57) АНУ БиХ, ШД, 605, 92, 567/3 ФР

58) Владислав Скарин, *Попис ...* стр. 10.

59) Походи на Црну Гору 1712. и 1714. године, те млетачко – турски рат 1714 – 1718.

ПОГЛЕД НА ИСТОРИЈУ БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИХ ЈЕВРЕЈА У ПЕРИОДИМА ОСМАНСКЕ И АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАДАВИНЕ¹⁾

Јевреји су у Босну и Херцеговину стигли прије отприлике четири столјећа и од тада они овдје дијеле судбину с домородачким становништвом уклапајући се, временом, у тај етнички и вјерски мозаик. Њихово присуство оставило је и још оставља дубоки траг у разним сферама друштвеног живота, што представља разлог више за проучавање прошлости Јевреја на овом тлу.

О босанскохерцеговачким Јеврејима до сада је објављено релативно мало дјела вриједних посебне пажње. Изузетак представља књига др Морица Левија »Сефарди у Босни«²⁾, која пружа изванредну слику о шпанским Јеврејима од њиховог доласка. Проблематиком која се у њој третира обухваћени су готово сви видови њиховог живота, и породични и друштвени, улога у привредном развоју Босне и Херцеговине, односи са затеченим становништвом итд. Књига обилује интересантним и корисним подацима и права је штета што до сада није објављена синтеза оваквог квалитета која би се односила на слjedeће, аустроугарско и савремено, од 1918. надаље доба, јер би се тек тада могао стећи потпун увид у живот и дјеловање Јевреја у Босни и Херцеговини.

Дјело Љубомира Ст. Косиера »Јевреји у Југославији и Бугарској«³⁾ садржи мноштво чињеница које се нарочито тичу улоге Јевреја у подизању привредних прилика у Босни и Херцеговини, али извјесне недосљедности, па и претјеривања, чине га доста непоузданим и неподесним за кориштење.

Од осталих објављених књига треба нарочито истаћи »Споменицу 400 година до доласка Јевреја у Босну и Херцеговину«⁴⁾, насталу поводом прославе тог јубилеја. Ту су изнесени плодови најновијих истраживања великог броја аутора о значају и мјесту Јевреја у разним областима током босанскохерцеговачке историје. Други дио »Споменице« садржи кратке биографије неких заслужних и познатих личности, док је у трећем дат из-

1) Овај рад представља унеколико измијењени дио дипломског рада »Јевреји у Босни и Херцеговини од доласка до 1941«, који је одбрањен почетком 1979. на Катедри за историју Филозофског факултета у Сарајеву.

2) Др Мориц Леви: *Сефарди у Босни*, Београд 1969, на српскохрватском.

3) Љубомир Ст. Косиер: *Јевреји у Југославији и Бугарској*, Београд 1930.

4) *Споменица 400 година од доласка Јевреја у Босну и Херцеговину*, Сарајево 1966.

бор из књижевности Јевреја Босне и Херцеговине. Занимљивошћу и разноврсношћу прилога који су изнесени на приступачан начин »Споменица« стиче услове да се уброји готово у белетристичка дјела.

Интенција овог рада је да се на основу наведене и бројне друге литературе и извора покушају сумирати досадашњи резултати на пољу проучавања прошлости овдашњих Јевреја у времену од њиховог доласка до закључно прве деценије 20. стољећа.

О датумима појаве Јевреја (Сефарада) на југословенском територију може се закључивати само апроксимативно, помоћу података о градњи појединих објеката вјерског значаја у неким мјестима. Према тим подацима, њихови најстарији храмови потичу још из прве половине 14. стољећа, а налазе се у Дубровнику и Сплиту. Што се тиче Босне и Херцеговине, сматра се да је подизање сефардских храмова текло хронолошки оваквим редом: Сарајево – око 1600, Травник – око 1762, Мостар – око 1800. итд. Постојање оваквих објеката указује, прије свега, на сталну настањеност приличног броја јеврејског живља у нашим градовима, као и на постојање финансијских могућности за одржавање тих храмова.⁵⁾

О тачном времену доласка Сефарада у Босну и Херцеговину нема сигурних података, али се сматра да се то збило иегдје око средине 16. стољећа. У сарајевским сицилима из 1565. помиње се 10 до 15 стално настањених јеврејских породица,⁶⁾ што би могло да износи отприлике до стотину особа, будући да су у сицилима пописивани само мушкарци, већином домаћини. Данас превладава мишљење да је тачна претпоставка према којој су се Јевреји населили у Босну из Турске,⁷⁾ односно Османске Царевине, а не преко Дубровника, како су неки аутори тврдили.⁸⁾

По доласку у Босну и Херцеговину, Јевреји су релативно брзо успјели развити пријатељске односе са затеченим становништвом, мада су се они базирали на економским везама. Такве односе није могла пореметити чак ни изградња Сијавуш-пашиног хана, Чифут-хана или Велике авлије у Сарајеву 1581. Хан је саграђен након што су се локални Муслимани жалили Сијавуш-паши да Јевреји неопрезно баратају ватром и да у честим пожарима страдавају и муслиманске куће. И поред великог броја Јевреја који су смјештени у хан важно је нагласити да он никада није поприимио одлике класичног западноевропског гета. Познато је да су убрзо након тога Јевреји поново имали своје куће и дућане у разним махалама у којима је било настањено становништво других конфесија.⁹⁾ Средином 19. стољећа они су обитавали у седам сарајевских махала, укључујући ту и Велику авлију.¹⁰⁾

Што се тиче обавеза према локалној и централној власти, Јевреји су од самог почетка плаћали порез као иовјерци, дакле немуслимани, а од средине 19. стољећа захватила их је нова обавеза, тзв. комора, према којој је требало да учествују у преносу муниције, топова, чадора и хране за султанове службенике, јаничаре и сајмене који су пролазили кроз Сарајево. Захваљујући извјесној суми иовца коју су достављали властима у одређе-

5) Косиер, исто. 28.

6) Леви, исто. 10.

7) Исто. 9.

8) Косиер, Исто. 41.

9) Алија Бејтић, *Јеврејске настамбе у Сарајеву*, »Споменица...«, 25.

10) Мула Мухамед Мествица, *Попис узајамног јамчења становништва у Сарајеву из 1841. године*, Сарајево 1970, 404.

ним временским интервалима, били су ослобођени посла око оправке путева и мостова.¹¹⁾ Једна од њихових сталних обавеза било је опремање везировог боравишта у Сарајеву, беглука,¹²⁾ одговарајућим покућством. Занимљиво је да је прије сваког везировог доласка намјештај био сакупљан по јеврејским кућама, да би се касније вратио натраг.¹³⁾

У Османској Царевини постојали су врло ригорозни прописи по којима су се имали владати њени поданици. Јевреји, на примјер, нису смјели јахати у граду ни на његовом подручју, док је на града опрема коња морала бити сиромашна и једноставна. Нису смјели носити ни оружје, осим кратког ножа за појасом и пиштоља без украса на дршци.¹⁴⁾ Они, надаље, нису могли носити турбане, у Босни они носе црну капу »читу«. Једино је рабинима било дозвољено ношење турбана, али не бијелих него обојених у другим бојама осим зелене. Јеврејке су, опет, могле да носе само црне чизме с папучама, а никако друге боје.¹⁵⁾

Реформе које је централна власт проводила средином 19. стољећа донијеле су већу заштиту права припадника православне, католичке, јеврејске и других вјероисповијести. Тако им је, Хатишерифом од Гилхане 1839. зајамчена лична и имовинска сигурност и у правима су изједначени са муслиманима. Хатихумајун из 1856. регулише односе у погледу вршења војне службе, исповиједања вјере, заступства у управним тијелима итд.¹⁶⁾

За босанскохерцеговачке Јевреје нарочито је значајна 1839. година, јер је тада царским бератом признат Моше Перера за »хахамбашу« или врховног рабина. Сви Јевреји који су живјели на територији Босне и Херцеговине били су дужни да уважавају његове пресуде у споровима који се тичу брачно-правних, вјерских и других питања, а сам надрабин био је подређен једино царском дивану. Тада је Јеврејима дозвољено отварање нових школа и синагога и уживање ритуалних јела, а строго је забрањено њихово насилно покрштавање.¹⁷⁾

Очито је, дакле, да је ова година веома значајна за живот и даље дјеловање Јевреја у Босни и Херцеговини, јер су многа питања која су се одавно постављала, а задирали су и у лични живот појединаца, коначно била ријешена. Од тог времена Јевреје је код земаљског валије заступао вјерски поглавар.¹⁸⁾

Осим надрабина, било је и неких других јеврејских представника у османској управи. Јавер еф. Барун и Саломон еф. Салом били су чланови

11) Леви, исто, 40/41. Башескија, међутим, наводи: »... У мјесецу агистос отишла је кршћанска раја из Сарајева на мост на Зујевини и ту су три-четири дана копали земљу и одвраћали воду. Након ових одоше Јевреји...« (ово се односи на вријеме од 4. III 1775. до 20. II 1776). Мула Мустафа Шевки Башескија: *Љетопис, Сарајево 1968*, 187.

12) – Везирово боравиште, »Беглук«, помињу и Владислав Скарин, *Сарајево и његова околнина од најстаријих времена до аустро-угарске окупације*, Сарајево 1937, 133, као и Хамдија Крешевљаковић, *Сараји или двори босанских намјесника, »Наше старине« III, 1956, 16*, али у својим текстовима уопште не говоре о Јеврејима.

13) Леви, исто, 43/44

14) Исто, 52.

15) Исто, 50.

16) Исто, 59.

17) Исто, 60, 61, 62, 64.

18) Исто, 31.

турског парламента 1877, а овог другог је султан одликовао орденом Мецидије.¹⁹⁾

Сефарди се, као што је речено, прво насељавају у већем броју у Сарајеву, одакле ће се, временом, раселити и по другим мјестима у унутрашњости. Први подаци о њиховом бројчаном стању налазе се у поменутиим сцидима²⁰⁾ и рачунској књизи пинкасу.²¹⁾ За касније вријеме могуће је пратити пораст чланова њихове заједнице путем података које доносе разни извори, као што су путописи, званични пописи и слично. Захваљујући њима, може се претпоставити да је у првој деценији 19. стољећа у Босни и Херцеговини било између 1000 и 1200 Јевреја, који су живјели у Сарајеву (200 породица) и Травнику (25 породица);²²⁾ око 1840. могло их је бити отприлике 2500 (тада је у цијелој Босни и Херцеговини било око 2200000 становника).²³⁾ Према првом званичном попису 1851/52, у Травничком везирату било је 1074 Јевреја.²⁴⁾ 1865. у цијелој Босни и Херцеговини било је 3877 или 0,60% Јевреја.²⁵⁾ Осим у Сарајеву и Травнику, Јевреји се у све већем броју насељавају првенствено у Бањалуци и Бијељини.²⁶⁾

Концентришући се у градским насељима, Сефарди су убрзо, тамо гдје их је био знатнији број, формирали своје вјерске општине од којих је свакако најстарија сарајевска, основана око 1550.²⁷⁾ У општинама се развија друштвени и културни живот базиран на тековинама донијетим из Шпаније. Његује се књижевна и језичка традиција и баш то форсирање језика »ладино« стварало је код Јевреја осјећај да су на неки начин издвојени од осталог, старосједилачког становништва у Босни и Херцеговини. Сваку општину водило је тзв. богоштовно предстојништво о чијем су раду остали сачувани закони и прописи.²⁸⁾ Оно се у прво вријеме састојало од пѐт, већином најугледнијих чланова општине који су били бирани на по годину дана. Предстојништво је имало разне обавезе и задатке, његови чланови били су уједно и »присједници аутономног јеврејског (сефардског) суда« у коме је главну ријеч имао рабин који је изрицао осуде. Занимљиво је да су врло ријетки случајеви када се спор између Јевреја не може ријешити у локалном вјерском суду него се тражи помоћ кадије.²⁹⁾

У оквиру јеврејских општина био је организован и систем школовања њихове дјеце, примитиван, али ефикасан. У једној просторији је учитељ, општински службеник, подучавао и до 50 ђака ономе што се сматрало нео-

19) Исто, 74/75.

20) Исто, 10.

21) Исто, 23.

22) Владислав Скарин, *Из прошлости сарајевских Јевреја*, Споменица »La Venevo-lenciје«, Београд 1924, 33 и Борђе Пејановић, *Становништво Босне и Херцеговине*, Београд 1955, 28.

23) Иван Франо Јукић, *Земљопис и повјестница Босне*, Путописи и историско-етнографски радови, Сарајево 1953, 341.

24) Пејановић, исто, 30.

25) Исто, 76/77.

26) Др Хаим Камхи, *Јевреји у привреди Босне и Херцеговине*, »Споменица...«, 62.

27) *Јеврејски глас*, Сарајево, 24. април 1929.

28) Леви, исто, 24.

29) Исто, 31, 59.

пходним: алефбету, читању молитава, Библије, превођењу на шпански, али се зато писање и рачунање није никако учило. Обухваћеност школовањем била је 100%, ако се не узме у обзир чињеница да жене, у правилу, нису похађале наставу. Захваљујући таквом начину образовања, може се рећи да сваки Јеврејин познаје Библију или у преводу или у оригиналу. Велики напредак у погледу процеса образовања наступио је када је, 1768, за рабина у Сарајеву изабран чувени и учени Давид Пардо, пјесник и писац, један од најсвјетлијих ликова јеврејске прошлости у Босни и Херцеговини. Он се zaloжио за извјесну модернизацију школства, а његова је заслуга и то што су се кроз неко вријеме почеле отварати више школе за студиј Талмуда³⁰⁾ – »јешиве« – које су дале прве генерације домаћих рабина.³¹⁾

За Јевреје је, гледајући их у цјелини, карактеристично да су они у тако великом броју урбани елемент да их у сеоским срединама (осим неких изолованих када се ради о Ашкеназима)³²⁾ уопште нема. Они се у Босни и Херцеговини никада не баве земљорадњом, сточарством и сличним занимањима, него су оријентисани на она која им по традицији највише одговарају, а то су трговина, занатство, новчарство итд. Насељавају се само на оним мјестима која им пружају изгледе за економски просперитет, било да се ради о раскрсницама трговачких путева, долинама ријека, близини рудника или извориштима других сировина.

Од свих привредних грана у којима су се огледали у Босни и Херцеговини Јевреји су, свакако, највећи значај имали у трговини. Традиционално добри и способни трговци, они су и овдје оправдали тај глас који је кружио о њима у многим земљама. Њихова улога у овдашњој трговини је вишеструка. Може се рећи да су заслужни за напредовање и ширење домаћег тржишта, као и за афирмисање босанскохерцеговачких продуката у иностранству. До почетка 19. стољећа јеврејски трговци су у спољној трговини у главном оријентисани на велике центре Османске Царевине: Солун, Цариград и Једрене, а онда се окрећу ка Венецији, Београду, а нешто касније и Бечу.³³⁾ Захваљујући сталним контактима с пословним партнерима на европском тржишту, Јевреји су успјели да низом новина у модерној трговини осавремене заосталу оријенталну, готово полуфеудалну трговину Босне и Херцеговине. Они настоје да своје дућане лоцирају у центру града, да им роба буде добро сортирана, а радња лијепо опремљена. Пошто познају психологију тржишта, увијек тргују робом која је тренутно најкурентнија. Из наших крајева извозе органичен асортиман робе, углавном восак и зечју, овчју или козју кожу, док, рецимо, из Венеције увозе платно, свилу, сукно, шифон, каву, шећер, цинк, лим, туткало, порцулан, стакло итд.³⁴⁾

Можда би се разлози великог трговачког успјеха Јевреја у Босни и Херцеговини могли тражити у заосталости средине, као и непостојању адекватне конкуренције од стране домаћих људи, што је све ономогућавало интензивнији економски развој овог подручја. Неоспорно је, међутим, да су способност јеврејских трговаца и значај њихове трговине у Босни и Хер-

30) Талмуд је једна од јеврејских светих књига (прим. – В.Б.)

31) Леви, исто, 28, 29, 30.

32) Косиер, исто, 154-158.

33) Леви, исто, 65/66.

34) Косиер, исто, 131.

цеговини знатни. Исто тако је важно нагласити да је већина јеврејских трговаца посједовала капитал у складу са степеном развоја економских односа, односно да није било, осим неких изузетака, оних који су се путем трговине знатно обогатили.

Далеко већи број Јевреја и то оних слабијег материјалног стања посвећује се занатству, привредној грани у којој су они овдје били најзаступљенији. Занатлије су, дакле, међу њима социјално најслабији слој привредника.³⁵⁾

Дуго времена у Босни и Херцеговини је превладавао ситан занат у коме се радило ручно уз употребу најнужнијег алата. И у таквим приликама домаће занатлије, па према томе и Јевреји, истакли су се као произвођачи веома квалитетних израђевина. Јевреји су били заступљени у великом броју различитих заната. Нарочито бројни, без обзира на временски период, били су сљедећим: кројачком, крзнарском, опанчарском, столарском, часовничарском, фотографском, оптичком, јувелирском, ортопедском, пластичарском, фризерском, штампарском, књиговезачком и другим.³⁶⁾ Интересантно је да су у старом Сарајеву једини лимари били Јевреји.³⁷⁾ Осим набројаних, временом се јављају и нови занати у које се они укључују у већем броју.

Трећа привредна грана у којој Јевреји овдје послују с врло добрим успјехом било је новчарство. Вични пословима око новца често су га давали на кредит, па др Леви помиње чак и случај када су га, уз одређену камату, дали градској управи града Сарајева 1766. у сврху оправке мостова и беглука.³⁸⁾ Осим новца, они су често давали и робу на кредит и претпоставља се да су се приликом наплаћивања дугова служили посредством Муслимана.³⁹⁾ Своје мјењачке (сарафске) радње Јевреји оснивају широм Босне и Херцеговине што убрзо доводи до прилива новца у разним мјестима и профита за власника радње. Мале сарафске радње временом ће добивати на значају и неке ће се од њих претворити у сарафске гиганте на Балкану. Неопходно је овдје истаћи и још једну карактеристику Јевреја као привредника, а та је да они никада не улажу капитал у само један облик инвестиција, тако да су врло ријетки случајеви да преко ноћи доживе финансијски крах.

Поред трговаца, занатлија, сарафа, међу Јеврејима је било и доста лијечника⁴⁰⁾ (хећима) и велики број апотекара⁴¹⁾ који су једним дијелом уво-

35) Косиер, исто, 191.

36) Исто, 197/198.

37) Хамдија Крешевљакловић, *Еснафи и обрти у старом Сарајеву*, Сарајево 1958, 118.

38) Леви, исто, 54. Интересантно је да се у књизи Цемала Челића и Мехмеда Муџезиновића *»Стари мостови у Босни и Херцеговини«* (Сарајево 1969) не помиње година 1766. као година оправке мостова у Сарајеву.

39) Косиер, исто, 278

40) *»... Године 1580 – 81 бавио се у Сарајеву лекар Бенвенисте, Јеврејин као поверљива личност и деловођа Сијавуш-паше, румелиског беглербега...«*, др Р. Јеремич, *Прилози историји здравствених и медицинских прилика Босне и Херцеговине под Турском и Аустро-Угарском*, Београд 1951, 58.

41) *»... Године 1855. помиње се «апотекар» Јуда, а «д-р» Исак Салом држао је малу апотеку коју је он касније пренео на зета Јаку Сумбула«, Јеремич, исто, 52.*

зили љекарије, а неке и сами правили.⁴²⁾ Као једног од најугледнијих јеврејских лијечника др Леви помиње Исака Салома, који је 1850. био наименован војним љекаром турске армије.⁴³⁾ Неки подаци, међутим, оспоравају тачност навода др Левија.⁴⁴⁾

У периоду османске владавине у Босни и Херцеговини Јевреји су представљали затворену заједницу која нема приснијих контаката са осталим становништвом, окренути прије свега себи и својим потребама. Социјална структура јеврејског живља је шаролика, али је уочљиво да између свих слојева владају односи узајамног разумијевања и помагања. У ово доба Јевреји су веома активни на привредном плану, те су у том погледу учинили доста на подизању општих привредних прилика Босне и Херцеговине.

Након аустроугарске окупације 1878. у Босни и Херцеговини је, између осталог, дошло и до извјесних промјена у погледу структуре становништва. Нова власт са собом доводи велики број својих службеника од којих су, ако не најбројнији, оно за домаће Сефарде најважнији ашкенаски Јевреји.

Сефарде и Ашкеназе уједињавала је само вјера, док су се у свим осталим питањима битно разликовали, почевши од начина живота, степена образовања и другог.⁴⁵⁾ Ашкенази су у новој ситуацији били у предности пред Сефардима, јер су се служили језиком окупатора или њему сличним »јидишом«, школовали се у развијеним центрима Монархије и били квалификовани за многа занимања која је са собом на окупирано подручје донијела нова власт. Налазе запослења првенствено у државној администрацији, жељезници, новим привредним предузећима, банкарству угоститељству, а баве се и неким самосталним занимањима. Ашкенази врло често носе титуле адвоката, љекара, финансијских стручњака. Међу њиховим занатлијама много је оних који већ употребљавају неке механичке апарате у процесу производње.⁴⁶⁾

Ашкенази су собом донијели виши степен културе од онога на коме су се налазили Сефарди, а који су стекли боравећи у развијенијим срединама које су на њих утицале и на које су они утицали. У прво вријеме контакти између ове двије групе јеврејског становништва нису били ни чести ни присни, али су они касније донекле зближавају. У неким се мјестима, чак, оснивају по двије јеврејске општине, као што је то случај с Тузлом и Бањалуком.⁴⁷⁾

Долазак Ашкеназа несумњиво је изазвао промјене у животу и раду домаћих Сефарада. Примјећујући свуда око себе новине, и они постају

42) Леви, исто, 68.

43) Исто, 73/74.

44) Др Ристо Јерemiћ у наведеном дјелу оспорава тачност ових навода и доказује да Исака Салома није био чак ни уписан на Универзитет у Падови у датим годинама, а поготово да није ни завршио тај факултет, 66/67.

45) Тодор Крушевац, *Друштвене промене код босанских Јевреја за аустројског времена*, Споменица..., 83.

46) Камхи, исто, 62.

47) Тодор Крушевац, *Сарајево под аустроугарском управом*, Сарајево 1960, 190.

свјесни да, уколико желе да задрже свој положај у друштву, морају радикално да измијене свој однос према њему. То се, прије свега, огледало у остваривању што живљих веза с околином. Примјера ради, Сефарди тада по први пут шаљу своју дјецу у тек отворене заједничке школе, што представља значајан напредак у односу на раније стање. Даље, скида се традиционална јеврејска одјећа и замјењује новом, »а la franga«.⁴⁸⁾ Они тада у већој мјери уче и српскохрватски језик што омогућава лакше споразумијевање и дјеловање. За Сефарде је тада заиста почело ново доба.

Сефарди у периоду након 1878. још увијек играју врло важну улогу у босанскохерцеговачкој трговини, али је ту дошло до неких измјена у правцу експорта који сада креће ка сјеверу, према земљама Монархије, и садржан је углавном у виду сточарских и пољопривредних производа, док се увози махом индустријска роба. Знатну важност Сефарди су имали у довозу потрошне робе непосредно послије окупације (за војску, чиновништво, градње итд.).⁴⁹⁾

Јеврејски трговци из Сарајева и других већих градова тада се често из разних, а највише економских разлога селе у дојучерашње провинције које доживљавају привредни процват. Из Сарајева иду у Вишеград, Рогатицу, Горажде, Фочу, Вареш, Брезу, Зеницу и Високо; из Травника у Јајце, Бугојно, Тешањ и Зеницу; из Бањалуке у Приједор, Сански Мост, Нови и Бихаћ; из Бијељине у Брчко, Тузлу, Добој, Дервенту итд.⁵⁰⁾

Што се тиче заната, ту су Сефарди и даље врло активни, прикључују им се и Ашкенази, мада, наступањем нових времена, неких заната нестаје, а за узврат се јављају нови (точење пића и сл.).⁵¹⁾

Евидентна је улога Јевреја у форсирању модерног индустријског рада у Босни и Херцеговини. Они тако подижу или учествују у подизању више објеката за потребе грађевинарства, металопрерађивачке, прехрамбене, кожне, текстилне, хемијске, дрвне и неких других грана индустријске производње.⁵²⁾

Јевреји се и за аустроугарског времена баве сарафским пословима, мада то више није њихов монопол. Учествују у акцијама оснивања тзв. националних банака у главним трговачким центрима,⁵³⁾ а доста су заступљени и у рукавствима разних новчаних завода, дионичких друштава,⁵⁴⁾ трговачких, индустријских и других дионичких предузећа.⁵⁵⁾ Више њих заступа домаћа и инострана осигуравајућа друштва у Босни и Херцеговини.⁵⁶⁾

48) Т. Крушевац, *Друштвене промене...*, 83.

49) Камхи, исто, 62.

50) Крушевац, исто, 85.

51) Исто, 85/86.

52) Исто, 85/86.

53) Исто, 85

54) Финанцијални Летопис »Бос. – Херц. Компас« 1911/12, II годиште, Сарајево 1911, 31 – 100.

55) Исто, 114 – 153.

56) Исто, 291/292.

Захваљујући званичним пописима становништва које је аустроугарска власт проводила у Босни и Херцеговини, стиче се сасвим одређена претпоставка о бројном стању Јевреја крајем 19. и почетком 20. стољећа:

ГОДИНА:	1879.	1885.	1895.	1910. ⁵⁷⁾	
ГОДИНА:	1879.	1885.	1895.	1910. ⁵⁷⁾	
МЈЕСТО					
Сарајево	2077	2618	4058	4985	1412
котар Сарајево	6	13	55	69	63
Чајниче	6	72	90	18	13
Фојница	13	35	32	39	4
Горажде	5	/	/	/	/
Кладањ	28	28	67	46	36
Рогатица	6	16	53	44	23
Високо	38	152	175	215	39
Вишеград	37	157	198	188	111
Бањалука	187	341	336	222	199
Бос. Градишка	3	28	47	9	27
Дервента	83	198	203	128	182
Тешањ	13	44	102	102	93
Жепче	16	85	97	165	111
Бихаћ	72	142	145	150	37
Приједор	5	130	27	19	27
Травник	428	429	436	427	67
Јајце	3	20	58	55	26
Тузла	21	139	411	80	269
Бијељина	149	319	319	400	47
Брчко	46	183	199	61	132
Грачаница	26	61	85	76	11
Градачац	24	88	67	59	41
Маглај	3	40	39	7	24

57) *Ortschafts- und Bevölkerungs - Statistik von Bosnien und Hercegovina*. Штатистика мјеста и пучанства Босне и Херцеговине, Сарајево 1880; *Ortschafts- und Bevölkerungs - Statistik von Bosnien und der Hercegovina nach dem Volkszählungs - Ergebnisse vom 1. Mai 1885*. Штатистика мјеста и житељства Босне и Херцеговине по попису народа од 1. маја 1885, Сарајево 1886; *Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895*. Главни резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 22. априла 1895, с подацима о територијалном раздјељењу, јавним заводима и рудним врелима, Сарајево 1896, XXXI; Резултати пописа житељства у Босни и Херцеговини од 10. октобра 1910, Сарајево 1912, 5. У последњем попису дати су подаци колико у појединим мјестима има Сефарада, а колико Ашкеназа, па су због тога у тексту направљене двије колоне за наведене податке.

Орашје	38	/	/	/	/
Власеница	8	44	38	69	30
Зворник	50	139	152	130	45
Мостар	35	98	164	84	170
Фоча	/	17	40	10	13
Бос. Костајница	/	16	24	/	/
Прњавор	/	10	3	/	11
Кључ	/	2	12	1	5
Сански Мост	/	7	38	41	15
Сребреница	/	10	13	15	6
Бугојно	/	56	110	55	11
Ливно	/	4	20	7	16
Прозор	/	3	4	/	3
Зеница	/	120	189	181	116
Билећа	/	5	/	3	12
Гацко	/	6	26	/	8
Коњиц	/	11	6	4	16
Љубиње	/	1	/	1	6
Невесиње	/	8	21	/	37
Столац	/	6	/	/	13
Требиње	/	4	8	/	32
котар Бањалука	/	/	9	/	/
Котор Варош	/	/	6	/	/
Цазин	/	/	4	/	3
Петровац	/	/	21	14	8
Жупањац	/	/	6	14	/
котар Тузла	/	/	/	31	11
Бос. Дубица	/	/	/	1	24
Бос. Нови	/	/	/	/	24
Бос. Крупа	/	/	/	/	1
Гламоч	/	/	/	/	5
Варцар Вакуф	/	/	/	/	7
Љубушки	/	/	/	4	5
котар Мостар	/	/	/	/	2
УКУПНО:	3426	5905	8213	8229	3649 – 11878

Могуће је, дакле, пратити лагани пораст броја јеврејског становништва у појединим мјестима Босне и Херцеговине, као и пораст њиховог укупног броја. Занимљив је податак да је и Сефарада и Ашкеназа било много више у Босни него у Херцеговини (изузев неких крајева).

Захваљујући живљој привредној активности, међу Јеврејима се крајем 19. и почетком 20. стољећа почело вршити у већој мјери класно диференцирање. Релативно мали број Јевреја успио је да помоћу трговине, лиферантских и индустријских подухвата дође до знатнијег иметка који улажу махом у некретнине, стамбене куће или радње.⁵⁸⁾ Велики је број оних који посједују скромне приходе или капитал. Ово је вријеме, ипак, карактеристично по томе што постоји врло много Јевреја радника, прво занатских, а касније и индустријских. Они се организују у синдикате који постепено разгранавују мрежу чланства међу припадницима свих нација. У Сарајеву је живјело око 80% од укупног броја Јевреја, па је, стога, разумљиво да су овдашњи Јевреји и били најбројније заступљени у чланству синдиката. Већ 1905, приликом оснивања Главног синдикалног савеза за Босну и Херцеговину, значајну функцију има кројачки радник Маир Леви. Јевреји су, такође, били веома бројно заступљени и у руководствима разних струковних синдиката и радничких друштава. Примјер из 1911, када је од укупног броја од 6068 радника – активиста синдиката, њих 166 било Јевреја најрјечитије говори о раније наведеном. Осим тога, они су врло активни и у раду босанскохерцеговачке Социјалдемократске странке од њеног оснивања 1909.⁵⁹⁾

У оквиру јеврејских вјерских општина оснивана су друштва која су пред себе постављала циљеве окупљања малобројног јеврејског живља и очувања донијетих тековина. Та друштва (којих је само у Сарајеву до 1918. било око 30) имала су већином хуманитарнокарикативне или социјалне задатке, а дјеловала су у оквиру неколико улица или у оквиру једног кварта и у почетку нису имала ни својих статута ни тачно постављених планова ни програма.⁶⁰⁾

Међу најзначајнија спада свакако »La Benevolencia« (1892), сарајевско сефардско друштво хуманитарнокарикативног карактера чији се радијус дјеловања од 1908. шири на све Јевреје Босне и Херцеговине. Ово друштво имало је веома значајну улогу у процесу слања младих талентованих људи на школовање у иностранство, захваљујући чему је створен приличан круг високообразованих стручњака. Блиске контакте »La Benevolencia« је одржавала с културнопросвјетним друштвима других конфесија у Босни и Херцеговини.

Истакнуто мјесто међу јеврејским друштвима заузима и »La Liga«, прво јеврејско пјевачко друштво које је релативно брзо проширило границе свога дјеловања и ван Босне и Херцеговине његујући традиције свјетовне и сингагалне пјесме.⁶¹⁾

Могуће је, даље, издвојити активности добротворног друштва »La Humanidad« које се нарочито бринуло о дједи,⁶²⁾ ашкенаског женског дру-

58) Крушевац, исто, 83.

59) Др Јаша Романо, *Јевреји Југославије 1941 – 1945 жртве геноцида и учесници у НОР-у*, Београд 1974 (рукопис), 9.

60) Проф. Аврам Пинто, *Јеврејска друштва у Сарајеву*, Споменица..., 173.

61) Исто, 174 – 184.

62) »Јеврејски глас«, Сарајево, 24. април 1929.

штва за помоћ сиромашним и удовицама,⁶³⁾ хуманитарног и просвјетног друштва »La Gloria«, богомољног друштва »Bet Cion«, друштва за тјелесну регенерацију »Ваг Коһна«, друштва за потпомагање сирочади »Ezrat Jeditim«⁶⁴⁾ итд.

Из широког спектра дјеловања ових друштава може се извести закључак да је унутар јеврејског живља у Босни и Херцеговини владала необична повезаност и жеља за помагањем свима онима којима је помоћ била потребна. У раду наведених друштава узимали су учешћа сви чланови вјерских општина и тиме омасовљивали акције које су се проводиле.

Јевреји су се истакли и у ширењу писане ријечи међу босанскохерцеговачким становништвом, првенствено јеврејским, а затим и осталим. 1892. у Сарајеву је отворена штампарија Данијела А. Кајона, а нешто касније, 1898. отвориће се и друга, Бухвалд и друг. У овим штампаријама штампани су први јеврејски листови, »La Alborada« (1900-1901) на ладину и »Жидовска свијест« (од 1918) на српскохрватском, и то на оба писма, као и неки други који ће излазити после рата. Уз наведене листове ове штампарије су објавиле знатан број књига, брошура и тисканица.⁶⁵⁾ Сличног карактера била је, на примјер, и тузланска Штампарија Лиске и Комп. (А. Вајс).⁶⁶⁾

Јевреји су у овом периоду и врло истакнути јавни радници који шире и продубљавају добре односе с осталим етничким групама Босне и Херцеговине путем различитих активности од општег значаја.⁶⁷⁾ Осим тога, незаобилазна је чињеница да су они након 1878. и једина стална позоришна и концертна публика, што, без сумње, говори о високом културном нивоу на коме су се налазили.

У аустроугарском раздобљу историје Босне и Херцеговине Јевреји заузимају значајно мјесто. Повећање и обогаћење њихове заједнице долазком Ашкеназа позитивно се одразило на њихов укупни развој, начин мишљења и живота. Све интензивније продирање у све сфере јавног рада имало је за последицу њихово отварање према околини и све присније контакте с осталим групацијама овог подручја.

---

63) Harriet Z. Pass Freidenreich, »Belgrade, Zagreb, Sarajevo: a Study of Jewish communities in Yugoslavia before World War II«, Columbia 1973, 219/220.

64) »Јеврејски глас«, Сарајево, 24. април 1929.

65) Ђорђе Пејановић *Штампарије у Босни и Херцеговини 1529 – 1951*, Сарајево 1952, 29.

66) Исто, 36

67) 1881. Јеврејин Салом подигао је зграду првог позоришта у Сарајеву. Ристо Бесаровић, *Из културног живота у Сарајеву под аустроугарском управом*, Сарајево 1974, 46/47.

Др Лука Ђаковић

ЂУРО ЂАКОВИЋ У СЂЕЊАЊИМА ЧЛАНОВА ЊЕГОВЕ НАЈУЖЕ РОДБИНЕ, ДРУГОВА И ПРИЈАТЕЉА

Како су лик и дјело Ђуре Ђаковића, педесет година после смрти, остали сачувани у сјећањима најуже родбине, другова и пријатеља – била је задаћа коју сам себи поставио опредјељујући се да у обиљежавању 60. годишњице јубилеја КПЈ односно СКЈ – СКОЈ-а и револуционарних синдиката напишем овај прилог.

Морам, међутим, одмах признати да сам у сакупљању ове грађе наишао на не мале потешкоће. Прије свега, временска дистанца – равно пола вијека од његове смрти, представља, рекао бих, распон времена у којем, по нужди природних закона, блиједе успомене, а са њима и свјезина сјећања на догађаје и збивања тога времена. Позитивно је што су анкетирани особе и поред ове чињенице жељеле да у форми казивања или свједочења учествују неким својим прилогом.

Сматрао сам корисним да путем сјећања савременика покушам да бар нешто допринесем попуњавању слике лика и дјела Ђуре Ђаковића, а тиме, с обзиром на улогу Ђуре Ђаковића у радничком покрету, и на освјетљавање неких елемената историје самог покрета.

Стекао сам утисак да је о животу и дјелу Ђуре Ђаковића, онолико колико се и до сада писало и говорило, тешко нешто посебно ново рећи. Ипак, чини се да сваки детаљ у том мозаику има значај и своју вриједност, а то ме је и охрабрило да у раду на сабирању мемоарске грађе, коју сам трам као допуну постојећим архивским изворима, проведем неку врсту анкете са савременицима Ђуре Ђаковића, прикупљајући њихова сјећања о лику и дјелу ове револуционарне личности.

Материјали које сам прикупио на овај начин, а које сам забиљежио и на магнетофонској врци, похрањени су у архиву Института за историју у Сарајеву. Они су на тај начин стављени на располагање свим заинтересованим лицима.

Истовремено сам прегледао и архивску оставштину Бранислава Ресимића у Архиву Института за историју радничког покрета у Загребу, гдје је у фонду Ресимићеве збирке сачувано преко четрдесет текстова сјећања на живот и дјело Ђуре Ђаковића, његових савременика и сабораца.

То је разлог да у овом кратком прилогу покушам укратко назначити основне мисли исказане у сјећањима и казивањима Ђаковићевих савременика.

Заједничка значајка свједочења учесника у проведеној анкети упућују на закључак да је Ђуро Ђаковић био универзална личност радничког покрета. У потпуности се уклапао у синдикални покрет, а према датим приликама показивао је изузетну активност и у партијско-политичком животу. Надаље, особено изражена карактерна особина Ђуре Ђаковића, која се такође може извући као заједничка у свим овим казивањима, била је у чињеници што он у cjелокупној дјелатности у радничком покрету никада није прихватио строге форме институционалног рада. Стално је био у покрету и у контакту с људима, на изглед у малом и ситном раду, али то је увијек било с осмишљеном идејом широке концепције у буђењу свијести радних људи.¹⁾ На себи својствен – једноставан начин указивао је на то какву снагу има јединствено организован раднички покрет у класној борби и на методе којима треба ићи у бици за класно ослобођење.

Сви учесници у анкети су у својим казивањима истакли да су Ђуру Ђаковића у свакодневном раду доживљавали као личност која је оданости својих идеја подвргла cjелокупан свој живот. За све је био оличење неисцрпне енергије која се ни под каквим условима, па и репресивним мјерама, није дала умањити. Једном ријечју, био је типичан примјер пролетера који је у свакодневним процесима борбе израстао у правог радничког трибуна, плијенећи људе пажњом, ватреним ријечима, дјелом и личним примјером.²⁾ Доживљавали су га као врло оштроумног човјека, који је посједовао изузетан рефлекс, осјећајући као пролетер ствари око себе и посједујући способност да их не само сагледа него да их и реално процијени.

Његове одлучне иступе, када је било потребно, нису доживљавали као агресивне поступке човјека произашле из експлозивног карактера лично-

---

1) »Ђаковића сам упознао још као младог човјека године 1906, за вријеме излета у селу Лукавцу код Сарајева. Тамо је био приређен импозантни збор, који се дуго памти. Тај излет и збор није се могао одржати у највећој близини Сарајева, јер је била забрана сакупљања.

На том збору два радника из Творнице духана у Сарајеву говорили су о тешким радним, плаћевним и хигијенским условима у Творници. Кад су завршили своје говоре, настаје опћи пљесак с повицима »Ђуро!... Ђуро!... Нека сада говори. Многи су се питали: А је ли он ту? Кад су дознали да је он, присутан, отишли су до њега и донијели га на раменима на зборну говорницу, тражећи да им и он одржи говор.

Кад је започео говор, није могао доћи до ријечи за пуних десетак минута, како је настало одобравање. Па и послније, код образлагања о потреби организације и слози радника, био је Ђаковић често прекидан одобравањем.

Кад је излет и збор завршен, најодлучнији другови окруже Ђаковића, да би га заштитили од евентуалног насртаја полиције, јер је иста била окружила цијело зборно мјесто.

Међу радништвом Творнице духана он је био толико обљубљен, да га сви друкчије нису звали већ само »Наш Ђуро«, или »Ђуро«, кад се то име изговорило, мада је било још људи именом Ђуре, сви су знали на кога се то односи.«

Из изјаве Ивана Милошевића, типографског радника, пензионера, са станом у Скерлићевој улици бр. 20, приземно, Сарајево.

Оригинал у Архиву Института за историју радничког покрета у Загребу – у Фонду Ресимићеве збирке бр. 146/21

2) »Ђуро Ђаковић је био надасве идеалан и борбен друг. Имао је одређене погледе по свим питањима. Он се у својем увјерењу за ништа на свијету није дао поколебати.

Даље, Ђаковић никад није истицао своју националност, за њега су били сви једнаки, ако су били другови, били они муслимани, католици или које друге вјере. Дапаче је оштро устајао против оних који су били национални шовинисти. Он је умјесто истицања националности, вјере и боје коже, истицао братство, право братство свих радника и сиромашних слојева.«

Из изјаве Стјепана Андрића, стројобравара, Сарајево, Скендерија бр. 7.

Оригинал у Архиву Института за историју Радничког покрета у Загребу – у Фонду Ресимићеве збирке бр. 146/1.

сти, спонтаног бунције, који је своја лична незадовољства или догађаје из текуће свакодневнице претакао у јавно дјеловање.

Напротив, учесници у анкети, посебно они који су са њим дуже радили, наглашавају да су наступи Ђуре Ђаковића имали свој дугорочније осмишљени карактер, да су били прожети узвишеном идејом.³⁾

Када је ријеч о политичким увјерењима, из прикупљене се грађе недвосмислено намеће закључак да је Ђуро Ђаковић ипак био и чврсто везан за свакодневни живот и средину у којој је живио.⁴⁾ Имао је истанчан слух за реалност, па је једино тако могао одољети времену у коме је живио, супростављати се таласима доктринерства и шаблонизма, који су свадесетих година у идејно-политичком погледу заплъускивали КПЈ.

Тако су људи доживљавали Ђуру Ђаковића у оно вријеме, и тако су га и данас – на одстојању од пола вијека фиксирани у својим запамћењима.

Ти утисци су, може се слободно рећи, и послије 50 до 60 година остали упечатљиви докуменат. Нису јединствени само код оних који су му породично, пријатељски или као класни саборци и другови били блиски, можда и искрено наклоњени, него су исти и изван тих кругова, што још више објективизира ту слику.⁵⁾

---

3) »Ђуро Ђаковић је сваки пут наступао одлучно, нарочито против мекушача. У љутини ударио би по столу шаком. Мекушцима и осталим знао је у лице рећи своје мишљење, без обзира да ли се они љуте или не.«

Из изјаве Рајка Витаса, типографског радника, Сарајево, Светозара Марковића бр. 27/И. Оригинал у Архиву Института за историју Радничког покрета у Загребу у Фонду Реси-мићеве збирке бр. 146/40.

4) »Дошао сам у Фабрику духана у Сарајево 15. 8. 1915. године. Било ми је 12 година. На рад сам морао отићи јер нас је у породици било много дјеце, а мало хране. У Творницу сам испочетка почео да радим на сортирању листова духана. Из тога неколико тједана касније премјештен сам на изради паковања цигарета и радио на истим машинама, гдје је Ђаковић био бравар и поправљао их код квара, односно руководио њима.

Он је био организациони повјереник. За раднике се је бринуо као за своју рођену дјецу. Ако је који радник или радница била кажњена од стране пословође или кога од управе Творнице, он је одмах ишао интервенирати и спречавао извршење казне.

Управа је била забранила уношење хране у одјељење, и узимање исте при раду. Међутим, радници-це су мимо те забране уносили храну и узимали је за вријеме рада, јер нису могли дочекати доручак или ручак, усљед велике исцрпљености код рада, а и онако недовољне и слабе калоричне исхране.

То је дознао злогласни Зјалић и једног дана, не јавивши никоме о својој намјери, дошао је у одјељење картонаша, и све претурио око машина и гдје год је нашао и најмањи комадић хране, узео је, отворио прозор и бацао на двориште.

Кад је то Ђаковић видео, одмах је отишао код директора Фабрике Надалија и протестирао против таквог нечовјечног поступка Зјалића, затраживши да се радницима за бачену храну даде одштета и изграде дрвени ормари са шупљикавим вратима гдје ће радници-це спремати своју храну, и неће је више метати по творници, тј. на близини радног мјеста, већ на то одређено мјесто, и да се тачније и погодније одреди доручак радника. Директор је уважио интервенцију Ђаковића«

Из изјаве Сафета Смајића, књигоvezачког радника, Сарајево, Ул. Испод града бр. 15. Оригинал у Архиву Института за историју радничког покрета у Загребу – у Фонду Реси-мићеве збирке бр. 146/38.

5) Интересантна је и изјава Фрање Раушера, дугогодишњег политичког противника Ђуре Ђаковића, из које доносимо следећи извод.

»Ђуро Ђаковић је још за школског времена био врло борбен и у тој борби неустрашив. Ту борбеност, односно наклоност, да се и са »црним ђаволом« ухвати у коштак, ако се радило да му се скрше рогови, задржао је до краја свога живота. Он није, као многи други, био као сламка, која када се запали брзо се угаси. У раду и борби био је постојан; његов се жар никад није угасио.

Анкета је, такође, вођена и с најужим члановима обитељи и родбине Ђуре Ђаковића са циљем да се унесе више свјетла, да тако кажемо, у његов »приватни живот«.

Из материјала који се на ово питање односе, произилази да и ова страћа лика Ђуре Ђаковића показује пуну сагласност с његовим особинама израженим у јавном дјеловању, тако да се он може сагледати, односно да егзистира као комплетна личност.

Овакви методи дјелатности врло брзо доносе резултате избацујући личност Ђуре Ђаковића у свим радничким срединама на завидно висок ниво.

Његова популарност и престиж произилазе из повјерења које му поклањају сви с којима је у контакту и раду. То се подједнако односи на средине у којима је Ђуро Ђаковић дуже боравио и радио, што је био случај у Сарајеву, као и на оне у којима је рођен и одрастао. То се такође односи на средине у којима се повремено као активиста радничког покрета појављивао и радио, као на примјер, у Зеници, Варешу, Јајцу, Мостару, Травнику, Крешеву, Фојници, Брзи, Кисељаку, Завидовићима, Београду, Загребу, Дугој Реси или било којем другом крају наше земље.

Да је то тако, види се из изворних материјала и грађе о којој је ријеч, а у којој сам по принципу осмишљене анкете инсистирао у покушају да од што већег броја савременика добијем максимално исцрпан одговор.

Мислим да је ово највећа вриједност прикупљене мемоарске грађе.

С друге стране, резултати ове анкете указују на то да је стил који је заступао Ђуро Ђаковић у своме раду, а који се огледао у непосредном свакодневном контактирању с великим бројем радника различитих занимања, узраста, услова живота и рада, њему самом пружио могућности да дијелећи исту судбину у свакодневном животу са својим друговима, као радник металац, супруг и отац бројне обитељи⁶⁾ осјети и до у танчине упозна потребе радника у приликама какве су биле у тадашњим друштвеним односима.

Морално је био необично јак, човјек челичне енергије, а уз то необично дружељубив. У опхођењу је просто привлачио као магнет, а то му је, рекао бих, и донијело велику популарност. У разним акцијама, које је он организирао, и у којима је требало и излагати се разним опасностима, био је врло довитљив. Ради његове велике и чврсте моралне засаде – нитко од његових сурадника никада у разним »илегалним« акцијама, са којима је он руководио, није страдао од полиције – иако је посљедњих година прије његове погибје толико пута био »на испиту«, у разним полицијским затворима.

На другој страни, он је ради своје борбености, која га је красила, код људи са којима је долазио у додир, остављао утисак да тај човјек није у стању ни перце ишчупати мухи. Међутим, силно је мрзио издајце, и у тој мржњи био је готов да као бијесан вук нападне изроде и физички их казни.»

Из изјаве Фрање Раушера, дате у Сарајеву 24. марта 1949. године. Оригинал се налази у Архиву Института за историју радничког покрета у Загребу – у Фонду Ресимићеве збирке бр. 146/23.

6) Дјеша Ђуре и супруге му Манде Ђаковић, рађала су се овим редом:

1. Дијете – мушко, Стјепан 15. XII 1912. год.
2. Дијете – мушко, Карло, умрло након 4 мјесеца
3. Дијете – мушко, Мирослав, умрло након 8 дана
4. Дијете женско, Ружа, 10. IX 1917.
5. Дијете мушко, умрло дан послје породе
6. Дијете мушко, Јосип, 15. VII 1921.
7. Дијете женско, Зденка, умрла 4 мјесеца, након породе.

Ђуро Ђаковић је, дакле, своју револуционарну личност радничког првака стицао и развијао у оним преломним тренуцима свјетских друштвено-економских процеса који су мијењали историјске токове свога доба, а који су имали одраза и на раднички покрет југословенских земаља и без обзира на то што се он у то вријеме налазио у почецима организованог учвршћивања на ширим просторима у јединствену политичку снагу. Мислим да у овој чињеници треба тражити одговоре када се постави питање праве улоге Ђуре Ђаковића у развоју југословенског радничког покрета. Испољавајући се у раду као пролетерски интернационалиста, Ђуро Ђаковић уважава објективне околности и услове у којима се у свом развоју налази југословенски раднички покрет у годинама непосредно послје првог свјетског рата. Он прати и покушава да утиче на збивања и догађаје које доносе преломне године првог свјетског рата, у којима послје побједе октобарске социјалистичке револуције, социјализам постаје стварност. У том смислу је велика заслуга Ђуре Ђаковића и у организовању Конгреса уједињења 1919. године.

У анкети нису изостала свједочанства његових савременика из радничког покрета Босне и Херцеговине, која су јединствена у оцјени да је Ђуро Ђаковић 1919. године у организовању Конгреса уједињења припадао врху његових иницијатора. Уосталом, из досад објављених докумената могуће је јасније одредити мјесто и улогу Ђуре Ђаковића, анализирајући његову дјелатност, на примјер, на Вуковарском конгресу тј. од избора у врховно руководство КПЈ, па све до смрти 1929. године.

Ако сам у свом напору, прикупљајући сјећања и свједочења савременика Ђуре Ђаковића о његовом лику и дјелу, успио да допринесем попуњавању слике и сазнања о тој заиста истакнутој личности југославенског радничког покрета, бар из првих година његове дјелатности, онда и труд и напор који сам уложио имаће своје вриједности.

Др Љубинка Башовић

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ РАДНИЧКИХ БИБЛИОТЕКА И ЧИТАОНИЦА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ИЗМЕЂУ ДВА СВЈЕТСКА РАТА (1918 – 1941)

Прву половину двадесетог стољећа карактеришу значајна збивања у развоју човјечанства уопште. Револуционарне, политичке и друштвене промјене тог раздобља утјецале су и на значајан развој науке, умјетности и културе. Долази до развоја масовне културе на свјетском плану што је условљено порастом сувремене технологије и индустријализације. Већина земаља започиње експерименте како да се књига, умјетност, позориште и достигнућа науке приближе широј јавности, у чему долази и до ширег отварања и дјеловања јавних библиотека и јавног библиотекарства. Истина, јавне библиотеке у неким земљама биле су раширеније, у неким мање, али су, начелно говорећи, библиотечке услуге стављане на располагање све већем броју корисника – све ширим слојевима становништва.¹⁾ Започета еволуција у области библиотекарства, као стручне и научне дјелатности, донијела је свијету постепено изграђивање разноврсних типова библиотека и читаоница, одређивање њихових примарних функција и задатака, професионално образовање библиотечких радника, удруживање библиотека и њихових носилаца у професионалне стручне организације и стварање прве међународне асоцијације библиотечких радника цијелог свијета – с публиковањем већег броја стручних и научних радова о практичним и теоретским достигнућима у овој области.

У Босни и Херцеговини се, у периоду између два свјетска рата, библиотекарство и библиотечка дјелатност наслањала на наслијеђене културне традиције из ранијих периода, а добрим дијелом је стекла и своје посебне, конфесионалне, националне и класне карактеристике и особености. Појава све већег броја библиотека и типизација унутар њих знатно је допринијела и развијању, првенствено јавних библиотека и читаоница, самосталних или у саставу разних културно-просвјетних, умјетничких, спортских, радничких друштава и организација, научних, специјалних и школских библиотека и читаоница. У овом периоду је у Босни и Херцеговини дјеловало близу шест стотина библиотека разних типова.²⁾

1) *Историја човјечанства*. Културни и научни развој. Загреб, 1969, св. 6, књ. 3: Двадесето стољеће, II дио: Преображај друштва, стр. 376 – 386.

2) Ђорђе Пејановић, *Историја библиотека у Босни и Херцеговини од почетка до данас*. Сарајево, 1960, стр. 104.

Развој и дјеловање радничких библиотека и читаоница, у склопу библиотечке активности овога периода, уско је везано за почетке организовања и класно-идејног сазријевања радничке класе у Босни и Херцеговини, као облика прогресивног стремљења у оквиру демократско-револуционарног покрета. Већ с првим деценијама двадесетог стољећа настаје процес отварања радничких библиотека и читаоница у свим већим мјестима у Босни и Херцеговини – превасходно као негација постојећих културних институција, друштава и библиотека, које су подстицале вјерску и националну поларизацију грађана. Истина, у прву деценију двадесетог стољећа радништво у Босни и Херцеговини је ушло с веома скромним искуством у свом класном организовању и вођењу класне борбе. Међутим, под утицајем интензивнијих кретања, у првој половини прве деценије новог стољећа, број радничких друштава, радничких домова (а већину их је одмах пратила и библиотечко-читаоничка активност), био је већ толики, да се поставило питање њиховог струковног повезивања и оснивања првих струковних синдиката и све јачи развој разноврсних културних активности. Временом је, развијени синдикални покрет у БиХ, у склопу својих разноврсних активности, посебно поклањао пажњу радничким библиотекама и читаоницама, о чему свједочи податак »да такорећи ниједно радничко друштво, ниједна радничка организација није била без најпримитивније читаонице, па тако ни без библиотеке у ширем смислу.«³⁾ Истовремено, истражена грађа о дјеловању радничких библиотека и читаоница у БиХ између два рата пружа обиље података за сагледавање њиховог значаја и улоге у цјелокупној легалној и илегалној дјелатности КПЈ и СКОЈ-а – усмјереној, прије свега, на припремање револуције, посебно у периоду од 1937 – 1941. године, када су ове установе постајале праве интерне школе за прогресивно, односно марксистичко образовање и ширење прогресивне мисли.

Стога се њихов значај и улога огледају, с једне стране, у њиховој пионирској општекултурној мисији с обзиром на историјски условљену наслијеђену културну и просвјетну дјелатност и постојећу националну и конфесионалну разједињеност друштава, тј. постојање низа друштава и организација и у њиховом оквиру библиотека и читаоница – на чисто националној и конфесионалној основи. С друге стране, оне заузимају значајно мјесто у историји демократско-револуционарног покрета у Босни и Херцеговини, с обзиром на то да су – од времена када КПЈ, последије »Обзнане« и Закона о заштити државе (1920, 1921), прелази у илегалност и заједно с револуционарним радничким покретом доживљава од режима тешке ударце – постдјале, као масовне организације. Ничу и нове радничке библиотеке и читаонице, било самосталне било у саставу разних радничких друштава и организација, у којима ће временом, захваљујући дјеловању КПЈ и СКОЈ-а доћи до изражаја снага прогресивних мисли и револуционарног покрета, а оснивају се и такве библиотеке, које раде под непосредним руководством КПЈ, служећи остваривању борбе КПЈ за идеале радничке класе и револуције.

Преломни историјски догађаји који су утицали на развој и јачање револуционарног радничког покрета у земљи – јесу побједа социјалистичке револуције у Русији, распад Аустро-Угарске, догађаји на крају првог свјетског рата и стварање заједничке државе СХС – с низом неријешених привредних, друштвених, политичких и културних питања. Непуних пет

3) – Седика Дервишевић, *Прилог историји радничких библиотека у Сарајеву*. Библиотекарство, Сарајево, 1969, 3 – 4, стр. 43 – 71.

мјесеци послје је стварања југословенске државе, у њој је створен јединствени револуционарни раднички покрет – Социјалистичка радничка партија Југославије (комуниста) (у Београду 20 – 23. априла 1919), јединствени револуционарни синдикати (23. априла), а основан је и Савез комунистичке омладине Југославије – СКОЈ (у Загребу 10. октобра). У низу мјеста у Босни и Херцеговини оснивају се раднички домови са читаоницама, у којима су створане прве збирке књига. Тако је у Бихаћу 1919. године основан Раднички дом с читаоницом и библиотеком, кроз које је повјереништво социјалдемократске странке Босне и Херцеговине, заједно са синдикалном организацијом, развијало пропагандну активност на политичком, културно-просвјетном и спортском пољу. Библиотека и читаоница су биле прво смјештене у »Стекаловој кући«, одакле су пресељене у »Ресторан Кухач« и већ у почетку посједовале збирку од око 300 књига и брошура, прикупљених у сабирној акцији. Читаоница је редовно добијала листове »Глас Слободне ријеч«, »Политику«, »Републику«, »Обзор« и друге, а средства за набавку књига и штампе обезбјеђивана су од недјељних приредби у Дому и читаоници. У Босанском Броду је основан Раднички дом са читаоницом и неколико секција; у Требињу – Раднички дом у оквиру којег су посебно дјеловале читаоница и библиотека; у Босанској Крупи – читаоницу је основала партијска организација у Јовановића Хану под Теђијом, и у њој су се почели окупљати напредни радници. Раднички домови се оснивају и у низу других мјеста – у Варешу, Какњу, Брези, Брчком, Дервенти, Травнику, Турбету, Јајцу, Теслићу, Приједору, а посебно је та активност била интензивна у Сарајеву, гдје се, поред Радничког дома у Кошеву, отварају још два – оба са читаоницама, један на Башчаршији, а други у Новом Сарајеву.⁴⁾ Када је маја 1919. године формирана у Сарајеву – комунистичка омладинска организација ученика Трговачке академије (предсједник Драгутин Зломислић, секретар Родољуб Чолаковић), користила је у свом раду »невелику библиотеку марксистичке литературе«, у Радничком дому (општа радничка библиотека Главног радничког савеза о којој ће касније бити ријечи). Организација је : Дому добила на располагање једну просторију гдје су се омладинци сваке вечери састајали и заједнички проучавали »Комунистички манифест«, Марксов »Најамни рад и капитал« и Бебелову књигу »Жена и социјализам«, у чему су им помагали Јово Јакшић, Живота Милојковић, Мојсије Зон, те Коста Новаковић, Милош Требињац и други активници СРПЈ(к). Како је ова, најјача радничка библиотека располагала претежно издањима Српске социјалдемократске партије, омладинци су из ње позајмљивали дјела Маркса, Енгелса, Бебела, Розе Луксембург, Антона

4) Урош Недимовић, *Раднички покрет у Босни и Херцеговини у првој половини 1921. године*. Прилози за историју радничког покрета. Сарајево, 1965, I, стр. 55 – 95; – Мони Филип, *Дјеловање КПЈ у културним и спортским друштвима и организацијама у Босни и Херцеговини између два рата*. У: Научни скуп Радничке класе и КПЈ у борби за социјализам у Босни и Херцеговини. Поводом 50-годишњице Савеза комуниста Југославије 6. и 7. новембра 1969. године. Сарајево, АНУ БиХ, XIII, књ. 3, 1970, стр. 83; – Славоко Одић, *Раднички покрет Бихаћа и околине до устанка 1941*. У: Подгрмеч у НОБ. Зборник сећања. Београд, 1972, књ. I, стр. 33; – Славица Хречковски, *Хронологија радничког и народноослободилачког покрета у Босанском Броду и околини 1894 – 1945*. Ст. Брод, 1969, стр. 22; – Маријан Сиврић: *Преглед развоја радничког покрета у Требињу до 1941. године*. Требиње, октобар 1969, стр. 114 – 115; – Ђуро Агбаба, *Босанска Крупа до рата, у данима окупације, припремама за борбу и устанку*. У: Подгрмеч у НОБ..., књ. I, стр. 245 – 252.

Панекука, Леа Дојча, Ота Рилеа, Димитрија Туцовића и других.⁵⁾ У Новом Сарајеву Радничка читаоница је отворена 5. јуна 1920. године, смјештена у гостионици »Код Карла«, а још прије 20. јуна исте године, отворена је и »нарочита Радничка читаоница за раднике Муслимане« у Сарајеву.

Прва правила струковних и професионалних радничких, занатлијских и других удружења из тих година, регистрају, уз остале задатке и циљеве удружења, и отварање књижница и читаоница. Тако се у Правилима професионалних занатлијских удружења за БиХ из 1920. године налази и таксативно наведено да оно има задатак »да чува и унапређује моралне и материјалне интересе занатлијског стајежа, што ће постизавати, између осталог, и »одржавањем стручних течајева, предавања, потпомагањем изложба... отварањем занатлијског дома, књижнице и читаонице«. И у Правилима Савеза ковинарских радника за БиХ стоји... »заштита интереса својих чланова и рад на просвјетном и материјалном унапређивању њиховом«, што се постиже и »установљењем савезних подружничких књижница«. У Правилима Савеза рударских радника у Зеници – подружница у Горњој Тузли, Креки, Букињама и сл... исто тако се наводи: »заштита интереса чланова и рад на просвјетном, моралном и материјалном унапређивању њиховом – установљењем подружничке књижнице«, а у Правилима Савеза рударских радника за БиХ у Зеници из 1925. године – »установљење савезне књижнице и читаонице«. На потребу »што хитнијег рјешавања пролетерске културе«, тј. културно-просвјетног рада у народу, и у том смислу »оснивања и ванучилишних пучких просвјетних завода, библиотеке, алфабетских течајева, итд.«, упозоравао је и летак Социјалистичке радничке партије Југославије (под насловом »Другови изборници« у Броду на Сави, из 1920. године), на основу постојећег стања културе и просвијећености у народу (међу ријетким земљама у Европи, према попису из 1931. године, Босна и Херцеговина је имала 72,9% неписмених, рачунајући становништво у доби од 10 година надаље, о чему ће се посебно говорити у »Пролетеру« из 1933. године, истичући да је »неписменост у народу огромна« и да у БиХ износи и 80,5%).⁶⁾

У струковном Савезу графичких радника у Сарајеву библиотечка и читаоничка активност је, с обзиром на специфичност занимања графичара, већ врло рано успостављена, а имала је богату традицију још из ранијих периода (Типографско болесничко и потпорно друштво у Сарајеву, основано 1903. године, имало је библиотеку синдикалне организације сарајевских графичара већ 1904. године). У Правилима Савеза графичких радника Југо-

5) Родољуб Чолаковић, *Сјећање на давне дане*. Мајски дани 1919. Одјек, Сарајево, 1 – 15. V 1979, 9, стр. 6.

6) *Глас Слободе*, Сарајево, 1920, 117, 119, 121; – Правила Подружнице Савеза професионалних занатлијских удружења за БиХ у Сарајеву. АБХ, ПУС, 1454/1-2, шифра 18. 10. фебруар 1922. Сарајево. Полицијска дирекција за БиХ Земаљској влади Сарајево; – Правила Савеза рударских радника у Зеници. АБХ. Кр. банска управа Дринске бановине II. бр. 33717, од 7. XI 1931; – Правила Савеза рударских радника за БиХ у Зеници. Зеница, 1925, стр. 4; – Летак »Другови изборници« из 1920. године. МР Сарајево, инв. бр. (10) 221; – Иван Божић, Симо Ћирковић, Милорад Екмечић, Владимир Дедијер: *Историја Југославије* Београд (1972), стр. 444; – Уништење неписмености у СССР. *Пролетер*, јануар 1933, IX, 1, стр. 10;

славије, прихваћеним на Конгресу уједињења 1920. године, стајало је да се циљ Савеза »материјално помагање својих чланова... рад на побољшању економског положаја чланова и радника, на просвјетном, културном и моралном подизању њиховом«, постиже и... »оснивањем књижница и читаоница за чланове Савеза«. Правила су даље утврђивала да је свака подружница Савеза дужна да »уређује друштвене књижнице са што бољим поучним, стручним, социјалним и литерарним штивом, те у том погледу доставља своје предлоге Централном одбору«. Детаљније податке о раду библиотеке сарајевског Савеза налазимо у годинама 1922 – 1924. када је њоме руководио Фрањо Рауш Старији и када је »преуређена, стручно сређена и попуњена већим бројем нових књига«. У извјештајима из тих година стоје подаци да је Библиотека 1923. године располагала са 1.019 књига и да је имала 142 читаоца и да су прочитане 1.294 књиге; 1930. године – 1.453 књиге, 83 читаоца и 965 прочитаних књига. У извјештајима се, исто тако, упозорава да у структури књижног фонда преовладава белетристика и да се мањи број дјела односи на стручне области, поготово на оне »из социјалистичке мисли«. Узроци и коријени релативно малог броја читалаца у односу на укупан број чланова синдикалне организације а посебно недовољног, стручно и идејно неизграђеног књижног фонда, могу се тражити, прије свега, у општеобразовном нивоу самих радника, а несумњиво и у свјесном заповљавању идеолошког уздизања радника графичара од стране тадашњих управа синдикалних организација »који су проповиједајући борбу против уношења политичких и партијских страсти у синдикални покрет, тежиле да васпитавају чланове у аполитичном духу.«⁷⁾ Напори за унапређивање библиотечког рада и успјешнији рад на просвједивању и стручном уздизању графичара огледају се у оснивању Наобразбеног одбора при Подружници Савеза у Сарајеву 1925. године, под чији надзор библиотека Савеза прелази 1933. године. Наиме, Наобразбени одбор, који се састојао од 7 чланова, бираних на период од три године, између осталог се бринуо око »набавке корисних, стручних знанствено-социјалних књига и остале штампе... управљао књижницама Савезне организације«. Библиотека је у овом периоду била отворена недељно два сата а дужности књижничара вршили су Боровој Марић и Иван Раушер. У циљу унапређивања рада са читаоцима они су успјели да унесу неколико ефикаснијих метода које су се огледале у попису нових књига, дијељених члановима као прилог постојећем штампаном каталогу и у напорима да се квантитет и састав књижног фонда побољшају. Међутим, годишње извјештаје Подружнице и даље прате статистички подаци и указивање на слабу заинтересованост чланова за читање, посебно помоћних радника и ученика (извјештаји за године 1929 – 1937). Тако је 1934. године Библиотека имала 167 читалаца – квалификованих графичара, 66 типографа и 9 књиговезаца, а међу 102 помоћна радника свега 17 читалаца, и међу 9 ученика свега 8 читалаца. И даље се наводе подаци да је највише читана лијепа књижевност, која је у фонду била и најзаступљенија, али је зато дно литературе под индексом »НБ« (литература прогресивних издавача »Нолита« и »Бинозе«), иако заступљена са свега 55 књига – био

7) Правила Савеза графичких радника Југославије, прихваћена на Конгресу уједињења 1, 2, 3. и 4. II 1920. у Сарајеву. Сарајево, 1920, стр. 1, 2. и 28; – 30 година организованог рада графичких радника БиХ, 1903 – 1933. Сарајево, 1933, стр. 64.

прочитан 10 пута.⁸⁾ Библиотека је 1939. године посједовала 2.307 свезака и велик број дневних листова, а у структури књижног фонда и даље је превадала лијепа књижевност и мали број дјела из стручних области и социјалистичке мисли, што је несумњиво било одраз »непоклањања пажње социјалистичком васпитању графичара од стране СГРЈ.«⁹⁾

Припремајући се за радикалан обрачун с комунистичким покретом у земљи, влада је у склопу мјера против комуниста и класног радничког покрета донијела тзв. Обзнану о растурању, затварању и забрани дјелатности свих организација, новина и друге штампе или појединача који се баве комунистичком пропагандом (29/30. XII 1920. године). КПЈ, Централно радничко синдикално вијеће и СКОЈ стављени су практично ван закона, а њихови домови, архиви и имовина су заплијењени. Затварање радничких домова изазвало је и престанак културно-умјетничког рада и дјелатности низа радничких библиотека и читаоница у њиховом саставу. Тако је у Дервенти затварањем Радничког дома сва његова имовина заједно с библиотеком заплијењена, а у Љубушком су запечаћене просторије читаонице КПЈ и заплијењена сва архива, имовина и библиотека. Започео је период двадесетогодишње борбе КПЈ у тешким илегалним условима а путеве даљих активности одвијали су се под видом легалних културно-просвјетних друштава, међу којима се налазио и приличан број библиотека и читаоница, било самосталних било у саставу ових друштава и организација. На примјер, у Љубушком, ранија активност се наставља путем четири читаонице: двије муслиманске, једне хрватске и једне српске, затим Соколског друштва, соколске чете и других легалних организација. Овакве легалне активности развијају се у многим мјестима.¹⁰⁾ Међутим, санкције над радничким удружењима и даље се настављају, па је, још прије доношења Закона о заштити државе 1. августа 1921. године, демолиран Раднички дом у Сарајеву (поводом атентата на министра Драшковића – послје 21. јула 1921. године) и том приликом уништен цјелокупни инвентар, архива и библиотека Радничког културно-умјетничког друштва »Пролетер«, која је »у периоду револуционарног радничког покрета дјеловала на широком културно-умјетничком и васпитном плану.«¹¹⁾ Потпуна забрана сваке дјелатности КПЈ и осталих напредних организација у земљи (Закон о заштити државе) навела је КПЈ и СКОЈ да стварају своја сигурна упоришта у низу легалних друштава и организација. У илегалним условима рада почео је поново дјеловати

-
- 8) Правила и Правилник Савеза графичких радника-ца Југославије, Загреб 1928, стр. 1 – 3; – Извјештај Подружнице Савеза графичких радника-ца Југославије у Сарајеву за годину 1930. Графички радник, Загреб, 21. II 1931, 8, стр. 14 – 15; – Др П. Митровић: *Слике из културне историје првог радничког покрета Босне и Херцеговине (1900 – 1914)*. Сарајево, 1956, стр. 17; – Извјештај подружнице Савеза графичких радника и радница Југославије, Сарајево, за годину 1933. Сарајево, 1934, стр. 7 – 8; – Исто, за годину 1934, Сарајево, 1935, стр. 8 – 9; – Правила и правилник Савезне организације Савеза графичких радника Југославије у Сарајеву, Сарајево, 1934, стр. 13. и 20; – Будимир Миличић, *Графички радници Сарајева, 1903 – 1941*. Сарајево, 1975, стр. 53 – 60.
- 9) Будимир Миличић, *Графички радници Сарајева, 1903 – 1941...*, стр. 53 – 60.
- 10) Урош Недимовић, *Раднички покрет у Босни и Херцеговини у првој половини 1921. године...*, стр. 55 – 95; – Мони Финци: *Дјеловање КПЈ у културним и спортским друштвима и организацијама...*, стр. 165 – 168; – Махмуд Коњковић, *Кроника о љубушком крају*. Љубушки, 1974, књ. I, стр. 142, 146, 188 – 189, 195 – 196.
- 11) Мони Финци, *Дјеловање КПЈ у културним и спортским друштвима и организацијама...*, стр. 174.

Обласни секретаријат СКОЈ-а за Босну, а на иницијативу Обласног секретаријата у Сарајеву дошло је до стварања легалне организације Савеза младих радника за БиХ, који је већ половином 1922. године окупљао 80 чланова. У молби за одобравање друштвених правила Савеза и у Правилима одобреним од Покрајинске управе за БиХ од 9. јуна 1922. године стајало је да ће Савез »свестрано штитити интересе својих чланова и радити на културном и економском унапређењу њиховом«... између осталог и... »стварањем и установљењем савезних књижица«. ¹²⁾ Истовремено, орган Независних радничких синдиката »Радничко јединство« у Сарајеву, обавјештава јавност да је у локалу »Радничког јединства« у Сарајеву отворена читаоница, смјештена у »пространој, чистој и лепо удешеној сали«. ¹³⁾ У истом листу од 1923. године у напису под насловом »Радничка културна друштва« истиче се да су »класно пролетерско просвјетивање, другарска солидарност и потпора... основни моменат који води радничка културна друштва у њиховом раду« и позива на Правилник Међусавезног Синдикалног одбора Југославије – прихваћен у Београду 27. октобра 1921. године, према којем су синдикални одбори дужни да »културно дижу чланове оснивањем књижица, пев. зборова, тамб. зборова, дилетантских и сл.«. ¹⁴⁾

Носилац прогресивне мисли и акције постаје 1923. године новооснована Јеврејска радничка омладинска заједница »Мататја« у Сарајеву и њена библиотека, која је одиграла врло истакнуту улогу у револуционисању омладине. Иако су основни циљеви Заједнице, дефинисани правилима – одобреним 1926. године били ограничени на опште васпитање радничке омладине, на рад на културном и спортском пољу, тј. подешени тадашњим условима да би их власт одобрила, убрзо је постала једна од оних организација у оквиру које је КПЈ остваривала снажан утицај. Прогресивну мисао и акцију »Мататја« је остваривала путем бројних секција, а нарочито културне секције, у коју крајем 1934. године улазе чланови и симпатизери КПЈ (Елиезер Лезо Перера, Ури Шнетрепл, Мони Финци, Нисим Албахари и други) и која је, у више група, систематски изучавала марксистичку литературу. Овој секцији је била повјерена и брига о друштвеној библиотеци, за коју су редовно издвајана новчана средства тако да је располагала вриједним књижним фондом. Служила је »као ефикасан инструмент дјеловања и подизања класне свијести и идејности људи, и у њој су читаоци могли да добију на коришћење, изван званичног регистра, готово све књиге на индексу«. Радила је двапут недјељно и њом је управљао члан секције, брињући се како о избору књига, тако и о сваком читаоцу појединачно. Имала је лијепу, стручну, социјалну и марксистичку литературу. О литератури на индексу водила се посебна евиденција и она је »ишла од руке до руке«, илегално. ^{14а)} Библиотека је 1930. године располагала са око 700 књига, а

12) Правила Савеза младих радника у Сарајеву за Босну и Херцеговину. АБХ. Покрајинска управа за БиХ, бр. 56310 од 9. јуна 1922. године.

13) *Радничко јединство*, Сарајево, 3. III 1922, 5, стр. 3.

14) *Радничко јединство*, Сарајево, 2. VI 1923, 14, стр. 2.

14а) Прогресивна литература између два рата била је, прије свега, преведена марксистичка литература, оригинална марксистичка литература, те дјела из социјално-прогресивне књижевности. У годинама 1919 – 1920., као легалном периоду КПЈ, поред »Комунистичког манифеста«, као седмог по реду југословенског издања (Загреб, 1919) излазе и друга значајна дјела научног социјализма: Енгелсов »Развитак социјализма од утопије до науке«, Београд 1920; Лењинова дјела »Држава и револуција«, Београд 1920, »Империјали-

1940. са преко 2.000. »Многи омладинци и омладинке »Мататје« могли су се често видјети с књигом под мишком и цеповима пуним напредних листова и часописа«. Због свих ових активности Друштво је стално било под паском полиције, а 1936. године настају хапшења, што је проузроковало извјестан застој у раду, да би се опет наставило с istim напорима. Културне екипе Заједнице окупљале су и до 200 чланова и »настављају свој марксистичко-образовни рад, библиотека друштва добија све значајнију улогу, у јавном дјеловању долазе до изражаја нове форме усмених новина...« и сл., а сама Заједница постаје »један од јавних носилаца напредне мисли и окупља бројну и разнолику публику независно од националне припадности«. »Мататја« је распуштена рјешењем Краљевске банске управе Дринске бановине 1939. године, с мотивацијом да је »у току свог дјеловања прекорачила круг рада и кренула потпуно новим левичарским правцем, који се манифестира у тежњама комунистичких наstroјења«. Међутим, послје годину дана рад »Мататје« је обновљен и још више омасовљен, уз чврсту координацију с организацијама КПЈ и СКОЈ-а, којима је припадао велики број њених чланова. Поновна забрана је услиједила одмах послје априлског слома 1941. године, када су просторије Заједнице запечаћене, а вриједан књижни фонд од око 1.200 књига »формално разграбљен«. Нешто из тог фонда је, ипак, спасено јер налазимо податке да се у библиотеци СКОЈ-а, коју је формирало »језгро« СКОЈ-а почетком 1942. године – са секретаром Кемалом Фазлићем за рад са омладином Бистрика, Хрида, Беговца, Бабића Башче, Скендерије и Широкаче – налазило и нешто књига поријеклом из »Мататје«. Ова литература је служила за одржавање повремених састанака идеолошког образовања, а за илегалну омладинску библиотеку на Широкачи и Соукбунару 1942. године била је задужена Алма Цинић.¹⁵⁾

Све већи број друштава и организација, међу њима радничких – с библиотекама и читаоницама, и организованим васпитним и читалачким радом, био је резултат и донесене резолуције о задацима СКОЈ-а у економској борби радничке омладине (на Другом конгресу СКОЈ-а у Љубља-

зам као највиша етапа капитализма«, Загреб 1920; »Начела и директиве III Интернационале са 22 Лењинове тезе о буржоаској демократији и пролетерској диктатури, Београд 1920; на словеначком језику дјела О. Бауреа, Н. Бухарина, К. Кауцког, Л. Троцког, Г. Зиновјева и др. Издајући преводну литературу, КПЈ је у овом периоду чинила напоре и у издавању оригиналне партијске литературе – реферата, брошура, и сл., а послје »Обзнане« и »Закона о заштити државе«, ова се литература морала илегално преводити, штампати и растурати. Поткрај 30-тих година осјећа се знатан утицај КПЈ на политику неких издавачких предузећа или су на њену иницијативу оснивана нова, која покрећу издавање низа легалних часописа и листова, марксистичких дјела и дјела из социјалне књижевности: *Нолит*, *Биноза*, *Минерва*, *Савремена библиотека*, *Нова литература*, *Стожер*, *Наша стварност*, *Култура* и низ других. *Жарко Протић: Илегална издања књига Комунистичке партије Југославије (1921–1941)*. Библиотекар, Београд, 1959, 3, стр. 242–358; – Карло Павелић, *Панорама међуратне књиге*. Библиотекарство, Сарајево, 1969, 3–4, стр. 1–21.

- 15) Мони Финци: *Подаци о Јеврејској радничкој омладинској организацији »Мататја« у Сарајеву 1923/1926–1941. године*. Сарајево, 30. XII 1958. Архив Института за историју, Сарајево, МГ/Ф8; – Мони Финци: *У авангарди друштвеног прогреса*. У: *Споменица 400 година од доласка Јевреја у Босну и Херцеговину*. Сарајево, С. а., стр. 200–202; – Мони Финци, *О раду у »Мататјин«*. У: *Сарајево у револуцији*. Сарајево, 1976, стр. 565–576; – Махмут – Машо Судуковић, *Омладина Бистрика у рату до 1943. године*. У: *Сарајево у револуцији*, Сарајево, књ. III (рукопис); – АБХ. Сарајево, Пов. бр. 7685, од 28. септембра 1939; Пов. 201, од 10. јануара 1939; Кр. БУДБ, Пов. ДЗ бр. 1875, од 1940. године.

ни 24/26. јуна 1923. године), у којој је, између осталог, стајало да ће се »васпитни рад у легалним организацијама одвијати путем општепросвјетног, дилетантског, музичког, спортског, умјетничког рада и преко књижница у читаоницама«.

У Мостару је 1926. године основано Радничко културно-умјетничко друштво »Абрашевић«, које је окупљало радничку, школску омладину и добар дио интелигенције. На иницијативу Мјесног синдикалног међуструковног одбора, у којем су значајну улогу имали његови чланови – мостарски комунисти, створена је у његовом крилу културно-умјетничка секција. Дјеловала је у просторијама Радничког дома, организована у три групе – драмској, културно-просвјетној и тамбурашкој. Културно-просвјетна група је посебно радила на идеолошком уздизању и популарисању науке, а то је постизавала путем предавања, курсева, а нарочито популарисањем књига »у ком циљу је располагала богатом библиотеком«. Са шестојануарском диктатуром 1929. године рад Друштва је прекинут, а 1935. године поново је отворен Раднички дом и долази до оживљавања активности Друштва. КПЈ поново посредством синдиката организује рад секција и настаје »општи замах на политичком, идеолошком и културно-просвјетном уздизању радника«. Раднички дом је затворен после је демонстрација 1939. године.¹⁶⁾

У Бањој Луци је 1928. године (18. марта) основано Радничко културно и спортско друштво »Пелагић«, на иницијативу синдикално организованих радника и појединих чланова и симпатизера КПЈ, а на позитивним традицијама радничког покрета овога краја. У управи Друштва су се налазили истакнути раднички борци: Паво Радан, Авдо Чаршић, Мустафа Бахтијаревић, Рудолф Хитер и други. Од самог почетка »Пелагић« је дјеловао под пресудним утицајем КПЈ и у условима обновљеног радничког, политичког и синдикалног живота имао значајну улогу у окупљању и просвјећивању радника, у чему су »књижница, наобразбена секција, пјевачки хор... били сектори рада гдје се није почело из почетка, већ је направљена дотадашња активност појединих синдикалних подружница«. Богата библиотека Друштва налазила се у Радничком дому, па је затварањем Дома са шестојануарском диктатуром 1929. године заплијењена истовремено кад је конфискована партијска имовина и забрањен рад секције. Диктатура је, међутим, само привремено зауставила рад и већ 1930. године дошло је до оживљавања организоване активности комуниста. Када су на другој илегалној партијској конференцији, одржаној у зиму 1932. или почетком 1933. сумирани резултати рада КПЈ и кад је одлучено да се обнови напредна синдикална организација те активирају чланови синдиката у борби против режима, обновљен је рад неколико спортских и културних друштава у граду, поново су формиран раднички хорови и фолклорне секције Друштва, и отворена његова библиотека. Библиотека је 1934. године посједовала 700 књига домаћих и страних аутора. Било је евидентирано 1.500 читалаца, међу којима су 90% били мануелни радници. Тако је на годишњој скупштини Друштва 1935. године могло бити констатовано да је један од највећих успјеха у раду несумњиво постигнут отварањем друштвене библиотеке и читаонице. Из сачуваних извјештаја и статистике се види да је била добро снабђевена

16) »Абрашевић« у животу Мостара до 1941. године. У: Радничко културно-умјетничко друштво »Абрашевић« Мостар 1926 – 1956. Мостар, С. а., стр. (4 – 5); – Мони Финци: Дјеловање КПЈ у културним и спортским друштвима..., стр. 183 – 185.

листовима и часописима који су били на располагању у читаоници. Библиотеку је водио Сафет Филиповић »који је много допринио да напредна књига допре у редове не само радника него и у редове бањалучких ђака и студената«. С новом управом Друштва конституисаном 1938. године долази до обновљене и проширене дјелатности у којој је средишња била културно-просвјетна секција, у сјећањима револуционара називана »марксистичком школом«. Секција је организовала успјешна предавања и кружоке у којима је читана напредна штампа и литература, одржаване консултације и дискусије. Све то је учинило да »Пелагић« од самог почетка, све до забране рада фебруара 1941. године, буде »школа у којој су се, кроз масовни рад: читање књига у библиотеци, држање јавних предавања и дискусија, разних курсева, музике, тамбурашких зборова, вокалних и рецитативних хорова... привлачили и културно и политички васпитавали радници, радничка и школска омладина као и напредно грађанство«. Несумњиво, у свему овом је посебну улогу имала »Пелагићева« радничка библиотека, јер је »потреба за књигама била све већа а ова библиотека је била једина у коју су радници могли несметано да долазе«.17)

Исте, 1923. године започиње оснивање и радничких читаоница »Снага« у Сарајеву и ван њега. У Правилима читаонице »Снага« на Бјелавима (Сарајево), између осталог је стајало да »помоћу штампе, предавања, књижнице, одржавања концерата и осталих друштвених приредаба, усавршава своје чланство, његује међу њима друштвеност и развија дух солидарности«. Предсједник ове читаонице био је Ђуро Витковић. Друга читаоница се налазила на Вратнику, најнасељенијем и истодобно најсиромашнијем кварту Сарајева. У њеним правилима је стајало да има задатак »да класно васпитава и културно подиже раднике тога краја«. Отворена је у новоградњи и још прије званичног отварања имала је око 100 чланова. Била је одмах учлањена у Савез радничких културних и спортских друштава у Сарајеву и регистрована код Радничке коморе. У њеној управи су се налазили: Хусеин Хошић, замјеник Мустафа Фрљ, секретар Ибрахим Беширевић и књижничар Салих Хамамџић. Читаоница је започела рад јавним предавањима која су била веома посјећена (»О постанку и развиту радничке класе«, »Радник и књига« и сл.). Послије 10 мјесеци рада, на годншњој скупштини 1929. године евидентиран је приличан број чланова, истакнуто је да је рад био успјешан (14 одржаних предавања), да је започет рад дилетантске секције и да је подигнута позорница. Полиција је, међутим, објектима читаонице затворила 27. маја 1929. године, а у извјештају о њиховом растурању је стајало »да су се мијешале у политичке послове и бавиле политиком«, те да се »у њима окупљају комунисти«. Архива читаоница је конфис-

17) Шефкет Маглајлић, *Реферат приликом 30-годишњице РКД »Пелагић« у Бањој Луци*. Архив Института за историју, Сарајево, МГ/М1; – Ибрахим Ибришагић, *Развитак радничког покрета у Бањој Луци од 1918. до 1941. године*. Гласник Архива и Друштва архивских радника БиХ, Сарајево, 1961, 1, књ. 1, стр. 277; – Ибро Ибришагић: *Преглед развоја радничког покрета у Бањалуци од 1919. до 1929. године*. Зборник крајишких музеја, Бања Лука, Бихаћ, Дрвар..., 1974, књ. VI, стр. 127 – 135; – Перко Војиновић, *Радничко културно-спортско друштво »Пелагић« у Бањалуци (1928 – 1941)*. Прилози. Институт за историју, Сарајево, 1972, 8, стр. 308, 314, 319 – 320; – Мони Финци, *Дјеловање КПЈ у културним и спортским друштвима...*, стр. 185 – 187; – Милорад Гајић, *Партијска организација Бање Луке 1929 – 1935*. У: Бања Лука у новијој историји..., стр. 338; – Сафет Филиповић, *Три партијске конференције у Бањој Луци*. У: 40 година..., књ. II, стр. 105 – 107; – Смотра радничке културне дјелатности у Бањој Луци. Врбаске новине, Б. Лука, 23. I 1935, 612, стр. 3.

кована. Ван Сарајева Радничка читаоница »Снага« отворена је у Јајцу 1929. године, у Радничком дому, и из њених извјештаја сазнајемо за потешкоће у раду, недостатак потребне литературе и сл., због чега су се обраћали управи Радничке коморе у Сарајеву с молбом да им пошаљу на позајмицу или на поклон »нешто књига и литературе за потребе радника-читалаца«. Предсједник јајачке читаонице био је Нико Раић, а библиотекар Идриз Сарачевић.¹⁸⁾

Разматрање улоге и значаја јавних библиотека, као просвјетних и општеобразовних установа, праћено оснивањем и ширењем мреже библиотека и читаоница, интензивира се у земљи тридесетих година, као резултат струјања идеја о јавним библиотечким услугама у развијених земаља запада. То је и иначе вријеме када у развијенијим библиотечким системима у свијету хвата коријен модерни, тзв. слободни приступ књижним фондовима, који се, преко Енглеске, САД, Шведске, итд. постепено шири у многим европским земљама. Истовремено, с трибине Међународног бироа рада социјал-реформист Албер Тома (директор Бироа 1919 – 1932. године), упућује апел Међународном институту за интелектуалну сарадњу, на молбу француских радника, да се проуче методи и начини преуређења јавних библиотека у циљу њиховог отварања и веће приступачности радницима-читаоцима, како би богате ризнице из области науке, књижевности и умјетности постале општедоступне свим радним људима. Један од најпознатијих библиотечких стручњака тог времена, Француз Леметр, пише студију на основу испитивања стања јавних библиотека и отворености њихових фондова, и указује на озбиљан проблем даљег развоја јавног библиотекарства у свијету, у условима све већих технолошких и научних проналазака, стварања великих градских средишта, помјерања великог броја становништва из села у градове и стварања бројне радничке класе. Рјешење ових проблема Леметр види у ширем отварању фондова јавних библиотека свим врстама корисника, у развијању међународне сарадње, у његовању читалачких навика и изграђивању разних форми библиотечке пропаганде у привлачењу најширих слојева становништва.

Уз библиотеке културно-просвјетних друштава »Просвјета« и »Напредак« те неке друге друштвене и дијелом самосталне библиотеке и читаонице, овакву јавну функцију је између два рата у Босни и Херцеговини његовала и Радничка библиотека у оквиру Радничке коморе у Сарајеву, која је отворена 1. октобра 1928. године. У ствари, идеја о оснивању једне централне радничке библиотеке јавила се још приликом оснивања Главног радничког савеза у Сарајеву 1905. године, а с развојем Савеза почињу се оснивати радничке библиотеке у свим већим и јачим струковним центрима, да би 1909. године била основана заједничка општа радничка библиотека која је служила само организованим члановима радничког покрета. Тако у Правилима Опћег радничког савеза Југославије, донесеним на Главној годишњој скупштини у Загребу 23. маја 1920. године, стоји да се сврха Саве-

18) Радничка читаоница »Снага«. *Снага*, Сарајево, 1. VI 1928, 3, 4, стр. 26 – 27; – Радничка читаоница »Снага« на Вратнику. *Снага*, Сарајево, 1. VIII 1928, 5, стр. 10; –н: Главна скупштина Радничке читаонице« Снага, на Вратнику у Сарајеву. *Снага*, Сарајево, 1. V 1929, 4, 5, стр. 64 – 65; – Анте Крешо, *Оснивање радничке читаонице*. Допис из Јајца. Снага, Сарајево, 8. VII 1929, 7, стр. 100; – АБХ. Сарајево, ВЖСО, Пов. бр. 1156, од 25. V 1929; АБХ. Сарајево, ВЖСО, бр. 29362, од 24. XII 1928. Правила Радничке читаонице »Снага« на Бјелавима у Сарајеву.

за постиже и »уређењем књижница-читаоница за чланове Савеза«. Ову библиотеку је 1927. године откупила Радничка комора у Сарајеву, преселила у своје просторије, поставила библиотекара и отпочела са радом 1928. године. Тек у саставу Радничке коморе Библиотека је могла да шире развије своју дјелатност и захваљујући броју и садржају књижног фонда (послије »Просвјетине« Централне библиотеке сматрана је по броју књига другом библиотеком у Сарајеву) да остварује функције јавне библиотеке путем подручних пунктова-библиотека и читаоница у већим радничким центрима. На овакве циљеве и функције радничких библиотека и читаоница, у склопу осталих јавних библиотека и савремених идеја о њиховој улози у радничком покрету тог времена, указивао је још Божидар Аџија, када је 1927. године одржао приступно предавање »О културним задацима Радничке коморе«, пригодно отварања Радничке библиотеке у Загребу. Том приликом Аџија је изнио концепт радничко-класне културе, примјерене класним интересима радничке класе, истакавши да је културна незрелост широких радних маса – највећа опасност за њихов развој и напредак. Првенствени задатак радничких библиотека и читаоница он је видио у услуживању радничке публике најнужнијом и најсавременијом домаћом и страном часописном и новинском штампом, како би се што боље упознали с дневним догађајима из свих грана живота, а посебно је истицао задатак радничких библиотека да пружају радницима не само добро и поучно забавно штиво већ да их »одгајају у духу класне солидарности и класне свијести... да им пружају и проширују њихов видокруг и изграђују њихов поглед на живот и свијет, и то такав поглед који одговара интересима и тенденцијама радничке класе и радничког покрета«. Када је у оквиру Радничке коморе отпочела с радом, Радничка библиотека је посједовала богат фонд од преко 4.000 свезака – из области социјалистичке мисли, комплетна издања ЈАЗУ, САНУ, Српског ученог друштва, Друштва српске словесности, богату збирку босанскохерцеговачких часописа, итд. Чланови библиотеке били су двојаки: у прву групу су долазили класно организовани радници и они су били њени редовни чланови (плаћали су чланарину једанпут за стално коришћење, и давали мањи износ кауције приликом узимања књига на коришћење), а остали корисници су били ванредни чланови. Мрежа подручних пунктова – филијала Централне радничке библиотеке у Сарајеву обухватала је библиотеке у Тузли, Бањој Луци, Дрвару, Зеници, Горњим Подграцима и другдје, које су имале карактер синдикалних библиотека, и пружале помоћ у књигама радничке и намјештеничке синдикалне подружнице у Сарајеву и унутрашњости. За вријеме рата, 1941-1945. године, све ове књижнице су опљачкане или уништене од стране непријатеља, али је, захваљујући чиновницима и намјештеницима Коморе, готово у цијелости сачувана централна библиотека у Комори, која је располагала са око 5.000 свезака разне садржине, а највише стручне литературе.¹⁹⁾

Увођењем шестојануарске диктатуре (5/6. I 1929), дошло је до затварања радничких домова, запљене библиотека и архива. Диктатура је, међутим, само привремено зауставила рад и већ 30-тих година дошло је до

19) Седика Дервишевић, *Прилог историји радничких библиотека у Сарајеву...*, стр. 43–71; – Ризо Рамић, *Радничка библиотека у Сарајеву*. Ново доба, 22. III 1946, 4, стр. 5; – Отварање Библиотеке Радничке коморе у Сарајеву. *Снага*, Сарајево, 1928, 9, стр. 3–4; – Једна радничка културна прослава. *Црвена застава*, Загреб, 14. сижња 1927, 2, стр. 1–2.

оживљавања организоване активности комуниста, који обнављају и развијају прекинуте дјелатности у илегалним условима. Поред истицања захтјева »Чланови СКОЈ-а у синдикате« и указивања да је рад СКОЈ-а на придобијању радничке омладине за револуционарну борбу – један од основних предуслова за његово организационо и политичко јачање, руководство СКОЈ-а је скретало пажњу скојевским организацијама да усредсреде своје активности и на све друге масовне организације, како режимске тако и националистичке, а првенствено оне који су окупљале радничку омладину и биле под руководством социјалиста. Међу таквим легалним организацијама, у којима је КПЈ имала своја упоришта, била су и радничка планинарска друштва »Пријатељ природе«. Према званичним правилима, ова друштва су остваривала своје задатке (развијање интереса за упознавање природних љепота, путем излета, научних екскурзија и сл.) и оснивањем библиотека са популарним научним дјелима о туризму. Иначе, Друштво »Пријатељ природе« је, као најстарије радничко спортско удружење, основано још 1905. године од стране сарајевске Жељезничке радионице, а свој рад је обновило 1932. године на иницијативу Обласног одбора УРССЈ на оснивачкој скупштини у Сарајеву. Почетком 1937. године подружнице Друштва су постојале у већини мјеста, а масовни облици рада били су излети на којима је организовано излазио велики број радника, па је КПЈ путем њих веома успјешно остваривала идеолошко-политички и културно-просвјетни рад. У томе су несумњиву улогу имале постојеће друштвене библиотеке, тачније мање или веће збирке књига и осталог материјала. Посредством секција Друштва организована су предавања, читалачке групе, курсеви, штампају се леци и огласи и одржавају састанци чланова КПЈ и СКОЈ-а. Рад Друштва је први пут забрањен 22. октобра 1921. године на основу захтјева Министарства унутрашњих послова у Београду и мишљења »да комунисти свугде искориштавају рад овог друштва у своје сврхе«, а 20. априла 1937. године распуштено је у Сарајеву и у цијелој земљи. Одлуком банске управе Дринске бановине рад му је и трећи пут забрањен 13. септембра 1939. године и дефинитивно је престало с радом 5. априла 1940. године.²⁰⁾

У периоду од 1935-1937. године надаље дјелатност радничких библиотека, посебно оних у саставу радничких домова, све је снажнија и њихове активности све шире и усмјереније. У Брчком је у оквиру Радничког дома 1935. године основана радничка библиотека УРСС-ових синдиката на иницијативу комуниста... »уз помоћ чланова КПЈ, омладине и радника формирана је библиотека која је тада имала преко 2.000 свезака«. Дјеловала је као прва јавна библиотека у граду и окупљала је најпрогресивније раднике. Најчешћи облици рада с радничком и другом омладином били су »популаризација напредне књиге, штампе и часописа, проучавање легалне и полуилегалне марксистичке литературе и активно учешће у културно-просвјетној дјелатности Радничког дома«. Разне пропагандне и усмјерене активности оствариване су путем разних секција које су »доприносиле афирмацији класно-борбених синдиката и Комунистичке партије, која, истина, није иступала јавно, али се њен рад и утицај видно осјећао«. Када је 1938. годи-

20) Нусрет Шехић, *Неки моменти из дјелатности радничког друштва »Пријатељ природе«*. Прилози. Институт за историју, Сарајево, 1966, 2, стр. 163 – 164, 166, 175; – Мони Финци, *Дјеловање КПЈ у културним и спортским друштвима...*, стр. 175 – 177; – АБХ. ВЖСО, бр. 12868, од 17. II 1926. Сарајево. Полицијска дирекција за БиХ Великом жупану сарајевске области. Правила Друштва »Пријатељ природе«.

не у граду формирано Радничко културно-умјетничко друштво »Пелагић«, библиотека је у његовом саставу наставила још успјешнији рад, увећавајући број читалаца и књижни фонд на око 900 везака одабраних књига. Активност Библиотеке је престала забраном рада УРСС-ових синдиката крајем 1940. године, али је највреднији дио фонда на вријеме склоњен (по завршетку рата, када је 1945. године започела акција за оснивање Народне библиотеке у граду »из склоништа су донесене сачуване књиге из предратне Радничке библиотеке Друштва »Пелагић« које су представљале њен почетни фонд«.²¹⁾ Сличну активност и широко поље активности развијале су и друге радничке библиотеке у овом периоду. У Дрвару је – Народна радничка библиотека смјештена у Радничком дому – гдје су активно дјеловали први активни СКОЈ-а, његовала васпитно-образовни рад, проучавање прогресивне литературе и слично. Носилац револуционарне активности у пост-ојеђим легалним организацијама у граду била је радничка омладина која је радила на подизању културно-просвјетног нивоа широких слојева омладине, а посебно на ширењу напредних идеја. Сама библиотека у Дрвару посједовала је богат и разноврстан фонд.²²⁾ У Јабланици је Раднички дом (отворен 1938) такође имао радничку библиотеку »која је обиловала мноштвом књига најистакнутијих писаца о развоју радничког покрета и револуције, као и о науци марксизма-лењинизма«. Када је Дом крајем 1940. године затворен, дјеловање партијске организације није се прекинуло већ је настављено преко других легалних друштава и организација.²³⁾ У Теслићу је ових година пред рат Радничка читаоница заједно с познатом Муслиманском читаоницом »Бразда« (основана у љето 1939) била иницијатор низа значајних акција на окупљању муслиманског, српског и хрватског живља и њиховом зближавању, без обзира на вјерску и националну припадност.²⁴⁾ У Муслиманско радничко и занатлијско удружење »Хуријет« у Сарајеву, које је окупљало махом занатску, радничку омладину, организовано се у поједине секције, библиотекарски одбор и друга тијела укључују комунисти, па је од 1939. године надаље, за врло кратко вријеме у библиотеци Друштва почела да превладава прогресивна литература. На омладинце »шегрте« ова је литература имала изванредан васпитни утицај »формирајући њихову свијест и нове погледе на живот и друштво«. ²⁵⁾ У Зеници је, почетком 1940. године, одмах по преузимању Радничког дома од стране комуниста, уз активно дјеловање културно-умјетничких група, у Дому отворе-

- 21) Мехмедалија Дервишевић, *Реферат пригодом 25-годишњице оснивања и рада Народне библиотеке »Ахмет Кобић« у Брчком*. Библиотекарство, Сарајево, 1971, 3–4, стр. 137–141; – Асим Мујкић, *Партијски рад у Брчком 1935–1941. године*. У: 40 година..., књ. III, стр. 120; – Асим Мујкић, *Рад КПЈ у Брчком 1935–1941*. Архив Института за историју, Сарајево, МГ/-М63.
- 22) Влада Кеџман, *Омладински покрет у јужном дијелу Босанске крајине у 1941. години*. У: 1941. у историји народа..., стр. 568; – Милан Трнинић, *Омладинске организације до 1941*. У: Дрвар 1941–1945..., стр. 171–178.
- 23) Ибро Чилић, *Развој радничког покрета и КПЈ прије рата и у току Народноослободилачке борбе 1941. године у Јабланици*. У: 1941–1942. у сведочанствима учесника Народноослободилачке борбе. Београд, 1975, књ. I, стр. 445–446.
- 24) Адем Херцеговац, *Активност теслићких комуниста у »Бразди«*. У: Средња Босна у НОБ-у. Средња Босна до устанка и у устанку 1941. Чланци и сећања. Београд, 1976, књ. I, стр. 129–131.
- 25) Факрија Ајановић, *Наша активност у »Хуријету«*. У: Сарајево у револуцији. Сарајево, 1976, стр. 334–335; – Правила »Хуријета«, одобрена од стране Кр. банске управе Дринске бановине, II. бр. 11165, од 25. IV 1936, став 3.

на једина радничка библиотека у граду, која је обиловала љевичарском – марксистичком литературом. Библиотеком су руководили Недјељко Радић и Ада Раиф.²⁶⁾

Када је 30. децембра 1940. године објелодањена у штампи одлука Министарства унутрашњих послова у Београду о распуштању Уједињених радничких синдиката (УРСС), под удар власти дошли су подједнако синдикални функционери, раднички повјереници и чланови КПЈ, а нису поштеђене ни прогресивне организације, спортска, културно-умјетничка и друга друштва, раднички домови, радничке библиотеке у њиховом саставу и самосталне библиотеке и читаонице. Свој прави циљ, међутим, власти нису ни овом мјером оствариле у потпуности. Организованим или спонтаним начинима комунисти су спасавали драгоцјену прогресивну и марксистичку литературу у низу мјеста у Босни и Херцеговини. Стварају се илегалне и полуилегалне књижнице и сакривалишта партијског материјала, наставља се револуционарна, усмјерена и идејно-васпитна библиотечко-читалачка дјелатност током народноослободилачког рата 1941-1945. године. На овим богатим традицијама, превасходно прогресивним традицијама револуционарног радничког покрета и радничких библиотека и читаоница, успоставља се широка мрежа јавних – масовних библиотека у Босни и Херцеговини ослобођењем 1945. године.²⁷⁾

26) Рајко Ковачевић, Марко Рајић, *Зеничка партијска организација и СКОЈ у 1941. и 1942. години*. Зеница, 1968, стр. 32.

27) Нијаз Диздаревић, *Вандализам фашиста над тековинама културе*. У: Сарајево у револуцији. Сарајево, 1977, стр. 125; – Напад полиције на просвјетне установе у Херцеговини. Политички вјесник радног народа. Загреб, средином ожујка 1941. II, 6, стр. 472 – 473; – Мони Финци, *Дјеловање КПЈ у културним и спортским друштвима...*, стр. 173; – Резолуција V земаљске конференције КПЈ. Пролетер, јануар 1941, I, стр. 768, 773.

ДИСКУСИЈА

Мирјана Грос

КОЈИ СУ ЗАПРАВО ОСНОВНИ ПРОБЛЕМИ НАШЕ ХИСТОРИЈСКЕ ЗНАНОСТИ?

С дубоким огорчењем Бранислав Ђурђевић је у прошлом броју »Прилога« написао »сатиру« у којој ме је жестоко испсовао. Не вјерујем да би читаоци »Прилога« могли разабрати из тога текста у чему се састоји концепција самога Ђурђевића, а камоли да би добили бар приближан увид у моја схваћања. Не претпостављам да је већина читалаца имала у руци радове из којих би могла сазнати о чему то заправо говорим. Зато желим покушати да још јасније него досада формулирам мишљење које је изазвало тако оштру реакцију Ђурђевића.¹⁾

Поткрај г. 1976. изашла је моја књига »Хисторијска знаност – развој, облик, смјерови«, у којој сам настојала да на темељу обавијести, до

---

1) Polemika proizlazi iz ovih priloga: Б. Ђурђевић, *Поводом једног приручника за историју историографије и историјску методологију*, »Прилози« 13, 1977, 355 – 372; Б. Ђурђевић, *Структурализам и криза историје*, Поводом VII конгреса историчара у Новом Саду, Дијалог, 3, 1977, 115 – 129; Прештампано у Часопису за савремену повијест 1, 1978, 91 – 104; М. Грос, *Методолошки проблеми структуралне историје с посебним обзиром на ступањ развоја југославенске историје*, Часопис за савремену повијест 1, 1978, 71 – 89; Тај текст реферата на Конгресу југословенских историчара у Новом Саду (1977) бит ће објављен и у ЈИЧ-у; М. Грос, *Је ли историја друштвена или природно-хисторијска знаност*, на и. мј., 105 – 129; Б. Ђурђевић, *Историја људи не може бити потпуна негација њихове природности него...*, Како Мирјана Грос тумачи »моје« схватање историје, »Прилози« 14 – 15, 1978, 441 – 470.

којих сам могла доћи, дадем извјештај о кретањима у сувременим »великим« историографијама у Европи а нешто мало и у Америци. Да би постало јасно о каквој је значајној прекретници ријеч, поготову од шездесетих година, изложила сам и основне податке из повијести историографије од старог вијека с методолошкога аспекта. При том се најопсежније информације односе на преобразбе од почетка 20. стољећа. Критериј за избор обавијести произлазио је из моје жеље да прикажем различите смјерове који напуштају традиционалне оквири историјске дисциплине из 19. стољећа, тј. не задовољавају се више имплицитним схваћањем да је историја знање о појединачним непоновљивим повијесним чињеницама и који крећу у истраживање широке лепезе различитих подручја друштвеног живота што су их дотада обрађивале само друштвене знаности, желе истраживати повијесне структуре и процесе, успоређивати различите сложене повијесне чињенице.

У вези с тим кретањем главно је питање: може ли историја постати друштвена знаност и какве би у том случају биле њене методе? Зато сам у другом дијелу књиге, који говори о методологији, морала дати основне податке о проширењу проблематике истраживачког поступка и снимити тренутачну ситуацију у вези с односом историјске знаности и (у већини ахисторијских) друштвених знаности.

Чињеница да не постоје књиге које би више или мање цјеловито обухваћале кретања у сувременној историјској знаности нити основне проблеме методологије, силно ми је отежала посао. Морала сам покушати да податке с различитих страна повежем у цјелину.²⁾ Настојала сам у оквиру систематског приказа појединих фаза истраживачког поступка формулисати основне проблеме који нису били присутни у традиционалној методологији.

Споменута књига има, дакле, задатак да информира о сувременим кретањима у историјској знаности. Но бити »информатор« не значи бити »кроничар«. Иако у много чему нисам могла ићи даље од регистрације, износила сам своје мишљење о свим проблемима о којима сам имала довољно података. С обзиром на то да је ријеч о маси неријешених питања у вези с процесом преобразбе који је захватио историјску знаност, нисам жељела да се моје интерпретације схвате као мериторне. Оне су требале само послужити млађим и старијим историчарима, који не размишљају о историјској знаности него једино о својој уској специјалности. Жељела сам их »узнемирити« спознајом да њихов начин рада није једном заувјек дат и да се може мијењати како би евентуално могли кренути према методолошком освјешћењу. Надала сам се да би они историчари који су и сами писали о методолошким проблемима или су показивали интерес за методолошка питања могли наћи у мојој књизи понеку корисну информацију која им је дотада била непозната.

Осим неких приказа у дневној штампи и на радију, Б. Ђурђев био је досада једини који је написао критику моје књиге. Он је, додуше, оцијенио моје информације као корисне, али их је уједно приказао као безвриједну компилацију и епигонство, израз моје стваралачке немоћи. Изјавио је да

2) Једино дјело које се цјеловито и опширно бави методологијом историје када сам писала свој текст, била је књига Ј. Т о р о л с к о г а, *Metodologia historii*, 2. изд. Warszawa 1973. Послужила ми је при композицији и избору проблема у методолошком дијелу. То је један од разлога што ме Ђурђев проглашава безвриједним компилатором.

своју оцјену не жели »слијепо« прилагодити задацима које је сам аутор намијенио својој књизи. Ђурђев је зато обавио своју критику на темељу свог мишљења што би ова књига требало бити, а не према ономе што она јест. Тврдио је да наслов »Хисторијска знаност« обавезује аутора да уз историју историографије и методологију историје обради и марксистичку теорију историје. Међутим, наслов моје књиге гласи: »Хисторијска знаност – развој, облик, смјерови«. Сватко има право рећи да све то скупа ништа не ваља, али нитко не може тврдити да нисам дала обиље података и за проблеме »развоја« и за »облик« и за »смјерове« историјске знаности. Према томе, наслов није нимало претенциозан, како то Ђурђев тврди у »Прилозима«, него потпуно одговара садржају књиге.

Споменути недостаци моје књиге, освијетљени у оквиру који им не одговара, пружају Ђурђеву оправдање да књигу негативно оцијени. Но ништа зато! Књига је распродана, а Ђурђев је дао више примједби које бих радо уважила, ако друго допуњено издање буде могуће. Има и доста коментара о којима вриједи размишљати.

У оцјени су такођер садржане оне тврдње које су морале изазвати ову полемику када их је Ђурђев изузетно заоштрио критиком мога реферата на Конгресу југославенских историчара у Новом Саду 1977. Ријеч је најприје о осуди мога »структурализма« и »постмарксизма« с позиција »природно-историјске« теорије што је заступа Ђурђев, а затим о формулацији неких битних састојака те концепције који су за мене неприхватљиви.

Ђурђев тврди да заправо прелазим преко дијалектичког прожимања природног и историјског у природно-историјском процесу развоја људског рода, тј. преко онога што је битно у материјалистичком објашњењу повијести код изворнога марксизма, и да сам зато прихватила врло раширена »буржоаска« и »постмарксистичка« схваћања да је марксизам врста »структурализма«. Ђурђев је свео моје схваћање на »апсолутно-социолошки« »постмарксизам«, према којем је развој човјечанства само развој друштвене структуре из друштвене структуре, при чему сам, тобоже, усвојила »структуралистичку искључивост« и одузела повијести њену »хуманистичку страну«.

Концепција, коју Ђурђев напада, састоји се у овоме: нити ја нити било који »постмарксист« и »буржоаски структуралист« не прелази преко повијести као природно-повијесног процеса, али нитко тај процес не интерпретира као Ђурђев. Моја »структуралистичка« концепција марксизма састоји се у томе што мислим да је у Марксовој методи и објашњењу повијесне збиље битна категорија цјелине (тоталитета), тј. структурираног јединства различитости те дијалектичког кретања. Према томе, дијалектичка метода захтијева усклађено генетичко и структурално-аналитичко објашњење. Зато тврдим да марксистички приступ у историјском истраживању искључује могућност описа повијесног тока као хронолошког слиједа појединачних, непоновљивих чињеница – догађаја и линеарног континуитета. У начелу повијесни се догађаји не јављају одијељени једни од других него унутар динамичне цјелине повезане одређеним односима. При том сам на чисту да непоновљиви догађај има своју вриједност као људски догађај и одбијам догматско схваћање да је догађај као случајност само одраз одређене повијесне нужности. Сматрам, дакле, да треба прићи истраживању повијесних чињеница у оквиру дијакроне и синкроне повезаности повијесне реалности.

То су начела која су ме мотивирала да у својој књизи прикажем »догађајну« историју као застарјелу и да упозорим на преобразбе сувремене историјске знаности. И у књизи и у Новосадском реферату истакла сам различите смјерове тога кретања: немарксистичке струје, оне које прихватају одређене елементе марксизма и марксистичке струје. Но, како сви ти различити смјерови настоје истраживати повијесне структуре, назвала сам то кретање »структуралном« историјом и тиме сам изазвала гњев Ђурђева. Марксистички смјер унутар опћег појма »структурална« историја означила сам као »генетичко-структурални«, јер ми се чинило да то одговара марксистичкој методи како сам је горе дефинирала. Моје је увјерење да употреба нових појмова не значи напуштање марксизма него редефинирање старих појмова у складу са сувременим свијетом. Уосталом и Маркс употребљава појам »структура«.

Термин »структурална« историја је резултат одређеног тренутка у току брзих преобразби историјске знаности и може се замијенити и неким другим појмом који би евентуално боље обухваћао и изражавао бит сувремених процеса у историјској знаности.

Потпуно је крива тврдња Ђурђева да је код мене ријеч о схваћању повијесног развоја као слиједу »друштвене структуре« из »друштвене структуре« у »апсолутно-социолошком« смислу »постмарксистичких« тумачења. Не одбацујем само нека важна учења догматског марксизма као Ђурђев него цијели његов систем, а прије свега начелни детерминизам који објашњава повијесни процес као резултат друштвених закона независних од свијести људи. Догма да су људи пуки производ »објективних« друштвених закона за мене је исто тако неприхватљива као и мишљење Ђурђева да је повијесно кретање детерминирано природним законима људске и вањске природе. У мојим »структурама« нипошто не нестаје човјек него је укључен у њих и као њихов стваралац и као повијесно биће чија је дјелатност увјетована одређеном повијесном збиљом. Од своје осуде мога тобожњег »сциентизма«, тј. изостављања човјека из повијесних структура, Ђурђев је касније прешао у другу крајност приписујући ми да сводим повијест искључиво на људску праксу и да зато заступам »утопијски марксизам«, који и није марксизам. Но о томе касније.

У супротности с мојим гледиштима Ђурђев је већ у критици моје књиге формулирао неке битне компоненте своје »природно-историјске« теорије. Сматрајући да нисам требала усмјерити главну пажњу на питање што је то повијесна чињеница и процес него на проблем што је »људско друштво«, Ђурђев истиче да се у »људском развоју« не развија друштво него »живот људи организован друштвом«, да је будућност »у животу људи као таквом, а не у његовој историји«.³) Поновио је такођер изјаве из својих ранијих радова да је историографија у застоју због »апсолутносоциолошког« правца који превладава у »постмарксистичкој историографији«. Битно је при том да ме Ђурђев нипошто не приказује као јединог »структуралисту« међу југословенским историчарима. Он изричито каже да слиједим »моду« »структуралистичког« тумачења Маркса »...која је масовније (п. М.Г.) захватила и нашу историографију с нешто закашњења«.⁴) Другим ријечима, само сам једна од многих која тако мисли.

3) Поводом једног приручника н.дј. 371, 372.

4) Исто, 371.

Важно ми је да читалац сазна како је дошло до мог реферата на Новосадском конгресу југославенских хисторичара (октобар 1977). Нисам се пријавила ни за какав »методолошки« реферат нити сам намјеравала говорити о »структуралној« историји. Позив ми је био упућен од одбора који је припремао конгрес с темом: »Друштвени покрети и друштвене структуре«. Одбор (или неки његови чланови) жељели су више реферата који би анализирали проблеме и достигнућа »структуралне« историје у Југославији. Мене би запала таква анализа за 19. стољеће. Према томе, појам и тезу »структуралне« историје нисам ја предложила него организатори конгреса. То је зацијело зато што је тај злокобни »структурализам« (»масовније«) захватио и неке хисторичаре, како каже Ђурђев.⁵⁾ Од осталих методолошких реферата није било ништа. Могла сам, дакако, и сама одустати. Но одлучила сам да останем при својој обавези. Проширила сам тему, јер не би имало смисла говорити о »структуралној« историји само у вези с истраживањем 19. стољећа. Покушала сам извршити своју задаћу да говорим о »структуралној« историји излагањем неких достигнућа и слабости различитих смјерова структуралне историје у Европи, упозорењем на методолошке проблеме о којима су југославенски хисторичари досада расправљали и површним прегледом оних истраживачких тема које показују да се и југославенска историјска знаност све више ослобађа оквира »малих тема« или »догађајне« историје.

Можда мој grijех и не би био тако велик да сам остала само при томе. Но усудила сам се такођер изрећи своје мишљење о кризи историје и историјске свијести у нас. Истакла сам да је »ахисторијски редукционизам« присутан и у Југославији и да је и у нас *историја* (у једнини) у опасности да престане бити засебна дисциплина и да се раствори у *историје* (у множини) као складишта података за поједине друштвене знаности. Зато сам изразила своје увјерење да југословенски хисторичари не би смјели допустити да квалитативни напредак историјске знаности произађе искључиво сам од себе из иакупљеног знања и да би била нужна одлучија акција него досада у вези са систематизацијом методолошких спознаја и с процесом методолошког »освјешћивања« барем већег дијела југославенских хисторичара. Сматрам да је то могуће зато што је последњих година и у нас видљив знатан пораст интереса за методолошке проблеме. Постоје, дакле, увјети да методолошке расправе не буду више конфиниране унутар уског круга хисторичара.

У реферату нисам дала само обавијести о »структуралној« историји него и о нападу ахисторијског структурализма на историјску знаност, јер мислим да се и југославенски хисторичари морају припремити на борбу за самосталност историјске дисциплине између осталог и конфронтацијом с нашим друштвеним знаностима које потискују историју.

На Конгрес сам донијела написани текст с биљешкама. Како је мој реферат био посљедњи у пленуму, нисам га могла у цјелини прочитати. Зато сам одабрала неке одломке и дала сам одређена објашњења у вези с цјеловитом концепцијом реферата. Након тога Ђурђев је извео нешто што се може назвати само жучним испадом против мога »буржоаског структу-

5) У критици мог реферата Ђурђев каже да је ситуација у историографији у свијету угђецала на избор теме »Друштвени покрети и друштвене структуре«. Мора се, дакле, предпоставити да он сматра како та тема није никла из потреба саме југославенске историјске знаности.

рализма«. Била сам запрепаштена поготову зато што тада још нисам имала у руци Ђурђевљевоу критику моје књиге и нисам знала да се заправо ради о «ескалацији» гледишта што их је заступао и у тој оцјени.⁶⁾

Непосредно након Конгреса је објављен у »Политици« кратак одломак реферата.⁷⁾ Ту је ријеч о »кризи« историје и »очајном« положају историјске знаности и у Југославији, јер она губи своју функцију у савременом друштву, па јој се приписује само задаћа »описа« најновије прошлости и причања поучних бајки дјеци у основној школи. У том сам одломку изразила своје мишљење да је борба за »спасавање самосталности« наше дисциплине нужна између осталог и зато што друштвене знаности сматрају историју само извором обавјести за своје потребе и што се јавља и начелно оправдање похода стручњака за разне друштвене знаности на мјесто што га је историја досада имала у школама. Истакла сам такођер да је самосталност историјске знаности »у овом часу« највише угрожена »процесом избацивања« историје из средње школе. Затим сам поставила питање је ли југославенска историјска знаност способна за борбу с »анти-хисторизмом«, креће ли се према »структуралној« историји и може ли се афирмирати и добити друштвену функцију која јој припада као знаности о друштвеним структурама у развоју? Одговора на то питање нема у одломку, објављеном у »Политици«. Он произлази из наставка у којем сам дала преглед методолошких тема и, по мом мишљењу, најбољих истраживачких резултата и приступа у југославенских историчара. Тај одговор је позитиван, иако уз ограду да је кретање према марксистичкој методологији одвише полагаано. Без тога завршетка објављени одломак може изазвати дојам о мојој песимистичкој интонацији.

Реакцију је изазвала моја изјава о нужности проблематизације методологије и с тиме у вези о потреби да се историчари окрену »према новим знанствено спознајним циљевима у складу с опћим кретањем европске историје«. Те је изјаве Ђурђев изолирао од претходних обавјести о »структуралној« историји прогласивши их мојом »поруком« југославенским историчарима да се не инспирирају »изворним марксизмом«. У контексту цијелога реферата сваком пажљивом читаоцу мора бити јасно о чему је ријеч. Различитим струјама у европској историјској знаности заједничка је тежња да историја постане друштвена знаност, да се оспособи за истраживање различитих подручја друштвеног живота којима су се досада бавиле само (ахисторијске) друштвене знаности. Потребно је, дакле, да и они наши историчари, који се досада нису занимали за та кретања, добију основне информације о методолошкој проблематици и истраживачким достигнућима у вези с тим струјама. Чини ми се да је то нужно ради усмјерења методолошких интереса према колективном напору при методолошком »освјешћивању« и при систематизацији нових спознаја које, дакако, произлазе и из истраживачких резултата самих југославенских историчара. Нисам имала никакву намјеру да намећем историчарима некакву »поруку«. Свака историографија дјелује у одређеним увјетима који извиру из бо-

6) Ђурђев настоји у »Прилозима« изазвати дојам да сам заправо реагирала на негативну критику моје књиге. Не припадам ауторима који одмах скачу на ноге ако не добију панегирик од свог критичара. Да је остало само на томе, не бих писала одговор. Но Ђурђев ме приморао да се јавим након жестоке оптужбе да одвраћам југословенске историчаре од »изворног марксизма«.

7) *Политика*, 15. X 1977.

гатства повијесног живота. Зато је немогуће прихватити готове методолошке и практичне резултате из других историографија, али је потребно имати о њима обавијести ради јачања оних кретања која већ теку и у југославенској историјској знаности и ради тражења нових путова. Према томе, мој реферат није »порука« југославенским историчарима да прихвате моје интерпретације »структуралне« историје него само да се послужи мојим обавијестима у процесу усаглашавања мишљења о могућностима и задацима наше историјске знаности. Насупрот томе, управо је Ђурђев онај који жели да историчари прихвате његов »наук« утемељен, како каже, на изворном марксизму – као спасење!

Ђурђев је, дакле, написао критику мог Новосадског реферата искључиво на темељу одломка објављеног у »Политици«.») При том је заступао ова гледишта:

1. Сматра да у југославенској историографији постоје уз »постмарксизам« стара и нова грађанска схваћања, да неки историчари слиједећи »моду« »структурализма« (што га поистовећује с концепцијама француских »аналиста«) покушавају приказати марксизам као врст »структурализма«. Према томе, и мој реферат креће истим путем. Он тврди да је наша историографија ради тога у кризи. Ипак каже, цитирајући ријечи С. Ђуровић, да код нас постоји »аутохтона марксистичка историографија« о којој тобоже не водим рачуна.

2. Ђурђев ми посебно замјера што не узимам у обзир да се код нас у историјској теорији и методологији »рађа« схваћање које »улази у питања на основу изворног марксизма и на тај начин излази из наслијеђене постмарксистичке схематике«. Такође изјављује да у нашој историографији »пуца на све стране стијешњеност у апсолутносциолошке оквире, бар кад је ријеч о теоретској и методолошкој страни наше историографије.«») При том тврди да у »својој еклектичкој мисаоној дјелатности« каскам »за европским узорима« а »наша домаћа настојања« само »регистрарам«.

3. Одбацујући моје мишљење да се криза историје састоји, прије свега, у њеном потискивању као самосталне дисциплине, Ђурђев, ипак, сматра да криза историјске знаности постоји опћенито и у нас. Она се састоји у »постмарксистичком« схваћању повијести које се огледа у јединостраној »структуралној« историји и у »социолошком сивилу«. То »постмарксистичко« схваћање онемогућава историји да буде хуманистичка дисциплина, јер јој се оставља задаћа да само илустрира опће законе развоја човјека што их утврђује историјски материјализам или опћа социологија! При том тврди да ја заправо под фирмом »структурализам« нудим »постмарк-

8) У »Прилозима« (стр. 442) Ђурђев каже како сада могу рећи да штампани реферат изгледа другачије него оно што сам читала на конгресу и наставља: »Али не може рећи да оно што сада недостаје, а што је рекла на Конгресу и објавила у »Политици«, није било у тексту. Она је на Конгресу читала текст.« Осуђујем ову изјаву као обичну измишљотину која треба да у читаоца изазове дојам да сам се »престрашила« напада Ђурђевог и испустила нека »деликатна« мјеста. Као и обично, Ђурђев говори »напамет« без провјеравања чињеница. Сватко тко с одговорношћу даје такве изјаве, мора најприје успоредити текст објављен у »Политици« и одговарајући одломак у ЧСП. Да је то Ђурђев урадио, утврдио би да су оба текста идентична осим што у ЧСП има (ријетких) захвата лектора и што је уредник »Политике« ставио међунаслов, испустио бројке за биљешке и скратио крај текста. У оном дијелу текста што га нисам читала, прецизирала сам касније неке појаве (историјска знаност умјесто историја) и двије формулације.

9) Структурализам н. дј. (Дијалог 119, 125; ЧСП 94, 101)

сизам«! Закључак је Ђурђева: »Иако је изворни марксизам настао у вријеме када је и иначе владала 'традиционална историја', савремено марксистичко схватање историје засновано на изворном марксизму је, ипак, пут којим треба да пође наша историографија да би изашла из кризе. Једнострано структуралистичко објашњење историје то није, па ма који структурализам узели. Није то ни такозвана структурална историја модерне француске историјске школе, а ни владајуће постмарксистичко схватање!¹⁰⁾

4. Из истога текста одмах произлази коју би то савремену интерпретацију изворног марксизма морала усвојити наша историографија како би изашла из кризе. Ђурђев се позива на своје тезе што их је толико пута понављао у својим чланцима, цитира Маркса (овога пута и – Тита!), износи основне елементе своје властите интерпретације Марксовог и Енгелсових цитата. И у том нападу на мене Ђурђев истиче средишњу тврдњу свога учења, наиме да Маркс објашњава »развитак човјечанства, односно развитак народа и нација као природно-историјски процес«. Његово »савремено марксистичко схватање« (које само регистрирам умјесто да га прихватим) управо се састоји из посебне интерпретације тог »природно-историјског« процеса коју осим њега не заступа ни један теоретичар марксизма.

Из ове осуде мога Новосадског реферата за мене произилази: 1. да Ђурђев сматра да је југославенска историјска знаност у кризи, јер је, тобоже, великим дијелом »структуралистичка«, тј. прихваћа »постмарксистички« »структурализам« и »структурализам« француских »аналиста«, а не изворни марксизам. При том је Ђурђев неупоредиво више од мене заострио проблем, јер ја видим »кризу« историје у опћем потискивању историјске знаности у школи, од друштвених знаности и од технократских концепција. Сама југославенска историјска знаност, по мом мишљењу, проживљава »позитивну« кризу у вези с процесом постепеног напуштања традиционалне историје, а то значи и стварањем увјета за успјех у борби за опстанак. 2. Према Ђурђеву ја само продубљујем ту кризу, јер позивам историчаре да се обрате историографској пракси »западноевропских земаља« умјесто изворном марксизму. Како заступам »структурализам« као мјешавину »постмарксизма« и схваћања француских »аналиста«, што је према Ђурђеву и обиљежје југославенске историографије, моје интерпретације извиру из њене »кризе« и заостравају је. 3. Ђурђев сугерира да се окрет према изворном марксизму мора извести прихваћањем његова учења. Сватко тко чита чланке Ђурђева може се увјерити да је ријеч управо о томе! Он, наиме, никада не спомиње никакву другу интерпретацију изворног марксизма, осим своје властите. Све остало је »постмарксизам«, »структурализам« или »утопијски марксизам«. 4. Из ове критике постало ми је јасно да Ђурђев употребљава термин »структурализам« за све оне концепције које, како он мисли, неисправно тумаче Маркса и Енгелса. Из осталих његових радова види се да он нема критериј за употребу тога појма, али ипак критизира југославенску историографију и мене због »структурализма«.

Након овога напада одлучила сам се да одговорим Ђурђеву. Морала сам прво изјавити зашто нисам »позвала« југославенске историчаре да се обрате »изворном марксизму« у интерпретацији и разради Б. Ђурђева и показати како из његове осуде мога »структурализма« произлази caos који

10) Исто, (Дијалог 129, ЧСП 104)

ономогућава да се разумије о чему је ријеч. Жељела сам омогућити историчарима да напад Ђурђева, објављен у »Дијалогу« који већини историчара није приступачан, читају у једном историјском часопису заједно с интегралним текстом мога реферата и с мојим одговором на ту »критику«. Хтјела сам да читалац на лицу мјеста контролира моје наводе и створи властите закључке успоредбом текстова. Ђурђев је допустио да се та критика поново објави у »Часопису за сувремену повијест« и похвалио је моју жељу као »ријеткост« у нас. Сада, међутим, објављује свој одговор у »Прилозима«, а не у ЧСП, оптужујући уредништво и мене за недругарски поступак. Замјерава ми што сам се уопће упустила у критику његове теорије као да ме није сам својом осудом мог Новосадског реферата на то натјерао.¹¹⁾ Дакако, није ријеч само о томе! Ђурђев такођер тврди да сам његову теорију дезинтерпретирала, а из његове манипулације с мојим изјавама произлази да при том често прелазим границу здравог разума и да као свачији епигон показујем своју неспособност да стварам властито мишљење.

Читалац који то жели, мора реконструирати теоријски »систем« Ђурђева из великог броја кратких чланака који су »посакривени« у различитим издањима, садрже бројне грешке и непрецизне формулације. У покушају састављања одређене цјелине из мозаика растепених изјава, читаоцу помаже то што Ђурђев често понавља одређене тврдње. Тако поступа и у своје двије критике и у свом тексту у »Прилозима«. Зато не видим разлога да одступим од свога мишљења о основним компонентама наука Ђурђева што сам га опширно и с бројним цитатима изложила у свом одговору на његов напад.

Сматрам да је Ђурђев у процесу »повратка« изворном марксизму у педесетим годинама поставио на дневни ред нека питања важна за ослобађање од догматскога марксизма, тада у стаљинистичкој верзији. Његова су схваћања утјецала и на ширење мог хоризонта као историчара почетника, а поготову на буђење мог интереса за методологију.¹²⁾ Међутим, у шездесетим годинама наши су се путеви разишли. Ђурђев је даље интензивно размишљао о теоретским проблемима, али увијек у оквиру стања из педесетих година и свога познавања историографске и филозофске проблематике до II свјетског рата. Није се кретао заједно с марксистичком теоријом, историјском знаности и друштвеним знаностима. Све ново ликвидирао је својим тисућу пута употребљеним наљепницама »постмарксизам«, затим »структурализам«, а иајзад и »утопијски марксизам«.

Што се мене тиче, с великим сам одушевљењем пратила нова кретања. Како црпим своје обавијести из богатства различитих мишљења израслих на знанственим и идејним кретањима шездесетих и седамдесетих година, а не сматрам се позваном да будем творац неке оригиналне теорије по-

11) Ђурђев истиче да ми је послао сепарате »својих новијих теоретских радова« како би дискусија била »плодоносна«. Била сам, дакако, увјерена да ми Ђурђев шаље радове у којима излаже »савремено марксистичко схватање историје засновано на изворном марксизму« ради тога да бих заузела став према његовим схваћањима, а не да их не употријебим. Но сада каже да сам се обрукала што сам се, користећи се тим његовим радовима, тобоже уплела у његову »тешку дискусију« с »утопијским марксистима«, тј. с неким филозофима. Но Ђурђев добро зна да се нисам ни у шта уплела и да се нисам обазирала на »тешке« аргументе који су против њега изнесени. Сам Ђурђев натјерао ме својом осудом одломка мог Новосадског реферата да образложим зашто одбијам његов »систем« као теоретску подлогу за нашу историјску знаност. Добровољно то не бих никада урадила.

12) Зато сам се Ђурђеву изричито захвалила у предговору своје књиге.

вијести, Ђурђев ме проглашава беспомоћним компилатором који је окренут према »Западу«.

Са своје стране, нијечем у начелу да се може изградити сувремена теорија повијести у складу с изворним марксизмом, како то ради Ђурђев. Молим, у њега има занимљивих идеја које завређују да се о њима размишља. Но чини ми се да је он себи и сувише олакшао посао. Сувремена марксистичка теорија повијести не може израсти на неколико Маркових и Енгелсових цитата, и то још без анализе што одређени појмови значе за Маркса, употребљава ли их увијек на исти начин или не и што ми под тим терминима разумијемо након више од сто година научног развојка. По мом мишљењу, Ђурђев жели створити оригиналну теорију повијести апсолутизацијом Маркових изјава о »природним законима« на темељу оних цитата који му одговарају, при чему не узима у обзир све остале компоненте Маркове теорије повијести.¹³⁾ Он се уопће не осврће на голему литературу о »изворном марксизму«. За њ не постоји могућност различите интерпретације појединих Маркових изјава. Сви који мисле другачије од њега »одступају« од изворног марксизма. Није, дакле, случај што се наљепница »постмарксизам« која је на почетку значила »стаљинизам«, касније проширила на све и свакога и што Ђурђев производи увијек нове и нове наљепнице.

Мислим да се сватко тко жели нешто створити а да не прати сувремена збивања, креће у кругу. У Ђурђево круг се отворио његовом критиком стаљинизма, а затворио се након двадесет година формулацијом схваћања која углавном остају у оквиру догматског марксизма. Ђурђев је почео критиком начелног детерминизма догматског марксизма, тј. учења да је повијест процес што га регулирају друштвени закони, док су људи заправо њихов беспомоћни производ. С правом је то урадно критиком учења о правилној смјени пет »друштвено-економских« формација као тобоже основном закону развоја човјечанства. Круг се затворио тако што је Ђурђев свршио у натуралистичком детерминизму, у пренаглашавању опћих природних нужности.»природне основе« људске повијести и човјекове биолошке природе. То сам закључила из учења да друштво није састављено од људи и да је оно само повијесно ограничена »организација« »развоја« живота људи који је детерминиран природним законима, да се не развија друштво него »живот« људи, да је »свестрани развојак људског рода« природни процес који се повијесно остварује. Круг се до краја затворио дефиницијом историјског материјализма као теорије о »природним законима друштвом организованог живота људи« што би, сматра Ђурђев, имало

13) Ђурђев је и у »Прилозима« показао како употребљава Маркове и Енгелсове цитате. За наслов своје »сатире« одабрао је пола реченице једног цитата из »Њемачке идеологије« у којем се каже да повијест људи не може бити негација њихове природности и да се повијест природе и повијест људи међусобно увјетују. Тај цитат супротставља једном цитату Гаје Петровића. Извучи из контекста његова чланка из 1966. једну реченицу: »Повијесност је негација природности«, каже да је то релативно тачно али ипак неистинито зато што је тобоже управо на тој тврдњи изграђен »философски систем« »праксиста«! Из његових изјава произлази да је Г. Петровић епигон корифеја »утопијског марксизма« (било би занимљиво знати тко су они) док сам ја епигон епигона, тј. »праксиста«. Ђурђев интонира своју »сатиру« цитатом Г. Петровића, манипулира цитатима и изводи закључке који су супротни свакој логици зацијело зато да би увјерио читаоце како је потребно да ме, уз остале моје гријехе, осуде и као сљедбеника »праксиста«.

бити у складу с изворним марксизмом.¹⁴⁾ Ђурђев сам изјављује да је Марксово схваћање о природним законима »људске производње« ... »проширио и на појам друштвом организованог живота људи.«¹⁵⁾ Бит ће ми дакле допуштено да темељито посумњам у то да је управо проширење природних закона материјалне производње на сва подручја људскога живота једина интерпретација која је доиста у складу с изворним марксизмом!

Мислим да је Марксово схваћање о повијести као природно-повијесном процесу врло увјерљиво. Но одбијам учење Ђурђево да је повијест човјечанства само наставак повијести природе и њена спецификација или како Ђурђев каже »стадиј развика који се зове историја.«¹⁶⁾ Мислим да се теорија повијести не може извести само из природних закона физичке егзистенције човјека и закона вањске природе. За мене је битна повијесна активност човјека у његову настојању да превлада природна ограничења и друштва која му пружају само животињски живот а не и задовољавање његових материјалних потреба изнад физичког минимума, а поготову не проширење и усавршење његових духовних потреба. Човјек је дио природе, дио друштва и производ властите повијесне праксе којом ствара себе као човјека, припадника људског рода и друштвено биће.¹⁷⁾

Ђурђев такођер заступа познату теорију »одраза«, према којој је »надградња« само одраз материјалне стране друштва, тј. функција природних закона у материјалној бази. Насупрот томе, сматрам да је повијест »измјена твари« између човјека и природе путем његова друштвена рада. Управо производњом ствари човјек спознаје свијет око себе и »производи« самога себе као повијесно и друштвено биће. Зато мислим да материјална производња не може бити искључиво природни феномен који је само дру-

14) Ђурђев тврди да је неистинита моја интерпретација како је у њега повијест производ »вјечних« природних закона који функционирају и у људској повијести и каже да је његов »општи филозофски став« управо у томе што он ни у природи ни у повијести не види опће законе развика или опћи циљ развика. Тачно је да се у Ђурђево природни закони јављају увијек унутар посебне повијесне ситуације и у одређеном облику. Но он ми не даје другу могућност него да схватим његов појам »природни закони« у смислу основних увјета човјекове физичке егзистенције који су у бити неовисни од повијесних облика. Природни је закон да човјек мора јести, но он, дакако, у току повијести добавља храну на различите начине. Ако је »развика људи« природни процес, који се само повијесно реализира, ако су природни закони детерминанта за повијест човјечанства, као и за живот животиња, онда су они »вјечни«, иако се у вези с човјеком јављају у повијесном руху. Ђурђев се љути што сам употријебила термин »апсолутно-природно« схваћање за његову догму. За цијело нисам с тим изразом толико претјерала као он са својим нападима на свачије и моје »апсолутно-социолошке« заблуде.

15) Дискусија Ђурђево, »Опредјељења« 7 – 8, 1975, 110.

16) »Прилози« 461.

17) Одбијајући науку Ђурђево да се развија само »живот људи организован друштвом« а не друштво, рекла сам да не разумијем што то заправо значи осим да се човјек рађа и умире. У овој изјави живот и смрт схваћени су као оквир физичке егзистенције човјека и нисам сматрала да је нужно набрајати све физичке функције човјека. Ђурђев одговара да за мене није важно како човјек живи и како прибавља намирнице и каже да бих другачије »филозофирала« када бих морала прибављати храну као човјек у »преисторији« умјесто да одем у ресторан. Ђурђев ми не би смио упутити ове ријечи, јер оне звуче као цинизам. Било је, наиме, вријеме када сам и ја сакупљала бобице по шуми и патила од неописиве глади. Могу, дакле, суосјећати не само с човјеком из давних времена него прије свега с гладнима и полугладнима, а то је данас већина човјечанства, из властитог искуства, а не само при разради »оригиналне« теорије за писањем столом! Управо моје искуство с »природним законима« великим ме дијелом мотивира да одбацам детерминистичко учење Ђурђево.

штвено организиран, док би духовна »производња« била само њен механички одраз. Из тврдње Ђурђева о начелном заостајању наградње иза материјалне базе такођер произилази његово учење да је будућност у природном животу људи, а не у њиховој повијесној акцији, што сматрам фатализмом. Из пренаглашавања природних закона, из схваћања да је друштво само повијесно љепило за функцију природних закона људске егзистенције и вањске природе, по мом мишљењу, произилази у Ђурђева одвајање човјека као природног бића од његове творевине друштва.¹⁸⁾ С обзиром на непрекидно баратање с наљепницом »постмарксизам« у Ђурђева, усудила сам се рећи да таква интерпретација више личи на »предмарксизам« него на марксизам. Мислила сам, дакако, на предмарксистичко материјалистичко схваћање које је апсолутизирано природно биће човјека.

Закључила сам такођер а да у теоретском систему Ђурђева нема мјеста за Маркову антропологију и мислим да је то Ђурђев нехотице и сам потврдно у »Прилозима«. Видјели смо да ме Ђурђев прогласио »структуралистичким постмарксистом« који је, тобоже, избацио човјека из својих »структура«. Била сам, дакле, приморана да оповргнем ту тврдњу и да истакнем како сматрам повијест »субјективно-објективним« процесом у којем се ништа не збива апсолутном нужношћу, у којем »слобода« човјека не може бити само спознаја »објективне« нужности него избор одређених могућности у датим увјетима. При том сам рекла да не схваћам човјека као једноставну функцију ни природе ни друштва и да оно што човјека чини човјеком јест његов друштвени рад којим присваја вањску природу за себе и производи повијесни процес у којем се заједно с друштвом мијења и као појединац. Дакле, у мом »структуралистичком« схваћању повијесна је пракса човјека наглашена. Зато сматрам да »логику« повијести не дају друштвени или природни закони него повијесна дјелатност људи која је, дакако, увјетована затеченим стањем. Ђурђев ми сада одговара да је то схваћање »праксиста« који су ме навели на танак лед! Међутим, не жели изићи из власти објашњење повијесне дјелатности људи. Само псује »праксисте« и каже да је повијесна пракса »врло компликована ствар«, штовише да је то питање »ужасно, ужасно и још ужасније компликовано.«¹⁹⁾ Не сазијајемо како то да је питање природних закона тако једноставно да се на темељу неколико Маркових цитата може формулирати »теорија« о »развоју људи«! Дакле, на питање што је људска повијесна пракса, »толико је тешко одговорити«, да то Ђурђев не покушава. Другим ријечима, он не може повијесну праксу човјека уклопити у своју детерминистичку »природно-хисторијску« теорију, па је јединоставио – избациује! Зато сам била тако слободна да изразим своје мишљење како се Ђурђев креће у кругу. Почео је нападом на стаљинизам, који је на свој начин избацио повијес-

18) Ђурђев ми одговара тврдњом да управо ја дијелим »природног« од »повијесног« човјека, односно да растављам човјека на природно биће и на »социолошко« биће (зар постоји неко биће што га је створила социологија или је ријеч о друштвеном бићу?) али то, дакако, ничим не доказује.

19) Прилози, 465. Ђурђев оправдава своју тврдњу да се не може одговорити што је повијесна пракса човјека чак и тако што поставља »глупо, здраворазумско« питање« одакле мотивација и циљеви људи ако нису од бога или ако они нису »сами божански ствараоци«. (с. 463). То је чудна изјава од аутора који сам каже: »Прворазредну важност друштвених структура у одређивању понашања људи нико не пориче...«! Структурализам н. дј. («Дијалог» 118, ЧСП 94). Чему је онда потребно да Ђурђев уз Маркса дозива у помоћ и самога бога!?

ну акцију људи из свога система, а завршио је формулацијама властите »теорије« у којој такођер нема мјеста за повијесну праксу људи.

У својој »сатири« у »Прилозима« Ђурђев ме уз »постмарксизам« и »структурализам« усређује и трећом наљепницом – »утопијског марксизма«! Види се да су »утопијски марксисте« сви противници ортодоксног марксизма да заступају »нонсенсе« и за разлику од »ортодоксних марксиста« нису уопће слѣдбеници Маркса. Ђурђев сам изјављује да му је тешко изаћи на крај са мном. Не може ми, наиме, са сигурношћу пришити ни једну наљепницу. Ипак, сматра да је код мене основно то што повезујем »аналистичка« схваћања с »утопијским марксизмом« што га поистовећује с хегелијанском интерпретацијом марксизма и тврди да је то »субјективни идеализам«. Морала бих сада отворити нову страницу у полемици с Ђурђевим и упозорити га на богатство струја у недогматском »отвореном« марксизму и на немогућност да се та различита кретања сведу искључиво на хегелијанску интерпретацију. Но то не би имало никаквог смисла и одвело би нас још даље од стварних проблема наше историјске знаности. У сваком случају карактеристична је изјава Ђурђева да би било боље да сам основним питањима наше полемике пришла на темељу »постмарксистичког« материјализма, иако је оно догматско и недосљедно. Сам Ђурђев наглашава да с »постмарксистима« често налази »заједнички језик« и да су његова пребацивања постмарксистима – ријетка!²⁰⁾

Из мога одговора Ђурђеву у поводу његова напада на мој Новосадски реферат зацијело произилази увјерење о томе како он себе сматра јединим правим тумачем и настављачем изворнога марксизма! Позивајући се на своју одавно написану изјаву да није лако изградити теорију »свјетскоисторијског процеса развика човјечанства« и да је зато потребан напор талентираних историчара марксиста, Ђурђев сада тврди да му приписујем схваћање које је супротно његовим намјерама и позива читаоце да ме осуде. Морална индигнација Ђурђева није на мјесту. Да би доказао своју »скромност«, Ђурђев цитира споменућу изјаву из чланка што га је написао прије више од петнаест година када је још била актуелна полемика с »постмарксистичким стаљинизмом«. То је било доба које сам назвала раздобљем његових »раних радова« и истакла сам да је тада сматрао како је ријеч о првим корацима према новим концепцијама. И у чланку, на који се горе позива, Ђурђев каже да је желио дати само критичке примједбе о разликама између природно-историјског и социолошког приступа а не изграђену теорију.²¹⁾ Но данас тврди нешто друго, тј. мисли да је ту теорију већ изградио! Зато за интерпретацију његових гледишта ваља узети новије

20) Видјели смо да Ђурђев под појмом »постмарксизам« обухваћа различите струје. И сам каже да тај термин означава присташе »једног гледишта који одступају од изворног облика тога гледишта«. (Дискусија Ђурђева, »Опредјељења« 7 – 8, 1975, 110). Постоје, дакако, различите струје које »одступају« од изворног марксизма, тј. немају везе с Ђурђевљевом интерпретацијом изворног марксизма која једина није »одступање«. Зато су досада »постмарксисте« били једноставно сви – од догматских до »утопијских« марксиста, тј. оних који заступају различита схваћања унутар недогматског марксизма. Но чини ми се да је управо у »Прилозима« појам »постмарксизам« најзад сужен на онај догматски или ортодоксни марксизам који није потпуно у складу с учењем Ђурђева. Зацијело је Ђурђев осјетио потребу да и сам истакне како је близак догматском марксизму, а да се супроставља »отвореном«, недогматском марксизму.

21) Ђурђев се позива на пријевод свог чланка из ЈИЧ-а 1, 1963. под насловом: *Du Processus du développement de l'humanité jusqu'à la civilisation moderne, Acta Iugoslaviae Historica 1*, Београд 1970, 33.

радове, а не оне од прије двадесетак година. Ту ће читалац наћи сасвим другачије цитате. Нпр. у једном реферату (1975) Ђурђевић се жали да се његови радови уперени против »постмарксистичке ревизије изворног марксизма« не узимају у обзир »ни у нас ни иначе«, да је његова расправа о процесу развитка човјечанства до модерне цивилизације »једноставно прећутана иако је ту, мислим, разјашњена разлика између постмарксистичког схватања развитка људског рода и схватања изворног марксизма«. Овдје је ријеч о расправи у ЈИЧ-у 1/1963, а цитат на који се Ђурђевић позива у »Прилозима« је француски пријевод тога текста (1970). Свој француски чланак завршио је изјавом да је дао само критичке примједбе са »скромним« намјерама, а претпостављао је, штовише, да у његовом тексту има и формулација које нису најсретније. Сада, међутим, тврди да је тада објаснио разлику између »постмарксизма« (не каже стаљинистичког) и изворног марксизма у схваћању развоја људског рода. Даље каже да су га »постмарксистички« историчари и филозофи историје нападали када се изјашњавао о опћим филозофско-историјским проблемима: »Сада када сам пришао излагању стварне теорије развитка човјечанства на основу изворних марксистичких ставова, они ћуте.²²⁾ Према томе, у Ђурђевића више нема говора о потешкоћама изградње такве теорије, о нужном опрезу при формулацијама и о потреби да на томе ради више »талентованих« историчара. Сада је наступило вријеме када он сам гради теорију »развитка човјечанства«, односно да употрејебим биолошки појам који је у њега много чешћи, »развитка људи«, на темељу изворног марксизма.

Свој закључак да Ђурђевић себе сматра јединим правим интерпретатором и настављачем изворног марксизма извела сам управо из његових изјава из којих произлази да је ријешао или рјешава битна питања теорије марксизма у вези с »развитком људи«. Те сам изјаве морала интерпретирати чињеницом да Ђурђевић никада не спомиње ни једну струју као марксистичку, ни једног теоретичара као марксисту. Он само грми против »постмарксизма«, »структурализма« и »утопијског марксизма« и изјављује да је »постмарксизам« владајуће схваћање и међу историчарима и опћенито. Ђурђевић може врло лако побити моје увјерење да он себе сматра јединим »теоретичарем« који гради на изворном марксизму. Нека наброји струје и појединце, којима, без обзира на различита неслагања, не даје своје познате наљепнице него их може назвати – марксистима! У том случају одмах би се повукла и не питајући зашто то није урадио у последњих двадесет година.

С тим је у вези и гњев Ђурђевића због моје изјаве о његовој »свјетској« историји. Манипулацијом једног цитата из моје књиге, Ђурђевић извргава руглу моју тобожњу тврдњу о његовој »изузетности у свијету«, јер мисли да кажем како је он једини покушао одговорити на питање што је »свјетска« повијест. Прије него што са мном полемизира требао би проверити што је то заправо написао. Само сам поновила његову властиту изјаву. Рекла сам да Ђурђевић вјерује да је управо он утемељио историју »свестраног развитка људског рода« барем у погледу систематизације. То сам урадила на темељу једног прилога у којем Ђурђевић понавља своју пе-

22) Историјски материјализам изворног марксизма и постмарксистичке филозофије историје, »Опредјељења« 5 – 6, 1975, 113. Ђурђевићу се испунила жеља барем у толико што су неки филозофи рекли своју о његовој »стварној теорији развитка човјечанства«, а натјерао је и једног постмарксистичко-структуралистичко-утопијско-марксистичко-субјективно идеалистичког историчара да се усуди рећи како ту теорију не може прихватити.

риодизацију »природне историје човјечанства у културном развоју« и закључује: »То је бар у систематизацији чини ми се, нешто оригинално.«²³⁾

Читалац је зацијело већ запазио да сам увјерена како се историјска знаност мора оспособити за истраживање различитих подручја друштвеног живота и постати друштвена знаност. Зато сам посебну пажњу обратила изјавама Ђурђева из којих произилази да историја мора постати »природно-историјска« знаност! Сматрала сам то тако важним питањем да сам свом одговору Ђурђеву дала наслов: »Је ли историја друштвена или природно-историјска знаност?« Свој сам закључак извела из ових података: објављени текст реферата Ђурђева на међународном конгресу у Москви (1970) свршава с изјавом да историја не може бити »чиста друштвена знаност« него да мора постати нешто много више. У сажетку тог реферата на српском или хрватском језику пише да се основна мисао може резимирати у двије реченице које у пријеводу с њемачког самог Ђурђевог гласе: »Живот људи организован друштвом много је шири од друштва самог за себе. Стога историја не може бити чиста друштвена наука него мора постати природно-историјска наука.«²⁴⁾ У истом прилогу Ђурђев каже да је ту мисао »касније развио« у предавању на Лондонском свеучилишту у новембру 1970. У објављеном тексту тога предавања поновљен је горњи цитат на њемачком с енглеским пријеводом. Затим опет слиједи скраћени текст тога предавања на српском или хрватском језику с нешто измијењеним споменутиим цитатом који сада гласи: »Живот људи, организован друштвом, шири је – вели предавач – него друштво само. Стога историја не може остати чиста друштвена наука, него мора постати природно-историјска наука.«²⁵⁾

Ово схваћање за мене је било важан доказ да Ђурђев раздваја друштвену и природну страну повијесног живота. »Чиста друштвена наука« била би, дакако, она која се бави искључиво друштвом (према томе не обухваћа човјека као природно биће) док би једино историјска знаност обухваћала и друштво и природу на вишем ступњу. Зато она мора постати природно-историјска знаност! Томе сам супротставила мишљење да нема »чистих« друштвених наука осим у оних струја које слиједе ахисторијски структурализам и избацују човјека из свога »система«. Сватко тко не раздваја природно и друштвено биће човјека мора бити на чисту да се друштвене знаности нужно дотичу човјекове природне и друштвене стране. Истакла сам да постоје науке које су уједно и друштвене и природне и поставила сам питање како би та »природно-историјска« наука изгледала? Какве би биле методе којима би савладавала проучавање природних закона »друштвом организованог живота људи«? Што би југословенски историчари морали урадити да потакну кретање у том циљу?

У »Прилозима« Ђурђев одговара да је он на Московском конгресу »мимогред« рекао да историја »не треба да буде само (п. Б.Ђ.) друштвена наука него треба да постане природно-историјска наука. Добро се сјећам

23) Марксово схватање развоја човјечанства и неке савремене интерпретације Марксовог схватања, »Опредјељења« 12, 1977, 101. I из тврдњи у »Прилозима« произилази како управо Ђурђев рјешава битне проблеме марксизма. (с. 444, 445)

24) *Историја и социологија*, Радови АНУБиХ XLI, Одјељење друштвених наука, књ. 14, Сарајево 1971, 11.

25) *The Science of History is broader than Social Science*, Радови АНУБиХ, XLIX, Одјељење друштвених наука, књ. 16, Сарајево 1973, 14.

да сам рекао ријеч *само* (п. Б. Ђ.). Формулација коју сам ондје дао не може се никако тумачити како је М. Грос тумачи.«²⁶⁾ Но ствар је у томе да не интерпретирам никакве изјаве Ђурђева на конгресима него само оно што је црно на бијелом написао. Ђурђев није рекао зашто је у три пута поновљеном написаном тексту изостала ријеч *само*, која потпуно мијења смисао изјава. Из написаног текста произилази да историја заправо није друштвена знаност и да мора постати природно-историјска знаност, а према изјави Ђурђева у »Прилозима« била би и друштвена и природно-историјска знаност! Из његова одговора читалац не разабере да такав написани текст постоји па му може опет једном повјеровати да сам злонамјерна у интерпретацији његових схваћања. Ђурђев на тај начин онемогућава било какву дискусију! Како су његови чланци највећим дијелом објављени реферати, он увијек може рећи да је то на одређеном знанственом скупу »рекао« другачије него што пише у самом тексту. Сада, дакако, више немамо појма што је заправо та природно-историјска знаност. Умјесто да Ђурђев објасни ту своју доиста важну тврдњу поготову зато што сматра да је и у овој полемици ријеч о усмјерењу наше историографије, он прежива сва своје старе тврдње у вези с »природним развитком људи«. Када истичем потребу истраживања разних подручја друштвеног живота, излажем се опасности да ме Ђурђев осуди као »апсолутно-социолошког постмарксиста и структуралиста« но ипак ме не жели поучити како би требало истраживати природне законе »друштвом организованог живота људи«.

Важно је такођер истакнути да Ђурђев поистовећује двије супротне тенденције: намјере и праксу друштвених знаности да *историју* претворе искључиво у *историје*, тј. у своје ретроспективе, и тежњу и дјелатност историчара да историја постане друштвена знаност »равноправна« с осталим друштвеним знаностима, а не њихова служавка. Ђурђев с правом каже да искључиво социолошка концепција историје поставља питање опстанка историје као самосталне знаности, али не схваћа да се тежња историчара да историја постане друштвена знаност, способна за истраживања свих подручја друштвеног живота, управо томе супротставља. Он не разумије сувремено кретање и зато што од друштвених знаности види само социологију а не узима у обзир проблеме који су настали за историјску знаност успоном других, још агресивнијих друштвених знаности. »Социолошку«, »политолошку«, »економистичку«, »антрополошку«, »културолошку«, »психолошку« итд. историју не желе историчари, осим одређених изнимки, него припадници друштвених знаности!

У вези с овим схваћањем Ђурђева јест и његов жесток напад на мене због »структурализма«. У свом одговору морала сам утврдити да он има своју особну дефиницију појма »структурализам« и »структура« која произилази из његова херметичног затварања унутар зидина власти »теорије« и зато не може бити у складу с опћом употребом тих појмова. Ђурђев је најприје, у критици моје књиге, тврдио да слиједим моду и да се зато желим звати »структуралист«! Истина је управо супротна. Устајем против »структурализма« као смјера који апсолутизира »дисконтинуитет« и »систем«, види само статичке »структуре« без »процеса« и без човјека. Управо тај структурализам, у разним својим варијантама, сматрам великом опасношћу за опстанак историјске знаности. Ђурђев ми је у својој другој кри-

26) »Прилози«, 468.

тици ипак потврдио – да не припадам таквом »структурализму«! Ђурђев такођер није на чисту тко то Маркса заправо сматра »структуралистом«. Прије свега, ријеч је о посебној »школи« Алтхусера, који покушава интерпретирати Маркса без онога што Ђурђев назива »хисторизмом«, а на чему заснива свој појам »генетичкоструктуралне« историје. Алтхусера напали су управо они којима Ђурђев дијели своје немарксистичке наљепнице, а ја их сматрам марксистима. Између осталих, урадили су то и марксистички историчари »аналистичког« смјера. Ђурђев свој појам »структурализам« везује уз француску »аналистичку« школу коју поистовећује с Ф. Брауделом и његовом данас превладаном концепцијом од прије двадесетак година.²⁷⁾

Из комуникације на Међународном конгресу историчара у Сан Франциску (1975) види се како је настала Ђурђевљева дефиниција »структурализма«. У тексту под насловом: »Друштвена структура и развој људи« поистовећује се појам »друштвена структура« с »друштвено-економском формацијом« у смислу »апсолутно-социолошког« схваћања догматског марксизма које објашњава повијест човјечанства на темељу »објективних« друштвених закона.²⁸⁾ Тај се појам супротставља »развоју људи« а не повијести човјечанства, тј. биолошком термину који нужно произилази из »природно-хисторијске« теорије Ђурђева. Тако у њега »постмарксистичке« виле у повијести само развој »друштвено-економске формације« из »друштвено-економске формације« а »структуралисти« се концентрирају искључиво на развој »друштвене структуре« из »друштвене структуре«! Зато он баца и »постмарксистичке« и »аналистичке« у исти кош! Појам »структуралист« постаје нешто као збирни појам за струје којима је заједничко само то што их Ђурђев – осуђује! Сада ће бити јасно зашто ме је Ђурђев двије године након конгреса у Сан Франциску могао прогласити и »постмарксистом« и »структуралистом«, обожаваатељем француске структуралне историографије, у истом даху! Нема то, дакле, никакве везе с мојим »еклектицизмом«!

Одијељен својом теоријом као ѕидом од осталог свијета у којем, тобоже, влада »постмарксистичко« схваћање, Ђурђев не види да он у многомешу напада гледишта која и сам заступа. Упозорила сам да је Ђурђев много већи »структуралист« од мене, јер се из његових чланака може разабрати да и он сматра како је повијесна збиља структурирана. То се, прије свега, види из врло честе употребе појма »структура« у смислу »цјелина« састављена од дијелова. Нисам била лијена да израдим попис тих израза.

27) Сматра се да је Брауделово славно дјело о Средоземљу важно, прије свега, као прекретница и потицај за нове спознаје. Данас се »аналистичка школа« састоји од више различитих струја међу којима је и утјецајна марксистичка група. Ђурђев се вара када каже да су »аналистичке« прихватиле критику Th. Schiedera, којег он зна с Међународног конгреса историчара у Москви 1970. Он је био представник понешто модернизираниог идеалистичког хисторизма, тј. традиционалне историографије, и зато није могао утјецати на »аналистичке«. Иако код неких група »аналистичке« има окоштања, њихова схваћања мијењала су се зато што су учили на свом дугом искуству, а били су изложени и критици својих властитих ученика. Утјецај »аналистичке« још је увијек знатан у Европи, Америци и неким земљама Азије.

28) *Sozialstruktur und Menschenentwicklung*. Радови АНУБиХ LX, 1977. – Ђурђев је у »Прилозима« испричао понешто о свом судјеловању на међународним конгресима. Како би читалац могао претпоставити да сам га провоцирала на то одређеним примједбама, морам се оградити и изјавити да сам се само послужила објављеним текстовима његових комуникација као што сам ради интерпретације његових схваћања употребијела штампане реферате што их је одржао у Сарајеву и другдје.

Један прилог Ђурђева носи наслов: »Савремени марксизам – генеза, структура, проблеми«, а то може значити само једно: да, наиме, и он проматра повијесни ток генетички-структурално! Но код мене је управо то – злочин! Ђурђеви је у »Прилозима« нашао згодан излаз из тога ћорсокака. Негдје је прочитао израз »структурно« па сада он заправо објашњава битне појаве у »развоју људи« »структурно« док су моја схваћања »структурална« или »структуралистичка«! Но није само ријеч о томе! Ђурђеви проглашава досљедним хисторизмом управо Марксово и Енгелсово схваћање о повијесним структурама у развоју! Он ми приписује мишљење с којим немам никакве везе јер не жели схватити да моја употреба појма »структурална историја« у марксистичком смислу једноставно изражава увјерење да су повијесне чињенице сложене, тј. састављене од дијелова у различитим међусобним односима, и да бисмо зато требали истраживати унутрашњу динамику њихове структурације и деструктурације. То мишљење није ни по чему »оригинално«. Оно је само наглашено у интересу убрзања процеса методолошке проблематизације у нас.

Од свих аподиктичких тврдњи Ђурђеви имало би најтеже посљедице за нашу историјску знаност његово одвајање садашњости од прошлости, односно довршених од недокршених процеса. Не бих понављала његово начелно оправдање тог мишљења. Закључак је свакако у томе да филозофија повијести и социологија (већ сам рекла да Ђурђеви не узима у обзир све друштвене знаности него само социологију) треба да се баве »незавршеним« процесима повијести док би предмет историјске знаности била »изразита прошлост« »остварених« или »докршених« процеса. Ђурђеви, дакако, није рекао када почиње »садашњост«, тј. када се ми историчари морамо повући пред филозофима и социолозима. У »Прилозима« сада каже да је садашњост замишљена граница између прошлости и будућности! Ако је тако, онда је свака одлука о разграничењу историјске знаности и осталих друштвених знаности, које се баве »садашњошћу«, произвољна. Слажем се с тим да је садашњост замишљена граница између прошлости и будућности. Но управо ово схваћање Ђурђеви је напао још у критици моје књиге! Такође није објаснио свој критериј за одвајање »докршених« од »недокршених« процеса. Гледиште Ђурђеви иде у прилог тврдњама да је историја само одређено знање о појединачним догађајима у прошлости (филозоф Муминовић рекао је Ђурђеви да су »бесмислице вјечите јучерашњице« предмет историје) и да зато не може бити самостална знаност нити придоносити објашњавању суверених проблема. Када бисмо послушали Ђурђеви, морали бисмо изричито одобрити потискивање историје и повући се у онај скромни кутак који нам се благонаклоно оставља. Насупрот Ђурђеви мислим да се борба за опстанак историје великим дијелом рјешава управо демонстрацијом да су историчари способни истраживати и »недокршене« процесе.

У »Прилозима« Ђурђеви каже да од њега захтијевам »рецепт« што су завршени и незавршени процеси и изјављује да он то не може урадити!²⁹⁾ При том читалац не сазнаје да то питање нисам поставила ради забаве него зато што је Ђурђеви на темељу »докршених« и »недокршених« процеса извео своје разграничење између историје те филозофије и социологије. Према томе, остаје отворено питање смије ли се историчар бавити повијешћу социјалистичке Југославије или народима у развоју или то мора препустити социолозима и филозофима да не би помутио теорију Ђурђеви?

29) »Прилози«, 444 – 5.

Жељела сам читаоцима сама изложити своја схваћања како не би били упознати с њима једино у »интерпретацији« Ђурђева. Нисам писала зато да бих суставно побила његове тврдње у »Прилозима«. Немогуће је дискутирати на темељу текста који се доима као жупна дебата уз црну каву.³⁰⁾ Да је Ђурђев прочитао тај коктел након што га је написао, вјероватно би изоставио неке изјаве настале у првом бијесу. Зато се не желим освртати на изузетно тешке инсинуације што их је упутио на мој рачун.³¹⁾ Кад бих хтјела систематски дискутирати с Ђурђевим, морала бих најприје исправити бројне грешке у цитатима мојих изјава које мијењају њихов смисао, супротставити се вратоломним акробацијама које Ђурђев изводи у својим »коментарима« импутирајући ми невјероватна схваћања и објаснити што сам доиста рекла. Сваки читалац који се успио пробити кроз текст Ђурђева, могао је и сам видјети многе апсурде.³²⁾ Ђурђев каже да га »замотавам« у сва могућа питања да бих доказала да је »догматичар«. Но ријеч је о томе да сам упозорила на неке нелогичности и недоследности у његовој теорији. Ево само један примјер. Читаоцу ће се вјероватно чинити смијешном сколастичка дискусија о томе је ли друштво састављено од људи или није! У низу својих изјава Ђурђев је тврдио да друштво није састављено од људи него да је то само повијесно дата организација унутар које функционирају природни закони и да друштво није прави живот људи. Допустила сам себи »шалу« упозоравајући на то да Ђурђев на једном мјесту апелира на друштво, иако оно није састављено од људи. Ђурђев на то одговара да »свако нормалан« зна да је мислио на људе који чине ту орга-

30) За Ђурђева је карактеристично да говори »напапет«. (То је његов израз.) Каже нпр. да се сјећа да сам »узела за основу« једне своје књиге аутора који је обавио периодизацију на темељу угђаја природне околине. »Ако сам се преварио у свом цитирању напапет, молим за извињење.« (с. 450) Радо опраштам Ђурђеву, јер немам појма о чему он то говори. Дакако, да такав »стил« у написаном тексту онемогућава сваку дискусију.

31) Једино морам оштро просвједовати зато што се Ђурђев не задовољава да истражи свој бијес на мени него својим инсинуацијама обухваћа и једно друго лице. Из моје књиге Ђурђев се послужио податком из којег се види да је један мали филозоф читао одломке мога текста прије објављивања и дао ми примједбе. Ђурђев сада покушава убити двије мухе одједном. Он даје одушка својој страственој мржњи према филозофима, након своје »тешке дискусије« с њима, а уједно потенцира своје тврдње да сам потпуно овисна о туђем мишљењу до те мјере да се може закључити да нисам кадра сама полемизирати против њега. Из његових измишљотина произлази да је тај филозоф мој савјетник који ми набавља радове Ђурђева и упућује ме која гледишта имам приписати Ђурђеву а избрао је управо Ђурђева да га преко мене плаши својом теоријом »праксе«. Зато изјављујем да тај филозоф нема апсолутно никакве везе с овом полемиком и да није одговоран ни за каква моја схваћања. Уједно захтијевам да Ђурђев или докаже своје тврдње или да попуће своје клевете.

32) Навела бих као примјер само једну реченицу. Написала сам: »Човјек, дакле, ствара повијест и самога себе...« У верзији Ђурђева тај исти цитат гласи: »Човјек, дакле, ствара повијест из самога себе...« Да сам то доиста изјавила, Ђурђев би био у праву да сам »субјективни идеалист«. Када бих тврдила да човјек ствара повијест из самога себе, онда би то значило да његова дјелатност није ничим увјетована. Разумије се да с таквим схваћањем немам никакве везе. У Ђурђева цијела та реченица гласи: »Човјек, дакле, ствара повијест из (!?М.Г.) самога себе, али се при том отуђује од свога властитога производа друштва (не отуђује се друштво од човјека него човјек од друштва; овако апсолутно-социолошки начин мишљења још нисам срео! – Б. Ђ.), »Прилози«, 459; Читалац, дакле, може сам видјети да сам рекла да се човјек отуђује од друштва, а Ђурђев насупрот томе у свом непосредном коментару тврди да кажем како се друштво отуђује од човјека! Зато и мислим да он свој текст уопће није прочитао након што га је написао. Није могуће да тада не би открио овај и бројне друге лапсусе.

низацију као што би могао рећи: »Савез друштава историчара Југославије мора да зна што заступа М. Грос у својим гледиштима на историју кад одржава реферат о томе. Јер нисам ја њу ставио« у лонац структуралне историје, него је она сама себе ставила. Мораш да истражујеш што она заправо заступа.«³³) Но Ђурђев није примијетио малу разлику у вези с тим »организацијама«. За Савез историчара није тврдио да није састављен од људи, а за друштво је то рекао барем десет пута. Ђурђев, ипак, признаје да је умјесто »друштво« требао рећи »друштвена заједница.«³⁴) Уједно истиче да је »квинтесенција« његових размимоилажења са мном у томе што не знам разлику између »друштва« и »друштвене заједнице«, што је зацијело срамота за мој знаствени углед. Ако то Ђурђев жели, могу цитирати и друга мјеста у којима он говори о друштву као да је оно ипак састављено од људи, а не употребљава појам »друштвена заједница«. У критици моје књиге каже да је Маркс у предговору првог издања »Капитала« рекао »да друштво треба да сагледа 'стазу природних закона свога кретања'«. ³⁵) Но ако друштво може нешто сагледати, онда то значи да је оно састављено од људи! Зар ни Маркс не зна да друштво није састављено од људи и не разликује појам »друштво« и »друштвена заједница«?

Из вртлога апсурда у тексту Ђурђевог желим извући само питање »обране« историјске знаности и тим поводом још једном оправдати своју тврдњу да у нас напредује процес атомизације историјске знаности. Ђурђев сматра да својом »еснафлијском одбраном улоге историје чини (м) медвјеђу услугу« вјеројатно самој историјској знаности и тврди да он сам не брани историју »из еснафских разлога« као ја него као »грађанин увјерен да је тако«. Но по мом мишљењу он уопће не брани историјску знаност него само пропагира своју властиту теорију! Једном од својих манипулација којима се служи при интерпретацији мојих цитата да би доказао неодрживост мојих гледишта, Ђурђев ми приписује мегаломанску жељу да историјска знаност добије најважнију улогу при објашњењу сувремених кретања и у самоуправљању.³⁶) Истина је, дакако, у томе што захтијевам само мјесто под сунцем за историјску знаност. Читалац је вјеро-

- 33) *Прилози* 455. Изјаве у пријетећем тону које се могу схватити само као тврдње да Ђурђев разоткрива неко страшно зло које се крије иза мојих схваћања и које зацијело наносим нашој историографији, приморале су ме да уђем у ову полемику. Питање је сада хоће ли Савез историчара поступити против мене након што је Ђурђев »истражио« моје концепције и показао да су оне чак »субјективно идеалистичке«?
- 34) Ђурђев покушава бити ироничан и каже да ће се убудуће трудити да буде »прецизан« у контакту са мном. Препоручила бих му систематичност, прецизност и концентрацију без обзира на мене.
- 35) *Поводом једног приручника* н. дј. 342. Цитат заправо гласи: »Чак и ако је неко друштво успело да уђе у траг природном закону свога кретања – а крајњи циљ овога дела и јесте да открије закон економског кретања модерног друштва – не може оно нити прескочити нити наредбама укинуги фазе природног развитака.« *Капитал I – III*, Београд 1973, 17.
- 36) Након што сам укратко дотакла проблем отуђења човјека, написала сам да се повијесни актери не препознају у свом дјелу и да је задатак историчара да објасни однос повијесног човјека и његова дјела. Изјавила сам то јер у свом истраживању стојим пред проблемима односа идеологија и стварности, тј. настојим демистифицирати идеологије. Ђурђев сада тврди да из мојих изјава произлази да роб не зна да је роб, а примјењује тај свој закључак и на »садашње друштво« (а не на друштвену заједницу?) и тврди да мислим да самоуправљач не зна да је самоуправљач и да желим да му то објасни – историчар! Овај салто мортале само је израз његова настојања да ме прогласи не само противником изворног марксизма него и човјеком који не зна самостално мислити и прелази границе здравог разума.

јатно видио да основне супротности између Ђурђева и мене произилазе из тога што се он затвара међу зидове своје »природно-хисторијске« теорије, док ја настојим стварати закључке на темељу обавијести о оном што се збива. Моја тврдња да се историјска знаност атомизира није никаква »философија«, тобоже унесена из Њемачке, како каже Ђурђев, него закључак на темељу онога што свакодневно видим. Сматрам да би гледиште Ђурђева било опасно ако би било прихваћено. Будемо ли расправљали само о »високој« теорији, а не и о пракси постепеног потискивања историје из страха да нас не прогласе заступницима уских цеховских интереса историчара, постат ћемо сукривци за катастрофалне културне и политичке последице тога процеса. Зато желим изнијети само један случај који показује што атомизација историје доиста значи. Увјерена сам да сваки читалац има у том погледу своја властита искуства. Примјер нека буде поступак с историјом у реформираној школи у Хрватској. У вријеме Новосадског конгреса (1977) била сам под мучним дојмом чињенице што је историја била потпуно избачена из усмјереног образовања у Хрватској. Није ријеч о школама које припремају кадрове за металургију или медицину него о оним смјеровима који образују младе људе за дјелатност у просвјети и култури. Умјесто историје уведен је предмет »Историја цивилизације« која је некаква »културологија«, галиматијас који представља пријелазну етапу за неке »садржаје« друштвених наука с историјском ретроспективом. Историја постоји само као факултативни предмет с наставом одабраних тема. Ученик може похађати такав »курс« ако то жели. Но допунска настава није уопће укључена у његов фонд сати а постоји само у неким школским центрима у које би ученици морали долазити из других школа. У мањим мјестима нема углавном могућности за наставу историје на тај начин.

Нестајање историје није само феномен усмјереног образовања него и припремног ступња средњошколског образовања, тј. прве двије године средње школе. Ево што о томе каже »Отворено писмо« Савеза повијесних друштава Хрватске под насловом: »О положају повијести у нашој школи и друштву.«³⁷⁾ То »отворено писмо« тврди »да повијест до краја XVIII стољећа, национална и свјетска, готово не постоји у настави припремног ступња«. Избацивање битних тема из наставе повјести проглашава се »невјеројатним« стањем које се може успоредити само с избацивањем наставних јединица о Азији или Африци из географије или с избацивањем »половице елемената нпр. од водика до жељеза« из кемије. »За такав однос према повијести нема примјера ни у капиталистичким ни у социјалистичким земљама«. Истичући потребу наставе повијести у нашој »вишенационалној заједници...« у којој су наши народи, живећи у срединама с великим међусобним разликама, тешко уз лутања и сукобе, стварали везе из којих је та заједница израсла« писмо СПДХ наставља: »Док се повијест тако неодговорно сужава на некакав ускоутилитаристички, крути предмет, садржаји истргнути из повијесне цјелине налазе мјесто у другим предметима – у основама марксизма, у теорији и пракси самоуправног социјализма и опћенародној одбрани. Потпуно је јасно да се историчари не противе томе да се друге знанствене дисциплине, односно наставни предмети служе оређеним темама из повијесног развоја. И настава повијести морала би бити у уској вези с материјом осталих друштвених знаности, што је, дакако, сада немо-

37) Школске новине 23, 30. V 1978.

гуће. Међусобну сурадњу, преплитање, па и прожимање друштвених наука и предмета сматрамо корисним и потребним, али нисмо сагласни с рестрикцијом повијести на разину површних, схематизираних догађаја, а да при том други предмети посуђују њене садржаје и да се тиме, штовише, оправдава рестрикција и нестајање повијесне цјелине.³⁸⁾ У средњој школи често се у друге предмете уносе управо они повијесни садржаји који су из наставе повијести грубо избачени или се у крајње скученом фонду сати не могу обрадити.«³⁹⁾ Другим ријечима, ученици у Хрватској сазнат ће нешто о феудализму у предмету »марксизам«, о раздобљу ренесансе и хуманизма у књижевности, о српској повијести у географији Србије, о НОБ у опћенародној одбрани итд. Они ће увијек и свуда чути понешто из повијести осим у самој историји. Бит ће то »појединачне, истргнуте, неповезане и зато неразумљиве, повијесне чињенице као произвољна илустрација за потребе нехисторичара« док ће »знанствено утемељена интерпретација повијесног процеса« нестати из школе.⁴⁰⁾ Дуги цитат из документа о »еснафском« поступку СПДХ послужио ми је да пред читаоцем оправдам тврдњу како се и у нас историја (у једнини) претвара у историје (у множини) као складишта података за друштвене науке. Та је информација осим тога неопходна историчарима у оним републикама у којима ситуација још није тако катастрофална.

У вези с реформом основне школе и њена претварања у десетогодишњу школу, уведе се умјесто »класичних« предмета »одгојнообразовна подручја«. У начелу нисам противник »интердисциплинариности«. Но с обзиром на споменута искуства, бојим се да ће се процес нестајања историје проширити, да историја неће добити своје мјесто у одређеном »подручју« и да ће се у десетогодишњој школи изгубити и оно мало повијести у садашња прва два разреда средње школе. Зато сам и рекла како се може догодити да се задатак историчара сведе искључиво на причање поучних повијесних бајки малој дјечи.

Не желим злоупотребљавати стрпљење читаоца још и аргументима о потискивању историјске знаности од представника друштвених знаности. Мислим, дакле, да би била потребна заједничка и организирана борба југословенских историчара (а не само једна изјава након конгреса) против потискивања историје гдјегод се оно појави и да су нужни заједнички напори ради подизања разине југословенске историјске знаности који би бар

38) Ова се изјава односи на то што наши реформаторски бирократи и миксери одговарају на жалбе да није истина да се историја избацује из школе, јер се она ето налази у марксизму, опћенародној одбрани итд.

39) »Отворено писмо« такођер упозорава на катастрофалне политичке последице таквог поступка: »У недавној прошлости били смо запљуснути валом митоманске интерпретације хрватске повијести. Десничарски националистички кругови широко су користили повијесне написе и чланке за ширење своје идеологије. Остала је доста незапажена борба која се у том раздобљу водила између знанствене историографије и митоманске интерпретације повијести. Коријени тих сукоба налазили су се изван историографије и она их дакако није могла сама разријешити. Али цијела је та ситуација показала важност повијесног образовања заснованог на резултатима марксистичке историографије. Наше повијесне митове може објаснити и разорити само знанствени приступ.

Сматрамо такођер да треба водити рачуна о интересу за прошлост у различитим слојевима друштва. Тај интерес живи и најгоре је кад се пред том чињеницом затварају очи. Питање је тко ће га задовољити: да ли марксистичка историографија и школа или митоманска публицистика па и иноземна пропаганда.«

40) М. Г р о с, *СОС за историју!* »Школске новине«, 25, 13. VI 1979.

отежали процес њена мрвљења. Зато се враћам на битно питање: треба ли историја постати друштвена знаност, ако треба, какве ће бити њене методе и какав ће бити њен однос према осталим друштвеним знаностима? Ако треба да остане искључиво хуманистичка знаност у традиционалном смислу или уз неке модернизације, како ће се одупријети својој атомизацији? У Југославији постоје историчари различитих профила у школској лепези од кроничара до оних који су већ дали вриједне прилоге истраживању друштвених структура. Требало би зато одлучније проблематизирати искуства из резултата властитих истраживања и достигнућа оних историографија у којима већ постоји знатан квантитет тих истраживања. Сматрала сам својом задаћом да у ту сврху сакупим што више података који могу бити корисни тој тенденцији. Увјерена сам да систематизација наших основних проблема може произаћи само из колективног напора. Мислим такођер да је вријеме да треба престати проглашавати одметницима од »изворног марксизма« оне историчаре који мисле да се може учити од других јер то значи изолирати југословенске историчаре од трансформација у сувременој историјској знаности. При том могу и морају постојати различите оцјене о кретању у суременој историјској знаности, о положају и усмјерењу наше историјске знаности, о могућностима заједничке акције против потискивања историје. Моје обавијести и интерпретације требало би да буду само дио дискусије о тим важним питањима. Начин и садржај полемике коју намеће Ђурђев зацијело нису допринос остварењу споменутих тежњи.

БИБЛИОГРАФИЈА

Ристо Бесаровић

ПРИЛОЗИ ЗА БИБЛИОГРАФИЈУ НАПИСА О БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ, ОБЈАВЉЕНИХ У БЕЧКОМ ЛИСТУ »OSTDEUTSCHE RUNDSCHAU« 1890-1918.

Значајнији догађаји у разним сферама јавног живота на подручју јужно од Саве које је Аустро-Угарска окупирала закључком Берлинског конгреса привлачили су у временском раздобљу 1878-1918. разумљиву пажњу не само војних, политичких и привредних фактора двојне монархије него и ондашње штампе, дневне и периодичне, која је излазила у Аустро-Угарској, првенствено оне у центрима Монархије – Бечу и Будимпешти. О приликама на окупираном и, касније, анектираном подручју, политичким, привредним, културним и другим, писали су, у већој или мањој мјери, сви тадашњи значајнији бечки и будимпештански листови. Сваки је пропуштао бројне напise у којима је била ријеч о Босни и Херцеговини под аустроугарском управом кроз филтер својих политичких гледишта и одређења. Један од тих листова је и бечки »Ostdeutsche Rundschau«.

»Ostdeutsche Rundschau« је покренут 1890. године као недјељни лист (Wiener Wochenschrift für Politik, Volkswirtschaft, Kunst und Literatur). Од 1. октобра 1893. године је излазио као дневник до краја 1904. године. Поново је почео излазити 3. маја 1908. године. За читаво вријеме свога излажења »Ostdeutsche Rundschau« је заступао гледишта великоњемачких кругова у Аустрији. Из тог угла је гледао и на збивања у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом и, посебно, на Калајеву босанску полити-

ку која је била често предмет оштрих критика, формулисаних на страницама листа.

Ова библиографија обухвата 723 библиографске јединице. Број написа у којима је ријеч о Босни и Херцеговини, објављених у »Ostdeutsche Rundschau« 1890-1918, вјероватно је нешто већи с обзиром на чињеницу да састављачу ове библиографије нису стајали на располагању бројеви »Ostdeutsche Rundschau« од 16. новембра до 31. децембра 1896, и од 1. јануара до 26. марта 1898, као и комплетна годишта 1897. и 1899, па услед тога у библиографију није унесена ниједна библиографска јединица из наведених раздобља излагања овог листа. Како, међутим, поменута годишта спадају међу она у којима је у »Ostdeutsche Rundschau« објављен мањи број написа о Босни и Херцеговини, може се оправдано претпоставити да се укупан број библиографских јединица не би знатније повећао одговарајућим насловима из наведених годишта.

Посматран у цјелини, и овај број библиографских јединица (723) довољно рјечито говори о томе да је у »Ostdeutsche Rundschau« поклањана знатна пажња приликама у Босни и Херцеговини у цјелокупном времену излагања листа. Треба, међутим, констатовати да лист није пратио збивања на окупираном и, од 1908. године, анектираном подручју увијек једнаким интензитетом. Док се у прве три године (1890-1892) у њему појављује само по један напис у коме је ријеч о босанскохерцеговачкој проблематици, у 1893. године 3 написа, 1894 – 17, 1895 – 6, 1896 – 2 (и то оба уводника), 1897 – 4, број написа о Босни и Херцеговини се, почевши од 1900. године (14) стално креће на нивоу двоцифрених бројева (изузев 1914. године када се на страницама листа, знатним дијелом у вези са сарајевским атентатом, појављује 112 написа у којима је ријеч о Босни и Херцеговини). Појединих година достиже и веома високе цифре (1909 – 79, 1910 – 78, 1911 – 57, 1912 – 96 и 1913 – 84) да би од 1915. године знатно опао. Ови подаци говоре о томе да су неки догађаји у Босни и Херцеговини, првенствено они изразито политичког карактера, нарочито пажљиво праћени и регистровани у овом листу у временском раздобљу од анексије до првог свјетског рата. Од 723 наслова, наведених у овој библиографији, 541 је објављен у »Ostdeutsche Rundschau« од 1908. до 1914. године закључно.

Ширина интересовања коју је показао овај бечки лист за разматрање босанскохерцеговачке проблематике из разних области живота на том подручју види се и из назива рубрика у којима су објављени ти написи. Изузимајући уводник, написи о Босни и Херцеговини публиковани су, према овој библиографији, у 25 рубрика листа »Ostdeutsche Rundschau«. То су: »Politische Rundschau«, »Aus dem Reichsrathe«, »Tagesbericht«, »Volkswirtschaftliches«, »Letzte Drahtnachrichten«, »Theater, Kunst, Schriftthum«, »Letzte Nachrichten«, »Aus den Vereinen«, »Volkswirtschaft«, »Budgetaustausch der österreichischen Delegation«, »Die Delegationen«, »Aus dem Abgeordnetenhaus«, »Deutsche Schutzarbeit«, »Gerichtssaal«, »Inland«, »Oesterreichische Delegation«, »Deutsche Schutzvereinsarbeit«, »Abgeordnetenhaus«, »Vom Kriegsschauplatze«, »Der Balkankrieg«, »Die Vorgänge in Bosnien«, »Der Krieg«, »Politik und Volkstum«, »Bücher und Zeitschriften«.

Претежан дио написа у којима је ријеч о Босни и Херцеговини објављен је у рубрикама »Politische Rundschau«, »Tagesbericht«, »Letzte Nachrichten«, »Drahtnachrichten«, »Inland« и »Volkswirtschaft«. Осим оних из ове посљедње рубрике, ти написи третирају првенствено политичка питања. Са знатним бројем уводника, као и написа у рубрици »Gerichtssaal« у који-

ма су публиковани извјештаји о политичким процесима, највише о суђењу атентаторима у Сарајеву, они долазе по тематици на прво мјесто међу написима о Босни и Херцеговини, објављеним у »Ostdeutsche Rundschau«. Другу тематски значајну групу сачињавају написи у којима је третирана босанскохерцеговачка привредна проблематика. Изузев у неким уводним чланцима, написи из области привреде појављивали су се на страницама »Ostdeutsche Rundschau« најприје у рубрици »Volkswirtschaftliches« (од 1893. до 1902. године) да би потом излазили у рубрици »Volkswirtschaft« гдје је од 1903. до 1918. године публиковано 110 написа из те области. Знатно мањи број наслова односи се на остале области јавног живота у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом.

Међу написима у којима је ријеч о Босни и Херцеговини посебно мјесто заузимају уводници. То се види и из чињенице да од 723 наслова њих 47 отпада на уводне чланке. Махом непотписани, ти уводни чланци третирају крупнија питања из политичког или привредног живота у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом. Разврстани по годинама, они показују да је босанскохерцеговачка проблематика дошла на уводне ступце »Ostdeutsche Rundschau« први пут 1894. године када су објављена 4 уводника из те проблематике, да би број уводника о тој проблематици варирао (по 1 – 1902, 1903, и 1913. године, по 2 – 1896, 1911. и 1912, по 3 – 1895, 1904. и 1910, по 4 – 1894, 1901. и 1908, 5 уводника је објављено 1900. године, а по 6 – 1909. и 1914. године.) Пада у очи да се, осим критички интонираних текстова о Калајевој окупационој политици, на првим страницама овог листа налазе и уводници о изградњи жељезничке мреже на окупираном подручју, аграрним односима, кредитним заводима, о Нијемцима и њемачким школама у Босни и Херцеговини, о сарајевском атентату итд. Више него што је то случај са другим написима, посебно оним у бројним кратким новинским вијестима, у овим уводницима су детаљније изложена гледишта овог листа и кругова који су стајали иза њега на поједина питања ондашње босанскохерцеговачке стварности. За ближе упознавање тих гледишта ти уводници имају у односу на остале написе, чији су наслови уврштени у ову библиографију, несумњиво већи значај.

У цјелини узевши, написи, наведени у овој библиографији, пружају основни увид у један занимљив угао посматрања прилично широког дијапазона тадашње босанскохерцеговачке проблематике, политичке и привредне у првом реду. Заједно са текстовима, објављеним на страницама тадашњих других утицајних бечких и будимпештанских листова о тој истој босанскохерцеговачкој проблематици, често виђеној из друкчијег угла посматрања, наведени написи имају значај једног од драгоцјених извора за проучавање политичке, привредне и, у знатно мањој мјери, културне историје Босне и Херцеговине под аустроугарском управом.

Према подацима Југословенског библиографског института, лист »Ostdeutsche Rundschau« се не налази у фондовима југословенских библиотека. Састављачу ове библиографије стајали су на располагању одговарајући фондови Аустријске националне библиотеке у Бечу, па ће и истраживачи који желе да се детаљније упознају са писањем поменутог листа морати да се користе првенствено фондовима Аустријске националне библиотеке.

Наслови написа у листу »Ostdeutsche Rundschau« наведени су према хронолошком принципу како слиједи:

- Im Croatischen Landtage gelangten kürzlich die Zustände Bosniens zur Besprechung (21. XII 1890, бр. 38, стр. 3, Politische Rundschau).
- Der Haushalt Bosniens. (15. XI 1891, бр. 45, стр. 3, Aus dem Reichsrathe).
- Politische Rundschau. (12. VI 1892, бр. 24, стр. 3, 4).
- Neue bosnische Regimenter. (Септембар 1893, пробни број дневника, стр. 8, Tagesbericht).
- Neue Eisenbahn in den okkupirten Provinzen. (14. X 1893, бр. 13, стр. 11, Volkswirtschaftliches).
- H.S.C.: Bosnische Bilder. (2. XII 1893, бр. 53, стр. 10, 11)
- Ein Reisepass für Bosnien. (16. VII 1894, бр. 193, стр. 2, Tagesbericht)
- к.: Ilidze. (20. VII 1894, бр. 197, стр. 1, 2)
- K. Sedlak: Unsere »Reichslande«. (21. VII 1894, бр. 198, стр. 1, 2. Уводник)
- Die Kroaten in Bosnien. (25. VII 1894, бр. 202, стр. 1, 2. Уводник).
- Morpurgo e Parente i. L. oder Rothschild in Bosnien. (4. VIII 1894, бр. 212, стр. 1, 2. Уводник).
- Internationaler Archäologischer Kongress in Bosnien. (17. VIII 1894, бр. 225, стр. 4, Tagesbericht).
- Gestern begann die Diskussion über die Probleme bosnischer Urgeschichte. (19. VIII 1894, бр. 227, стр. 5, Letzte Drahtnachrichten).
- Von der Landesregierung für Bosnien und die Herzegowina. (22. VIII 1894, бр. 230, стр. 4, Tagesbericht).
- Der Voranschlag für die okkupirten Länder für das Jahr 1895 (25. VIII 1894, бр. 233, стр. 2, Politische Rundschau)
- к.: Bosnische Bilder. I. (2. IX 1894, бр. 241, стр. 2)
- Einverleibung Bosniens und der Herzegowina (3. IX 1894, бр. 242, стр. 1, Politische Rundschau)
- к.: Bosnische Bilder. II. (7. IX 1894, бр. 246, стр. 2)
- K. Sedlak: Bosnische Bilder. III. (8. IX 1894, бр. 247, стр. 2, 3).
- Die »innere« Kolonisation im Okkupationsgebiete. (12. IX 1894, бр. 250, стр. 1, 2).
- K. Sedlak: Der bosnische Haushalt. (18. IX 1894, бр. 256, стр. 1, 2. Уводник).
- Der Budgetausschuss der österreichischen Delegation hat heute den bosnischen Voranschlag in Berathung gezogen. (19. IX 1894, бр. 257, стр. 2, Politische Rundschau).
- Klagen der bosnisch-herzegowinischen Landesbeamten. (2. X 1894, бр. 270, стр. 2, 3).
- Fromme's Orts-Lexikon von Oesterreich-Ungarn und Bosnien-Herzegowina (9. IV 1895, бр. 97, стр. 5, Theater, Kunst, Schriftthum).
- Das bosnische Budget. (Sondermittheilung der »Ostdeutschen Rundschau«) (20. IV 1895, бр. 107, стр. 1. Уводник).
- Neue Kreditinstitute in Bosnien. (30. IV 1895, бр. 117, стр. 1. Уводник).
- K. Sedlak: Rennen zu Ilidze. (2. VII 1895, бр. 178, стр. 1, 2. Уводник).
- Das Taubenschiessen in Ilidze. (10. IX 1895, бр. 248, стр. 4, Tagesbericht).
- Das Taubenschiessen in Ilidze. (11. IX 1895, бр. 249, стр. 4, Tagesbericht).
- ics: Bosnien. (9. I 1896, бр. 8, стр. 1, 2. Уводник).

- K. Sedlak: Kallay's Dispositionsfond. (13. VI 1896, бр. 162, стр. 1. Уводник).
- Bärenjagd bei Mostar. (12. V 1898, бр. 130, стр. 5, Tagesbericht).
- Aus Ragusa wird uns geschrieben (14. V 1898, бр. 132, стр. 4, Politische Rundschau).
- Die Bosniaken in Graz. (19. V 1898, бр. 137, стр. 5, Tagesbericht).
- Jubiläumsausstellung Wien 1898. Bosnien und Herzegowina. (19. V 1898, бр. 137, стр. 6, 7).
- Eine bosnische Interpellation (17. VI 1900, бр. 165, стр. 3, Politische Rundschau).
- k: Das österreichisch-ungarisch-kroatisch-bosnische Unterrichtswesen auf der Pariser Weltausstellung. (17. VIII 1900, бр. 226, стр. 1, 2. Уводник).
- Eine kaiserliche Rüge für einen politisirenden Erzbischof. (14. IX 1900, бр. 253, стр. 3).
- Bischof Stadler in Agram. (2. X 1900, бр. 271, стр. 2, Tagesbericht).
- D: Alte Sünden. (13. X 1900, бр. 282, стр. 1, 2. Уводник).
- In Angelegenheiten der bosnischen Bahnen (20. X 1900, бр. 289, стр. 2, Politische Rundschau).
- Ueber die Auswanderungsbewegung aus Bosnien. (26. X 1900, бр. 295, стр. 4, Politische Rundschau).
- Die bosnischen Bahnen. (28. X 1900, бр. 297, стр. 9, Letzte Nachrichten).
- Ungarn hat wieder einen grossen Erfolg gegen Oesterreich zu verzeichnen. (1. XI 1900, бр. 301, стр. 3, Politische Rundschau).
- k.: Die bosnischen Bahnen. (8. XI 1900, бр. 308, стр. 1, 2. Уводник).
- Bau der bosnischen Bahnen (8. XI 1900, бр. 308, стр. 1, Politische Rundschau).
- F.: Nochmals die bosnischen Bahnen. (9. XI 1900, бр. 309, стр. 1, 2. Уводник).
- k.: Die bosnischen Bahnbauten und das Okkupationsgebiet. (14. XI 1900, бр. 314, стр. 1, 2. Уводник).
- In Angelegenheit der dalmatinisch-bosnischen Bahnbauten (1. XII 1900, бр. 340, стр. 3, Politische Rundschau).
- Bosnische Mekkapilger. (29. I 1901, бр. 29, стр. 5, Tagesbericht).
- Aus Bosnien - Herzegowina sind seit Beginn des Regimes Kallay beiläufig 40.000 Familien, rund 150.000 Menschen, ausgewandert. (23. IV 1901, бр. 110, стр. 3, Politische Rundschau).
- Die bosnischen Eisenbahnen (19. V 1901, бр. 136, стр. 5, Politische Rundschau).
- Regierungsvorlage über die bosnischen Bahnen. (19. V 1901, бр. 136, стр. 11).
- Die Zustände in Bosnien - Herzegowina (25. V 1901, бр. 142, стр. 4, Politische Rundschau).
- Beschwerdedeputation aus Bosnien - Herzegowina (29. V 1901, бр. 145, стр. 1, Politische Rundschau).
- Herrn v. Kallay's Exposé. (31. V 1901, бр. 147, стр. 1. Уводник).
- Die Zustände im Okkupationsgebiete. (1. VI 1901, бр. 148, стр. 1, 2. Уводник).
- Bosnia - Herzegowina (11. VI 1901, бр. 158, стр. 6. Politische Rundschau).

- Nach Bosnien. (24. VII 1901, бр. 200, стр. 3, Aus den Vereinen).
- Kallay und die Bosnische Holzverwerthungsgesellschaft. (14. VIII 1901, бр. 221, стр. 9)
- In Angelegenheit der angeblichen »revolutionären« Plakate in Sarajewo (29. IX 1901, бр. 267, стр. 3, Politische Rundschau).
- Die Kallay – Blätter benützen eine Erklärung der bosnisch – herzegowinischen Serben (8. X 1901, бр. 276, стр. 4, Politische Rundschau)
- Ueber einen neuen »Kallaytrik« in Bosnien – Herzegowina (10. X 1901, бр. 278, стр. 3, Politische Rundschau).
- Der bosnische Besuch in Ofen – Pest. (14. X 1901, бр. 282, стр. 5, Tagesbericht).
- Eine »Potemkin'sche« Deputation. (15. X 1901, бр. 283, стр. 1, 2. Уводник).
- Eine interessante Neuigkeit wird aus Bosnien – Herzegowina gemeldet (27. X 1901, бр. 295, стр. 2, Politische Rundschau).
- Beiträge zur bosnischen Finanzgeschichte. (29. X 1901, бр. 297, стр. 2, 3)
- Bosnische Eisenwerksgesellschaft Zenica. (17. XI 1901, бр. 316, стр. 9, Volkswirtschaftliches).
- Kallaywirthschaft in Bosnien – Herzegowina (5. XII 1901, бр. 334, стр. 3, Politische Rundschau).
- Bosnien – Herzegowina. (7. XII 1901, бр. 336, стр. 1, 2. Уводник.)
- Annexion Bosniens und der Herzegowina (21. XII 1901, бр. 350, стр. 3, 4, Politische Rundschau).
- Annexion Bosniens und der Herzegowina (7. I 1902, бр. 6, стр. 2, Politische Rundschau).
- Die bosnische Landesregierung (15. II 1902, бр. 45, стр. 6, Politische Rundschau).
- Drei Delegationsfragen. III. Die Kallayfrage. (25. V 1902, бр. 142, стр. 1, 2. Уводник).
- Ein Widerruf des Erzbischofs Stadler. (27. V 1902, бр. 144, стр. 9, Letzte Nachrichten).
- System Kallay in Bosnien – Herzegowina (1. VI 1902, бр. 149, стр. 5, Politische Rundschau).
- Serben Bosniens und der Herzegowina (4. VI 1902, бр. 152, стр. 1, 2. Politische Rundschau).
- Audienz der bosnisch – herzegowinischen Serben (6. VI 1902, бр. 154, стр. 3, Politische Rundschau).
- »Regime Kallay« in Bosnien – Herzegowina (7. VI 1902, бр. 155, стр. 2, Politische Rundschau).
- Die bosnische Bahnbauanleihe (24. VI 1902, бр. 172, стр. 9, Volkswirtschaftliches).
- Auswärtiger Waarenverkehr Bosniens und der Herzegowina. (17. VII 1902, бр. 195, стр. 9, Volkswirtschaftliches).
- Bosnisches Eisen in Italien. (27. VII 1902, бр. 205, стр. 11, Volkswirtschaftliches).
- Eine Abordnung der serbisch – orthodoxen Geistlichkeit aus Bosnien und der Herzegowina (6. XI 1902, бр. 305, стр. 2, Politische Rundschau).
- Mohamedaner und Orthodoxen Bosniens und der Herzegowina (18. XI 1902, бр. 316, стр. 2, Politische Rundschau).
- In Bosnien – Herzegowina (5. I 1903, бр. 5, стр. 2, Politische Rundschau).

- In Bosnien – Herzegowina (10. I 1903, бр. 10, стр. 1, Politische Rundschau).
- Bosnien und Herzegowina. (25. I 1903, бр. 25, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Der Bau der neuen bosnischen Bahnlinie. (3. IV 1903, бр. 91, стр. 4)
- Kallays »Erfolge«. (18. IV 1903, бр. 105, стр. 1, 2, Politische Rundschau).
- Die »illyrischen« Wirren. (5. VI 1903, бр. 152, стр. 2)
- Eine bosnische Deputation. (10. VI 1903, бр. 157, стр. 6, Politische Rundschau).
- Benjamin v. Kallay -. (14. VII 1903, бр. 190, стр. 1, 2.)
- Das bosnisch – herzegowinische Jägerbataillon. (25. VII 1903, бр. 201, стр. 3, Tagesbericht)
- Die Toten von Bilek und das ungarische Abgeordnetenhaus (29. VII 1903, бр. 205, стр. 3, Politische Rundschau).
- Die Brände von Travnik. (16. IX 1903, бр. 258, стр. 5, 6, Tagesbericht).
- Der bosnische Warenverkehr 1902. (30. IX 1903, бр. 267, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Das Nachspiel von Bilek. (3. XI 1903, бр. 301, стр. 5, Tagesbericht)
- Bosnien-Herzegowina. (18. XI 1903, бр. 316, стр. 6, Politische Rundschau).
- Verbot des Detailreisens in Bosnien-Herzegowina. (25. XI 1903, бр. 323, стр. 11, Volkswirtschaft).
- Proselytenmacherei in Bosnien. (26. XI 1903, бр. 324, стр. 6, Politische Rundschau).
- Die Mohammedaner Bosniens. (4. XII 1903, бр. 332, стр. 6, Politische Rundschau).
- Die südslavische Bewegung. (5. XII 1903, бр. 333, стр. 1. Уводник).
- Der Personenwechsel in Bosnien. (6. XII 1903, бр. 334, стр. 4, Politische Rundschau).
- Der neue bosnische Landeschef. (10. XII 1903, бр. 338, стр. 6, Politische Rundschau).
- Die Bileker Soldatenausschreitungen. (5. I 1904, бр. 5, стр. 4, Tagesbericht).
- Die bosnischen Eisenbahnen. (28. I 1904, бр. 28, стр. 2, 3, Budgetausschuss der österreichischen Delegation.)
- Kallay-Nachlese. (4. II 1904, бр. 35, стр. 1, 2. Уводник)
- Die bosnische Gefahr. (4. II 1904, бр. 35, стр. 2, 3, Die Delegationen).
- Bahnfragen. (4. II 1904, бр. 35, стр. 3, Die Delegationen).
- Die Bahnfragen. (5. II 1904, бр. 36, стр. 2, Die Delegationen).
- Ein Lehrerverein im Okkupationsgebiete. (18. II 1904, бр. 49, стр. 5, Tagesbericht).
- Die Industrie und Bosnien. (18. II 1904, бр. 49, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Ablegung der bosnischen Bereitschaftsmassregeln. (6. IV 1904, бр. 95, стр. 3, Politische Rundschau).
- Die Bahnverbindung Bosniens mit Wien. (1. V 1904, бр. 120, стр. 5, Tagesbericht).
- Begnadigung bosnischer Soldaten. (3. V 1904, бр. 122, стр. 3, Politische Rundschau).
- К.К.З.: Aus Bosnien. (25. V 1904, бр. 143, стр. 1, 2. Уводник).
- itsch.: Aus Bosnien. (17. VII 1904, бр. 196, стр. 1. Уводник).

- Die bosnische Holzwirtschaft. (1. IX 1904, бр. 241, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Eisenbahnlinie Knin-Novı. (27. IX 1904, бр. 267, стр. 11, 12. Volkswirtschaft).
- Bosnien. (8. X 1908, br. 130, стр. 1. Уводник).
- Die Angliederung Bosniens und der Herzegowina. (8. X 1908, бр. 130, стр. 1, 2).
- Die Einverleibung Bosniens und der Herzegowina. (8. X 1908, бр. 130, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Die Aufnahme der Proklamation in Bosnien. (8. X 1908, бр. 130, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Die Errichtung einer Filiale der Oesterreichisch-ungarischen Bank in Serajewo. (8. X 1908, бр. 130, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Die Delegationen. (9. X 1908, бр. 131, стр. 1, 2).
- Die Einverleibung Bosniens. (9. X 1908, бр. 131, стр. 2, Politische Rundschau).
- Die Einverleibung Bosniens und der Herzegowina (9. X 1908, бр. 131, стр. 5, Drahtnachrichten).
- Die Oesterreichisch-ungarische Bank und Bosnien. (9. X 1908, бр. 131, стр. 6, Volkswirtschaft).
- Die Einverleibung Bosniens und der Herzegowina. (10. X 1908, бр. 132, стр. 2).
- Die Angliederung Bosniens und der Herzegowina. (10. X 1908, бр. 132, стр. 4, Drahtnachrichten).
- Der bosnische Aussenhandel. (10. X 1908, бр. 132, стр. 6, Volkswirtschaft).
- Die Angliederung Bosniens und der Herzegowina. (11. X 1908, бр. 133, стр. 10, Drahtnachrichten).
- Die Angliederung Bosniens und der Herzegowina. (13. X 1908, бр. 134, стр. 7, 8, Drahtnachrichten).
- Zur Balkanfrage. (14. X 1908, бр. 135, стр. 1. Уводник)
- Die Angliederung Bosniens und der Herzegowina. (14. X 1908, бр. 135, стр. 5, Drahtnachrichten).
- Fritz: Bis hieher und nicht weiter! (15. X 1908, бр. 136, стр. 1, 2. Уводник).
- Die Angliederung Bosniens und der Herzegowina. (15. X 1908, бр. 136, стр. 7, Drahtnachrichten).
- Das Balkanproblem. (16. X 1908, бр. 137, стр. 1, 2. Уводник).
- Serbische Pläne. (17. X 1908, бр. 138, стр. 5, Drahtnachrichten).
- Von der bosnischen Grenze. (17. X 1908, бр. 138, стр. 5, Drahtnachrichten).
- Tausend Freischärler an der bosnischen Grenze. (17. X 1908, бр. 138, стр. 5, Drahtnachrichten).
- Die mohammedanische Huldigungsabordnung. (8. XI 1908, бр. 157, стр. 5, Tagesbericht).
- Bosnien. (10. XI 1908, бр. 158, стр. 3, 4, Politische Rundschau).
- Die bosnische Huldigungsabordnung (12. XI 1908, бр. 160, стр. 5, Tagesbericht).
- Zur Einverleibung Bosniens. (13. XI 1908, бр. 161, стр. 7, Politische Rundschau).

- Serbiens Arbeit in Bosnien. (13. XI 1908, бр. 161, стр. 10, Drahtnachrichten).
- Zur Erhöhung des Truppenstandes in Bosnien. (18. XI 1908, бр. 165, стр. 5).
- Der gemeinsame Ministerrat. (22. XI 1908, бр. 169, стр. 1, 2. Уводник).
- Türkische Blätter gegen die bosnische Abordnung. (22. XI 1908, бр. 169, стр. 9, Drahtnachrichten).
- Die bosnische Frage und die Madjaren. (22. XI 1908, бр. 169, стр. 9, Drahtnachrichten).
- Die moslemitische Moschee in Wien (8. XII 1908, бр. 182, стр. 7, Tagesbericht).
- Die Einverleibung Bosniens und der Herzegowina. (22. XII 1908, бр. 193, стр. 3, Politische Rundschau).
- Die Einverleibung Bosniens und der Herzegowina. (29. XII 1908, бр. 197, стр. 3).
- Serbische Angriffe auf österreichische Grenzwach. (29. XII 1908, бр. 197, стр. 9, Drahtnachrichten).
- Die Stellung der Deutschen in Bosnien und der Herzegowina. (1. I 1909, бр. 1, стр. 7).
- Ausweisung eines russischen Journalisten aus Oesterreich. (1. I 1909, бр. 1, стр. 10, Drahtnachrichten).
- Sozialpolitische Verfügungen für Bosnien. (1. I 1909, бр. 1, стр. 11, Drahtnachrichten).
- Die Balkankonferenz. (3. I 1909, бр. 2, стр. 1, 2. Уводник).
- Der gordische Knoten am Balkan. (6. I 1909, бр. 4, стр. 4, 5, Politische Rundschau).
- Eine bosnisch-ungarische Bankgründung. (22. I 1909, бр. 17, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Die ungarische Agrarbank in Serajewo. (26. I 1909, бр. 20, стр. 3, Politische Rundschau).
- H.: Die ausserpolitische Lage Oesterreichs zu Beginn des Jahres 1909. (27. I 1909, бр. 21, стр. 1, 2, 3. Уводник).
- Das Annexionsgesetz und die Kolonisten in Bosnien. (28. I 1909, бр. 22, стр. 3, Politische Rundschau).
- Bosnischer Ausschuss. (30. I 1909, бр. 24, стр. 2, Aus dem Abgeordnetenhaus).
- Gründung des Industriellenvereins für Bosnien und die Herzegowina. (2. II 1909, бр. 26, стр. 5, Tagesbericht).
- Unterstützung für das Kleingewerbe in Bosnien und der Herzegowina. (9. II 1909, бр. 31, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Der bosnische Verfassungsausschuss. (12. II 1909, бр. 34, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Die bosnische Advokatenkammer. (16. II 1909, бр. 37, стр. 9, Drahtnachrichten).
- Ausschliessung der Franziskaner aus dem bosnischen Landtag. (19. II 1909, бр. 40, стр. 8, Letzte Nachrichten).
- Die Deutschen in Bosnien. (20. II 1909, бр. 41, стр. 4, Politische Rundschau).
- Entweder – oder! (24. II 1909, бр. 44, стр. 1. Уводник).
- Die Lage in Bosnien. (24. II 1909, бр. 44, стр. 8, Drahtnachrichten).

- Die serbischen Gebietsforderungen. (26. II 1909, бр. 46, стр. 3, Tagesbericht).
- Beendeter Streik. (5. III 1909, бр. 52, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Postverkehr nach Bosnien und der Herzegowina. (5. III 1909, бр. 52, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Der europäische Krieg in Sicht. (6. III 1909, бр. 53, стр. 1, 2. Уводник).
- Rücktritt des Landeschefs von Bosnien. (10. III 1909, бр. 56, стр. 9, Letzte Nachrichten).
- Abgeordneter Dr. Sommer über die Einverleibung Bosniens und der Herzegowina. (16. III 1909, бр. 61, стр. 3).
- An der nördlichen Drina. (19. III 1909, бр. 64, стр. 3).
- Landesbank für Bosnien und die Herzegowina. (28. III 1909, бр. 71, стр. 10, Volkswirtschaft).
- Russland und die Einverleibung Bosniens und der Herzegowina. (4. IV 1909, бр. 77, стр. 3, 4).
- Die Königswürde von Bosnien und der Herzegowina. (8. IV 1909, бр. 80, стр. 7, 8, Letzte Nachrichten).
- Die Einverleibung Bosniens. (8. IV 1909, бр. 80, стр. 8, Letzte Nachrichten).
- H. Th. Wittig: Reisebilder aus Bosnien. (10. IV 1909, бр. 82, стр. 1, 2, 3).
- Konfessionelle Besorgnisse in Bosnien. (10. IV 1909, бр. 82, стр. 4, 5, Politische Rundschau).
- Montenegro und die Einverleibung Bosniens und der Herzegowina. (15. IV 1909, бр. 85, стр. 4, Politische Rundschau).
- Saatenstand in Bosnien. (17. IV 1909, бр. 87, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Streik in Bosnien. (24. IV 1909, бр. 93, стр. 5, Tagesbericht).
- Ausstände in Bosnien. (24. I 1909, бр. 93, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Der Zusammentritt des bosnischen Landtages. (6. V 1909, бр. 102, стр. 3, Politische Rundschau).
- Die Gründung der Bosnischen Agrarbank. (7. V 1909, бр. 103, стр. 7, Aus dem Abgeordnetenhaus).
- Die Bosnische Agrarbank. (8. V 1909, бр. 104, стр. 2, Politische Rundschau).
- Einberufung des bosnischen Landtages. (8. V 1909, бр. 104, стр. 7, Letzte Nachrichten).
- Saatenstand in Bosnien. (8. V 1909, бр. 104, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Die Bosnische Agrarbank. (13. V 1909, бр. 108, стр. 7, Aus dem Abgeordnetenhaus).
- Auszeichnung eines mohammedanischen Geistlichen in Bosnien. (13. V 1909, бр. 108, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Der Wiener Gemeinderat in Bosnien. (13. V 1909, бр. 108, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Die bosnische Kmetenbank. (14. V 1909, бр. 109, стр. 5, Aus dem Abgeordnetenhaus).
- Die bosnische Kmetenbank. Bosnischer Ausschuss. (14. V 1909, бр. 109, стр. 9, 10, Aus dem Abgeordnetenhaus).
- Die Wiener Gemeinderäte in Bosnien. (14. V 1909, бр. 109, стр. 10, Drahtnachrichten).
- Die bosnische Kmetenbank. (15. V 1909, бр. 110, стр. 3, Politische Rundschau).

- Bergarbeiterausstand in Bosnien. (29. V 1909, бр. 121, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Ein neuer Dringlichkeitsantrag wegen der Bosnischen Agrarbank. (4. VI 1909, бр. 125, стр. 7, Aus dem Abgeordnetenhaus).
- Die Pferderennen in Ilidze. (10. VI 1909, бр. 130, стр. 10, Drahtnachrichten).
- Die österreichische Verwaltung in Bosnien. (17. V 1909, бр. 135, стр. 3, Politische Rundschau).
- Die Wahlen in die bosnisch-herzegowinische Handels- und Gewerkekammer. (10. VII 1909, бр. 154, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Saatenstand in Bosnien und der Herzegowina. (14. VII 1909, бр. 157, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Erzherzog Leopold Salvator in Serajewo. (16. VII 1909, бр. 159, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Die Verfassung für Bosnien und die Herzegowina. (22. VII 1909, бр. 164, стр. 7, Drahtnachrichten).
- Erzherzog Leopold Salvator in Bosnien. (23. VII 1909, бр. 165, стр. 7, Drahtnachrichten).
- Bosnisch-herzegowinische Eisenbahner beim gemeinsamen Finanzminister. (23. VII 1909, бр. 165, стр. 7, 8, Drahtnachrichten).
- Erzherzog Leopold Salvator in Bosnien. (24. VII 1909, бр. 166, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Teilnahme Bosniens an der Leprakonferenz. (30. VII 1909, бр. 171, стр. 9, Drahtnachrichten).
- Der Saatenstand in Bosnien und der Herzegowina. (5. VIII 1909, бр. 176, стр. 7, Volkswirtschaft).
- Der bosnische Landtag. (6. VIII 1909, бр. 177, стр. 4, Politische Rundschau).
- Verein der Deutschen in Bosnien und der Herzegowina. (21. VIII 1909, бр. 190, стр. 11, Deutsche Schutzvereinsarbeit).
- Konstituierung der bosnisch-herzegowinischen Handelskammer. (1. IX 1909, бр. 199, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Die bosnische Ernte. (3. IX 1909, бр. 201, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Aus dem Leben des verstorbenen Geheimen Rates Freiherrn v. Kutschera. (4. IX 1909, бр. 202, стр. 6, Tagesbericht).
- Alpenvereinmitglieder in Bosnien. (22. IX 1909, бр. 216, стр. 9, Drahtnachrichten).
- Dr. Paul Samassa: Die Agrarverhältnisse in Bosnien. (30. IX 1909, бр. 223, стр. 1, 2, Уводник).
- Dr. Paul Samassa: Die Agrarverhältnisse in Bosnien. (3. X 1909, бр. 226, стр. 2, 3.).
- Ofen-Pester Besuch in Serajewo. (3. X 1909, бр. 226, стр. 9, Drahtnachrichten).
- Beschmutzung ungarischer Fahnen in Serajewo. (5. X 1909, бр. 227, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Bosnischer Saatenstandsbericht. (7. X 1909, бр. 229, стр. 10, 11, Volkswirtschaft).
- Der Jahrestag der Annexion. (8. X 1909, бр. 230, стр. 2).
- Eine sozialdemokratische Versammlung in Serajewo. (13. X 1909, бр. 234, бр. 9, Drahtnachrichten).

- Die Besudelung einer ungarischen Fahne in Serajewo. (15. X 1909, бр. 236, стр. 7, Gerichtssaal).
- Zu den bosnischen Landtagswahlen. (26. X 1909, бр. 245, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Strassenkrawalle in Serajewo. (7. XI 1909, бр. 255, стр. 8, Tagesbericht).
- Ein Postsparkassenamt für Bosnien und die Herzegowina. (19. XI 1909, бр. 264, стр. 4).
- Dr Artur Stölzel: Die Deutschen und die bosnische Frage. (27. XI 1909, бр. 271, стр. 1. Уводник).
- Die bosnischen Kolonisten und der Deutsche Vollzugsausschuss. (27. XI 1909, бр. 271, стр. 1, 2).
- Hinaus mit den Fremden! Ein Brief aus Bosnien. (16. I 1910, бр. 12, стр. 3).
- Eine klerikale Parteigründung in Bosnien. (20. I 1910, бр. 15, стр. 10, Drahtnachrichten).
- Die Verfassung für Bosnien. (22. I 1910, бр. 17, стр. 2).
- Die Verfassung für Bosnien. (19. II 1910, бр. 40, стр. 4).
- Die bosnische Verfassung. (22. II 1910, бр. 42, стр. 1. Уводник).
- Die Proklamationsfeier in Serajewo. (22. II 1910, бр. 42, стр. 1, 2).
- Der Inhalt der Verfassungsgesetze. (22. II 1910, бр. 42, стр. 2).
- Die bosnische Verfassung. Die kaiserliche Entschliessung. (22. II 1910, бр. 42, стр. 8).
- Die bosnische Verfassung. (23. II 1910, бр. 43, стр. 4).
- Die bosnische Agrarfrage. Fakultative Kmetenablösung. (6. III 1910, бр. 53, стр. 9, Letzte Nachrichten).
- Die bosnischen Landtagswahlen. Die Wahltermine. (23. III 1910, бр. 67, стр. 10, Drahtnachrichten).
- England und die Annexion Bosniens. (13. IV 1910, бр. 83, стр. 4).
- Eine Kaiserfahrt nach Bosnien? (20. IV 1910, бр. 89, стр. 9, Letzte Nachrichten).
- Keine Kaiserreise nach Bosnien. (22. IV 1910, бр. 91, стр. 3, Inland).
- Die Kaiserreise nach Bosnien. (10. V 1910, бр. 105, стр. 4, Tagesbericht).
- Die Wahlen in Bosnien. (19. V 1910, бр. 112, стр. 2, Inland).
- Die bosnischen Landtagswahlen. (20. V 1910, бр. 113, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Die bosnischen Landtagswahlen. (25. V 1910, бр. 117, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Die Strafgesetzreform in Bosnien. (25. V 1910, бр. 117, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Die Landtagswahlen in Bosnien. (26. V 1910, бр. 118, стр. 4, Inland).
- Die Landtagswahlen in Bosnien. (28. V 1910, бр. 119, стр. 3, Inland).
- Die Wahlen in Bosnien. Rückblick und Ausblick. (29. V 1910, бр. 120, стр. 1, 2. Уводник).
- Der Kaiser in Bosnien. (31. V 1910, бр. 121, стр. 3, 4, Tagesbericht).
- Der Kaiser in Bosnien. (31. V 1910, бр. 121, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Bosnien und die Jagd. Der bosnische Pavillon auf der Jagd Ausstellung. (1. VI 1910, бр. 122, стр. 3, 4, Tagesbericht).
- Der Kaiser in Bosnien. (1. VI 1910, бр. 122, стр. 4, 5).
- Der Kaiser in Bosnien. Die Empfänge im Regierungspalais. (1. VI 1910, бр. 122, стр. 9, Drahtnachrichten).

- Der Kaiser in Bosnien. (2. VI 1910, 6p. 123, стр. 4, Tagesbericht).
 Der Kaiser in Bosnien. (3. VI 1910, 6p. 124, стр. 4, Tagesbericht).
 Der Kaiser in Bosnien. (3. VI 1910, 6p. 124, стр. 8, Drahtnachrichten).
 Der Kaiser in Bosnien. (4. VI 1910, 6p. 125, стр. 5, Tagesbericht).
 Der Kaiser in Bosnien. (4. VI 1910, 6p. 125, стр. 8, Drahtnachrichten).
 Der Kaiser in der Herzegowina. (5. VI 1910, 6p. 126, стр. 6, Tagesbericht).
 Die Rückkehr des Kaisers. (5. VI 1910, 6p. 126, стр. 9, 10, Letzte Nachrichten).
 Rücktritt des Bürgermeisters von Serajewo. (9. VI 1910, 6p. 129, стр. 10, Drahtnachrichten).
 Nach dem Kaiserbesuch. (12. VI 1910, 6p. 132, стр. 4)
 Einberufung des bosnischen Landtages. (14. VI 1910, 6p. 133, стр. 3, Inland).
 Das Präsidium des bosnischen Landtages. (14. VI 1910, 6p. 133, стр. 8, Drahtnachrichten).
 Die Eröffnung des bosnischen Landtages. (15. VI 1910, 6p. 134, стр. 4, Inland).
 Revolverattentat auf den bosnischen Landeschef. (16. VI 1910. 6p. 135, стр. 9, 10, Letzte Nachrichten).
 Die Eröffnung des bosnischen Landtages. (16. VI 1910, 6p. 135, стр. 10, Letzte Nachrichten).
 Das Attentat auf den bosnischen Landeschef. (17. VI 1910, 6p. 136, стр. 1, 2).
 Das Attentat auf den bosnischen Landeschef. (17. VI 1910, 6p. 136, стр. 8, Drahtnachrichten).
 Das Attentat auf den bosnischen Landeschef. (18. VI 1910, 6p. 137, стр. 5, Tagesbericht).
 Bosnischer Landtag. (19. VI 1910, 6p. 138, стр. 9, Drahtnachrichten).
 Vom bosnischen Landtag. (21. VI 1910, 6p. 139, стр. 3, Inland).
 Das Attentat auf den bosnischen Landeschef. (22. VI 1910, 6p. 140, стр. 3, Inland).
 Vom bosnischen Landtag. (12. VII 1910, 6p. 156, стр. 2, 3)
 Vom bosnischen Landtag. (20. VII 1910, 6p. 163, стр. 2, 3, Inland).
 Die Agrarfrage in Bosnien. (21. VII 1910, 6p. 164, стр. 3, Inland).
 Bosnischer Landtag. (28. VII 1910, 6p. 170, стр. 3, Inland).
 Hinaus mit den Fremden! Der Dank für zweiunddreissigjährige Kultur-tätigkeit. (29. VII 1910, 6p. 171, стр. 2).
 Die Verhaftung eines Anarchisten in Serajewo. (29. VII 1910, 6p. 171, стр. 5, Tagesbericht).
 Ein Scheckgesetz für Bosnien. (4. VIII 1910, 6p. 176, стр. 7, Volkswirtschaft).
 Der bosnische Landtag vertagt. (6. VIII 1910, 6p. 178, стр. 4, Inland).
 Die Fremdenhetze in Bosnien. (10. VIII 1910, 6p. 181, стр. 2, 3).
 König Ferdinand in Serajewo. (26. VIII 1910, 6p. 194, стр. 8, Drahtnachrichten).
 Neue Bankgründungen in Serajewo. (30. VIII 1910, 6p. 197, стр. 8, Volkswirtschaft).
 Die Inspektionsreise Baron Burians. (1. IX 1910, 6p. 199, стр. 8, Drahtnachrichten).
 Im Ramazan. (18. IX 1910, 6p. 213, стр. 6).

- Massenheimkehr bosnischer Auswanderer. (24. IX 1910, бр. 218, стр. 4, Inland).
- Passive Resistenz auf den bosnischen Bahnen. (24. IX 1910, бр. 218, стр. 8, 9, Drahtnachrichten).
- Die passive Resistenz in Bosnien. (30. IX 1910, бр. 223, стр. 5, Tagesbericht).
- Abgabenverweigerung in Bosnien. (5. X 1910, бр. 227, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Bosnische Fragen. (20. X 1910, бр. 240, стр. 3).
- Bosnien. (22. X 1910, бр. 242, стр. 2).
- Beschwerden der bosnischen Mohammedaner. (26. X 1910, бр. 245, стр. 3, Inland).
- Die Beschwerden der bosnischen Mohammedaner. (27. X 1910, бр. 246, стр. 3, Inland).
- Bosnische Fragen. (30. X 1910, бр. 249, стр. 3).
- Die bosnischen Angelegenheiten. (30. X 1910, бр. 249, стр. 3, 4, Oesterreichische Delegation).
- Der neue bosnische Landtagspräsident. (6. XI 1910, бр. 254, стр. 9, Drahtnachrichten).
- Der bosnische Landtag. (9. XI 1910, бр. 256, стр. 5, Inland).
- W.: Vom bosnischen Landtag. (10. XI 1910, бр. 257, стр. 1. Уводник).
- Die Lage in Bosnien. (15. XI 1910, бр. 261, стр. 7, 8, Die Delegationen).
- Bosnien und die Oesterreichisch-ungarische Bank. (18. XI 1910, бр. 263, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Lärmszenen im bosnischen Landtag. (27. XI 1910, бр. 271, стр. 9, Drahtnachrichten).
- Vom bosnischen Landtage. (23. XII 1910, бр. 292, стр. 3, Inland).
- F.M.: Verlorenes Deutschtum im Osten. (31. XII 1910, бр. 298, стр. 1, 2, Уводник).
- Der bosnische Landtag. (15. I 1911, бр. 12, стр. 9, Drahtnachrichten).
- Die Zustände in Bosnien. (21. I 1911, бр. 17, стр. 2).
- Bosnischer Landtag. (25. I 1911, бр. 20, стр. 3, Inland).
- Die Sturmszenen im bosnischen Landtag. (4. II 1911, бр. 28, стр. 2, Inland).
- Politische Umwälzung in Bosnien. (8. II 1911, бр. 31, стр. 2, 3).
- Bosnische Wünsche. (14. II 1911, бр. 36, стр. 8, Letzte Nachrichten).
- Das neue Volksschulgesetz für Bosnien. (16. II 1911, бр. 38, стр. 3, Inland).
- Das bosnische Landesbudget. (22. II 1911, бр. 43, стр. 3, Inland).
- Bosnischer Landtag. (24. II 1911, бр. 45, стр. 4, Inland).
- Die staatsrechtliche Stellung Bosniens. (1. III 1911, бр. 49, стр. 3, Die Delegationen).
- Die Lage der Deutschen in Bosnien. (1. III 1911, бр. 49, стр. 3, 4, Die Delegationen).
- Der Dualismus und die bosnische Frage. (1. III 1911, бр. 49, стр. 8, Die Delegationen).
- Eisenbahnen in Bosnien und der Herzegowina. (1. III 1911, бр. 49, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Baron Burian über bosnische Fragen. (2. III 1911, бр. 50, стр. 5, Die Delegationen).

- Aus Bosnien. (8. III 1911, бр. 55, стр. 1, 2).
 Die Kmetenfrage. (10. III 1911, бр. 57, стр. 6, Inland).
 Die deutschen Schulen in Bosnien. (21. III 1911, бр. 66, стр. 1, 2. Увод-
 ник).
 Die deutschen Schulen in Bosnien. (22. III 1911, бр. 67, стр. 3, Inland).
 Privilegierte Landesbank für Bosnien und die Herzegowina. (22. III
 1911, бр. 67, стр. 9, Volkswirtschaft).
 Die Volkszählung in Bosnien und der Herzegowina. (24. III 1911, бр. 69,
 стр. 5, Tagesbericht).
 Die Bosnische Agrarvorlage. (6. IV 1911, бр. 79, стр. 3, Inland).
 Schluss der bosnischen Landtagssession. (14. IV 1911, бр. 86, стр. 4, In-
 land).
 Baron Burian und die deutschen Kolonisten in Bosnien. (20. IV 1911,
 бр. 90, стр. 4, Inland).
 Die deutschen Kolonien in Bosnien. (22. IV 1911, бр. 92, стр. 5, Tagesbe-
 richt).
 Landesbank für Bosnien und Herzegowina. (23. IV 1911, бр. 93, стр. 9,
 Volkswirtschaft).
 Rücktritt Varesanins. (11. V 1911, бр. 107, стр. 7, Drahtnachrichten).
 Der neue Landeschef in Bosnien. (12. V 1911, бр. 108, стр. 8, Letzte
 Nachrichten).
 Der Rücktritt Vareshanins. (13. V 1911, бр. 109, стр. 1. Уводник).
 Bosnischer Saatenstandsbericht. (13. V 1911, бр. 109, стр. 7, Volkswirt-
 schaft).
 Das Deutschtum in Bosnien. (14. V 1911, бр. 110, стр. 2, 3).
 Die Volkszählung in Bosnien. (17. V 1911, бр. 112, стр. 5, Tagesbericht).
 Der neue Landeschef von Bosnien. (8. VI 1911, бр. 129, стр. 4, Inland).
 Das Deutschtum in Bosnien. (13. VI 1911, бр. 133, стр. 7, Tagesbericht).
 Für den bosnischen Schulschatz (17. VI 1911, бр. 136, стр. 11, Deutsche
 Schutzarbeit).
 Bosnischer Saatenstandsbericht. (20. VI 1911, бр. 138, стр. 8, 9, Volks-
 wirtschaft).
 Für den bosnischen Schulschatz (24. VI 1911, бр. 142, стр. 7, Deutsche
 Schutzarbeit).
 Sanktion des bosnischen Postsparkassengesetzes. (27. VI 1911. бр. 144,
 стр. 6, Drahtnachrichten).
 Für den bosnischen Schulschatz (1. VII 1911, бр. 147, стр. 9, Deutsche
 Schutzarbeit).
 Der Ueberweisungsverkehr mit dem bosnisch-herzegowinischen Post-
 sparkassenamt. (16. VII 1911, бр. 160, стр. 10, Volkswirtschaft).
 Für den bosnischen Schulschatz (16. VII 1911, бр. 160, стр. 17, Deutsche
 Schutzarbeit).
 Für den bosnischen Schulschatz (5. VIII 1911, бр. 177, стр. 9, Deutsche
 Schutzarbeit).
 Die neue muselmanische Organisation in Bosnien. (12. VIII 1911, бр.
 183, стр. 7, Drahtnachrichten).
 Baron Burian beim Kaiser. (13. VIII 1911, бр. 184, стр. 9, Drahtnach-
 richten).
 Der Kaiser für die bosnische Gendarmerie. (1. IX 1911, бр. 199, стр. 8,
 Drahtnachrichten).

- Das bosnische Landtagspräsidium im Abgeordnetenhaus. (14. X 1911, 6p. 235, стр. 3, Abgeordnetenhaus).
- Sprudelquellen in Bosnien. (19. X 1911, 6p. 239, стр. 7, Tagesbericht).
- Aktienbrauerei Serajewo. (4. XI 1911, 6p. 252, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Ein Strassentafelstreit in Serajewo. (12. XI 1911, 6p. 259, стр. 9, Drahtnachrichten).
- Bau einer Strassenbrücke in Mostar. (18. XI 1911, 6p. 263, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Ein bosnisches Investitionsprogramm. (24. XI 1911, 6p. 268, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Wichtige Bahnbauten in Bosnien. (1. XII 1911, 6p. 274, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Die Ernte in Bosnien. (5. XII 1911, 6p. 277, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Die deutschen Kolonistenschulen in Bosnien. (6. XII 1911, 6p. 278, стр. 6, 7, Deutsche Schutzarbeit).
- Offertausschreibung für Kanzleimaterialien in Bosnien. (6. XII 1911, 6p. 278, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Landtagskurie in Bosnien. (22. XII 1911, 6p. 291, стр. 4, Inland).
- Eine Oesterreichisch-bosnische Bank. (22. XII 1911, 6p. 291, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Verein der Deutschen in Bosnien und Herzegowina. (3. I 1912, 6p. 1, стр. 6, Deutsche Schutzarbeit).
- Erweiterung der Wechselfähigkeit in Bosnien. (4. I 1912, 6p. 2, стр. 7, Volkswirtschaft).
- Gegen die deutsche Sprache in Bosnien. (17. I 1912, 6p. 12, стр. 5, Inland).
- Vertagung des bosnischen Landtages. (7. II 1912, 6p. 29, стр. 3, Inland).
- Landtagsersatzwahlen in Bosnien. (13. II 1912, 6p. 34, стр. 3, Inland).
- Die Demonstrationen in Serajevo. (20. II 1912, 6p. 40, стр. 8, Drahtnachrichten).
- Die Demonstrationen in Serajewo. (21. II 1912, 6p. 41, стр. 4, Inland).
- Bosnisch-herzegowinische Expositur des Handelsmuseums in Serajewo. (28. II 1912, 6p. 47, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Das bosnische Landesbudget abgelehnt. (5. III 1912, 6p. 54, стр. 6, Inland).
- Reichsfinanzminister R. v. Bilinski über Bosnien. (9. III 1912, 6p. 58, стр. 8, Letzte Nachrichten).
- Der bosnische Landesrat bei Bilinski. (13. III 1912, 6p. 62, стр. 5, Inland).
- Angriff auf deutsche Kolonisten in Bosnien. (14. III 1912, 6p. 63, стр. 10, Letzte Nachrichten).
- Die Landeszugehörigkeit der deutschen Ansiedler in den ärarischen Kolonien Bosniens. (23. III 1912, 6p. 72, стр. 4, Inland).
- Holzverkauf in Bosnien. (26. III 1912, 6p. 74, стр. 6, Volkswirtschaft).
- Verein der Deutschen in Bosnien und der Herzegowina. (30. III 1912, 6p. 78, стр. 12, Deutsche Schutzarbeit).
- Reformen für Bosnien. (6. IV 1912, 6p. 85, стр. 2, Inland).
- Höhlenfahrten an der bosnischen Ostbahn. (6. IV 1912, 6p. 85, стр. 6, Tagesbericht).
- Höhlenforschungen in Bosnien. (12. IV 1912, 6p. 90, стр. 3, 4, Tagesbericht).

- Landtagsersatzwahl in Bosnien. (12. IV 1912, бр. 90, стр. 7, Letzte Nachrichten).
- Die Verwaltungsreform in Bosnien. (14. IV 1912, бр. 92, стр. 3, Inland).
- Die Verwaltung Bosnien-Herzegowinas im Jahre 1911. (18. IV 1912, бр. 96, стр. 2).
- Oesterreichs Beziehungen zu Bosnien. (19. IV 1912, бр. 97, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Ausstände in Bosnien. (23. IV 1912, бр. 101, стр. 6, Tagesbericht).
- Verein der Deutschen in Bosnien und der Herzegowina. (26. IV 1912, бр. 104, стр. 12, Deutsche Schutzarbeit).
- Das bosnisch-herzegowinische Eisenbahnprogramm. 30. IV 1912, бр. 108, стр. 3, 4, Inland).
- Eisenindustrie – A. G. Zenica. (8. V 1912, бр. 116, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Ein Scheckgesetz für Bosnien und die Herzegowina. (9. V 1912, бр. 117, стр. 5, Inland).
- Bosnischer Ausschuss. (10. V 1912, бр. 118, стр. 3, Abgeordnetenhaus)
- Die bosnisch-herzegowinischen Bahnen. (12. V 1912, бр. 120, стр. 4, Inland)
- Regelung des Schulwesens in Bosnien und der Herzegowina. (19. V 1912, бр. 127, стр. 9, Letzte Nachrichten).
- Landtagsersatzwahl in Bosnien. (22. V 1912, бр. 130, стр. 4, Inland).
- Saatenstandsbericht aus Bosnien-Herzegowina. (23. V 1912, бр. 131, стр. 11, Volkswirtschaft).
- Bosnische Bahnfragen. (25. V 1912, бр. 133, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Geschäftsverker mit Bosnien und der Türkei. (25. V 1912, бр. 133, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Geschäftsbericht des bosnisch-herzegowinischen Postsparkassenamtes. (26. V 1912, бр. 134, стр. 10, Volkswirtschaft).
- Die neue Tonart in Bosnien. (2. VI 1912, бр. 140, стр. 1, 2, Уводник).
- Serbisch-kroatische Kundgebungen gegen die gemeinsame Regierung. (3. VI 1912, бр. 141, стр. 2, Inland).
- Reform des Zinsengesetzes in Bosnien. (5. VI 1912, бр. 143, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Der Reichsfinanzminister über die Lage in Bosnien. (9. VI 1912, бр. 147, стр. 10, Letzte Nachrichten).
- Die politische Lage in Bosnien. (16. VI 1912, бр. 154, стр. 9, Letzte Nachrichten).
- Saatenstand in Bosnien Ende Mai. (25. VI 1912, бр. 163, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Bosnischer Ausschuss. (26. VI 1912, бр. 164, стр. 3, 4, Abgeordnetenhaus).
- Die Flottmachung des bosnischen Landtages. (26. VI 1912, бр. 164, стр. 8, Letzte Nachrichten).
- Die Agrarfrage in Bosnien und der Herzegowina. (27. VI 1912, бр. 165, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Bosnischer Ausschuss. (28. VI 1912, бр. 166, стр. 5, Abgeordnetenhaus).
- Eisenbetonbrücke für die Herzegowina. (29. VI 1912, бр. 167, стр. 11, Volkswirtschaft).
- Vertagung des bosnischen Landtages. (6. VII 1912, бр. 173, стр. 5, Inland).

- Wohnungsfürsorge in Bosnien. (14. VII 1912, 6p. 1818, стр. 10, Volkswirtschaft).
- Landwirtschaftliche Ausstellung in Bosnien. (17. VII 1912, 6p. 184, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Uneinigkeiten unter den bosnischen Moslims. (18. VII 1912, 6p. 185, стр. 8, Letzte Nachrichten).
- Die bosnische Eisenbahnfrage. (25. VII 1912, 6p. 192, стр. 10, Letzte Nachrichten).
- Statistische Daten über Bosnien. (7. VIII 1912, 6p. 205, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Landwirtschaftliche Ausstellung in Bosnien. (8. VIII 1912, 6p. 206, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Hausbau der Landesbruderlade in Serajewo. (10. VII 1912, 6p. 208, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Asphaltpflasterungen beim Museumbau in Serajewo. (14. VIII 1912, 6p. 212, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Landwirtschaftliche Ausstellung in Bosnien. (18. VIII 1912, 6p. 216, стр. 11, Volkswirtschaft).
- Der Anschluss an die Eisenbahn Šamac – Doboj. (22. VIII 1912, 6p. 220, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Lieferungsausschreibung für elektrische Beleuchtung in Mostar. (10. IX 1912, 6p. 239, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Eisenbahnberatungen in Serajewo. (27. IX 1912, 6p. 256, стр. 6, Tagesbericht).
- Oesterreichisch-ungarische Eisenbahndirektorenkonferenz in Serajewo. (27. IX 1912, 6p. 256, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Die Zukunft Bosniens. Rede des Delegierten Abgeordneten Dr. von Langenhan im Bosnischen Ausschuss der Oesterreichischen Delegation. (8. X 1912, 6p. 267, стр. 2).
- Berichterstatterkrise im Bosnischen Ausschusse. (9. X 1912, 6p. 268, стр. 4, Oesterreichische Delegation).
- Für die Protestanten Bosniens. (12. X 1912, 6p. 271, стр. 3, Oesterreichische Delegation).
- Mohammedanische Bosniaken als türkische Freiwillige. (14. X 1912, 6p. 273, стр. 2, Vom Kriegsschauplatze).
- Ein Spion im Serajewoer Korpskommandogebäude. (14. X 1912, 6p. 273, стр. 2, Vom Kriegsschauplatze).
- Von der bosnischen Sandschakgrenze. (17. X 1912, 6p. 276, стр. 3, Der Balkankrieg).
- Bosnien. (20. X 1912, 6p. 279, стр. 4, Inland).
- Der Balkankrieg und Bosnien-Herzegowina. (22. X 1912, 6p. 281, стр. 3, Der Balkankrieg).
- Abreise von Arnauten aus Sarajevo. (22. X 1912, 6p. 281, стр. 7, Letzte Nachrichten).
- Bosnischer Landtag. (23. X 1912, 6p. 282, стр. 5, Inland).
- Türken im Serajewoer Barackenlager. (Eigenbericht der »Ostdeutschen Rundschau«) (26. X 1912, 6p. 285, стр. 4, Der Balkankrieg).
- Bosnische Freiwillige für die Türkei. (29. X 1912, 6p. 288, стр. 4, Inland).
- Die Serben gegen Dr. R. v. Bilinski. (29. X 1912, 6p. 288, стр. 4, Inland).
- Bosnischer Landtag. (31. X 1912, 6p. 290, стр. 8, Letzte Nachrichten).

- Von der Sandschakgrenze. (1. XI 1912, бр. 291, стр. 4, Der Balkankrieg).
 Bosnischer Landtag. (6. XI 1912, бр. 296, стр. 5, Inland).
 Bau einer Wasserleitung in Bosnien. (10. XI 1912, бр. 300, стр. 11, Volkswirtschaft).
- Bosnischer Landtag. (12. XI 1912, бр. 302, стр. 7, Letzte Nachrichten).
 Bosnischer Ausschuss. (15. XI 1912, бр. 305, стр. 4, Abgeordnetenhaus).
 Bosnischer Ausschuss. (15. XI 1912, бр. 305, стр. 9, Letzte Nachrichten).
 Die Zustände in Bosnien und Dalmatien. (Eigenbericht der »Ostdeutschen Rundschau«) (17. XI 1912, бр. 307, стр. 4, 5).
 Bosnischer Landtag. (17. XI 1912, бр. 307, стр. 9, Letzte Nachrichten).
 Expositur des Oesterreichischen Handelsmuseums in Serajewo. (17. XI 1912, бр. 307, стр. 11, Volkswirtschaft).
- Bedenkliche Vorfälle in Bosnien und Dalmatien. (18. XI 1912, бр. 308, стр. 1).
 Lieferung von Monturs- und Rüstungssorten nach Bosnien. (27. XI 1912, бр. 317, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Bosnischer Landtag. (28. XI 1912, бр. 318, стр. 9, Letzte Nachrichten).
 Der bosnische Landtag. Hochverräterische Haltung der Serben. (30. XI 1912, бр. 320, стр. 7, Letzte Nachrichten).
- Bosnischer Landtag. (1. XII 1912, бр. 321, стр. 9, Letzte Nachrichten).
 Bosnischer Landtag. (4. XII 1912, бр. 324, стр. 7, Letzte Nachrichten).
 Bosnische Stimmungen. (5. XII 1912, бр. 324, стр. 1. Уводник)
 Bosnischer Landtag. (10. XII 1912, бр. 330, стр. 7, Letzte Nachrichten).
 Advokatentarif für Bosnien und die Herzegowina. (14. XII 1912. бр. 334, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Die Unterhaltsbeiträge für Reservisten aus Serajewo. (17.XII 1912. бр. 337, стр. 5, Letzte Nachrichten).
 Verschleiss bosnisch-herzegowinischer Stempelmarken. (17.XII 1912, бр. 337, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Bosnischer Landtag. (19.XII 1912, бр. 339, стр. 9, Letzte Nachrichten).
 Das bosnische Bahnbauprogramm. (31.XII 1912, бр. 350, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Die neuen bosnischen Bahnen. (8.I 1913, бр. 7, стр. 8, Volkswirtschaft).
 Die mohammedanische Rückwanderung nach Bosnien. (11.I 1913, бр. 10, стр. 7, Letzte Nachrichten).
 Die bosnische Rückwanderer in Triest. (12.I 1913, бр. 11, стр. 9, Letzte Nachrichten).
- Advokatentarif für Bosnien-Herzegowina. (18.I 1913, бр. 17, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Neuerliche Blatternerkrankungen unter den bosnischen Rückwanderern. (25.I 1913, бр. 24, стр. 7, Letzte Nachrichten).
 Handelskammer Serajewo. (25.I 1913, бр. 24, стр. 8, Volkswirtschaft).
 Badeeinrichtung für Bosnien. (29.I 1913, бр. 28, стр. 8, Volkswirtschaft).
 Die landwirtschaftlichen Verhältnisse in Bosnien-Herzegowina. (1.II 1913, бр. 31, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Mandatsniederlegung eines radikalen Serben in Bosnien. (11.II 1913, бр. 41, стр. 7, Letzte Nachrichten).
 Die Sprachenfrage in Bosnien. (13.II 1913, бр. 43, стр. 4, Inland)
 Bosnische Rückwanderer in Triest. (22.II 1913, бр. 52, стр. 7, Letzte Nachrichten).

- Oesterreichisch-bosnischer Interessentenverband. (1.III 1913 бр. 59, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Die Sprachenfrage in Bosnien. (12.III 1913, бр. 70, стр. 3, Inland).
- Advokatentarif in Bosnien. (16.III 1913, бр. 74, стр. 11, Volkswirtschaft).
- Wichtige Wasserkraftprojekte in Bosnien-Herzegowina und Montenegro. (21.III 1913, бр. 79, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Surykoff und das Deutschtum in Bosnien. (4.IV 1913, бр. 91, стр. 5, Inland).
- Die bosnischen Schulgesetze. (10.IV 1913, бр. 97, стр. 9, Letzte Nachrichten).
- Die wirtschaftlichen Verhältnisse Bosniens und der Herzegowina. (16.IV 1913, бр. 103, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Die Lokalbahn- und die bosnische Vorlage. (19.IV 1913, бр. 106, стр. 4, Inland).
- Der auswärtige Warenverkehr in Bosnien und der Herzegowina. (24.IV 1913 бр. 111, стр. 8, 9, Volkswirtschaft).
- Beschwerden gegen die Bemessung des Gebührenäquivalentes in Bosnien-Herzegowina. (1.V 1913, бр. 118, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Ausnahmzustand in Bosnien und der Herzegowina. Verlautbarung desselben. (4.V 1913, бр. 121, стр. 2, 3).
- Sessionsschluss des bosnisch-herzegowinischen Landtages. (7.V 1913, бр. 124, стр. 3, Inland).
- Landwirtschaftliche Verhältnisse in Bosnien. (8.V 1913, бр. 125, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Aufhebung des Ausnahmzustandes in Bosnien. (16.V 1913, б. 132, стр. 4).
- Holzverkäufe in Bosnien. (1.VI 1913, бр. 148, стр. 11, Volkswirtschaft).
- Eröffnung einer neuen Narentabrücke. (4.VI 1913, бр. 151, стр. 7, Letzte Nachrichten).
- Einstellung des Güterverkehrs nach Bosnien und der Herzegowina. (7.VI 1913, бр. 154, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Die Feier in Serajewo. (17.VI 1913, бр. 164, стр. 3, Tagesbericht).
- Holzverkäufe in Bosnien. (25.VI 1913, бр. 172, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Schulbauten in Bosnien und der Herzegowina. (27.VI 1913, бр. 174, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Bahnverkehrsstörung in Bosnien. (29.VI 1913, бр. 176, стр. 9, Letzte Nachrichten).
- Kroatische Vorstöße in Bosnien. (2.VII 1913, бр. 179, стр. 4, Inland).
- Die bosnische Industrie zu den bosnischen Bahnfragen. (8. VII 1913, бр. 185, стр. 8, Volkswirtschaft)
- Die Deutschen und Bosnien. (10.VII 1913, бр. 187, стр. 1, 2, Уводник).
- Ein tschechisches Hetzblatt in Bosnien verboten. (20.VII 1913, бр. 197, стр. 8, Letzte Nachrichten).
- Wieder einmal vom Deutschtum in Bosnien. Von Sepp Heimfelsen (Serajewo). (25.VII 1913, бр. 202, стр. 2).
- Verkehrsstörungen in Bosnien. (26.VII 1913, бр. 203, стр. 8, Letzte Nachrichten).
- Gebrauche für den Handel mit bosnischen Pflaumen. (29.VII 1913, бр. 206, стр. 9, Volkswirtschaft).

- Bau eines Elektrizitätswerkes in Bosnien. (29.VII 1913, ⚭p. 206, ⚭rp. 9, Volkswirtschaft).
- Verkaufsausschreibung für Altmaterial in Bosnien. (9.VIII 1913, ⚭p. 217, ⚭rp. 9, Volkswirtschaft).
- Lieferung von Oelen, Benzin, Seifen und Fetten für Bosnien. (9.VIII 1913, ⚭p. 217, ⚭rp. 9, Volkswirtschaft).
- Die Cholera in Bosnien. (12.VIII 1913, ⚭p. 220, ⚭rp. 7, Letzte Nachrichten).
- Lieferungsausschreibung für verschiedene Materialien in Bosnien. (20.VIII 1913, ⚭p. 228, ⚭rp. 8, Volkswirtschaft).
- Die Cholera in Bosnien. (28.VIII 1913, ⚭p. 236, ⚭rp. 5, Tagesbericht).
- Cholera in Bosnien. (31.VIII 1913, 239, ⚭rp. 7, Tagesbericht).
- Die Cholera in Bosnien. (3.IX 1913, ⚭p. 242, ⚭rp. 7, Letzte Nachrichten).
- Bosnische Landtagsersatzwahl. (11.IX 1913, ⚭p. 249, ⚭rp. 3, Inland).
- Die Cholera in Bosnien. (15.IX 1913, ⚭p. 253, ⚭rp. 3, Tagesbericht).
- Die Cholera. Neue Erkrankungen in Bosnien. (16.IX 1913, ⚭p. 254, ⚭rp. 4).
- Die Cholera. Der Krankenstand in Bosnien. (18.IX 1913, ⚭p. 256, ⚭rp. 10, Letzte Nachrichten).
- Die Ernte in Bosnien und der Herzegowina. (18.IX 1913, ⚭p. 256, ⚭rp. 11, Volkswirtschaft).
- Die Cholera. Ausbreitung der Seuche in Bosnien. (19.IX 1913, ⚭p. 257, ⚭rp. 8, Letzte Nachrichten).
- Wirtschaftlicher Führer durch Bosnien-Herzegowina. (30. IX 1913, ⚭p. 268, ⚭rp. 8, Volkswirtschaft).
- Dr. Baernreither in Bosnien. (2.X 1913, ⚭p. 270, ⚭rp. 6, Tagesbericht).
- Wasserleitungsbau und Kanalisation in Kiseljak, Bosnien. (7.X 1913, ⚭p. 275, ⚭rp. 8, Volkswirtschaft).
- Die Cholera. Neun Fälle in Bosnien. (8.X 1913, ⚭p. 276, ⚭rp. 5, Tagesbericht).
- Der bosnisch-herzegowinische Pavillon der Adria-Ausstellung. (8.X 1913, ⚭p. 276, ⚭rp. 8, Volkswirtschaft).
- Anbotausschreibung für Kiefernstock- und Abfallholz in Bosnien. (8.X 1913, ⚭p. 276, ⚭rp. 8, Volkswirtschaft).
- Vorlesungen über bosnisches Recht an der Wiener Universität. (15.X 1913, ⚭p. 283, ⚭rp. 9, Volkswirtschaft).
- Die Ernte in Bosnien-Herzegowina. (16.X 1913, ⚭p. 284, ⚭rp. 10, Volkswirtschaft).
- Bosnisch-herzegowinische Landesbahnen. (18.X 1913, ⚭p. 286, ⚭rp. 9, Volkswirtschaft).
- Holzverkäufe in Bosnien. (18.X 1913, ⚭p. 286, ⚭rp. 9, Volkswirtschaft).
- Landtagsersatzwahl in Bosnien. (21.X 1913, ⚭p. 289, ⚭rp. 4, Inland).
- Postauftragskarten im Verkehre mit Bosnien und der Herzegowina. (24.X 1913, ⚭p. 292, ⚭rp. 9, Volkswirtschaft).
- Brückenbau in Trebinje. (29.X 1913, ⚭p. 297, ⚭rp. 8, Volkswirtschaft).
- Der Bau von bosnischen Bahnen. (1.XI 1913, ⚭p. 300, ⚭rp. 8, Letzte Nachrichten).
- Bosnisch-herzegowinischer Landtag. (4.XI 1913, ⚭p. 301, ⚭rp. 4, Inland).
- Die Jahrhundertfeier. Feier des Vereins der Deutschen in Bosnien und der Herzegowina. Betrachtungen von Sepp Heimfelsen (Spalato) (7.XI 1913, ⚭p. 304, ⚭rp. 5, 6).

- Dr. A. Wirth: Serajewo. (8.XI 1913, 6p. 305, стр. 4, Tagesbericht).
 Wasserleitungsbau in Bosnien. (13.XI 1913, 6p. 309, стр. 11, Volkswirtschaft).
- Bosnisch-herzegowinischer Interessentenverband. (15.XI 1913, 6p. 311, стр. 9, 10, Volkswirtschaft).
- Konsummaterialienlieferung für die Bergverwaltung in Kreka (4.XII 1913, 6p. 326, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Die Industrie und der Bau der bosnischen Bahnen. (6.XII 1913, 6p. 328, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Die bosnischen Landtagswahlen. (11.XII 1913, br. 331, str. 6, Letzte Nachrichten).
- Bosnisch-herzegowinischer Industriellenverein. (12.XII 1913, 6p. 332, стр. 10, Volkswirtschaft).
- Bosnischer Landtag. (13.XII 1913, 6p. 333, стр. 3, Inland)
- Das bosnische Eisenbahnprogramm. (17.XII 1913, 6p. 336, стр. 3, Inland).
- Die bosnischen Fragen in der Delegation. (23.XII 1913, 6p. 341, стр. 2, 3).
- Ein Sprachengesetz für Bosnien. (24.XII 1913, 6p. 342, стр. 3, Inland).
- Neue Finanzdirektionen in Bosnien. (25.XII 1913, 6p. 343, стр. 11, Volkswirtschaft).
- Bosnischer Landtag. (28.XII 1913, 6p. 344, стр. 3, Inland).
- Bosnischer Landtag. (30.XII 1913, 6p. 345, стр. 2, Inland).
- Eröffnung des bosnischen Landtages. (31.XII 1913, 6p. 346, стр. 3, Inland).
- Aus dem bosnischen Landtag. (1.I 1914, 6p. 1, стр. 5, Inland).
- Bosnischer Landtag. (3.I 1914, 6p. 2, стр. 4, Inland).
- Bosnische Neujahrswünsche für Dr. Bilinski. (4.I 1914, 6p. 3, стр. 3, Inland).
- Hauptversammlung des Bosnisch-herzegowinischen Industriellenvereins. (8.I 1914, 6p. 5, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Das Präsidium des bosnischen Landtages in Wien. (13.I 1914, 6p. 9, стр. 3, Inland).
- Gegen die grossserbische Hetze. (22.I 1914, 6p. 17, стр. 3, Inland).
- Mandatsverzicht eines bosnischen Abgeordneten. (23.I 1914, 6p. 18, стр. 3, Inland).
- Tarifermassigungen im Verkehr mit Bosnien. (27.I 1914, 6p. 21, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Sturm im bosnischen Landtage. (31.I 1914, 6p. 25, стр. 3, Inland).
- Das bosnische Budget angenommen. (1. II 1914, 6p. 26, стр. 5, Inland).
- Obligater Schulbesuch der bosnischen Moslims. (1.II 1914, 6p. 26, стр. 10, Letzte Nachrichten).
- Der Chef der bosnischen Landesregierung in Wien – (7.II 1914, 6p. 30, стр. 3, Inland).
- Die Industrie Bosniens und der Herzegowina. (10.I 1914, 6p. 32, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Bosnischer Landtag. (11.II 1914, 6p. 33, стр. 10, Letzte Nachrichten).
- Serbien und die bosnischen Eisenbahnen. (13.II 1914, 6p. 35, стр. 10, Volkswirtschaft).
- Bau einer Kohlenaufbereitung in Bosnien. (15.II 1914, 6p. 37, стр. 11, Volkswirtschaft).

- Die Agrarbank für Bosnien und die Herzegowina. (18.II 1914, бр. 39, стр. 11, Volkswirtschaft).
- Bosnischer Landtag. (19.II 1914, бр. 40, стр. 7, Letzte Nachrichten).
- Tiefbohrereinrichtung für Bosnien. (24.II 1914, бр. 44, стр. 9, Volkswirtschaft).
- Bosnischer Landtag. (25.II 1914, бр. 45, стр. 10, Letzte Nachrichten).
- Bosnischer Landtag. (26.II 1914, бр. 46, стр. 8, Letzte Nachrichten).
- Bosnischer Landtag. (28.II 1914, бр. 48, стр. 7, Letzte Nachrichten).
- Der bosnische Landeschef in Wien. (11.III 1914, бр. 57, стр. 8, Letzte Nachrichten).
- Holzverkäufe in Bosnien. (12.III 1914, бр. 58, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Kupfervitriolbedarf in Bosnien. (14.III 1914, бр. 60, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Bosnischer Landtag. (25.III 1914, бр. 69, стр. 9, Letzte Nachrichten).
- Eine bedeutsame Veränderung in der bosnischen Verwaltung. (27.III 1914, бр. 70, стр. 3, Inland).
- Bosnischer Landtag. (29.III 1914, бр. 72, стр. 3, Inland)
- Die Tätigkeit des bosnisch-herzegowinischen Landtages. (3.IV 1914, бр. 76, стр. 2, 3, Inland).
- Die bosnischen Bahnen. (10. IV 1914, бр. 82, стр. 3, Inland).
- Der Abschluss der bosnischen Anleihen. (18.IV 1914, бр. 88, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Die bosnische Eisenbahnanleihe. (22.IV 1914, бр. 91, стр. 8, 9, Volkswirtschaft).
- Stadtanleihe von Serajewo. (25.IV 1914, бр. 94, стр. 7, Letzte Nachrichten).
- Vom Deutschtum in Bosnien. (10.V 1914, бр. 106, стр. 4).
- Der Oesterreichisch-bosnische Interessentenverband über die bosnischen Bahnen. (14.V 1914, бр. 109, стр. 11, 12, Volkswirtschaft).
- Bosnischer Ausschuss. (15.V 1914, бр. 110, стр. 3, Oesterreichische Delegation).
- Bosnischer Landtag. (15.V 1914, бр. 110, стр. 3, Inland).
- Gemischtes aus Bosnien. (15.V 1914, бр. 110, стр. 4, Tagesbericht).
- Bosnischer Ausschuss. (15. V 1914, бр. 110, стр. 8, Oesterreichische Delegation).
- Saatenstandsbericht für Bosnien und die Herzegowina. (16. V 1914, бр. 111, стр. 7, 8, Volkswirtschaft).
- Gemischtes aus Bosnien. II (21.V 1914, бр. 115, стр. 5, 6, Tagesbericht).
- Bosnien in den Delegationen. (31.V 1914, бр. 123, стр. 5, Inland).
- Schliessung des Gymnasiums in Mostar. (7.VI 1914, бр. 128, стр. 3, Inland).
- Bosnischer Landtag. (7.VI 1914, бр. 128, стр. 3, Inland).
- Gemischtes aus Bosnien. (7.VI 1914, бр. 128, стр. 5, 6, Tagesbericht).
- Wasserleitungsbau in der Herzegowina. (20.VI 1914, бр. 138, стр. 8, Volkswirtschaft).
- Bosnischer Landtag. (23.VI 1914, бр. 140, стр. 7, Letzte Nachrichten).
- Der Thronfolger in Bosnien. (27.VI 1914, бр. 144, стр. 5, Tagesbericht).
- Der Thronfolger bei den Manövern in Bosnien. (28.VI 1914, бр. 145, стр. 6, Tagesbericht).
- Teut: Der Mord von Serajewo. (29.VI 1914, бр. 146, стр. 1. Уводник).

- Die erste amtliche Nachricht (29.VI 1914, бр. 146, стр. 1, 2)
- Der vereitelte Bombenanschlag. (29.VI 1914, бр. 146, стр. 2)
  - Der Revolveranschlag. (29.VI 1914, бр. 146, стр. 2)
  - Ein dritter Anschlag geplant. (29.VI 1914, бр. 146, стр. 2)
  - Unterbliebene Vorkehrungen. (29.VI 1914, бр. 146, стр. 2)
  - Eine serbische Verschwörung. Das erste Verhör der Attentäter. (29.VI 1914, бр. 146, стр. 2)
  - Serbischradikale Aufreizung. (29.VI 1914, бр. 146, стр. 2)
  - Massenverhaftungen. (29.VII 1914, бр. 146, стр. 2)
  - Kroatische Kundgebungen gegen die Serben. (29.VI 1914, бр. 146, стр. 2).
- 2).
- Einzelheiten über die Anschläge. (29.VI 1914, бр. 146, стр. 3)
  - Verhängung des Standrechtes über Serajewo. (29.VI 1914, бр. 146, стр. 5, Letzte Nachrichten).
  - Serbenfeindliche Kundgebungen. (29.VI 1914, бр. 146, стр. 5, Letzte Nachrichten).
  - Standrecht in Serajewo. (1. VII 1914, бр. 147, стр. 1, 2)
  - Die Verhängung des Standrechts. (1.VII 1914, бр. 147, стр. 2)
  - Die grossserbische Verschwörung. (1.VII 1914, бр. 147, стр. 2.)
  - Serbische Militärbomben! (1.VII 1914, бр. 147, стр. 2)
  - Weitere Verhaftungen. (1.VII 1914, br. 147, стр. 2)
  - Serbenfeindliche Kundgebungen. (1.VII 1914, бр. 147, стр. 2, 3)
  - Uebertriebene Gerüchte. (1.VII 1914, бр. 147, стр. 8, Die Vorgänge in Bosnien).
  - Ruhe in Serajewo. (1.VII 1914, бр. 147, стр. 8, Die Vorgänge in Bosnien).
  - Kundgebungen in Travnik. (1.VII 1914, бр. 147, стр. 8, Die Vorgänge in Bosnien).
  - k.: Die Politik, die zum 28. Juni führte. (2.VII 1914, бр. 148, стр. 1. Уводник).
  - Das Standrecht in Serajewo. (2.VII 1914, бр. 148, стр. 4, Tagesbericht).
  - Die serbische Verschwörung. (2.VII 1914,с бр. 148, стр. 7, 8, Letzte Nachrichten).
  - Serbenfeindliche Kundgebungen. (2.VII 1914, бр. 148, стр. 8, Letzte Nachrichten).
  - k.: Der alte Kurs. (3.VII 1914, бр. 149, стр. 1. Уводник).
  - Standrecht in Bosnien und Herzegowina. (3.VII 1914, бр. 149, стр. 1, 2).
  - Die Verhängung des Standrechtes. (3.VII 1914, бр. 149, стр. 2).
  - Die grossserbische Verschwörung. Die Attentäter in Belgrad gedungen. (3.VII 1914, бр. 149, стр. 2).
  - Ergebnisse der Untersuchung. (3.VII 1914, бр. 149, стр. 2).
  - Neue serbische Aufreizungen (3.VII 1914, бр. 149, стр. 8, Letzte Nachrichten).
  - Die serbische Verschwörung. (4.VII 1914, бр. 150, стр. 3, Tagesbericht).
  - Der Mord von Serajewo. Ein drittes Opfer des Anschlages. (4.VII 1914, бр. 150, стр. 7, Letzte Nachrichten).
  - Die serbische Verschwörung. (5.VII 1914, бр. 151, стр. 5, Tagesbericht).
  - Die grossserbische Verschwörung. Weitere Verhaftungen. (5.VII 1914, бр. 151, стр. 10, Letzte Nachrichten).
  - Der Ernst der politischen Lage nach dem Mord von Serajewo. (8.VII 1914, бр. 153, стр. 1, Уводник).

- Die Serbenverschwörung. Neue Verhaftungen. (8.VII 1914, бр. 153, стр. 5, Tagesbericht).
- к.: Einen Tugendpreis füs österreichische Lammsgeduld! (9.VII 1914, бр. 154, стр. 1, 2. Уводник).
- Die Serbenverschwörung. Massenverhaftungen verdächtiger Personen. (9.VII 1914, бр. 154, стр. 4, Tagesbericht).
- к.: Tisza über den 28. Juni. (10.VII 1914, бр. 155, стр. 1. Уводник).
- Sühnebauten in Serajewo. (26.VII 1914, бр. 169, стр. 5, Tagesbericht).
- Die Auffassung in Bosnien. (28.VII 1914, бр. 171, стр. 6)
- Die Denkschrift Oesterreichs an die Mächte. (29.VII 1914, бр. 172, стр. 2, 3, 4, 5).
- Die Stimmung in Bosnien. (30.VII 1914, бр. 173, стр. 5).
- Kriegsauszeichnungen in Bosnien. (19.VIII 1914, бр. 190, стр. 6).
- Der Genosse Princip verhaftet. (25.VIII 1914, бр. 195, стр. 3, Tagesbericht).
- Die Pflaumenernte in Bosnien. (18.IX 1914, бр. 215, стр. 7, Volkswirtschaft).
- Die Verhandlung gegen die Mörder von Serajewo. (25.IX 1914, бр. 221, стр. 3, Tagesbericht).
- Der Prozess gegen die Mörder von Serajewo. (14.X 1914, бр. 237, стр. 6, Gerichtssaal).
- Der Prozess gegen die Mörder von Serajewo. (15.X 1914, бр. 238, стр. 5, 6, Gerichtssaal).
- Der Prozess gegen die Mörder von Serajewo. (16.X 1914, бр. 239, стр. 6, Gerichtssaal).
- Der Prozess gegen die Mörder von Serajewo. (17.X 1914, бр. 240, стр. 6, Gerichtssaal).
- Der Prozess gegen die Mörder von Serajewo. (18.X 1914, бр. 241, стр. 7, Gerichtssaal).
- Der Prozess gegen die Mörder von Serajewo. (20.X 1914, бр. 242, стр. 7, Gerichtssaal).
- Der Prozess gegen die Mörder von Serajewo. (21.X 1914, бр. 243, стр. 5, 6, Gerichtssaal).
- Der Prozess gegen die Mörder von Serajewo. (22.X 1914, бр. 244, стр. 5, 6, Gerichtssaal).
- Der Prozess gegen die Mörder von Serajewo. (23.X 1914, бр. 245, стр. 6, Gerichtssaal).
- Der Prozess gegen die Mörder von Serajewo. (24.X 1914, бр. 246, стр. 6, Gerichtssaal).
- Der Prozess gegen die Mörder von Serajewo. (25.X 1914, бр. 247, стр. 7, Gerichtssaal).
- Der Prozess gegen die Mörder von Serajewo. (27.X 1914, бр. 248, стр. 7, Gerichtssaal).
- к.: Der Serajewoer Prozess. (30.X 1914, бр. 251, стр. 2).
- Die Mordtat von Serajewo. (5. II 1915, бр. 28, стр. 6, Gerichtssaal).
- Reichsfinanzminister Dr. v. Koerber in Serajewo. (23. II 1915, бр. 43, стр. 2, Tagesbericht).
- Bismarckfeier in Serajewo. (27. IV 1915, бр. 95, стр. 4, Tagesbericht).
- Von den Deutschen in Bosnien. (27. V 1915, бр. 120, стр. 3, Tagesbericht).

- Dr. v. Koerber in Serajewo. (15. VII 1915, 6p. 160, стр. 2, Tagesbericht).
 Reisen von Zivilpersonen nach Bosnien, Herzegowina und Dalmatien. (21.IX 1915, 6p. 217, стр. 3, Tagesbericht).
 Auflösung der Serajewoer Gemeinderates. (1.X 1915, 6p. 226, стр. 4, Tagesbericht).
 Bei den deutschen Kolonisten in Bosnien. (12.X 1915, 6p. 235, стр. 3, Tagesbericht).
 Serbien und der Mord in Serajewo (8. XII 1915, 6p. 284, стр. 6, Der Krieg.).
 Die neuen Strassentafeln in Serajewo. (18.XII 1915, 6p. 292, стр. 4, Tagesbericht).
 Tod des Attentäters Cabrinowitsch. (27.I 1916, 6p. 21, стр. 3, Tagesbericht).
 – k.: Serajewo. (6.II 1916, 6p. 29, стр. 3, Tagesbericht).
 Dr. V. Koerber in Serajewo. (15.II 1916, 6p. 36, стр. 3, Tagesbericht).
 Der bosnische Landeschef G. d. I. von Sarkotitsch (24.III 1916, 6p. 69, стр. 3, Tagesbericht).
 Die grossserbischen Umtriebe vor dem Kriege. (31.III 1916, 6p. 74, стр. 3, 4, Tagesbericht).
 Der Landeschef in Bosnien und der Herzegowina. (5.IV 1916, 6p. 78, стр. 3, Tagesbericht).
 Eröffnung der ersten moslimischen Mittelschule in Serajewo. (6.IV 1916, 6p. 78, стр. 3, Tagesbericht).
 Kriegsminister Freiherr v. Kroatina in Serajewo. (8.IV 1916, 6p. 81, стр. 3, Tagesbericht).
 Weibliche Briefträger für Bosnien. (9.IV 1916, 6p. 82, стр. 5, Tagesbericht).
 Oesterreichisch-bosnische Bank. (12.IV 1916, 6p. 84, стр. 7, Volkswirtschaft).
 Enthüllung einer Gedenktafel in Serajewo. (13.IV 1916, 6p. 85, стр. 3, Tagesbericht).
 Der Banjalukaer Hochverratsprozess. (28.IV 1916, 6p. 97, стр. 6, Gerichtssaal).
 Dr. v. Koerber in Bosnien. (25.VI 1916, 6p. 144, стр. 2, Tagesbericht).
 Der Todestag des Erzherzogs Franz Ferdinand. (1.VII 1916, 6p. 148, стр. 3, Tagesbericht).
 Dr. v. Koerber in Bosnien. (2.VII 1916, 6p. 149, стр. 3, Tagesbericht).
 Die Mitschuldigen am Attentat in Serajewo. (12.VII 1916, 6p. 157, стр. 4, Tagesbericht).
 Ein Mitschuldiger am Fürstenmord in Serajewo. (19.VII 1916, 6p. 163, стр. 4, Tagesbericht).
 Ein Dokument zum Attentat in Serajewo. (8.VIII 1916, 6p. 180, стр. 4, Tagesbericht).
 Eine neue Mittelschule in Bosnien. (12.IX 1916, 6p. 208, стр. 3, Tagesbericht).
 Tod eines der Mörder von Serajewo. (17.X 1916, 6p. 238, стр. 3, Tagesbericht).
 Ein Hochverratsprozess in Serajewo (14.XII 1916, 6p. 285, стр. 6, Gerichtssaal).
 Verleihung der ungarischen Baronie an Landeschef v. Sarkotic. (18.I 1917, 6p. 13, стр. 4,5, Tagesbericht).

Der Attentäter Trifko Grabes gestorben. (24.I 1917, 6p. 18, стр. 5, Tagesbericht).

Verhaftungen in Serajewo. (28. I 1917, 6p. 22, стр. 6, Tagesbericht).

Spiritus aus Ungarn und Bosnien. (9.II 1917, 6p. 31, стр. 6, Volkswirtschaft).

Briefkasten und Staatsrecht in Bosnien. (16.III 1917, 6p. 61, стр. 3, Politik und Volkstum).

Ein Hochverratsprozess in Serajewo. (23.III 1917, 6p. 67, стр. 6, Gerichtssaal).

Witwen und Waisenwoche in Serajewo, 9. bis 15. Mai. (13.V 1917, 6p. 109, стр. 6, Tagesbericht).

Südslavische Wühlarbeit in Bosnien. (8.IX 1917, 6p. 205, стр. 3, Politik und Volkstum).

Eine Verwaltungskommission für Bosnien? (23.IX 1917, 6p. 217, стр. 3, Politik und Volkstum)..

Beamtenfürsorge in Bosnien. (29.IX 1917, 6p. 222, стр. 7, Volkswirtschaft).

Beförderung des Landeschefs von Bosnien. (21.XI 1917, 6p. 265, стр. 4, Tagesbericht).

Von den Deutschen in Bosnien. (1.II 1918, 6p. 26, стр. 6, Tagesbericht).

Die grossen Approvisionierungsmissbräuche in Serajewo. (7.III 1918, 6p. 54, стр. 6, Gerichtssaal).

Auszeichnung des Landeschefs von Bosnien. (22.III 1918, 6p. 67, стр. 5, Tagesbericht).

»Der Prozess gegen die Attentäter von Serajewo« (23.III 1918, 6p. 68, стр. 6, Tagesbericht).

Lebensmittelprozess in Serajewo. (17.IV 1918, 6p. 87, стр. 6, Gerichtssaal).

Bosnien und die Herzegowina in der vorottomanischen Zeit. (14.V 1918, 6p. 108, стр. 7, Bücher und Zeitschriften).

Deutscher Postlerabend in Serajewo. (5.VI 1918, 6p. 125, стр. 5, Tagesbericht).

Eine Werbereise Dr. Jeglič nach Serajewo. (9.VI 1918, 6p. 129, стр. 3, Politik und Volkstum).

Verein der Deutschen in Bosnien und der Herzegowina. (11.VI 1918, 6p. 130, стр. 5, 6, Tagesbericht).

Serajewoer Reisebrief. Fon Paul Pogatschnigg. (13.VI 1918 6p. 132, стр. 5, Tagesbericht).

Amtsärztinnen für Bosnien und die Herzegowina. (27.VI 1918, 6p. 144, стр. 5, Tagesbericht).

Tabakausfuhr Bosniens und der Herzegowina. (10.VIII 1918, 6p. 181, стр. 7, Volkswirtschaft).

Sarajevo oder Serajewo? (21.VIII 1918, 6p. 189, стр. 6, Tagesbericht).

Fürsorge für Eisenbahnbedienstete in Bosnien und der Herzegowina. (14.IX 1918, 6p. 210, стр. 6, Tagesbericht).

Bosnische Industrie-und Handelsbank-Aktiengesellschaft. (20.IX 1918, 6p. 215, стр. 7, Volkswirtschaft).

Die bosnische Frage. (3.X 1918, 6p. 226, стр. 3)

- Die Reise des Grafen Tisza nach Bosnien. Eine Kundgebung der slavischen Opposition. 3.X 1918, 6p. 226, стр. 4)
Neuestes vom Tage. (8.XI 1918, 6p. 256, стр. 4, Letzte Nachrichten).
Anschluss Bosniens und der Herzegowina an Jugoslawien. Bildung eines bosnischen Volksrates. (10.XI 1918, 6p. 258, стр. 2)
General Sarkotic in Agram. (14.XI 1918, 6p. 261, стр. 4).

ПРИКАЗИ И ОСВРТИ

УЈЕДИЊЕНА ОМЛАДИНА СРПСКА И ЊЕНО ДОБА 1860 – 1875.,
Грађа из совјетских архива, Матица српска, Нови Сад 1977, 399 страна.

Заједничким напорима Матице српске и Института славјановеденија и балканистики Академије наука (АН) СССР, објављен је зборник докумената из совјетских архива: *»Уједињена омладина српска и њено доба 1860-1875«*. Из веома богатих совјетских архива грађу је одабрала и обрадила Вера Н. Кондратјева, дугогодишњи сарадник Института славјановеденија и балканистики АН СССР у Москви. В. Н. Кондратјева је позната нашој научној јавности по низу чланака, расправа и прилога објављених у совјетским и нашим часописима као и по посебној књизи: *»Руски дипломатически документи об аграрних одношенијах в Боснии и Герцеговине 60 – 70-е годи XIX в.»* (Москва 1971).

В.Н. Кондратјева је један од највећих познавалаца грађе из совјетских архива о југословенским земљама нарочито оне која се односи на историју Босне и Херцеговине и Србије у XIX вијеку. Овај је зборник резултат дугогодишњих њених истраживања. Припремљен је за штампу уз помоћ В. И. Фрејдзона и Н. Петровића који је извршио редакцију и написао предговор.

Уједињена се омладина српска појавила на политичкој позорници у вријеме велике прекретнице у европској политици. Формирана је августа

мјесеца 1866. године у Новом Саду, а забрањена свега неколико година касније, 1871. Њено је дјеловање било условљено конкретном друштвено-економском ситуацијом у Хабзбуршкој Монархији, Србији, Црној Гори, Грчкој и европском дијелу Турске. Она је успјела да окупи и покрене широку акцију за ослобођење не само српског већ свих балканских народа и да оствари неизбрисиве трагове како на књижевном и културном, тако исто на политичком плану.

У нашој историографији Уједињена омладина српска различито је интерпретирана и оцјењивана. Прво комплетније дјело о њој написао је књижевни критичар и књижевни историчар Јован Скерлић, који је још 1906. године објавио књигу: »Омладина и њена књижевност«. Грађанска историографија између два рата није дала запаженија остварења на овом пољу. Интерес за изучавање Омладине повећан је последице одржавања међународног научног скупа посвећеног управо овом проблему, који је одржан у Новом Саду 1968. године, и који је јасно показао да многе оцјене изречене у ранијој српској историографији нису одрживе, те да је неопходна њихова марксистичка ревалоризација и реинтерпретација.

У овом је зборнику објављено 198 докумената од којих је већина до сада била потпуно непозната, а обухватају период од петнаест година пред почетак велике источне кризе 1875. године. Већина докумената потичу из Архива спољне политике Русије у Москви из фондова: »Посолство в Константинополе« и »V – А2«. Овдје се ради, углавном, о извјештајима руских вицеконзула, конзула и отправника послова акредитованих у разним градовима на Балканском полуострву, које су они слали руском посланству у Цариграду, Бечу или пак Азијском депарتمانу у Петербургу. Документи су публиковани интегрално савременом руском ортографијом уз кратке анотације на српскохрватском језику које су написали В. Н. Кондратјева и В. И. Фрејдзон, а редиговао Н. Петровић. Књига је опремљена неопходним коментарима и регистром личних имена и географских појмова. Из текста су изостављене сувишне фразе. Документи су објављени хронолошким редом без обзира на мјесто настанка. Ово је само један од неколико замишљених зборника у којима ће бити објављени документи из бечких, будимпештанских, паришких и прашких архива. Публиковањем ових докумената добиће се цјеловитија слика дјеловања Омладине чији је рад пратила европска дипломатија, тим прије, што су се интереси великих сила укрштали управо на балканском простору.

Највећи број докумената у овом зборнику (85) су извјештаји руских конзула А. Г. Влангалија и Н. П. Шикшина, упућених из Београда руском посланику у Цариграду и Азијском депарتمانу руског министарства иностраних послова у Петербургу. Они јасно откривају став српске владе према Омладини, али и шире о националноослободилачким покретима на Балкану. Из њих се види какав су однос имале поједине државе, у првом реду Русија, према тим покретима. Нарочито значајно мјесто у овим документима заузима проблематика везана за односе Србије и Црне Горе, политичка превирања у Србији, затим, односи према тајним комитетима, посебно у Босни и Херцеговини. Руски генерални конзулат у Београду регистровао је све значајније акције српске владе као и личности које су по било којем задатку долазиле у контакт с њом. Конзулат је регистровао и оцјењивао и односе појединих политичких групација према Омладини и њеном дјеловању.

Уједињена омладина српска као и српска влада поклањала је велику пажњу питању Босне и Херцеговине. И једна и друга су имале дефинисане планове о ослобођењу ове покрајине испод турске власти. Још 1859. године у Београду је оформљен посебан комитет за ослобођење Босне и Херцеговине чији су творци били Милош и Михајло Обреновић и њима блиски људи. Овај комитет је разрадио тактичко-стратешки план који ће више пута бити понављан у каснијим плановима. Дјеловање Омладине и српске владе у Босни и Херцеговини врло често је тешко одвојити јер оне дјелују упоредо. Мада у овом зборнику не налазимо докуменат о комитету за ослобођење Босне и Херцеговине, избор докумената о дјеловању Омладине веома је добар. Руски конзули у Сарајеву Е. П. Шчулепников и А. Н. Кудрјавцев и у Мостару Н. А. Иларионов, В. А. Јакобсон и Ј. Славољубов извјештавали су о политичкој ситуацији у Босни и Херцеговини, друштвено-економском положају становништва, у првом реду хришћана, дјеловању тајних друштава, припремама за устанак против Турака, јачању политичке моћи Омладине, њеном дјеловању и сл. Ту су извјештаји о суђењу Васи Пелагићу, хапшењу браће Перовића, истрагама турских власти тим поводом и о одразу свега тога на рад Омладине. У овим извјештајима се говори о политичкој дјелатности Аустрије, односно Аустро-Угарске, католичкој пропаганди и покушајима онемогућавања дјелатности Омладине, затим, о политичком дјеловању студената школованих у Русији. Посебно је занимљиво неколико писама босанских комитета о расположењу становништва према турским властима.

Нарочиту важност за истраживање дјелатности Омладине имају извјештаји руског конзулата у Дубровнику, који је био у могућности да дође до веома занимљивих података како о Далмацији тако и о сусједним областима под турском влашћу и Црној Гори. У овом су зборнику објављена 33 документа послана из Дубровника. Они третирају читав спектар питања. Између осталог ту су извјештаји о симпатијама Црногораца према устаницима на Криту, односима Црне Горе и Србије, односу књаза Николе према Омладини, питању одржавања скупштине Омладине на Цетињу, акцијама руског министарства иностраних послова, аустријских и турских власти. Значајно мјесто у овим извјештајима заузима проблематика везана за питање закључења војне конвенције између Србије и Црне Горе и мјесто Омладине у томе. Занимљиви су подаци о појединим вођама Омладине које је у неколико извјештаја дао конзул А. С. Јонин. У више наврата он је извјештавао о посјетама појединих активиста Омладине Цетињу, јер је руски конзулат у Дубровнику и служио као веза између чланова тајних комитета и Цетиња.

Један дио докумената овог зборника чине извјештаји руских конзула у Битољу, М. А. Хитрово и Јакубовског. У њима се износи активност тајних друштава на припремању устанка против османлијске власти, симпатијама македонског становништва према покретима балканских народа, надама у општи покрет итд.

Извјештаји из Рушчука, Тулче и Букурешта говоре о расположењу Бугара према Османлијама и о спремности народа да крене у борбу за ослобођење.

Извјештаји руског конзула у Јањини свједоче о расположењу епирског становништва према Турцима и о његовој спремности да се прикључе заједничкој борби за ослобођење. Без обзира на настојање турских власти да умире становништво примјеном терора, грчки хетеристи су изражавали

спремност да закључе савез са Србијом у циљу остварења заједничког устанка Словена и Грка. Устанак у Босни и Херцеговини 1875. године оставио је снажан утисак на становнике Крита. Резултат таквог расположења је и поздравно писмо вођа и капетана Крита упућено из града Иде устаницима у Босни и Херцеговини. О расположењу грчког становништва према устанку у Босни и Херцеговини говоре изјештаји конзула А. Е. Лавовског из Канеје.

У неколико докумената насталих у руском посланству у Бечу говори се о преговорима А. Орешковића као посланика Ј. Ј. Штросмајера и Народне странке са кнезом Николом у прољеће 1869., затим о намјери Омладине да у фебруару 1872. године организује устанак на Балкану и о притиску опозиције на српску владу и кнеза Милана да подрже херцеговачки устанак.

Мада овај зборник представља само избор докумената из богате грађе о националноослободилачким покретима која се чува у совјетским архивима и мада се он временски не поклапа са постојањем Омладине, он јасно одређује ширину националних покрета у европској Турској. Без обзира на калкулације великих сила, плима борбе за национално ослобођење била је захватила све балканске народе. Улога Омладине у међусобном зближавању и солидарисању народа Балкана била је веома запажена.

Публиковањем овог зборника учињен је велики напредак у објављивању непознате грађе из совјетских архива. Приређивачима В. Н. Кондратјевој, Н. Петровићу и В. И. Фрејдзону треба одати пуно признање за уложен труд, а Матици српској и Институту славјановеденија и балканистики АН СССР за издавање овог зборника. Остаје нам да изразимо жељу да ће Одбор за проучавање Уједињене омладине српске и даље улагати напоре да и документи из других европских архива буду публиковани што ће свакако битно утицати на свестранију и свеобухватнију оцјену дјеловања Уједињене омладине српске.

Мр Ибрахим Тепић

Тодор Крушевац: БОСАНСКОХЕРЦЕГОВАЧКИ ЛИСТОВИ У XIX ВЕКУ, »Веселин Маслеша«, Библиотека »Културно наслеђе«, Сарајево 1978, (стр. 412)

Библиотека »Културно наслеђе« издавачке радне организације »Веселин Маслеша« из Сарајева обогатила је своју збирку још једном, врло интересантно писаном књигом под насловом »Босанскохерцеговачки листови у XIX веку« аутора Тодора Крушевца.

Почеци босанскохерцеговачке периодичне штампе падају у вријеме оснивања прве штампарије у Сарајеву 1866. године чије је отварање омогућила турска власт, јер је у њој требало да буде штампан и званични лист босанског вилајета »Босна«. Од тог времена периодика се у овим крајевима развијала брже или спорије зависно од друштвено-политичких прилика у којима је настајала и дјеловала.

Књига »Босанскохерцеговачки листови у XIX веку« подијељена је на два дијела: први обухвата период посљедње деценије турске владавине у Босни и, други, прве године под аустроугарском управом. У сваком од ових дијелова, поред врло кратких увода, у којима се говори о друштвено-политичким приликама у којима је настајала периодика, дат је и врло исцрпан историјат настанка појединих листова и часописа, говори се о њиховој оријентацији и проблемима којим се баве, о уредницима и сарадницима и даје се још читав низ врло интересантних података и детаља везаних за издавање и дјеловање тих листова.

»Овим радом, како каже сам аутор«, покушава се на основу приступачне периодичне штампе, архивске и друге грађе дати историјски приказ босанскохерцеговачких новина и часописа у XIX веку, при чему су расположиви материјали код појединачне обраде нужно наметали различно поступање: испотпуно казивање услед оскудних података код једних и селективно ограничење на најбитније из разних разлога код других. Ипак, њим се у целини сагледавају правци кретања и развика босанскохерцеговачких листова у XIX веку...«

У првом дијелу који обухвата посљедњу деценију турске власти у Босни долази до већих промјена како у политичком тако и у друштвеном животу у тим крајевима. Иако реформе које су спроведене у Босни у том периоду нису ни издалека донијеле оно што се од њих очекивало ипак се у свим облицима живота осјећало ново вријеме. То се нарочито испољавало у градовима међу хришћанским становништвом које је настојало да се што прије извуче из заосталости. Отваране су школе, ступало се у везу с напреднијим сусједима, а било је и неколико покушаја да се отвори штампарија. Турске власти то нису одобриле све док то није њима одговарало. 1865. године Босна је проглашењем фермана о уставном закону за вилајет босански, подијељена на окружне области и постала је вилајет са вилајетским управним установама. У члану 9. поменутог Уставног закона предвиђено је постојање штампарије у вилајетском централном мјесту. Тако је дошло до формирања прве штампарије у Сарајеву. Валија Осман-паша позвао је земунског штампара Игњата Сопрона да у Сарајеву оснује и уреди штампарију. Отворена у прољеће 1866. године сарајевска штампарија је у прво вријеме радила под именом »Сопронова печатња«, а крајем 1866. године прешла је у руке Покрајинске управе и продужила рад као Вилајетска печатња, односно, касније, као Вилајетска штампарија. Њен задатак је био да штампа вилајетске званичне новине ради објављивања законских текстова. Десетак година касније слична штампарија основана је и у Мостару. Што се тиче питања штампе и слободе штампе, односно штампане ријечи које централна турска управа није законски регулисала, постојећа генерална линија обавезивала је штампу да уважава и у свему подржава режимске политичке тежње, а сам надзор над штампом остављен је Покрајинској управи с валијом на челу. У таквим условима о некој слободи штампе није могло бити ни говора.

Првим босанским листом сматра се »Босански пријатељ« иако излази у Загребу. Сви покушаји Ивана Фране Јукића и његових истомишљеника, младих фрањеваца да оснују књижевно друштво и часопис у Босни нису уродили плодом и зато они издају у Загребу 1850. године часопис »Босански пријатељ« који се бави искључиво темама из Босне, њеним људима и догађајима, и пише о надањима и страдањима. »Босански пријатељ« је изашао у четири свеске од којих је три припремио Иван Ф. Јукић. Па, иако је

овај часопис по свом одјеку био ограничен на узак круг писмених људи, само покретање овог часописа свједочи да су у Босни и Херцеговини постојале снаге које су с великом љубављу и надахнућем уносиле савремена културна и просвјетна схватања.

Након оснивања штампарије у Сарајеву, покренута су и штампана још четири седмична листа – три у Сарајеву: »Босански вјестник« »Босна« и »Сарајевски Цвијетник«, и један у Мостару – »Неретва«. »Босански вјестник« и »Сарајевски Цвијетник« били су политичко-информативно забавни листови, а »Босна« и »Неретва« званични листови.

Први број »Босанског вјестника« изашао је из штампе 1866. године у Сопроновој штампарији. Издато је укупно 51 број листа али се не зна да ли је негдје комплетно сачуван. Лист је излазио на српскохрватском језику, ћирилицом и новим Вуковим правописом, једанпут недјељно, а био је политичко-информативног, забавног и поучног карактера.

Убрзо након »Босанског вјестника« у Сопроновој печатњи почело је штампање званичног листа босанског вилајета »Босна« на турском и српскохрватском језику, ћирилицом. Излазећи без прекида готово тринаест година (636 бројева) »Босна« је доносила, прије свега, текстове важнијих закона и наредба, објашњавала и тумачила их, а уз то објављивала и краће информације из политичког, привредног, културног и уопште друштвеног живота.

1868. године уредник »Босне« Мехмед Шакир Куртџехајић, с одобрењем валије Осман-паше покренуо је нови седмични лист под називом »Сарајевски Цвијетник« (Ђулшени-сарај). »Сарајевски Цвијетник« је такође двојезични, на турском и српскохрватском, ћирилицом, али се од званичне »Босне« разликовао по томе што је стално иступао и бранио позиције турских управљача у Босни и, уз то, доносио занимљив материјал различитог забавно-поучног садржаја. Нови лист је, и поред истицања своје независности, сматран полуслужбеним органом. Из писања »Сарајевског Цвијетника« могуће је створити прилично реалну слику о друштвено-политичком стању и збивањима у босанском вилајету седамдесетих година прошлог вијека. Изашло је укупно 170 бројева и сви су сачувани. Данас се налазе у Гази Хусревбеговој библиотеци и Народној и унверзитетској библиотеци у Сарајеву.

Када је 1876. године Херцеговина издвојена из босанског вилајета у засебну административну цјелину у рангу вилајета са сједиштем у Мостару власти су и тамо основале штампарију и почеле издавати званични лист »Неретва«. »Неретва« је такође двојезични лист с упоредним текстовима на турском и српскохрватском, ћирилицом. »Неретва« је уређивана по узору на »Босну«. Не зна се колико је бројева изашло. Раније се мислило да је изашло 38 бројева закључно са 16. XII 1876. године, али је могуће да су изашла још два-три броја до укидања херцеговачког вилајета, крајем те године.

Други дио, Крушевчеве књиге, много обимнији, говори о периодици у Босни и Херцеговини под аустроугарском управом. Одлуком великих сила окупљених на Берлинском конгресу 1878. године Аустро-Угарска је добила право да окупира Босну и Херцеговину. За штампу у Босни и Херцеговини нису настала много боља времена доласком Аустро-Угарске. Иако у измијењеним приликама постаје значајнија, са више угледа и уважајенија, штампа је ипак дуго таворила у скученим, унапријед одређеним оквирима, раз-

вијајући се спорије од материјалних области у којима су тежње новог времена брже и потпуније долазиле до изражаја.

Окупациони систем држао је штампу под својом контролом и у прво вријеме допуштао излажење листова који су уређивани искључиво према његовим инструкцијама да би касније допустио излажење и других листова (поучних, забавних, вјерских, политичких, књижевних и др.) који ће, под надзором режима, на свој начин покушати да задовоље потребе земље у развоју. Пред сам крај XIX вијека појавиће се и први независни политички листови који ће до изражаја доћи тек у деценији пред први свјетски рат.

На челу босанскохерцеговачке периодике за вријеме аустријске владавине стоје званичне новине које је Земаљска влада у Сарајеву покренула и издавала прво као »Босанско-херцеговачке новине«, а од 1881. године до краја окупације под именом »Сарајевски лист«. То су једине новине које су излазиле цијело вријеме аустроугарске управе. Уз овај познати владин орган излазиле су још двије званичне публикације »Гласник закона и наредба за Босну и Херцеговину«, који је излазио на српскохрватском и њемачком језику и службени лист Дирекције полиције за БиХ најприје као »Polizei Blatt« а касније као »Полицијски лист«.

Поред ових званичних листова, у Босни и Херцеговини излазио је велики број листова које је аутор сврстао према проблематици којом су се бавили у седам група: агенцијско-информативни, забавно-поучни, вјерски, политички, привредни, књижевни, научни, педагошки листови. У свих осам група обрађено је 40 листова.

Агенцијско-информативни лист »Bosnische Correspondenz« имао је задатак да штампи Монархије пружа информације о приликама у Босни и Херцеговини. Излазио је непуну годину дана да би због проширене дјелатности и несугласица које је изазивао био обустављен. Након тога појавио се »Die Occupation«, али су власти заплијениле већ први број и нису допустиле покретање никаквог новог листа.

Први забавно-поучни лист појавио се 1882. године под називом »Требевић« да би већ његов други број био забрањен. Током година (до краја XIX вијека), појавило се још пет забавно-поучних листова и више рукописних, углавном ђачких листова који нису били дугог вијека. Ови листови, покретани без непосредног уплитања власти, били су усмјерени на забаву и поуку и није им било допуштено ни у ком облику и прилици расправљати о политичким питањима.

Придајући особити значај организованим вјерским заједницама због њиховог утицаја у народу, окупационе власти су стварале повољну климу за покретање вјерских листова у Босни и Херцеговини, иако нема сумње да је појава тих листова посљедица прије свега изузетне дјелатности коју је развила римокатоличка црква користећи се повлаштеним положајем у коме се наша. У овом периоду излазило је шест вјерских листова – пет католичких и један православни. Иако су ови листови, углавном, намијењени свештенству и цркви за њихове потребе, ипак се њихова улога и утицај у широј јавности не може занемарити.

Први политички листови појавили су се у Босни и Херцеговини након слома херцеговачког устанка (1882. године) када се један за другим појавило неколико листова. Означивши крај праксе која је бранила да се политичка питања у штампи уопште покрећу и расправљају, ови су листови у периоду сређивања прилика, поселије устанка, имали двоструку улогу: да ситним уступцима, макар и привидно задовоље узнемирено становништво и

да, у исто вријеме, буду видан знак сређивања прилика и оствареног напретка под новом управом.

Ера политичких листова започела је 1884. године листом »Bosnische Post«, који је излазио на њемачком, намијењен чиновништву и јавности у Монархији и на страни. Ускоро се јавила идеја о потреби оснивања засебних политичких листова за сваку од три главне национално-конфесионалне заједнице. Послије тога појавило се још десет политичких листова са различитим вијеком трајања. (»Ватан«, »Просвјета«, »Глас Херцеговца«, »Напредак«, »Бошњак«, »Босанска пошта«, »Рехбер«, »Српски вјесник«, »Освит«, »Stimmen aus Bosnien«). Значајно је да се иза политичких листова у прво вријеме увијек налазила аустроугарска управа и да је, на овај или онај начин, управљала њима, без обзира на то што су ти листови приказивани као спонтане акције појединаца или група. Иако покретани с једног мјеста, ови први политички листови нису кројени по једном калупу. Они показују велику шароликост у погледу ставова, начина расправљања, писмености, технике уређивања. Заједничка им је особина да су на круг читалаца дјеловали само општим паролама, пошто у извођењу цјеловитог програма, по правилу, нису били довољно самостални. Они су у овом погледу били зависни од режима који им је према приликама и својим потребама одређивао оквире дјеловања. Како су у свакој прилици морали бранити режим, ширити и безусловно подржавати његову политику и уз то својим постојањем служити као видан знак трајног учвршћења нове власти, јасно је да су први политички листови више били од користи режиму него становништву коме су тобоже били намијењени.

Тек пред сам крај овог раздобља појавила су се и два независна политичка листа на чије покретање и издвајање режим није имао непосредног утицаја. То су »Српски вјесник« и хрватски »Освит«, који су били покренути у Мостару.

Привредни листови, иако их је било четири, нису били од великог значаја. У привредно неразвијеној земљи каква је била Босна и Херцеговина потреба за овим листовима или се није уопште осјећала или се ограничавала на веома уски круг интересената тако да су три престала излазити послје два-три издата броја а четврти, »Трговачка књижница«, након двије и по године.

И поред врло неповољних друштвено-политичких околности књижевни листови, намијењени уз то поуци и забави, јављају се у Босни и Херцеговини већ у првом раздобљу аустроугарске окупације. Тако је већ крајем 1885. године основан први књижевни (српски) лист »Босанска вила« и током година и једини. Почетком 1895. Земаљска влада покренула је велики илустровани књижевни лист »Нада«, који се уз велику издашну помоћ режима одржао до 1903. године. 1896. године једна група књижевно активних мостарских Срба покренула је трећи књижевни лист »Зору«, а група Муслимана основала је 1900. године и четврти босански књижевни лист »Бехар«.

Различити по времену и дужини излажења, као и у погледу књижевних схватања и усмјеравања на заинтересоване читалачке кругове, ови књижевни листови одиграли су значајну улогу у развоју модерног књижевног рада у Босни и Херцеговини.

У Босни и Херцеговини у периоду који обрађује Тодор Крушевац дјеловала су и два научна, те један педагошки лист. Већ 1889. године у Сарајеву је покренут познати »Гласник Земаљског музеја«, на српскохрватском

језику, а који излази непрекидно до данас. Босна и Херцеговина, до тада врло мало истражена, пружала је велике могућности за научноистраживачку дјелатност. Носилац тог научноистраживачког посла био је Земаљски музеј. Да би јавност била упозната са радовима и достигнућима на том пољу власти су потпомагале излажење листа »Гласник Земаљског музеја«, органа Земаљског музеја, а ради упознавања и шире европске јавности од 1893. године у Бечу излази »Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Herzegovina«, као избор из »Гласника« на њемачком језику.

Једини стручни педагошки лист који је излазио у Босни и Херцеговини у том периоду био је »Школски вјесник« који је покренула Земаљска влада (1894) ради задовољења практичних потреба. Поред стручног дијела поједине свеске су имале и службени додатак у коме су објављиване све персоналне промјене у области школства и просвјете.

Ова књига представља значајан допринос истраживању културне историје Босне и Херцеговине у XIX вијеку и пружа општи преглед издавачке дјелатности периодике допуњен с много интересантних детаља везаних за настајање и издавање листова и часописа. Иако је број читалаца био ограничен због великог броја неписмених, те иако су поједини листови нестајали послје свега два-три броја, ипак се утјецај тих листова осјећао готово у свим облицима друштвено-политичког живота Босне и Херцеговине.

Жељка Врдољак

Борис Ћорић: НАДА 1895-1903. Књ. I-II Сарајево, »Свјетлост«, ООУР издавачка дјелатност, 1978. Књ. I-Књижевно-историјска монографија, стр. 921 и књ. II Библиографија, стр. 185 (Библиотека културно наслеђе).

Нада, књижевни лист (часопис), један од првих из периода аустроугарске управе у Босни и Херцеговини има специфичан положај када се изучава културна баштина. Познато је да је овај лист настао као једна од компонената у реализацији Калајеве политике у Босни са циљем да тој политици буде практичан тумач. Истовремено уско везана за два имена: име свога званичног уредника Косте Хермана, експонента Калајевога политичког програма и пјесника Силвија Страхимира Крањчевића, који је за свих девет година излажења радио на њеном уређивању, *Нада* је и због тога била честом темом културних историчара.

Као званични владин лист, касније часопис, *Нада* (поуци и забави) је замишљена као сараднички израз босанства у склопу цјелокупне Калајеве политике, а истовремено као пандан часописима сличне физиономије који су излазили у другим славенским центрима: Београду и Загребу у првом реду. Сва контраверзна тумачења овога подухвата, дјелимично настала због лоше интерпретације самих савременика, добила су књижевно-историјском монографијом Бориса Ћорића научну и објективну оцјену.

Концепција цјелокупног рада, који је резултирао одбраном докторске тезе на Филозофском факултету у Сарајеву, је књижевно-историјска монографија о *Нади*, као први дио и библиографија објављених радова у њој, као други дио. На тај начин дјело је и објављено у двије свеске.

Монографија је подијељена на уводно поглавље у којему су дате »опће прилике у Босни и Херцеговини пред покретање часописа«, у другом поглављу разматра се »концепција часописа и њено остварење«, као и »дјелатност ЗМФ у Бечу и Земаљске владе у Сарајеву на формирању редакције часописа«. Анализа књижевних прилога, подијељена на југословенске књижевности и страну књижевност, први је дио трећег поглавља (с одговарајућим подтемама), уз анализу некњижевних прилога. Четврто поглавље чине: закључак, напомене, извори и важнија литература, регистар и коначно садржај.

Подјела у библиографији дјелимично је иста као и у анализи прилога из треће главе монографије, али је због тематског низа условљена и тематском концепцијом саме *Наде*. У низу некњижевних прилога у овом часопису посебно нас интересује VI поглавље, нарочито двије последње групе (повијест југословенских народа и повијест страних народа). Како библиографски низ није нумериран, не можемо говорити о тачном броју ових јединица, у сваком случају он је доста оскудан, у односу на све објављене радове и више је заступљен историографским приказима, него што га чине оригинални историјски радови. Интересантно је да је велик број оцјена о историјским радовима написао Крањчевић. Библиографија је иначе рађена у већ познатом маниру сарадника Института за језик и књижевност у Сарајеву.

У овако конципираном изучавању *Наде* наш интерес више је усмјерен на прве двије главе монографије, него на уводу и библиографију.

Да би из историјске перспективе оцијенио мјесто и улогу часописа, циљеве и мотиве који су га покренули, као и однос управних тијела према овоме подухвату, аутор је био упућен на многе изворе. У првом реду на архивску грађу, разноврсну и обимну, а исто тако на обиман библиотечки материјал: настао из пера савременика или каснијих истраживача књижевне и књижевно-историјске баштине. У истраживачком подухвату чињеница да је сачувана готово сва грађа Редакције, иако дислоцирана, значила је много за оцјењивање, као и за идентификацију књижевних прилога, а исто тако и за разрјешење неких до сада изречених, али недокументираних закључака.

Чини нам се да је аутор, ако ову монографију не сагледавамо са становишта оцјењивања књижевног доприноса, дао врло значајне закључке о концепцији часописа, о остварењу те концепције (друго поглавље) и о односима свих који су били заинтересовани да се она проведе. Нарочито је значајно што је на научним основима постављен однос Калај-Херман-Крањчевић, и то крајњом објективношћу. Оцјене о улози и мјесту пјесника Силвија Страхимира Крањчевића у *Нади* нов су допринос грађи за његову биографију.

Цијели тај дио монографије настао је аналитичким понирањем у све понуђене изворе, па је морао дати закључак, који је само дјелимично усаглашен с досадашњим судовима и о *Нади* и о свим оним појединцима који су годинама изграђивали њену физиономију. Објективно је оцијењен и однос савременика према *Нади* било да се ради о појединцима у Босни и ван ње, било да се ради о редакцијама других часописа.

Оно што би се у цјелини могло рећи за монографију Бориса Ћорића то је да је презентирао танану нит којом је *Нада* кренула из наметнуте јој концепције у један други ток. Након читања Библиографије и анализа текстова објављених у *Нади* намеће се као закључак да је овај часопис имао

висок ниво у погледу презентираних књижевних прилога, да је у довољној мјери пратио све свјетске токове у литератури, да је била у њему заступљена књижевност народа данашње Југославије. За ниво часописа заслужан је С.С. Крањчевић, али сва његова горљивост није могла да одржи овај часопис, који је ипак настао неприродним путем, нарочито кад се упореди с часописима који су у то вријеме почели да излазе у Босни и Херцеговине.

Катица Тадић

Др Миролуб Васић, РЕВОЛУЦИОНАРНИ ОМЛАДИНСКИ ПОКРЕТ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1929-1941, ИП »Народна књига«, издање Института за савремену историју, Београд 1977, 710 страна.

Већ дуго времена се у нашој историографији осјећала потреба за темељито обрађеном и научно аргументованом студијом која би третирала проблем мјеста, улоге и доприноса омладине револуционарним схватањима и дјеловању у међуратном периоду. Поједини публицистички радови који су до сада објављивани на ову тему били су и скромних амбиција и још скромнијих резултата. Стога комплексно дјело др Миролуба Васића *»Револуционарни омладински покрет у Југославији 1929-1941«* попуњава управо ону празнину која је до сада постојала у тој области истраживања наше историје. Аутор је успио да с разних аспеката сагледа наведену проблематику, посебно се осврћући на узрочно-последичне везе међу појавама које износи и анализира. Хронолошки поредана временска раздобља аутор образлаже у три главе које су састављене из проблемских јединица. Након закључка слиједе: резиме на руском језику, попис извора и литературе и регистар личних имена и географских назива.

Васић почиње излагање предговором у коме дефинише тему која га заокупља и истиче њену недовољну истраженост. Он утврђује три раздобља у развоју омладинског покрета у Југославији која се подударају са друштвено-политичким ситуацијама у земљи: 1. 1929-1931, када режим настоји да разбије илегални СКОЈ, контролише васпитање омладине и подреди га интересима буржоазије, што је у складу са принципима отворене монархидиктатуре, 2. 1931-1935, доба постепеног јачања СКОЈ-а у сваком погледу и оживљавања револуционарног омладинског покрета док у земљи влада прикривена монархидиктатура, и 3. 1935-1941, период активног дјеловања СКОЈ-а на стварању широког покрета који поставља одговорне задатке борбе против фашизма, рата и експлоатације. Представници југословенског режима тада повезују земљу с фашистичким силама, подређују је њиховим политичким и економским интересима и не чине ништа на уклањању све јачњих друштвених, класних и националних супротности у самој Југославији.

У уводном дијелу књиге образложене су основне карактеристике и појединости везане за револуционарни омладински покрет у Југославији до 1928. Аутор нарочито insistира на чињеници да ни у условима појачане контроле и терора режима напредни омладински покрет у цјелини, а нарочито његов најсвјеснији и најборбенији дио, СКОЈ, не прекида конти-

нуитет рада и дјеловања. Истакнута је и слаба повезаност између руководећег кадра КПЈ и СКОЈ-а, као и незнатна координираност акција које они организују.

Прва глава у којој аутор разрађује означену тему носи наслов *»Револуционарни омладински покрет у Југославији под шестојануарском диктатуром 1929-1931. године«*. Овдје се анализирају стање и побољшани односи између ЦК КПЈ и ЦК СКОЈ-а и указује на појачане везе Бироа ЦК СКОЈ-а и организација у унутрашњости земље. Биро ЦК СКОЈ-а стаје на позиције борбе против диктатуре и позива чланство на «одлучан прелаз на строгу конспирацију, проналажење нових метода рада, политичку активизацију организација, борбу против фашизма и припрема рата, јачање анти-милитаристичког рада.» Услиједио је терор полиције у цијелој земљи, као и многобројне провале партијских и скојевских организација. Активности сљедбеника КПЈ и СКОЈ-а свде се у тим приликама на издавање и растурање летака с револуционарним садржајем, организовање протеста против режима и слично. Током 1930. дјелимично се обнављају скојевске ћелије, повећава се број штрајкова, покрећу нови листови и часописи. За стабилност режима највећу опасност представљала је студентска омладина са својим све гласнијим захтјевима за демократизацију покрета. Власт стога покушава да створи организације које би окупљале и васпитавале младе у духу привржености диктатуре, краљу и домовини, али очекивани резултат није постигнут. Након доношења Октроисаног устава сва три универзитета постају центри покрета незадовољних студената који захтијевају распуштање прорезимских омладинских организација, аутономију универзитета, политичке слободе и слично. Аутор сматра да су наведене студентске демонстрације биле «међу првим масовним легалним акцијама комуниста и других демократских снага после 6. јануара. У њима је почео да се остварује широки фронт студената без обзира на политичку опредељеност, што је дало подстрек за сарадњу демократских снага у борби против режима и на другим подручјима друштвеног живота».

Веома су занимљиви подаци о Уједињеној револуционарној омладини, организацији о којој се још увијек мало зна и која је релативно брзо нестала с политичке сцене. Формирале су је у Паризу 1930. Прибићевићеве присталице, не само омладина него и старији противници југословенског режима из редова ситнобуржоаских опозиционих партија. Без фиксираног циља и разрађене тактике, чак с могућношћу индивидуалне интерпретације властитог Програма, припадници ове организације стајали су на становишту да се «агитацијом, литературом и говорима може направити револуција». За вријеме студентских демонстрација у Београду успијевали су једно вријеме да наметну своје паролe учесницима. Читав политички програм Уједињене револуционарне омладине имао је више пропагандни карактер и био је осуђен од стране СКОЈ-а да жели да придобије омладину за своје буржоаске циљеве. Од 1933. рад ове организације замире.

Друго поглавље Васићеве студије носи наслов *»Револуционарни омладински покрет у Југославији 1932-1935. године«*. Аутор овдје подвлачи да је то период од изузетног значаја за развој револуционарног покрета у нашој земљи уопште, а посебно за СКОЈ. Од 1933. СКОЈ се третира као «најближи помоћник и пропагатор линије КПЈ међу омладином», пред њега се постављају конкретни задаци праћени акцијом «чланови СКОЈ-а у синдикате», као и борбом против националистичких организација. Обнављају се скојевске ћелије и покрећу нови листови. Крајем 1934. СКОЈ је

био на добром путу да буде, први пут после 1929, обновљен, да постане јединствен и самосталан. Аутор наводи неке основне слабости које су у ово доба показивале скојевске организације: секташтво у организационој структури, методама и формама рада и борбе, одвојеност од омладинских маса, слаб утицај међу сеоском и национално угњетеном омладином, као и лоша координираност акција што произлази из чињенице да је привремено руководство СКОЈ-а тада боравило у иностранству. Поред помоћи коју пружа КПЈ скојевске ћелије интензивирају напоре на пољу идеолошког образовања чланства, његовог револуционарног оспособљавања. Учвршћује се мрежа илегалних организација, јача конспирација, растура се пропагандни материјал, издају се омладински листови, стварају ћачке литерарне дружине по школама, читаонице и библиотеке по селима, покреће се рад разних омладинских удружења.

Студентске демонстрације из 1931. имају свог одјека и у овом периоду. У том погледу опет су најактивнији београдски студенти чије су акције изазвале прекид наставе и полицијско опседање Студентског дома. На свим универзитетима формирају се комунистичке студентске фракције (Костуфра). Требало је да ове фракције постану организатори свих прогресивних акција, да одржавају везу са КПЈ и шире напредне идеје посредством легалних универзитетских удружења. У то вријеме долази до све веће инфилтрације комуниста у руководства тих удружења и покретања, у вези с тим, антифашистичких демонстрација, митинга, предавања с дискусијом итд. Почетком 1935. оформљено је Привремено руководство СКОЈ-а и његов технички апарат, вршена је даља реорганизација мјесних и рејонских комитета.

Увидјевши да до тада донесене мјере нису биле довољне за парализање акција омладинског покрета режим отвара концентрациони логор у Вишеграду за студенте ухапшене у сукобима с полицијом. Овај потез изазива оштре реакције напредних снага на протестним зборовима и растурање летака у којима се јавност упознавала о текућим догађајима, што је све уродило плодом, па су затвореници пуштени на слободу. Овај успјех потакао је прогресивне студенте сва три универзитета да координирају дјеловање и израде платформу за окупљање у којој су изнесени захтјеви за побољшање економског положаја студената, за остварење већих политичких слобода, а против гушења националне свијести и милитаризовања омладине.

Четврта земаљска конференција СКОЈ-а, одржана у љето 1935. на периферији Загреба, донијела је неколико значајних одлука: стварање Омладинског народног фронта слободе и мира (с антифашистичким тенденцијам), Савеза радне омладине града и села (што аутор оцјењује као нереално за тадашње прилике), улазак скојеваца у масовне омладинске организације и друштва и рад у њима. Све ово представља јасан доказ да се СКОЈ опоравио од удараца режима и да је пребродило унутрашње тешкоће и кризе.

Аутор детаљно и доста опширно говори и о напорима тадашњих грађанских странака да ангажују омладину за остварење својих циљева, а против утицаја СКОЈ-а и КПЈ. Тако створене организације имале су махом националистички, шовинистички или милитаристички карактер и, укупно узевши, нису стекле пажње вриједан утицај на савремена кретања међу младима.

»Успон револуционарног омладинског покрета у Југославији уочи и почетком Другог светског рата (1935-1941)« предмет је анализе у трећем и најобимнијем поглављу ове студије. У њему се обрађује питање организовања и дјеловања СКОЈ-а у условима све веће профашистичке ангажованости југословенских владајућих кругова. Недовољно разрађени ставови платформе за дјеловање скојевских организација изазвали су већ на почетку овог периода забуну у редовима чланства која је резултирала чак спуштањем појединих ћелија, па и тамо гдје је рад СКОЈ-а био знатан. Аутор наглашава да је таква ситуација наишла на осуду ЦК КПЈ који потпомаже акцију око стварања секретаријата и Бироа ЦК СКОЈ-а који би требало да руководе покретом. Ово је, уједно, и вријеме масовних хапшења комуниста, појачаног терора полицијског режима и једне од најтежих провала у историји КПЈ и СКОЈ-а. Погрешно тумачење директиве КПЈ о реорганизацији СКОЈ-а да један дио скојеваца уђе у КПЈ, остали упуте на рад у масовне организације, а ћелије распусте, нанијело је велике губитке СКОЈ-у.

Опасност од јачања фашистичког утицаја изазивала је потребу јединства југословенске омладине која је само уједињена била у стању да води борбу за остварење својих циљева. Велику улогу у процесу стварања јединственог антифашистичког расположења имали су студентски покрети у универзитетским центрима. Већ почетком школске 1935/6. године студенти-комунисти појачавају своју активност, учвршћују утицај међу колегама, освајају управе већине старих и новостворених друштава, организују акције за одбрану животних интереса студената и аутономије универзитета. У ту сврху они и у Београду и у Загребу и у Љубљани формирају низ друштава с различитим напредним задацима, циљевима, националном структуром и методама рада која су за кратко вријеме стекла знатан број присталица и активних чланова. Њихов рад праћен је сталним сукобима са националистима и режимом. Писац придаје велики значај немирима на универзитету у Београду који су достигли изузетне размјере и до којих је дошло поводом захтјева за враћање Студентског дома под универзитетску управу. Од највеће је важности, по његовом мишљењу, исказана солидарност студената свих политичких оријентација која је помогла позитивном рјешењу овог питања.

Активност југословенске револуционарне омладине испољава се тада у оквирима свјетског омладинског антифашистичког покрета чије су идеје пропагиране у земљи путем штампе, летака итд. Значајан одјек међу нашем омладином имали су резултати Првог свјетског омладинског конгреса за мир (Женева 1936), за чије је организовање најодговорнију улогу имала управо наша прогресивно оријентисана омладина, и чији је приједлог текста »Апел омладини цијелог свијета« (завршни документ Конгреса) био једногласно усвојен. »Апел« представља платформу за окупљање свих напредних омладинских снага у борби за очување мира. На овом Конгресу покрет младих у Југославији добио је афирмацију у међународним оквирима, а Иво Лола Рибар, један од руководиоца СКОЈ-а, био је изабран у чланство Међународног одбора Свјетског омладинског конгреса.

Побуна генерала Франка и грађански рат у Шпанији били су за југословенски омладински покрет још једна могућност за развијање антифашистичке дјелатности. Акција помоћи шпанском народу популарисана је посредством штампе и велики број наших омладинаца, и поред строге забране

режима, одлази у редове добровољаца (рачуна се да је од око 1600 наших бораца у Шпанији преко 50% била омладина).

Посебну пажњу аутор је посветио Омладинском културно-привредном покрету (ОМПОК-у) који је одиграо врло значајну улогу у развоју и ширењу прогресивних схватања у Војводини између 1936. и 1938. године. Ова легална омладинска организација за врло кратко вријеме окупила је у својим редовима око 2000 студената који су се ангажовали на културно-просвјетном и пропагандном плану (отварање библиотека, читаоница, секција, организовање политичких и културних манифестација итд). И поред забране рада ОМПОК-а, која је успједила релативно брзо, у јесен 1937, војвођанска омладина наставља с радом на наведеним подручјима.

На иницијативу Привременог руководства КПЈ и нарочито Јосипа Броза Тита формирана је, 1937, Централна омладинска комисија при ЦК КПЈ с надлежностима Привременог централног руководства СКОЈ-а из које ће, средином 1938, израсти ЦК СКОЈ-а. Интензивирање рада на реорганизацији и стварању Покрајинских комитета КПЈ и СКОЈ-а у цијелој земљи у периоду од краја 1937. позитивно је оцијењено на Петој земаљској конференцији СКОЈ-а (Словенија 1939). У усвојеној реорганизацији »О јединству радничке и радне омладине и организационим питањима нашег Савеза« пред напредну омладину постављају се задаци остварења тог јединства, унутрашње изградње организације и проширења контаката са свим прогресивним снагама у редовима југословенске омладине. Захваљујући обнови и јачању СКОЈ се све више повезује с масама и привлачи пажњу јавности иступима у разним политички значајним ситуацијама у земљи. Универзитети су опет у улози центара акција револуционарно расположене омладине. Тако се у Београду споразумом демократски оријентисаних студената формира тзв. Уједињена студентска омладина која отпочиње борбу за реализацију демократских начела у држави. У Загребу левичари успјешно сарађују са Свеучилишном организацијом ХСС, издају и растурају летке, организују предавања, приредбе, политичку школу итд. Љубљански студенти своје захтјеве износе путем »Словенског студента«, организују разне протестне манифестације и, што је нарочито значајно, у неким од акција наступају заједно с клерикалцима. Од 1937. као сталан вид рада на свим универзитетима уводе се заједничка логоровања и излети који имају раније поменуте циљеве.

Аутор даље даје акценат на оштра реаговања чланства прогресивних организација на помирљиву политику југословенских владајућих кругова у вези с грубим насртајима фашизма на поједине области. Између осталих акција, у Београду је тада формиран Студентски одбор за одбрану земље с помоћним одборима који организује курсеве за образовање омладине у случају рата. У Београду је формиран и Радни одбор омладинских организација који треба да припреми, усмјери и руководи акцијама београдске омладине за одбрану земље. Сличне циљеве пред себе поставља и Академски народни блок у Љубљани. Широм земље организују се излети, посјећују мјеста у унутрашњости у циљу јачања антифашистичког расположења међу масама. Већина постојећих организација разне оријентације одобрава ове активности. Пуну подршку студентским захтјевима пружају ректор београдског универзитета, многи професори и јавни радници. Средином

1939. створен је Први студентски батаљон за одбрану земље који је иницирало универзитетско партијско руководство уз одобрење и помоћ војних и с дозволом универзитетских власти.

Насупрот промјени политике Коминтерне према фашизму након потписивања уговора о ненападању између Совјетског Савеза и Њемачке, и КПЈ и СКОЈ и даље у том погледу остају на ранијим позицијама. Наставља се и борба студената против реакционарног режима, и то најжешће у Београду гдје њоме руководи Уједињена студентска омладина. Кулминација ове ситуације наступа крвавим догађајима од 14. децембра 1939. када је полиција убила и ранила више омладинаца, а на стотине њих је ухашено. Ово је уједно био и први отворени окршај с реакцијом који је имао велики публицитет у читавој Југославији. Режим тада отвара нови концентрациони логор у Билећи у који су смјештани комунисти. На Првом конгресу студената Југославије (Београд 1940) изражена је још једном спремност наше омладине да настави започету борбу. Аутор наставља своје излагање појединостима везаним за сукобе између напредних и профашистички оријентисаних студената на Свеучилишту у Загребу. Тамо су љевичари, мада у веома тешким условима, постепено ширили свој утицај на све већи број колега. Исти случај је био и са »Словенским клубом« у Љубљани који је знатно допринио ширењу антифашистичког фронта.

Тематску цјелину за себе представља дјелатност СКОЈ-а међу средњошколском омладином која се нарочито интензивира од 1937. Велику помоћ у погледу организовања и рада разним напредним средњошколским удружењима пружали су студенти-комунисти који су набављали и растурали марксистичку литературу међу ђацима итд. Одлуке Министарства просвјете које су прилично поштриле режим и у школама и ван њих нису, међутим, биле довољне за потпуно паралисање покрета. Најјачи центар средњошколског револуционарног покрета и организационо и идејно и акционо био је Београд у коме се школовало око 16500 ученика. Крајем 1938. и почетком 1939. Мјесни комитет СКОЈ-а за град Београд оформио је комисију за рад са средњошколском омладином након чега се по школама стварају активи, организују заједничка логоровања, спортска такмичења, издаје напредна штампа. Ојачале средњошколске скојевске организације супротстављају се фашизацији земље, тзв. »Numerusu claususu« итд. Њихова активност, коначно, видљива је и у великом учешћу средњошколаца у демонстрацијама 27. III 1941.

Аутор ове успјеле књиге посебну пажњу посветио је питању повезивања СКОЈ-а са радничком омладином. Та сарадња добила је интензитет од 1937, док се у периоду од 1938-1941. по предузећима, радионицама и шегртским школама стварају активи СКОЈ-а и васпитне групе које постављају економске и политичке захтјеве. Радничка омладина васпитава се у демократском и антифашистичком духу путем предавања, радничке штампе, у оквиру читалачких група, културнопросвјетних и спортских друштава. Ширум земље она манифестује своју спремност да се бори за остварење јединственог антифашистичког фронта.

Нешто слабији утицај и повезаност владали су у односу између СКОЈ-а и сеоске омладине. Највише успјеха у том погледу СКОЈ постиже у Србији, Црној Гори, Словенији и Хрватској гдје се користи легалним формама рада, у масовним, културнопросвјетним и другим организацијама

(»Задружна омладина Југославије«, »Звезда кметских фантов ин деклет«). Циљеви ових удружења већином су просвјетно, културно и здравствено уздизање сеоске омладине, ширење идеје задругарства, борбе за демократизацију итд. а остварују се на већ опробане начине дјеловања скојеваца. Једино у Македонији и Босни и Херцеговини, према тврђењу аутора, нема организованог рада са сеоском омладином.

Аутор читаоца, затим, упознаје и с радом омладинских организација грађанских странака антидемократске оријентације које су формиране у времену од 1936-1941 (»Омладина Југословенске радикалне заједнице«, »Студентски клуб Југословенске народне странке«, организација омладине Југословенског народног покрета »Збор«, »Српски културни клуб«, »Католичка акција«). Све ове и друге сличне омладинске организације карактерише оданост режиму, борба против револуционарних тенденција у омладинском покрету и малобројност присталица. Може се, дакле, извести закључак да организацији каква је био СКОЈ није пријетила озбиљнија опасност од оваквих противника.

Информацијом о опсежним припремама, току и закључцима Шесте земаљске конференције СКОЈ-а (Загреб 1940) којима је утврђена даља политика дјеловања и који су имали значај као посљедња припрема и смотра комунистичке омладине пред наступајућим догађајима др Мирољуб Васић заокружује своју студију. Он закључује »да је СКОЈ у годинама уочи напада фашистичких држава на Југославију израстао у организационо чврсту и снажну, акционо продорну и ефикасну и идејно јединствену организацију. Захваљујући највећим делом његовој активности, револуционарно-демократски омладински покрет представљао је организовану политичку снагу и нераздвојни део револуционарног и антифашистичког покрета у земљи који је водила КПЈ«.

Аутор је навео да се при писању рада користио бројном до сада објављеном архивском грађом из више југословенских архива. Он указује и на чињеницу да је озбиљност ове теме захтијевала и његова самостална истраживања, те да је још већи број архивских докумената којима се служио потицао из необјављених архивских фондова. Критички је оцијењена литература која третира овај проблем, као што га третира и мемоарска грађа и посљератна штампа које су такође послужиле као извори. Васић је нађене податке уклопио у јединствену цјелину којој, међутим, сметају извјесне круте оцјене о појединим питањима. Уочљива је, затим, знатно слабија заступљеност информација које се односе на револуционарни покрет омладине Босне и Херцеговине, те посматрање тог покрета искључиво као далеког еха догађаја у универзитетским центрима.

Дајући глобалну оцјену ове студије у контексту значаја теме која се у њој обрађује, могуће је извести сљедеће закључке: аутор је успио да врло јасним и једноставним језиком изнесе своја мишљења, да вјештом композицијом да прегледну слику догађаја које освјежава занимљивим детаљима и да студиозним проучавањем проблема револуционарног омладинског покрета код нас створи дјело које има све предуслове да се нађе у рукама ширег круга читалачке публике.

Војка Бесаровић

Обиљежавајући шездесетгодишњицу оснивања Комунистичке партије Југославије, СКОЈ-а и револуционарних синдиката Југославије и педесетгодишњицу погибије организационог секретара Централног комитета Комунистичке партије Југославије Ђуре Ђаковића, Заједница институција за изучавање новије историје народа и народности Југославије и Хисторијски институт Славоније и Барање из Славонског Брода су као организатори, а Институт за историју радничког покрета Хрватске из Загреба и Институт за историју из Сарајева као суорганизатори, организовали научни скуп посвећен животу и раду Ђуре Ђаковића. Научни скуп је одржан 24. и 25. априла 1979. у Славонском Броду уз учешће великог броја друштвено-политичких и научних радника. Своје радове о овом великану револуционарног покрета у Југославији поднијело је двадесет еминентних познавалаца ове личности и историјског раздобља у коме је живио и дјеловао.

Не узимајући у обзир поздравне говоре и друге иступе манифестационог карактера, те промоцију књиге о Ђури Ђаковићу, коју је припремила доктор Убавка Вујошевић, научни скуп је почео свој рад рефератом др Ивана Ковачевића, Дјетињство Ђуре Ђаковића и први кораци у радничком покрету. Жеља аутора овог реферата била је да обради онај дио живота и рада Ђуре Ђаковића који је иначе најмање познат, а то је дјетињство, шегртовање, приступање напредном радничком покрету и рад у њему до одласка у Сарајево, односно временски распон од 1886. до 1904. године. За потпуније схваћање револуционарне дјелатности Ђуре Ђаковића важно је познавање прилика и услова под којима је он растао и школовао се. Аутор је дошао и до неких нових појединости које употпуњују ово раздобље његовог живота.

Наредна три прилога обрађују револуционарну дјелатност Ђуре Ђаковића у Босни и Херцеговини. То су радови др Ибрахима Карабеговића, Активност Ђуре Ђаковића у Босни и Херцеговини до његовог хапшења 1921. године, мр Уроша Недимовића, Улога Ђуре Ђаковића у јачању револуционарног радничког покрета у Босни и Херцеговини 1921 – 1923 године и мр Рафаела Брчића, Дјелатност Ђуре Ђаковића у Творници духана Сарајево. Од доласка у Сарајево 1904. године, па до прогонства у Славонски Брод 1923. године, Ђуро Ђаковић је пуних седамнаест година био најнепосредније везан за социјалистички раднички покрет и Комунистичку партију Југославије у Босни и Херцеговини. Те везе Ђуро Ђаковић није прекидао све до смрти 1929. године, што се види и из тога да је он и септембра 1927. године носио листе Републиканског радничко-сељачког савеза на парламентарним изборима у изборном округу сарајевском, иако већ четири године није био у Сарајеву. Овим радовима се освјетљава врло богата и разноврсна револуционарна дјелатност овог радничког трибуна до 1921, односно 1923. године у Босни и Херцеговини уопште, а један од њих говори о Ђаковићевој активности у сарајевској Творници духана, гдје је најдуже радио. Иако не доноси неке битно нове податке о животу и раду Ђуре Ђаковића у Босни и Херцеговини, ови радови систематизовано приказују ту дјелатност и омогућавају да се сагледа допринос Ђуре Ђаковића развоју радничког покрета у овој земљи, а нарочито његова досљедна бор-

ба против центрумаша и социјалиста коју је он непрекидно водио послје расцјепа у Социјалистичкој радничкој партији Југославије (комуниста).

Пишући о раду и улози Ђуре Ђаковића на стварању илегалне КПЈ (1921 – 1923), др Мирослав Николић истиче како је Ђаковић као члан Централног партијског вијећа и комунистички народни посланик послје доношења Обзнане истрајно и иеуморно помагао партијским организацијама како у Сарајеву и његовој околини, гдје је и био уосталом изабран за комунистичког народног посланика, тако и у осталим мјестима Босне и Херцеговине у која је долазио, да обнови свој рад. Захваљујући настојањима Ђ. Ђаковића и Косте Новаковића, убрзо послје доношења Обзнане у Сарајеву је створена илегална организација Комунистичке партије, која је у пет својих секција до јуна 1921. године имала 100 до 120 чланова. Усмјеравајући рад ове партијске организације Ђ. Ђаковић и К. Новаковић су успјели да у Сарајеву створе и малу илегалну технику за умножавање и издавање летака и прогласа КПЈ којима је осуђивана Обзнана, терор полиције и издаја центрумаша и других дисидената који су се уз помоћ полиције дограбили радничке имовине.

Реферати др Милице Миленковић и др Мире Колар – Димитријевић говоре о активности Ђуре Ђаковића у синдикатима. Др Миленковић је својим радом жељела да прикаже допринос Ђаковића борби за досљедно спровођење политике Комунистичке партије Југославије у синдикатима у временском раздобљу од 1919. до 1929. године и при томе настојала приказати у којој су мјери фракцијске борбе у Партији утицале на стање и односе у синдикалном покрету. Закључак аутора је произашао из анализе изворне грађе и гласи да су фракцијске борбе наносиле велике штете синдикалном покрету, затим да је било и ликвидаторских тенденција и да је ономогућавано спровођење партијске политике у синдикатима због чега је синдикални покрет у цјелини био слаб. »Ђаковић је и својим радом и својим ставовима изузетно доприносио да се фракцијске борбе ликвидирају, да се успостави јединство у покрету и потпуна хармонија и сарадња између Партије и синдиката« завршава др Милица Миленковић.

Доста слабо позната и мало обрађивана активност Ђуре Ђаковића као синдикалног функционера у Савезу радника металне индустрије и обрта у Загребу, те његова улога у великом штрајку радника памучне индустрије у Дугој Реси предмет су интересовања др Мире Колар – Димитријевић. Разматрајући ову сложу проблематику, ауторица се често сусретала и с личностима Ивана Крндеља и Ђуре Салаја, који су били и дугогодишњи пријатељи и сарадници Ђуре Ђаковића. Заслуге ове тројице радничких првобораца за развој и револуционарну оријентацију синдиката су врло велике и често толико испреплетене да се о њима може говорити само као о заједничким.

Бродско раздобље живота и рада јединог од највећих неимара југословенског радничког и комунистичког покрета још увијек је доста велика непознаница и за истраживаче историчаре, а камоли за ширу јавност. Рад др Драгише Јовића, Дјелатност Ђуре Ђаковића за вријеме интернације у Бродском Варошу (1923 – 1927), баца доста новог свјетла на овај период живота и рада Ђуре Ђаковића.

Врло запажени и тематски интересантни били су иступи Станиславе Копривица-Оштрић, Јосип Броз и Ђуре Ђаковић носиоци антифракцијске линије у КПЈ и др Славољуба Цветковића, Ђуро Ђаковић и идејни сукоби у КПЈ.

У раду »Поводом једне оцјене Ђуре Ђаковића из 1928. године о грешкама КПЈ у националном питању« др Душан Лукач истиче да је Ђаковић, иако понекад престрог у оцјенама, био један од најдоследнијих југословенских марксиста између два свјетска рата. Радећи од најранијих година свог живота у радничким организацијама, он је најактивније учествовао у револуционарној борби и упоредо стално радио на зближавању и сарадњи Срба, Хрвата, Муслимана и других народа. Иако је мало и нерадо писао о теорији, а много више практично радио, Ђаковић је с правом сматран за једног од највећих поборника сарадње и братства народа Југославије.

Највеће интересовање учесника научног скупа побудио је иступ, у овом тренутку вјероватно најбољег познаваоца историјске грађе о Ђури Ђаковићу, др Убавке Вујошевић, чији реферат носи наслов Улога Ђуре Ђаковића у спровођењу Отвореног писма Комунистичке интернационале и активност у припремама и одржавању Четвртог конгреса КПЈ. Имајући на располагању најкомплетнију историјску документацију, Убавка Вујошевић разматра нека питања о којима се мало или никако није писало. Ријеч је о томе у којој се функцији Ђуро Ђаковић вратио из Москве 1928. године. Аутор исправља ранија мишљења историчара о овом питању и износи да је Ђаковић тада био инструктор при Централном комитету КПЈ. Тек после одласка Филипа Филиповића, Ђуро Ђаковић стварно постаје централна личност партијског руководства, односно Бироа ЦК КПЈ. Друго питање које заокупља пажњу аутора је улога Ђаковића у спровођењу Отвореног писма Извршног комитета Комунистичке интернационале. Примарни и главни задатак у овоме послу, по мишљењу Ђаковића, био је ликвидација свих облика фракционаштва. У том свом послу он је увијек ишао у оне организације у којима је било најтеже, а то су биле организације у којима су десничари имали јака своја упоришта. Једна од таквих организација била је београдска, која је сматрана центром десне фракције. За разлику од лијеве, десна фракција свугдје је пружала далеко дужи и за партијско јединство опаснији отпор.

Још два рада говоре о Ђури Ђаковићу и београдској партијској организацији. То су реферати др Надежде Јовановић, Улога Ђуре Ђаковића у борби за сређивање прилика у београдској партијској организацији 1928. године и Мр Десе Пешић, Ђаковић и београдска партијска организација 1929. године.

На симпозијуму су третирана и друга питања везана за живот и рад и погибију Ђуре Ђаковића. Тако је др Миленко Пајић говорио о доприносу Ђуре Ђаковића сређивању прилика у радничком покрету Војводине 1928. године, Франце Филипич о везама Ђуре Ђаковића са Словенијом и смрти Ђуре Ђаковића и Николе Хећимовића, др Јован Бојовић о писању »La Correspondance Internationale« о завођењу диктатуре у Југославији и убиству Ђуре Ђаковића, др Лука Ђаковић о лику Ђуре Ђаковића у сјећањима његове најближе родбине, пријатеља и другова и др Бранко Ђукић, о Ђури Ђаковићу у нашим и страним енциклопедијама.

Двадесет поднесених реферата и доста плодна дискусија учинили су овај скуп врло занимљивим и успјешним. Резултати до којих су дошли аутори реферата и књига грађе о Ђури Ђаковићу, која је промовисана на овом научном скупу, омогућавају да се коначно приступи изради монографије о Ђури Ђаковићу.

др Ахмед Хаџировић

БУРО БАКОВИЋ – ЖИВОТ И ДЈЕЛО (Грађа за монографију),
Хисторијски институт Славоније и Барање, Славонски Брод 1979 (стр. 594
+ XXII)

У оквиру обиљежавања педесетогодишњице смрти Ђуре Ђаковића и шездесетогодишњице оснивања КПЈ (СКЈ), СКОЈ-а и револуционарних синдиката, крајем априла 1979. године у Славонском Броду, промовисана је књига Ђуро Ђаковић – живот и дјело која ће несумњиво бити основно полазиште приликом писања монографије о животу и револуционарном дјеловању Ђуре Ђаковића. Тиме је, истовремено, заокружен и вишегодишњи рад др Убавке Вујошевић на истраживању и припремању за штампу архивске и друге документационе грађе везане за живот и дјеловање Ђуре Ђаковића због чега јој и ово овом приликом треба одати дужно признање.

У уводном дијелу књиге, стр. VII-XIII, објављена је биографија Ђуре Ђаковића коју је написао Јосип Броз Тито за вријеме боравка у Москви октобра 1938. године. Овај чланак, посвећен десетогодишњици погибије Ђуре Ђаковића, био је штампан у облику брошуре у тиражу од око десет хиљада примјерака и био је растуран широм СССР-а, што је у многоме допринијело да се шири совјетска јавност упозна са животним путем и револуционарном дјелатношћу Ђуре Ђаковића, једног од најсвјетлијих ликова револуционарног босанскохерцеговачког и југословенског комунистичког и радничког покрета који су дјеловали у прве три деценије XX стољећа на нашем тлу.

У предговору који слиједи, стр. XVI-XXIII, др Убавка Вујошевић дала је кратак опис улоге и значаја Ђуре Ђаковића у комунистичком и револуционарном радничком покрету и истовремено истакла и низ карактерних особина које су красиле овог бескомпромисног и непоколебљивог борца. Ту су, затим, наведене и све институције у којима је она вршила опсежна истраживања приликом прикупљања изворне архивске и друге документационе грађе, као и наслови све важније штампе и периодике тога времена. Истакнути су и проблеми који су се јављали у току истраживања, нарочито због тога што многи фондови, у којима би се морали налазити документи из живота и дјеловања Ђуре Ђаковића, нису уопште сачувани. На крају дато је низ упута, напомена и корисних података на које треба обратити пажњу.

У дијелу књиге под насловом Спнси, стр. 3-154, штампана су 63 рада Ђуре Ђаковића (чланци, писма, извјештаји и представке) настала у периоду од августа 1916. до око 20 априла 1929. године. Радови су објављени хронолошким редом, што омогућава читаоцима и истраживачима континуирано праћење револуционарне дјелатности Ђуре Ђаковића, као и упознавање с низом детаља везаних за развитак и дјелатност револуционарног босанскохерцеговачког и југословенског радничког покрета.

У току свог револуционарног дјеловања Ђуро Ђаковић је често иступао на радничким зборовима, конференцијама и састанцима на којима су се у пуној мјери манифестовале његове карактерне особине. Пословичном досљедношћу, принципијелношћу, упорношћу и бескомпромисношћу Ђуро Ђаковић је остављао дубок утисак на своје саговорнике, а посебно на широк круг радника с којима је често долазио у контакт. У књизи су обухваћена 22 његова говора, стр. 155-207, одржана у периоду од марта 1911. до априла 1928. године, који су највећим дијелом објављени у тадашњој рад-

ничкој и партијској штампи. Већина ових говора донесена је у изводима или су препричани у радничкој штампи или су забиљежени у документацији партијских конференција и пленума.

Поред списка и говора, у књизи је, стр. 211-409, објављено и 114 прилога, односно докумената који представљају веома драгоцјену архивску и документациону грађу неопходну за шире сагледавање револуционарне дјелатности Ђуре Ђаковића. Ова грађа распоређена је у четири логички укомповане цјелине, а истовремено су у оквиру сваке од њих документи дати хронолошким редом.

У првој групи, стр. 211-237, објављени су документи о партијском и синдикалном раду Ђуре Ђаковића у периоду од 1910. до 1929. године. Ту су углавном штампане одлуке партијских и синдикалних форума који су бирали Ђуру Ђаковића за свога члана, изводи из записника са састанака, конференција и скупштина на којима је он веома активно учествовао, као и низ других докумената неопходних за потпуније сагледавање његовог револуционарног рада.

Другом групом, стр. 239-315, обухваћени су документи о хапшењима и суђењу Ђуре Ђаковића 1922. године. Поред свједочанстава која рјечито говоре о непрестаним прогонима и репресалијама којим је био изложен Ђуро Ђаковић од стране режима, објављена је и новоистражена документација која се односи на његово хапшење априла 1929. године и на акције КПЈ на објелодањивању истине о његовом убиству.

Трећу групу прилога, стр. 316-375, сачињавају документи о одјеку убиства Ђуре Ђаковића у југословенском и међународном радничком покрету и европској прогресивној јавности 1929. године. Ту су, углавном, објављени изводи из извјештаја партијских и скојевских форума о убиству Ђуре Ђаковића, затим леци и прогласи које су КПЈ и СКОЈ или међународне организације издале у поводу његовог уморства.

И на крају, четврта група, стр. 376-409, којом су обухваћени документи о обиљежавању годишњица убиства Ђуре Ђаковића и о њему као партијском раднику у периоду од 1930. до 1949. године. Ту су, углавном, објављени документи настали приликом обиљежавања годишњица његове смрти, као и упутства и директиве КПЈ о њиховом обиљежавању. У овом дијелу прилога штампане су и двије пјесме («У борбу!» и «Ђури Ђаковићу»), које су раднички активисти испјевали.

У књизи је затим донесен веома опсежан научно-стручни апарат, који обухвата 350 напомена и преко 200 објашњења, о историјским догађајима, организацијама, установама и појавама које се помињу у изворним текстовима. Објашњења и напомене, чији је аутор др Убавка Вујошевић, урађене су у складу с научним принципима и неопходне су за шире сагледавање и кориштење објављених текстова. Међутим, овдје бих желио указати на једну нетачност која се вјероватно омашком поткрала у напомени бр. 5 на страни 413-414, у којој се даје објашњење о Првом мају, као међународном празнику рада и гдје се наводи да је «у Босни и Херцеговини првомајска прослава изведена први пут 1906. године». С обзиром на то да се ова тврдња појављује често и код неких аутора који се баве изучавањем историје радничког покрета у Босни и Херцеговини тога времена, мислим да је нужно изнијети бар неколико чињеница које оповргавају такво мишљење. На основи истражене и објављене архивске грађе, која се чува у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву, евидентно је да је прва прослава Првог маја у Босни и Херцеговини одржана 1894. године, када су радници

Жељезаре у Варешу путем делегације затражили дозволу да им се омогући одржавање првомајске прославе. Тим поводом, телеграмом од 30. априла 1894. године, Заједничко министарство у Бечу обавијестило је Земаљску владу у Сарајеву да се дозвољава варешким радницима одржавање првомајске прославе, а управи Жељезаре том приликом издато је следеће упутство:

«Овај пут изнимно одобравам да се може славити 1. мај. Насупрот томе има се одлучно супротставити евентуалним, како се то дешава, демонстрацијама, скупштинама и сл. Извјестити овамо о току. Ово за први мах на знање. Рјешење слиједи. Заједничко министарство.»¹⁾

Првог маја биле су подузете мјере како би се спрјечиле евентуалне демонстрације и скупштине варешких радника, али се због недостатка чвршће организације радништва још није могла очекивати нека њихова организованија акција. Поред тога, радници Жељезаре хтјели су показати своју борбеност, па су неки од њих носили на реверу капута црвене значке. Према извјештају Котарске испоставе у Варешу Котарском уреду у Високом, Први мај су прославили и радници Рудника жељеза у Кралупима, који су у групама долазили у Вареш и прикључили се прослави варешких радника.²⁾

Прослава радничког празника 1900. године организована је, као и неколико прослава следећих година, искључиво иницијативом »Флуграда«, жељезничарског културно-забавног друштва у Сарајеву. Затим је на прослави Првог маја 1905. године у Сарајеву учествовао велики број радника свих струка. Они су се прикључили радницима Жељезничке радионице у Сарајеву, који су као и раније сваке године славили тзв. мајалус. Прослава је одржана на мјесту званом Каролинтал (у непосредној околини Сарајева) и тога дана, на опште запрепаштење послодаваца, радници нису дошли на посао.

Првомајска прослава 1905. године одржана је и у Бањалуци, која је истовремено била и прва прослава радничког празника у овом мјесту. Она је, у ствари, представљала смотру већ раније постигнутих успјеха бањалучких радника.

Према томе, из изложених података са сигурношћу се може тврдити да су прославе радничког празника Првог маја у Босни и Херцеговини организоване и извођене и прије 1906. године, а да је прва првомајска прослава одржана у Варешу 1894. године.³⁾

Кронологијом су, стр. 477-565, обухваћени подаци из живота и дјелатности Ђуре Ђаковића од рођења 1886. до смрти априла 1929. године, као и све оно што се догађало у вези с његовим убиством, обиљежавањем годишњица смрти до откривања спомен-обиљежја, односно до 25. априла 1959. године. Овдје бих, такођер, желио указати на двије стиније грешке, настале вјероватно механичким преузимањем података. Тако се у хронолошкој јединици, на стр. 502-503, говори о спровођењу и резултатима избора за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. године и наводи се да је КПЈ истакла листе у пет округа Босне и Херцеговине, – Сарајево, Бањалука, Тузла,

¹⁾ Војислав Богдановић, *Грађа о почешима радничког покрета у Босни и Херцеговини од 1878-1905*, Београд 1956, док. бр. 111, стр. 374.

²⁾ Исто, док. бр. 178, стр. 413.

³⁾ Види шире: Тончи Грбеља, *Првомајске прославе у Босни и Херцеговини у вријеме аустро-угарске управе*, »Југословенски историјски часопис«, Београд 1972, бр 3-4, стр. 29-64.

Мостар и Травник. Међутим, треба нагласити да је, поред наведених мјеста, комунистичка листа била истакнута и у бихаћком округу, и то као 4. по реду. На листи се налазило осам кандидата, и то: по члану 13 Изборног закона шест (Бранко Чулибрк, обућар из Босанске Крупе, Фрањо Одић, дневничар из Бихаћа, Хасан Терзић, столар из Босанске Крупе, Живко Перковић, казанџија из Бихаћа, Хасан Сарачевић, столар из Бихаћа, и Анто Мршић, обућар из Бихаћа) и два по члану 14 Изборног закона (Гвозден Матић, магистар фармације из Пирота, и Драгутин Бранковић, инжењер из Београда), као и два замјеника према овом члану Изборног закона (Михајло Динић, наставник гимназије из Крушевца, и Стојан Стојановић, суплент из Крушевца). Ова листа није добила потребан број гласова за добијање посланичког мандата.*)

Такођер сматрам да не би требало уз име Ђуре Пуцара наглашавати да је он »партијски активиста из Суботице«, како је то учињено у хронологији на страни 540, други пасус под временском ознаком половица априла 1929. године. Истина је да је Ђуро Пуцар једно вријеме радио у жељезничкој радионици у Суботици, али је он ипак најдуже живио и дјеловао на подручју Босне и Херцеговине, па је у том смислу то требало и истаћи.

На крају књиге дати су регистри личних имена и географских назива, преглед скраћеница и списак илустрација који употпуњују и чине прегледнијом ову веома сериозно израђену публикацију. Књига је, такођер, илустрована с више фотографија и факсимила документа, летака и писама везаних за револуционарну дјелатност Ђуре Ђаковића.

На крају можемо констатовати да ових неколико објективно ситнијих примједба не умањују вриједност ове књиге, која по својој заснованости на огромном истраженом фонду критички презентираних изворних архивских и друге грађе, својом композицијом и озбиљношћу приступа представља значајан допринос освјетљавању лика и револуционарне дјелатности Ђуре Ђаковића. Због тога је можемо топло препоручити не само читаоцима које интересује ова материја него и историчарима који се баве изучавањем наше новије историје.

Тончи Грбеља

Хамдија Поздерац, ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ НАЦИОНАЛНИХ ОДНОСА И СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ЗАЈЕДНИШТВА, »Свјетлост«, Сарајево, 1978, с. 214.

Хамдија Поздерац је аутор већ познатих радова: »Стварање и развој Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине« (Едиција Марксистичко образовање просвјетних радника, Сарајево, 1975) и »У континуитету револуције« (Ослобођење, Сарајево, 1977). Недавно је у издању сарајевске из-

*) Статистички подаци избора народних посланика за Уставотворну скупштину Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, извршених на дан 28. новембра 1920. године, изд. Уставотворне скупштине, Београд 1921, с.п. (Кандидатске листе на бихаћком округу).

давачке куће »Свјетлост« изашла Поздерчева нова књига која носи наслов: »Прилог проучавању националних односа и социјалистичког заједништва«. Књига се састоји од десет поглавља, поговора Мухамеда Филиповића, пописа кориштене литературе и докумената, индекса личних имена и индекса појмова.

Аутор је проблематику коју обрађује подијелио на десет поглавља у којима су обухваћена и обрађена питања националних односа и социјалистичког заједништва који чине битне карактеристике и законитости развика нашег социјалистичког самоуправног друштва. Пошто на развика националних односа и социјалистичког заједништва утиче цјелокупни друштвено-политички, економски и културни развика, Поздерац је о њима желио говорити из угла свих тих компоненти. Он је у свом раду настојао доћи до коријена и извора противрјечности које се јављају унутар националних односа, а које имају своју ширу мотивацију у развоју цјелокупних друштвених процеса, као и велики утицај на рјешавање националних односа и на јачање социјалистичког заједништва код нас. Аутор је назначио најважније моменте и чињенице који ситуирају ову комплексну проблематику у шири друштвени и историјски контекст.

Национално питање, које је уграђено у сталне темеље конституције грађанског друштва и капиталистичких друштвених односа, једно је од основних питања капитализма, па је аутор у свом раду пошао од анализе националног питања у том периоду.

Капитализам је стварао нације и националне покрете на различите начине, овисно од конкретних услова, али увијек тако што је ономогућавао слободан развика народа подвргавајући их основним интересима развоја капиталистичког друштвеног система.

У поглављу »Марксизам и национално питање« (16-24), речено је да су Маркс и Енгелс изградили опште принципијелне ставове о карактеру револуције и класној борби, те о задатку револуције да укине сваку неравноправност и угњетавање, па и национално угњетавање, али да нису изградили посебну и цјеловиту теорију о националном питању. Аустријски социјалдемократи су остали при концепцији културне аутономије као највишем домету и политичком захтјеву у ком радничка класа треба да изађе у сусрет националноослободилачким тежњама народа. Лењин је у потпуности схватио теоријски и политички значај националног питања у условима 20. вијека, па је принцип националне слободе прогласио темељним програмским и политичким принципом радничке класе и њене партије.

Аутор је посебну пажњу посветио националном питању народа Југославије које је представљало у теорији и пракси једно од најкомплекснијих и најосјетљивијих проблема у пракси и политици радничког покрета између два свјетска рата. Сложеност националних односа у првој југословенској држави, насталој као резултат историјских тежњи њених народа 1918. године, изискивала је од КПЈ да дефинише своје теоретско-политичко гледиште о националном питању. Под утицајем историјског развика социјалдемократских партија и у КПЈ, која је настала њиховим уједињавањем, релативно дуго је било лутања у области националног питања. На IV конгресу КПЈ један шири одјељак Резолуције о привредном и политичком положају Југославије говори о националном питању и представља, у ствари, национални програм југословенских комуниста.

Послије завођења шестојануарске диктатуре, разбијено руководство КПЈ није имало готово никаквих услова за спровођење и даље разрађивање ставова о националном питању. Активност КПЈ своди се 1930. и 1931. године на неколико чланака у којима се тражило право на самоопредјељење појединих народа у Југославији, а на IV земаљској конференцији о националном питању 1934. године у Љубљани доста пажње је посвећено даљој разради ставова КПЈ у националној политици.

У том развоју и прелазу од општих ставова до конкретних политичких рјешења састоји се напредак, и у теорији и у пракси, о националном питању.

Анализирајући »Марксистичку теорију нације и националних односа« (25-30), аутор је указао на Лењинов допринос теорији марксизма. Лењин је повезујући питање социјалне револуције с националним питањем даље разрадио и обогатио марксистичку мисао о националним односима.

У даљем излагању говори се о »Класном и националном« (31-39) и повезаности класних и националних интереса. На једној страни дати су теоријски погледи и практична искуства борбе међународног, а на другој страни нашег радничког покрета и СКЈ за правилно схватање и усмјеравање развоја националних односа у пракси револуционарне борбе до другог свјетског рата, у току рата и револуције и послије рата, у борби за изградњу социјалистичког самоуправног друштва.

Дата је историја националног питања у оквирима теорије марксизма, објашњено је мјесто Лењина у борби за правилно схватање и повезивање националног питања с класним питањем и развој погледа на национално питање у оквирима радничког и комунистичког покрета код нас и на његово рјешавање.

У нашим условима нова организација друштва на самоуправним основама може успјешно да рјешава све противрјечности које се нормално јављају на путу његове свеукупне трансформације, посебно данас послије доношења нових устава и конгресних докумената који одређују процесе нашег даљњег развоја.

У дијелу »О интернационализму радничке класе« (50-58), централно мјесто заузима став СКЈ о интернационализму радничке класе који је садржан и формулисан у Програму СКЈ.

Наредно поглавље говори о »Историјском аспекту заједништва« (59-97). Идеја и пракса заједништва, које је већ афирмисано у условима развоја самоуправног социјалистичког друштва, представља специфичну форму националних односа у условима социјалистичког самоуправљања у вишенационалној заједници. Посматрајући заједништво из аспекта наше социјалистичке самоуправне стварности, речено је да оно претпоставља два врло важна саставна елемента: а) постојање више историјско-националних и културних субјеката, што подразумијева признавање и уважавање тих субјеката, и б) повезивање тих субјеката, њихових интереса у једном новом јединству које се заснива на уважавању и међусобној сарадњи и националној афирмацији. У појам заједништва уграђени су појмови и садржај братства и јединства.

Назначени су неки релевантни чиниоци који ситуирају и граде босанскохерцеговачко заједништво, па се у вези с тим говори о: а) континуитету територијалне цјеловитости као елементу заједништва, б) етничком поријеклу и измијешаности становништва као елементу заједништва, ц) политичким идеалима као елементу заједништва и идеји аутономије Босне и

Херцеговине, д) социјалистичком заједништву као суштинској особености бића Босне и Херцеговине, е) уставном одређењу Босне и Херцеговине као заједнице равноправних народа и народности у југословенској заједници, што је утврђено Уставом СР БиХ.

Да би се остварило »Заједништво и економска равноправност« (98-144), потребно је подстицати развој недовољно развијених подручја Југославије, а пројекција и остваривање политике развоја привредно недовољно развијених подручја види се из показатеља достигнутог нивоа развијености – из степена запослености, односа човјека и средстава рада, висине и структуре потрошње, висине животног стандарда.

Изнесене су и неке карактеристике у развоју Босне и Херцеговине као привредно недовољно развијене републике. БиХ заостаје у односу на достигнути ниво развоја Југославије као цјелине, па је бржи развој привредно недовољно развијених подручја претпоставка развоја заједнице.

За даљи развој самоуправних социјалистичких националних односа од посебног је значаја и све шири и све обухватнији процес раста форми и облика и обогаћивање садржине заједништва народа и народности Југославије и Босне и Херцеговине у области културе и духовног стваралаштва. Пошто је питање развоја и значења културе веома важно и комплексно, у овом раду се говори о култури само у њеној функцији елемента развоја заједништва, па је обрађено питање отклањања остатака буржоаске историографије и грађанске идеологије затим се говори о босанскохерцеговачкој културној традицији као потврди заједништва, о отворености као битној претпоставци заједништва у култури, марксистичком осмишљавању културног наслеђа народа и народности Босне и Херцеговине и остваривању самоуправљања као услову даљег јачања заједништва у култури.

Принципи наше књижевно-језичке политике исказују права нација и њихове узајамности. Једна од компоненти нашег босанскохерцеговачког заједништва јесте и језик који је незамјенљив чинилац свих културних и друштвених збивања и комуницирања уопште, због чега је његов значај изузетан. Савез комуниста Босне и Херцеговине је актуелним питањима језика увијек придавао велики значај. Од 1965. године, од одржавања сарајевског Конгреса југослависта ЦК СК БиХ и његова одговарајућа тијела, у сарадњи са осталим политичким факторима у СР БиХ, перманентно су пратили сва збивања у овој области, па је у том циљу основан и Институт за српскохрватски или хрватскосрпски језик.

Анализом и сагледавањем проблема националних односа и постављањем тих односа и њиховог развоја у контекст развоја самоуправног друштва и социјалистичког заједништва аутор долази до закључка да је историјски условљено рјешење за националне односе у Босни и Херцеговини само и искључиво заједништво које би имало социјалистички самоуправни карактер.

Пошто су дјела која обрађују ову проблематику засад малобројна, овај рад Хамдије Поздерца представља значајан допринос изучавању проблематике националних односа и социјалистичког заједништва. Ово остварење пружа дубоку и комплексну теоријско-историјску анализу једног питања које има изузетан значај и трајну актуелност у нашем друштву.

Сенија Пенава

У револуционарним процесима, присутним на југословенском простору последњих шест деценија, народноослободилачки рат и оружани дио наше револуције имају своје посебно мјесто и улогу. Изучавање и суштинско поимање НОР-а и револуције, посебно изучавање ових њихових тековина и резултата који имају трајну вриједност за све наше народе и народности, не спада само у преокупацију професионалних истраживача, већ то постаје све више предмет интересовања и друштвено-политичка потреба шире заједнице. Интерес за искуства југословенске социјалистичке револуције присутан је такође и на међународном плану.

У напорима који се чине на изучавању и освјетљавању историјског мјеста, улоге и значаја револуционарног радничког покрета и Комунистичке партије, односно Савеза комуниста Југославије данас раде бројне научне и друге установе. Само у оквиру Војноисторијског института и Војноиздавачког завода објављено је, осим око 170 зборника архивске грађе, на десетине разних других студија, монографија ратних јединица, зборника сјећања и других публикација које се односе на НОР-у и револуцију. Споменуо бих, на примјер, »Устанак народа Југославије 1941«, »Неретву«, »Сутјеску«, »Херцеговину у НОБ«, »Источну Босну у НОБ«, »1942. у сјећањима учесника« и др. Објављена су или се објављују и дјела Ј. Б. Тита, Е. Кардеља, М. Пијаде, Б. Кидрича, В. Влаховића и других истакнутих руководилаца НОБ-е.

Свједоци смо и све бројнијих и организованијих акција што се у новије вријеме воде у разним градовима, регијама, општинама, издавачким радним организацијама, листовима, радију, телевизији, одборима и секцијама појединих радних јединица и другим самоуправним и радним тијелима са циљем да се истраже, валоризују и отму од заборава бројни историјски догађаји и људи у њима који су значајни, особито са становишта проучавања историје у оквиру појединих области као и са становишта развијања и његовања револуционарних традиција у ширем смислу.

Овим начелом били су руковођени и борци 15. мајевичке бригаде када су, прије шест година, формирали Одбор и Редакцију са циљем да раде на прикупљању грађе, писању и штампању књиге о 15. мајевачкој бригади.

Петнаеста мајевичка бригада формирана је у вријеме када је народноослободилачка борба у сјевероисточној Босни, након низа успјешно извршених акција против окупаторско-квислинских формација, посебно након обрачуна са Нијемцима у Босутским шумама и обрачуна са четницима на Мајевци – биљежила поново снажан замах. Битком на Малешевцима, у којој су борци 6. бригаде и 1. фрушкогорског партизанског одреда, постигли одлучну побједу, разбивши снажну четничку формацију која је већ била у тијесној спрези са окупатором, настао је одлучан преокрет у развоју како војничке тако и политичке ситуације на Мајевци, у Семберији, Босанској посавини, па и шире. Тај преокрет карактерише с једне стране масован добровољни приступ омладине у редове НОБ-е, а с друге стварање повољнијих услова за дјелатност КПЈ, СКОЈ-а и свих других органа и организација НОП-а у овим крајевима.

Прилив омладине омогућио је да се уз 6. бригаду и 1. фрушкогорски одред формира нова јединица народноослободилачке војске, која је 25. марта 1943. године у Шековићима, названа Група ударних батаљона, а 11.

априла, након спајања са Главном оперативном групом и уласка у оперативне планове Врховног штаба, 15. мајевачка бригада.

Ова, могло би се рећи, типична омладинска бригада има свој живот и свој борбени пут који је сврставају у ред незаборавних јединица народноослободилачке војске Југославије. Ставши раме уз раме са својим друговима из 6. источnobосанске бригаде и осталим борцима Главне оперативне групе Врховног штаба, борци 15. мајевичке бригаде су у току операције – Сутјеска – испољили све особине издржљивих, храбрих и довитљивих партизана. Мада су у тридесетдводневне борбе ушли без довољно ратничког знања и искуства и мада су у њима претрпјели велике губитке, они се нису поколебали, већ су са успјехом извршавали сва наређења и све добивене задатке.

Послије 5. непријатељске офанзиве бригада се вратила на Мајевицу и у Семберију, сведена на око трећину свога ранијег састава. Али, уз помоћ организација КПЈ, СКОЈ-а и оружаних снага НОП-а које су дјеловале у овим крајевима, она се убрзо препородила, попунила новим борцима, тако да и није имала прекида у извршавању својих наредних борбених задатака.

Њен даљи живот и борбени пут одвија се увелико у складу с оперативним плановима 17. ударне дивизије НОВЈ, а снага њеног оружја присутна је у борбама за ослобођење Тузле, разбијању разних окупаторско-квислиншких и четничких формација на Мајевици и Озрену, борбама за ослобођење Вареша, борбама на Романији, Кладњу, у долини Дрињаче, на Криваји итд. Након завршетка тзв. 6. непријатељске офанзиве у којој је изгубила преко 300 својих бораца и војних и партијско-политичких руководилаца, бригада поново учествује у борбама за друго ослобођење Тузле, налази се на Мајевици и у Семберији, гдје разбија разне непријатељске колоне, попуњава своје редове новим борцима, а затим се пребацује у сребренички срез гдје је у склопу своје и 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије требало да започне форсирање Дрине и продор у Србију. Ова намјера била је привремено осујећена, јер су окупатори у тијесној спрези са свим снагама колаборације и контрареволуције поново покушали да у прољетним операцијама 1944. нанесу одлучујући ударац народноослободилачком покрету. Мјесец дана непрекидних борби и покрета од Сребренице преко планина и долина источне Босне, Зеленгоре, Сутјеске, источне Херцеговине до Пиве у Црној Гори, представљају за бригаду ново драгоцјено и скупо плаћено борбено искуство. Од 910 бораца, међу којима је готово сваки други био члан КПЈ и СКОЈ-а, а који су улазили у тешке замке и окршаје, почевши још од Сребренице, бригада је дошла у Пиву са 425 бораца.

Након краћег предаха и попуне ратним материјалом у Пиви и Санџаку, бригада се укључује у борбе за коначно ослобођење земље и тиме отвара нову станицу у својој и до тада богатој историји. Даљи ратни пут води ову бригаду у сукобе с непријатељем свих боја на Ибру, Александровцу, Горњем Милановцу, Краљеву, Чачку, Ужицу, Бијељини, Брчком, Жупањи, Бабиној Греди, Славонском Броду, Бјеловару, Крижевцима па све до Словеније, гдје учествује у коначном сламању Лерових армија. Тиме и завршава свој ратни борбени пут. На овом путу по Србији, Босни, Хрватској и Словенији, она се калила, трошила, попуњавала новим борцима, ширила братство и јединство и, укратко, заједно са другим јединицама НОВЈ, крчила даљи пут, афирмацију свеукупних циљева НОБ и револуције.

Због свега што је постигла, 15. мајевичка НОУ бригада је добила орден народног хероја и више разних других признања.

Борбени пут. 15. мајевичке бригаде представља само једну – истину најважнију страну њене историје. Али, осим борбеног пута, бригада је имала и свој живот оличен на пољу војне обуке и уздизања младих кадрова, на пољу партијско-политичког рада и утицаја, затим на пољу развоја писмености, просвјете, опште културе, социјалне заштите, развоју другарства, пролетерског морала, братства-јединства, утицаја на људе и средине кроз које је пролазила, итд.

Приликом концепирања плана књиге, Одбор и Редакција су заузели становиште да не треба ићи одмах на писање строго научне монографије, већ да треба претходно прибавити и средити што више разноврсне грађе о овој јединици. Посебна пажња посвећена је сјећањима и чланцима којих има неколико десетина а односе се на предуслове, настанак и борбени пут бригаде, на њене борбе и акције, унутрашњу организацију, идејно-политички рад, културно-просвјетну дјелатност, односно, укратко, разне стране живота и борбеног пута бригаде. Ове чланке и сјећања писали су искључиво непосредни учесници догађаја.

Сама грађа условила је структуру и садржај књиге. Вођено је рачуна да се чланци и сјећања, подаци из бригадних листова, алманаха, зидних новина, фотоси и други материјали, распореде тако да се узајамно испреплићу, допуњавају и прожимају.

У раду на прикупљању материјала наилазило се на разноврсне тешкоће које су, по правилу, неизбежне када се ради на припреми сваке, па и ове књиге. Није, нпр. било лако и једноставно доћи у контакт са свим или бар већином бораца који су требали да пишу о овој бригади, јер они данас живе на разним странама. Затим, није било лако и једноставно провести принцип да се у књизи захвате све димензије живота и борбеног пута-бригаде, јер су аутори писали, углавном, о појединим питањима и проблемима, не по наруџби него по сопственом афинитету.

Међутим, са гледишта цјелине, ова мањкавост премошћена је на тај начин што је успостављена хронолошко-проблемска веза између појединих чланака који говоре о борбеном путу и разним другим питањима из живота бригаде у једном континуитету. Сјећања и други прилози наметнути између ових чланака, доприносе не само појашњавању појединих детаља него, у првом реду, оживљавању времена и атмосфере у којој је текао борбени живот једне ратне јединице. У жељи да што више освијетли непосредни свакодневни живот бригадног колектива и људи у њему, редакција се клонула сувише великих интервенција и настојала је да сачува пуну аутентичног изворног текста. Наиме, ишло се за тим да се сачува не само оно о чему аутор пише него и начин на који то излаже.

На крају књиге дат је попис народних хероја и осталих бораца за које су могли да се прибаве најосновнији подаци.

Посебна вриједност ове књиге јесте у томе што је у њој обухваћена садржајно и бројно таква документација која увелико омогућава сагледавање и давање оцјене о мјесту и улози 15. мајевичке бригаде у систему и напорима других јединица, установа и организација НОП-а у борби за коначно ослобођење земље. У ширем смислу она је и значајан прилог историји НОР-а и оружаног дијела револуције у сјевероисточној Босни.

По садржају, начину писања, документованости, стилу и језику, књига ће бити драга не само борцима 15. мајевичке бригаде него и ширем кругу других – посебно млађих читалаца.

др Здравко Антонић

Крајем 1978. године изашла је из штампе књига Душана Биланчића: »Хисторија Социјалистичке Федеративне Републике Југославије – Главни процеси«, коју је издала »Школска књига« Загреб.

Књига садржи Уводни дио – Слом Краљевине Југославије и шест дијелова: први дио: Стварање Демократске Федеративне Југославије, други дио: Формирање државноцентралистичког система и почетак његове кризе (1945 – 1950), трећи дио: Велика прекретница (1954 – 1957), четврти дио: Двојност друштвеног система (1954 – 1957) пети дио: Критика државног централизма, развој самоуправљања и нових међунационалних односа и шести дио: Развијање система самоуправљања на концепцији удруженог рада 1971/72 – 1977/78.

Одмах треба рећи да је аутор подјелом књиге на дијелове извршио и периодизацију послеријатног развоја Југославије, јер у сваком дијелу обрађује проблематику одређеног периода времена.

У Уводном дијелу аутор је анализирао проблем друштвено-економске кризе капиталистичке Југославије, слом хегемонистичко-централистичког система Краљевине Југославије и развој идеје КПЈ о социјалистичкој револуцији у Југославији од 1918. до 1941. године.

Кад је анализирао развој идеје КПЈ о социјалистичкој револуцији, констатовао је да је након двадесет година свога развитка КПЈ пребродила тешку дугогодишњу унутрашњу кризу и уочи судбоносних догађаја 1941. године израсла у лењинистичку партију, слободно остваривши највећи могући ступањ аутономије, Процес савладавања унутрашње кризе у КПЈ изразио се и као процес прерастања у партију лењинистичког типа (монолитна, авангардна, кадровска партија) и као процес стварања стратегије и тактике социјалистичке револуције примјењене југословенској стварности.

Први дио – Стварање Демократске Федеративне Југославије аутор је подијелио у пет поглавља. Одмах на почетку је анализирао питање класно-социјалних и политичких снага након распада Краљевине Југославије, њену подјелу између окупатора, стварање тзв. НДХ и припреме КПЈ за устанак. Након тога указао је на чињеницу да је КПЈ приступила формулисању политичких темеља за стварање нове федеративне Југославије у устанку, те дао пресјек развитка НОБ-е, стварање Народноослободилачке војске Југославије и органа народне власти.

Посебно је обрадио проблем стварања Федеративне Демократске Југославије на Другом засједању АВНОЈ-а, 29. новембра 1943. године, анализирајући услове у којима је ово засједање одржано и одлуке које су доношене.

У закључним разматрањима о природи друштвених процеса и односа у развоју ослободилачког рата и социјалистичке револуције 1941 – 1945. године аутор је истакао да је под драматичним околностима које су присилили свакога појединца да се определили за једну од неколико »понуђених платформи« настала »богата ризница« понашања људи свих доба и степена образовања, свих социјалних група, друштвених слојева и класа, нација и народности. За платформу НОП-а опредјељивало се све више људи у Југославији, што је био одговор свих народа и народности Југославије да су

они против ropства који су им наметнули окупатори, као и то да они неће повратак на стари систем.

Другим дијелом – Стварање државноцентралистичког система и почетак његове кризе (1945 – 1950) – аутор почиње разматрања историјског развојка СФРЈ, јер ранија поглавља представљају уводни дио и процес стварања нове Југославије у току НОР-а и социјалистичке револуције.

Кад је констатовао да је у Југославији извршена социјалистичка револуција и да је имала своје специфичности, много ширу социјалну базу (од октобарске) и подршку, те да није изведена у облику »муњевитог класног рата« пролетеријата и буржоазије, већ у облику НОР-а у којем је буржоазија разбијена због сарадње с окупатором, истакао је и чињеницу да је револуција у Југославији ријешила, поред класног, и национално питање као нераздвојно и неодвојиво питање. Анализирајући међународне околности, нагласио је да се млада социјалистичка Југославија морала борити не само против Запада него и против мијешања Истока у њезин развојак.

Посебно је говорио о борби против снага контрареволуције и њеном слому, па је извукао закључак да је међународни положај нове Југославије, као и обрачун с антикомунистичким, контрареволуционарним снагама, мада он последице револуције није био јак, придонио јачању државног централизма у Југославији и потицао ауторитативност политичке власти.

Аутор је детаљно анализирао и програмску концепцију КПЈ о изградњи државноцентралистичког друштвеног уређења у првим послеријатним годинама, наглашавајући да је национализација средстава за производњу и стварање државне својине био главни програмски циљ КПЈ и да се она почела остваривати чим се за то пружила стварна могућност. Говорећи о суштини концепције КПЈ о социјалистичком развоју у Југославији до сукоба са Стаљином, констатовао је да је: државна својина над средствима за производњу, државно-централистичко-административно планирање производње и расподјеле био основни закон социјалистичког друштва. Постепено ограничавање и потпуна, али што скорија ликвидација готово сваког облика приватног власништва – била је полазна основа и садржај концепције КПЈ у изградњи друштвено-економског система у Југославији.

У поглављу у коме је обрадио обнову земље, почетак индустријализације и доградњу државноцентралистичког система констатовао је да Југославија, по ратним разарањима и материјалним и људским жртвама, спада међу највише погођене земље у другом свјетском рату. Али брза обнова ратом порушене земље створила је услове да се релативно брзо пређе на планску изградњу, па је Народна скупштина, у априлу 1947. године донијела Закон о првом петогодишњем плану развојка народне привреде ФНРЈ. Циљ плана је био да се ликвидира привредна и техничка заосталост, да ојача економска и одбрамбена снага земље, учврсти друштвено социјалистички сектор привреде и социјалистички односи и подигне опште благостање народа.

На крају овог дијела књиге је констатовао да су деформације у производњи, размјени и расподјели довеле до низа проблема, међу којима и до међунационалних спорова, јер је револуционарни етатизам имао низ протурјечности. Наиме, констатовао је да је револуција принципијелно и уставно рјешавала и ријешила национално питање у Југославији, али државноцентралистички систем то није адекватно провео него је републике претворио у своје органе. Све је то допринијело да се у периоду државно-централистичког система почиње стварати владајући слој. Државни и по-

лудржавни органи које је створила револуција почињу постепено, а онда све више, да монополишу право на управљање друштвеним пословима и у управљање уносе унитаристичко-биروقратски дух, принцип, стил и метод рада.

У трећем дијелу под насловом »Велика прекретница (1949 – 1953)« аутор је обрадио развој Социјалистичке Југославије у назначеном периоду. Посебно је обрађен проблем кризе револуционарне стратегије друштвеног развоја гдје је указано и на суштину његовог раскршћа, истичући да је криза револуционарне стратегије скривена у главном проблему револуције, јер концепција која је дата није одговарала на питање како сачувати интегритет револуције и револуционарног субјекта према таквом друштвеном развоју, према индустријализацији и развоју материјалних производних снага, формирању радничке класе и друштвене промјене које ће то пратити. Ради се, у ствари, о рјешавању историјских задатака својствених развоју капитализма. Суштина је у томе како ријешити тај окасњели или заостали проблем и сачувати интегритет револуционарних снага, како сачувати њихову способност да иду даље, а не да се на томе зауставе.

Кад је одредио раскршћа у друштвеном развоју Југославије, аутор је посветио одговарајућу пажњу новој дугорочној оријентацији КПЈ у друштвеном развоју Југославије за период 1948 – 1953. године. Указао је на латентне тенденције према специфичним путевима социјалистичког развоја Југославије, опширно изнио историјат напада комунистичких партија Информбироа на КПЈ и анализирао политичку ситуацију у свијету и у земљи у то вријеме. У томе контексту указао је и на значај V конгреса КПЈ, који је одржан од 21. до 28. јуна 1948. године, за одбрану независности Југославије, истичући да су делегати одбили Резолуцију Информбироа.

У току отпора против стаљинизма руководство КПЈ је израдило нову концепцију друштвеног развоја земље. Аутор је констатовао да раније КПЈ није могла тако слободно развијати властиту политичку мисао. Сада је превладало увјерење да коначан успјех отпора стаљинизму зависи од негације стаљинистичког система друштвених односа, и то не само на ријечица већ практичном изградњом дугорочних друштвених односа у Југославији. Историјски задатак југословенских комуниста је да спријече репризу формирања »биروقратске касте« и да свјетском комунистичком покрету отворе нове перспективе и досљедним остварењем идеја класика марксизма.

Аутор је констатовао да је руководство КПЈ организовало опсежан теоријско-истраживачки рад на проучавању, у свјетлости марксистичког учења о друштву, законитости које су се испољиле у свјетској и југословенској пракси. Одмах послје тога предузете су и конкретне мјере на провођењу нових сазнања о развиту друштва. Тако је 27. јуна 1950. године Савезна народна скупштина донијела Закон о управљању привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива, а поткрај 1950. године, на основи самоуправљања, Борис Кидрич је изложио »модел« друштвено-економских односа и привредног система. Убрзо је донесен и Закон о народним одборима, као први политички вјесник нове концепције о развиту друштвено-политичког система на новим основама. Одмах послје тога извршена је реорганизација савезне и републичке управе, као и влада. И, најзад, Народна скупштина је 13. јануара 1953. године донијела Уставни закон о основама друштвеног и политичког уређења ФНРЈ, који је фактички замијенио Устав из 1946. године.

Послије изнесених констатација аутор је опширно анализирао примјену нове концепције друштвеног развоја, указујући на потешкоће, на напоре за усавршавање система, на отпоре који су се јављали и у Партији, а нарочито у администрацији и др.

Аутор је, анализирајући цјелокупни развој у назначеном периоду, на крају констатовао да је друштвено-политичка ситуација, почетком 1954. године, била врло сложена. Смион и убрзан процес демократизације и дебиروقратизације друштва у периоду од 1949. до 1954. године донио је по нужној логици због развика и оне тенденције у гледиштима и оне појаве у друштвеној пракси које су према оцјени руководства КПЈ угрожавале утврђену генералну линију друштвеног развика, па је препоручена већа обазривост у даљем мијењању друштвених односа и већа будност према несоцијалистичким тенденцијама.

У четвртој дијелу аутор је обрадио двојност друштвеног система од 1954. до 1967. године. На почетку је истакао да је првих пет година велике прекретнице (1948 – 1953) протекло у драматичној одбрани револуције од насртаја бирократског стаљинистичког утицаја, као и у концепирању нове стратегије друштвеног развика Југославије.

Посебно је анализирана нормализација односа са СССР-ом послје Стаљинове смрти, констатујући да је обнављање односа са СССР-ом и другим земљама лагера извршено, као и са Западом, без икаквих компромиса по интегритет земље.

У контексту анализе Титове иницијативе и акције на стварању свјетског покрета несврставања аутор је указао на значај састанка Тита, Нехруа и Насера од 18. до 19. јула 1956. године за акцију на стварању покрета несврставања.

Средином педесетих година разријешена је и дилема о улози СКЈ у друштвеном развоју тако што је руководство ријешило да одбаци тезу о »мијешању« партијских организација у свакодневни живот друштва и упозорила комунисте на то да снесу пуну одговорност не само за дугорочни историјски развој већ и за свакодневно стање и развој самоуправљања.

Средином педесетих година наша земља излази из стагнације и почиње њен бржи индустријски развој, па ЦК СКЈ, током 1955. године, доноси одлуку да се мијења економска политика земље с тенденцијом бржег повећања животног стандарда.

У другом поглављу назначеног дијела аутор обрађује даљи процес деетатизације. Посебно је обрадио промјене у »социјалистичком лагеру« наглашавајући да су настале као потицај деетатизације у Југославији. Када је говорио о развоју политичке мисли код нас, констатовао је да је под крај 1956. године обновљена расправа о проблему даљег развика социјалистичке демократије у Југославији. Посебно мјесто је дао Платформи Првог конгреса радничких савјета Југославије из 1957. године, истичући да је овај конгрес значајно велики политички потицај у правцу измјена привредног система, што је био услов развоја радничког самоуправљања.

Као резултат ових дискусија и ставова под крај 1957. године донесени су нови законски прописи који су ступили на снагу 1. јануара 1958. године, а односе се на радне односе и распоређивање дохотка између предузећа и друштва.

Посебно мјесто аутор је дао Програму СКЈ донесеном 1958. године. Указао је на чињеницу да је у доба када је Програм СКЈ припреман 1957. и

почетком 1958. године државна моћ, нарочито у друштвеној и економској структури, била доминантна.

Након што је указао на суштину промјена привредног система, задржао се на проблему кризе монолитизма која почиње да се јавља у СКЈ већ почетком расправљања о промјенама у привредном систему 1961. године. Разилажења у централном руководству била су, прије свега, израз измијењене структуре групних, регионалних, националних и других интереса, али и посљедица низа других узрока, као што су стварне тешкоће, извјесне дилеме у рјешавању крупних проблема даљег друштвеног развика, разумљива страховања од промјена итд. У исто вријеме почињу се јављати и схватања која негирају потребу даљег постојања комунистичке организације.

Аутор је посебну пажњу обратио проширеној сједници Извршног комитета ЦК СКЈ из марта 1962. којој је био циљ да разријешити настале проблеме.

У петом дијелу књиге аутор посвећује пажњу критици државног централизма, развоју самоуправљања и нових међунационалних односа. Све је те проблеме смјестио у међународне околности истичући да је борба за равноправне односе у свјетској заједници народа и народности једна од основних принципа међународне политике Југославије.

Упоредо с тим СКЈ је водио борбу и за равноправне односе у међународном радничком покрету. Битни елементи односа међу компартијама према схватању СКЈ морали би бити, прије свега, у признавању различитих путева изградњи социјализма и права сваке партије да своје задатке одређује према властитим условима и у складу с принципом пуне одговорности сваког покрета за прогресивни друштвени развој у својој земљи и у свијету, у одбацивању постојања и наметања било каквог међународног центра за руковођење радничким покретом.

У поглављу критика друштвених односа и платформа Осмог конгреса КПЈ за њихову примјену, аутор је указао на тадашња неслагања у руководству СКЈ, па и отпоре промјенама, нарочито у савезној администрацији, иза које су стајали и неки истакнути руководиоци. Међутим, констатовао је да су биле надмоћније снаге које су биле за реформу, па је резултат тога и Устав СФРЈ из 1963. године.

У својој анализи Осмог конгреса СКЈ, одржаног 1964. године, Биланчић је констатовао да су два кључна става у његовим одлукама о даљем развоју самоуправљања: први је преношење средстава за проширену репродукцију и с тим у вези преношење права с државних и политичких органа на радне колективе у привреди, и други, развијање самоуправљања у радним организацијама у складу с јачањем друштвене моћи радника, а против бирократско-технократских узурпација која је у својим рукама централизовала доходак и одлучивала о њему.

Осми конгрес је назначио нове елементе и у политици СКЈ о националном питању у Југославији. На овом Конгресу се први пут након доласка Партије на власт 1945. године говори о националном питању као о отвореном питању, па је наглашено да је централистичко-економска структура неспојива с принципом равноправности нација и с развојем самоуправљања. И као што је за друштвено-економске односе и самоуправљање значио радикалан обрачун с наслијеђеним државно-централистичким системом, тако је VIII конгрес КПЈ за даљи развој међунационалних односа значио почетак политичких акција на сузбијању унитаристичке свијести, што ће касније омогућити уставну реформу федерације.

Посебно је обрадио политичку кризу и мјере СКЈ за демократизацију политичког живота. У томе контексту је анализирао мјере на реорганизацији Управе државне безбједности и сукоб самоуправно-демократских и државно-централистичких снага. Поред одлуке о реорганизацији УДБ-е на Четвртом пленуму ЦК СКЈ је одлучено да се започне реформа СКЈ. У току расправе о реформи СКЈ превладавало је мишљење да је демократизација односа у СК основна компонента његовог преображаја у складу са захтјевима самоуправног друштва. С тим у вези је наглашена оријентација на јачање права и одговорности републике и покрајина.

У шестом поглављу овог дијела аутор је констатовао да се на пријелазу из шездесетих у седамдесете године у Југославији одвијао интензиван процес преображаја наслијеђене централистичко-административне у децентрализовану самоуправну друштвену структуру и да је то главна значајка тог историјског тренутка. Тај је процес, заједно с низом других пратећих процеса, подијелио и међусобно супротставио друштвено-политичке снаге готово у свим срединама. Највише конфронтације су се испојиле на питању реформе федерације, а расплет ове политичке кризе разријешен је 21. сједницом Предсједништва ЦК СКЈ.

У шестом, посљедњем дијелу књиге аутор је анализирао развијање система самоуправљања на концепцијама удруженог рада од 1971. до 1978. године. Одмах је констатовао да је поткрај 1971. године друштвени развој СФРЈ ушао у нову етапу која је најављена одлукама и духом 21. сједнице Предсједништва СКЈ. У духу тих одлука заустављене су и потиснуте неке тенденције, прије свега национализам и либерализам у политичком животу земље и технократизам и тенденције настајања капитал односа.

Аутор је на крају књиге дао осврт на Конгрес СКЈ који је одржан 1974. и доношење Устава СФРЈ 1974. године указујући на генералну политичку линију СКЈ у новијем раздобљу.

Ако би се тражиле замјерке овој књизи, онда би се могло, овом приликом, указати на оне које су најкарактеристичније. Прије свега, иако се аутор оградио и казао да је обрађивао главне процесе, ипак се мора рећи да је наслов, с обзиром на садржину књиге, неадекватан. Наиме, мало у књизи има анализе из које се види како су одлуке руководства провођене у бази, осим, разумије се, начелних оцјена. Кад се говори о кризним периодима, а у тексту се каже да их је било, не види се да ли су и колико захватале народ, друштвено-политичке организације, радне колективе и какав су одраз имале. Има и пренаглашавања улоге појединих републичких руководства у разрјешавању кризних ситуација, односно у њиховом доприносу разбијању државно-централистичког система и развоју самоуправних социјалистичких односа, па се добија утисак да сва републичка руководства нису била одлучна у тој оријентацији, што се не би могло прихватити. Било је негдје мањих, а негдје већих отпора, али већина у руководствама је била за рјешење тих питања на утврђеној платформи СКЈ, иначе се не би могла објаснити чињеница да је постигнут завидан успјех на том плану. И када је ријеч о периодизацији, могли би се прихватити разни приговори.

Но, и поред наведених, а и других замјерки, мора се казати да дјело представља вриједан допринос проучавању историје СФРЈ и неће се моћи заобићи у даљем раду на историји СФРЈ. Она ће добро послужити наставницима и студентима политологије, економије, социологије, па и историје

кад буду изучавали наш послеријератни развој. Може бити и добра литература на партијско-политичким школама и курсевима, као што може добро послужити и свим оним који желе да се подробније упознају са послеријератним развојем Југославије.

др Драго Боровчанин

Др Најдан Пашић, СОЦИЈАЛИСТИЧКО САМОУПРАВЉАЊЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ, »Радничка штампа«, Београд, 1978, 302 стране.

Обимна студија »Социјалистичко самоуправљање у Југославији« говори на веома исцрпан и комплексан начин о процесу самоуправљања, од периода радничког самоуправљања до самоуправне организације рада. Настала је након припрема од неколико година, уз активну сарадњу већег броја научних и политичких радника. Поред редактора проф. др Најдана Пашића (главни редактор), др Станислава Грозданића и Милорада М. Радевића, у изради појединих дијелова књиге радили су сљедећи сарадници: Петер Тош, др Александар Вацић, др Бранислав Шошкић, проф. Драго Горупић, др Мијат Шуковић, Албина Тушар и Ружа Бањац. Интересовање за самоуправни развитак социјалистичке несврстане Југославије влада у великом броју земаља широм свијета. Самоуправљање се потврдило као једна реална, прогресивна оријентација југословенског друштва, свакодневна пракса и начин живота радних људи Југославије, па као такво захтијева научно-критичко изучавање и упознавање не само наше него и заинтересоване свјетске јавности. Потреба за студијом о југословенском самоуправљању појавила се и у Међународној организацији рада. Организацију око израде овог пројекта преузео је Савез синдиката Југославије. С обзиром на то да је потреба и интерес за литературом ове врсте велика и у нашој земљи, дошло је до југословенског издања ове књиге. Издао ју је издавачко предузеће »Радничка штампа« у Београду 1978. године на српскохрватском језику.

Студија је подијељена на пет дијелова, сваки дио на одређен број глава, а главе на одјељке који имају посебне наслове што олакшава прегледност у изношењу разних проблема.

»Идеје и развој самоуправљања у Југославији« (стр. 11-50) је наслов првог дијела студије која прати идеје самоуправљања одмах послерије увођења, проблем савременог друштва и у вези с тим покушаје неких земаља у развоју да у процесу модернизације своје индустрије и пољопривреде уведу неке облике радничког учешића у управљању. Разматрањем суштине и смисла самоуправљања, у студији се констатује »да самоуправљање није ни систем мера којим се ублажује и делимично отклањају негативне последице најамног положаја радне снаге, ни прост механизам демократског одлучивања о друштвеним пословима у привреди и другим сферама друштвеног живота ни »правичан« систем расподеле него историјски процес мењања продукционих односа у корист радника у удруженом раду« (стр. 16). Кроз изношење разлика и сличности између самоуправљања и партиципа-

ције дат је прилог разјашњавању питања положаја човека у раду. Самоуправљање је проматрано као реалан историјски процес, у којем су интереси људи у удруженом раду основна покретачка снага развоја. Самоуправљање у његовој историјској ретроспективи прегледно је изложено кроз пет одјељака у другој глави. Први облици самоуправљања, како установљује аутор, јавили су се још у народноослободилачком рату (1941-1945). Раздобље револуционарног етатизма или »административног социјализма« (1945-1949), као и раскид с тим концепцијама, што је отворило видик за нови пут развитка, обрађено је на кратак али веома јасан начин. Пут којим је ишло наше друштво у свом социјалистичком самоуправном развоју праћен је на врло прегледан начин кроз четири основне фазе.

За разлику од других друштвених система, систем самоуправљања у Југославији има многа оригинална и специфична обиљежја. Да би смо схватили те специфичности и њихов значај, потребно је упознати неке кључне институције, односе и категорије што је циљ другог дијела студије под насловом »Кључне институције, односи и категорије социјалистичког самоуправљања« (стр. 53 – 66). Аутор полази од друштвене својине средстава за производњу, његовог настојања, карактеристика, дефиниције, заштите и др. Истиче да удружени рад као нови садржај и институционални облик социјалистичких продукционих односа не треба схватити као апстрактну визију него као стварне односе једног процеса. Удруживање радних људи у организацијама удруженог рада прати се кроз основну организацију удруженог рада, радне организације, сложене организације удруженог рада и радне заједнице. У вези с тим обрађена је кључна друштвено-економска категорија – доходак. Веома је интересантно питање проширивања самоуправне организације на све сфере друштвеног рада и повезивања на самоуправним основама што се постиже слободном размјеном рада. Одређена пажња је поклоњена и сљедећим институционалним облицима социјалистичког самоуправљања: битно измијењен положај државе у систему развијених самоуправних односа, самоуправни споразуми и друштвени договори, друштвено планирање и делегатски систем одлучивања у заједничким пословима.

»Систем самоуправних односа у удруженом раду и њихови институционални облици« (стр. 69 – 182) је тема трећег дијела студије. Да би се разумио друштвено-економски положај радника у удруженом раду, јер је он носилац цјелокупног процеса друштвене репродукције, исцрпно су праћена њихова основна права, обавезе и одговорности. Међутим, требало је поћи од основних појмова и термина. Аутор је веома јасно објаснио појмове као што су: »радни човјек«, »радник«, »удружени радник«, »произвођач« и »самоуправљач«. Заснивање радног односа, престанак радног односа, његова права и обавезе у процесу рада, право на лични доходак, право на нормалне услове рада, право заштите на раду, његово стручно усавршавање и образовање, здравствена заштита и право на инвалидско и пензионо осигурање веома су значајна питања у систему самоуправљања. Доходак у удруженом раду, нормално регулисан Законом у удруженом раду, који је усвојен 1976. године, исцрпно је праћен кроз његово мјесто и функцију у привредном систему Југославије, његову садржину, стицање, као и секундарну расподелу, расподелу средстава за личне дохотке итд. Изузетно велики значај дат је систему планирања у самоуправном развоју од периода државног планирања до самоуправног државног планирања данашњих дана. Преко објашњавања и изношења праксе планирања са свим про-

блемима и успјесима у сљедеће три фазе: I (1945-1950); II (1950-1971) и III (1971. до данас), расвјетљава се и ово питање које је органски повезано са савременим самоуправним друштвеним односима. Веома актуелно питање је удруживање рада и средстава, њихове основне карактеристике, услови и могућности. Основни облици организација удруженог рада (основна, радна и сложена организација удруженог рада) имају више могућности за удруживање у шире облике самоуправног повезивања и сарадње у пословне заједнице, заједнице удруженог рада и привредне коморе, банке, организације за осигурање имовине и лица и друге самоуправне интересне заједнице. Примарно питање у самоуправљању је како радни људи управљају радом и пословањем своје основне организације, а преко тога и широм организацијом.

»Политички систем социјалистичког самоуправљања« (стр. 185-229) јесте тема четвртог дијела у којем се говори о конституисању политичког система на самоуправним основама, о мјесту и улози друштвено-политичких организација у систему социјалистичке самоуправне демократије, о општенародној одбрани и друштвеној самозаштити и друштвеној заштити самоуправљања. У циљу неопходне и сталне повезаности самоуправљања у основним самоуправним организацијама и заједницама са центрима политичког одлучивања, било је потребно темељно преобразити све политичке структуре на делегатском принципу. Делегатски систем, у којем су радни људи организовани у институционалном облику, чине: делегације, делегати и скупштине друштвено-политичких заједница. На веома комплексан начин је представљено функционисање делегатског система са свим отвореним проблемима и развојном перспективом. Посебно мјесто у овом дијелу студије посвећено је питању самоуправне трансформације општине (комуна). Друштвено-политичке организације: Савез комуниста, Социјалистички савез радног народа, Савез синдиката, Савез социјалистичке омладине и Савез бораца народноослободилачког рата, су облици слободног удруживања и политичког дјеловања радних људи и грађанства, битан фактор и покретачка снага социјалистичког самоуправног система. Сљедећа глава овог дијела студије говори о питању општенародне одбране и друштвене самозаштите којој изузетну пажњу посвећује све организоване структуре нашег друштва. Аутор нас је увео у проблем, дајући неке основне карактеристике и мјесто које ово питање заузима у систему самоуправљања.

Да бисмо барем у извјесној мјери упознали методе, нове садржаје и стил рада који обиљежавају самоуправну праксу и процес одлучивања, аутори су то објаснили на појединачним оримјерима у петом дијелу »Остваривање самоуправљања у удруженом раду (примери из самоуправне праксе)«, (стр. 233-289). Обрађујући поједина питања из система самоуправних друштвених односа, овај дио студије подијељен је на пет сљедећих глава: I »Процес самоуправног одлучивања у железари – Јесенице (Примери удруживања рада и средстава за нову хладну ваљаоницу »Бела«); II »Расподела дохотка и личних доходака у Творници оловака, школског и канцеларијског прибора Загреб« (Пример из самоуправне праксе ТОЗ – Загреб); III »Улога синдиката у области друштвеног стандарда радника у Фамосу Сарајево« (Пример из самоуправне праксе »ФАМОС« – Сарајево); IV »Удруживање рада и средстава организација удруженог рада за производњу трактора« (Пример из самоуправне праксе Индустрије мотора – Раковица – Београд) и V »Самоуправљање у условима улагања страних средстава« (Пример о заједничком подухвату југосло-

венског ФАДИП-а – Бечеј и британске фирме ДУНЛОП Лтд). Детаљно простудирани ови појединачни примјери и случајеви из праксе радничког самоуправљања у наведеним организацијама удруженог рада, барем у извјесној мјери, говоре о богатству и разноврсности садржаја, облика и конкретних рјешења у систему социјалистичког самоуправљања.

У прилогу је дато осам шема с дијаграмима који на веома сликовит начин представљају организацију појединих тијела. По датим дијаграмима може се видјети како се остварује самоуправљање у основним организацијама удруженог рада на примјеру жељезаре Јесенице, затим како се проводи расподјела укупног прихода и дохотка основне организације удруженог рада као и расподјела чистог дохотка ООУР-а. Шематски је приказана организација скупштине општине, републичке, односно покрајинске скупштине, Скупштине СФРЈ и организација синдиката у удружеиом раду.

Књига »Социјалистичко самоуправљање« у Југославији» пружа сажет, али јасан увид у комплексно питање система самоуправљања у нашој земљи. Пет изузетно добрих студија у петом дијелу књиге, који су директно узети из праксе појединих организација удруженог рада, чине ову књигу занимљивијом и квалитетнијом. Како самоуправљање све више постаје предмет систематског проучавања у нашем друштву, тако ће и ова књига наћи заинтересираних читаоце и упутити их у стварно стање нашег система самоуправних односа. Према томе, корисно ће послужити прије свега као уџбеник и приручник гдје се сваки читалац може упознати с питањем које га највише интересује и с којим се најчешће сусреће у свом свакодневном раду и животу. Осим тога, ова књига је незаобилазна допунска литература у даљњем изучавању овог питања и корисна при раду разних студија на ту тему. Група аутора, која је тимски радила на изради ове студије, дала је значајан прилог проучавању система социјалистичког самоуправљања у Југославији.

Вера Кац

ПРИЛОЗИ ЗА ОРИЈЕНТАЛНУ ФИЛОЛОГИЈУ, XXVI /1976, Сарајево 1978., стр. 337

За историјску је науку овај број интересантан са пет својих прилога презентираних на почетку часописа: »Рудници у Босни у другој половини 15. стољећа« др Адема Ханшића, »Кнежина и кнежинска нахија у историји и ликовном стваралаштву« Алије Бејтића, »Питање настанка старе православне цркве у Мостару и њена оправка 1833. године« Мухамеда А. Муџића, »О Малкочима« Бехије Златар и »Ферман-дипломатички осврт« Мешиде Селмановић.

Др Адем Ханшић је један од најрвеноснијих сарадника часописа и један од водећих истраживача наше националне историје под османском управом. Овом је броју понудио расправу чији је циљ усмјерен на сагледавање промјена насталих доласком Турака у Босну преломљених кроз рударску дјелатност. За расправу је користио неке већ објављене документе, али и неке који још нису издавани. Тиме се у расвјетљавање овог феномена

уноси и низ нових података, даје се шира визија стања у рударској дјелатности током првих деценија у новоствореној историјској ситуацији. А та нова историјска ситуација је значила снажни друштвени лом који је морао имати одраза у свим сферама друштвеног живота. У Босни она се огледала у мијењању демографске слике, у процесу исламизације, у новој форми урбанизације са уграђивањем оријенталних елемената, са новим структурирањем привредне дјелатности. У контексту свега тога и рударство се нашло у новој позицији. Према сазнањима доктора Ханшића, у почетку османске управе најтраженије је било сребро, потом олово и жељезо, док су исказиване потребе за златом и бакром биле незнатне. Тиме је привредно усмјерење рударства било редуцирано и његов је процват средином 15. стољећа имао силазну путању доласком Турака. Одређена рударска окна остају запуштена, други су рудници стагнирали па се то директно одражавало и на развој градских насеља. Нека развијенија насеља у вријеме босанске самосталности застају у свом развоју, док друга почињу нагло напредовати базирајући свој напредак на другачије структурираној привредној организацији-на развоју занатства прилагодљивог потребама војно-феудалној организацији османске царевине.

Али према већ устаљеном поступку, доктор Ханшић је и у овој расправи основну садржајну нит помакао мало у страну, дао јој боју општег лајтмотива, казујући је у попутном коментару или у завршном закључку, и тиме је створио простор за уношење низа других чињеница које придонесе оживљавању атмосфере времена у чије просторе залази и животној конкретизацији слике чија пластичност готово да смањује вишевјековну временску дистанцу. Нарочито је живо дата Фојница. Ту сазнајемо кретање становника у три посљедње деценије 15. стољећа чији се број доста рапидно смањивао (1468. године у Фојници је било 329 хришћанских кућа, 1485. 269, а 1489. свега 225). Истовремено биљежи и велики број удовичких кућа што »свједочи о неком страдању мушких становника«. Биљежи, такође, и зачетке исламизације (1485. године у Фојници има 7 кућа муслимана: Јусуф, син Милорада, Мехмед, син Вукосала, Алија, пришлац, Исмаил, његов брат, Ахмед, кројач, Искендер, син Јарислава, и два муџереда-Јусуф син Милоша и Шахин, син Дабижава). Забиљежен је и извјестан број занатлија. Занимљив је и један податак о Високом. Мијењање физиономије средњевјековне босанске вароши у оријентално-исламски град текло је устаљеним процесом. Најприје се стварало језгро муслиманске махале поред старе вароши које се даље ширило. У Високом се тај процес одвијао у свим махалама (којих је било шест, названих по хришћанима-оснивачима) па је муслиманска касаба »прорасла« кроз хришћанску варош.

Прилог Алије Бејтића »Кнежина и кнежинска нахија у историји и ликовном стваралаштву« јесте један од оних прилога који прерастају оквиру расправе и добијају синтетски заокружену форму студије. Иначе, и његова студија, на свој начин, свједочи о промјенама које су настале доласком Турака у Босну. Тим историјским ломом неке средњовјековне босанске вароши настављале су и даље да се развијају, неке су пропадале, неке се извјесно вријеме развијале, замирале. Такав случај је био са Кнежином, данашњим селом неколико километара удаљеним од Сокоца. У катастарском дефтеру босанског санџака из 1485. године Кнежина се наводи као село. Она је то и 1516. и већ готово сва исламизирана, али већ након те године постаје касаба, што би значило да је у својој унутарњој структури имала све елементе који су јој обезбјеђивали тај статус, кодификовани фор-

мално-правним актом који је издавао султан: морала је »имати обезбијеђено вршење духовно-конфесионалних потреба муслиманског становништва као заједнице, те основно образовање муслиманског подмлатка, затим вођење занатства и размјену економских добара са селом те смјештај пословног свијета који је долазио у насеље«. Морала је, дакле, имати џамију, чаршију занатлија, мектеб, пазариште, хан или караван-сарај тј. елементе »који насељу дају карактер урбане агломерације оријентално-исламског типа«. Половином 17. стољећа, према неким путописним забиљешкама, Кнежина је »мјесто с око 300 кућа и четири џамије«. Тих година Кнежина својим именом улази и у назив кадилука са ранијим називом Бирач (Бирче меа Кнежин), па чак, у њој се налазило и сједиште кадије. Али, то је био и врхунац њене моћи. По Бејтићевом увјерењу, већ крајем стољећа она се враћа на статус села, јер је своју моћ изгубила у метежима бечко-турског рата 1683-1699 године. Бејтић вјерује да је Кнежина страдала у војним најездама које су на Босну надирале са три стране: са сјевера аустријска војска под командом генерала Баденског, с југа црногорски хајдуци, а потом и далматински ускоци. Такође, пропасти Кнежине могли су придонијети и пожари, на које је спомен остао у народном предању, а такође куга, суша и глад. Поновно оживљавање је било онемогућено наглим смањењем броја становника, затим што се није налазила на значајној прометници, најзад, јер је вријеме великих фондатора у то вријеме већ било прошло.

Посебно је поглавље у студији Бејтић посветио испитивању споменичког блага на подручју Кнежине и засвједочио низ веома карактеристичних споменика, који се сусрећу једино овдје. Уз студију су донесене фотографије најзначајнијих споменика.

Расправа Мухамеда А. Мујића о настанку православне цркве у Мостару и њене поправке 1833. године јесте, заправо, тихи дијалог са студијом др Владимира Ћоровића »Мостар и његова српска православна општина«, уносећи нове елементе који нису др Ћоровићу били доступни. Према Мујићевим сазнањима, православна црква у Мостару могла је настати најраније првих деценија 18. стољећа. Што се, пак, тиче оправке њене, Мујић исправља тврдње Ћоровићеве да је оправка дозвољена због заслуга православног становништва у сукобима са побуњеницима Хусеин-капетана Градашчевића, већ да је одобравање поправке ишло устаљеном процедуром. С друге стране, Мујић прихвата само као могућност да је било противљења мостарског муслиманског становништва поправци православне цркве, и то само »утицајнијих муслимана у граду, којима из овог или оног разлога није конвенирало одобрење централне турске власти за поправку православне цркве«. Поред овог основног проблема, Мујић је у своју расправу унио и низ детаља о животу православног становништва у Мостару и о развоју самог града, мада је овим подацима мало нарушио складни однос дијелова расправе.

Прилог Бехије Златар »О Малкочима« је мања расправа у којој се покушала установити генеалогичка једна о најзначајнијих босанских феудалних породица у Босни. Без већих претензија, расправа прати само четири генерације развоја ове породице, од њеног родоначелника Кара Османа до његових прауника, синова Џафер-бега, првог капетана градишке капетаније која се звала Капетанија Сава. Занимљивост, пак, прилога Меуиде Селмановић о ферману јесте у томе што је, разложном анализом, показала да се у конвенционалном устројству овог документа, пажљивим читањем,

могу докучити врло значајни подаци, релевантни за изучавање историјске реалности времена у коме је ферман настао.

У рубрици »Оцјене и прикази« занимљив је прилог Војислава Симића који се осврће на едиције Хисторије Човјечанства, која се код нас појавила у 20 књига. Он се осврће на дио под називом »Велике цивилизације средњег вијека« у коме је, како Симић каже »ислам стављен на своје право мјесто и да се изучавањем ислама на овом мјесту и на овај начин признаје чињеница његовог културног и научног значења у општељудској баштини; овоме треба додати и чињеницу да је он посматран неодвојиво од великих цивилизација Истока и Запада са којима чини хармоничну светску фамилију са неким далеком заједничким претком«.

Уредник Прилога је др Сулејман Грозданић.

Војислав Вујановић

ИЗ ИНСТИТУТА

РАД ИНСТИТУТА У 1978. ГОДИНИ

Крајем 1978. године Институт је навршио пуних двадесет година плодног рада. У том времену тринаест сарадника Института је одбранило докторске дисертације, а 15 сарадника магистарске тезе. Данас у Институту ради десет доктора наука, 5 магистара и 6 асистената. За протеклих двадесет година Институт је издао 15 бројева часописа »Прилози«, 5 књига зборника радова с научних скупова, 7 књига извора и хронологија догађаја из историје радничког покрета; стални сарадници су посредством Института или у сарадњи с другим научним или издавачким кућама објавили 22 монографије и друге књиге, 227 расправа и чланака, 115 прилога и текстова дискусија и 202 приказа, осврта и критика. Институт је имао и своје спољне сараднике који су у издањима Института објавили 188 чланака и расправа, 32 прилога, 118 текстова дискусија и 26 приказа, осврта и критика.

Двадесета годишњица Института обиљежава је радно и свечано. У »Прилозима« Института бр. 14 и 15. објављена је библиографија радова сталних и спољних сарадника Института и чланак »Двадесет година Института« у коме је дат пресјек цјелокупног дотадашњег рада. Поред тога, средства информисања »Ослобођење«, РТВ Сарајево објавили су пригодне чланке, односно емитовали прилоге о раду Института и његових сарадника. Посебно треба подвући да је поводом 20-те годишњице постојања и рада осам сарадника Института (Невенка Бајић, Драгица Герзић, Стјепан Елез, Сабахета Хусеиновић, др Томислав Ишек, др Цевад Јузбашић, мр Урош Недимовић и Радмила Сантица) одликовао председник Републике Јосип Броз Тито за заслуге у раду, док су четирн радника др Драго Боровчанин, др Ахмед Хашировић, Радмила Сантица и др Нусрет Шехић добили новчане награде за вишегодишњи успјешан рад.

***

Када је ријеч о раду Института у 1978. години, потребно је рећи да су његови задаци у цјелини и задаци његових сарадника појединачно били одређени Планом рада на бази задатака Института одређених Програмом рада за период 1976 – 1980.

године, којим је предвиђено свестраније изучавање историје народа Босне и Херцеговине. Тако је план рада за 1978. годину садржавао теме из следећих раздобља наше историје: средњег вијека, османског периода, периода аустроугарске владавине, периода између два рата, периода НОР-а и револуције и периода социјалистичке изградње. Поред појединачних и тимских пројеката и тема које су рађене према програму рада, осам сарадника је у току 1978. године било ангажовано на писању основних дијелова или цјелине IV, V и VI књиге вишетомене књиге Историја народа Босне и Херцеговине, чији је непосредни организатор и носилац Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине.

Током године сарадници Института су били ангажовани и на разним другим пословима од значаја за развој историјске науке у Босни и Херцеговини и Југославији. То се огледа у активном учешћу сарадника Института на научним скуповима, публиковању радова у научним часописима, учешћу у раду бројних редакција и учешћу у емисијама РТВ, као и разним другим видовима активности.

Тако је у реализацији тематског дијела Плана рада Института током 1978. године учествовало 25 сарадника, и то: 1 научни савјетник, 5 виших научних сарадника, 5 научних сарадника, 2 стручна савјетника, 2 виша стручна сарадника, 3 асистента истраживача, 2 асистента и 5 спољних сарадника. Посебно је значајно нагласити да је Институт у току године примио 3 нова млада сарадника. У раду је било 17 посебних тема, један магистарски рад млађег сарадника, док је осам сарадника радило на вишетомној књизи Историја народа Босне и Херцеговине. Према раздобљима двије теме су из средњег вијека, три теме из османског периода (од којих једна магистарски рад), двије теме из аустроугарског периода, седам тема из периода између два рата, двије теме из периода НОР-а и револуције и двије теме које захватају дуже времеиске периоде.

Од тема које су рађене током 1978. године завршене су:

1. *»Покушај Порте да расели Црногорце почетком XVIII стољећа с посебним освртом на насељавање на територију источне Босне«*, аутора Енеса Пелидије (магистарски рад).

2. *»Босна и Херцеговина и стварање југословенске државе 1918. године«*, аутора др Луке Ђаковића,

3. *»Борба Срба Босне и Херцеговине за црквено-школску аутономију«*, аутора Боже Маџара,

4. *»Радничка класа Сарајева 1918-1941. године«*, аутора Будимира Миличића,

5. *»Библиографија историје средњовјековне Босне«* аутора др Паве Живковића, и

6. *»Библиографија радова из економске историје објављених у Босни и Херцеговини у периоду 1945-1978. године«*, аутора мр Душана Берића.

Паво Живковић, асистент истраживач, одбранио је током 1978. године докторску дисертацију под насловом *»Твртко II – босански краљ«*.

У раду су и даље следеће теме, односно задаци, и то:

1. *Историја народа Босне и Херцеговине*, три књиге на којој раде сарадници Института, и то:

а. књига IV: др Нусрет Шехић и др Цевад Јузбашевић,

б. књига V: др Недим Шарац и др Ахмед Хаџировић

ц. књига VI: др Здравко Антонић, мр Рафаел Брчић и др Расим Хурем.

2. *»Друштвени односи у Босни крајем XIV и почетком XV вијека«*, аутора др Паве Живковића.

3. *»Православна црква у Босни и Херцеговини од XIV до XVII стољећа«*, аутора мр Бориса Нилевића,

4. *»Сарајево у XVI вијеку«*, аутора мр Бехије Златар,

5. *»Турска и револуција 1848 – 1849. године у југословенским земљама«*, аутора мр Душана Берића,

6. *»Национално питање у Босни и Херцеговини у свјетлу социјалистичког радничког покрета«*, аутора др Енвера Реџића.

7. »КПЈ и раднички покрет у Босни и Херцеговини 1925-1929. године«, аутора мр Уроша Недимовића,

8. »Улога »Гајрета« и »Народне узданице« у друштвено-политичком животу Муслимана 1918-1941. године«, аутора Ибрахима Кемуре,

9. »Радикална странка у Босни и Херцеговини 1918-1941. године«, аутора мр Томислава Краљачића,

10. »Дјелатност ХСС у Босни и Херцеговини 1929-1941. године« аутора др Томислава Ишека,

11. »Однос Трећег Рајха и НДХ«, аутора мр Рафаела Брчића,

12. »Национална и социјална структура НОП одреда у Босни и Херцеговини 1941. године«, аутора Невенке Бајић,

13. »Развој школства у Босни и Херцеговини 1941-1955. године«, аутора Митра Папића и

14. »Сто година социјалног осигурања у Босни и Херцеговини«, група аутора: др Драго Боровчанин, др Илијас Хаџибеговић, др Ибрахим Карабеговић и мр Саво Попара.

Поред рада на темама, Институт је у сарадњи са Комисијом за историју Предсједништва ЦК СКБиХ организовао научно савјетовање »Четврта и Пета конференција КПЈ за Босну и Херцеговину у историјском развоју револуционарног радничког покрета 1938-1941. године« која је одржана 5. и 6. октобра 1978. године у Мостару. На Савјетовању су подиесени следећи реферати:

1. др Никола Бабић, уводни реферат,

2. Угљеша Даниловић: »Четврта покрајинска конференција КПЈ за Босну и Херцеговину и нови курс партијске дјелатности«,

3. Веселин Митрашевић: »Извори и литература о IV и V конференцији КПЈ за Босну и Херцеговину«,

4. мр Рафаел Брчић: »Босна и Херцеговина у политици Трећег Рајха и фашистичке Италије 1938-1941. године«,

5. др Стојан Томић: »Комунисти и босанскохерцеговачке предратне прилике«,

6. др Кемал Хреља: »Битна обиљежја привредне и социјалне структуре у Босни и Херцеговини пред други свјетски рат«,

7. др Лука Ђаковић: »Неке карактеристике рударства и индустрије у Босни и Херцеговини 1939-1941. године«,

8. мр Ибрахим Бакић: »Југословенство у концепцијама КПЈ крајем тридесетих година«,

9. др Недим Шарац: »Концепције КПЈ о народној аутономији Босни и Херцеговине у свјетлу историјских докумената«,

10. др Еивер Реџић: »Проблематика националног комплекса Босне и Херцеговине у политичкој активности руководства КПЈ за БиХ 1937-1940. године«,

11. мр Урош Недимовић: »Осврт на народнофронтовску политику КПЈ за Босну и Херцеговину 1938-1940. године«,

12. др Ибрахим Карабеговић: »Однос КПЈ и социјалиста у Босни и Херцеговини у годинама пред други свјетски рат«,

13. др Милан Гаковић: »Рад КПЈ у Босни и Херцеговини на стварању Народног фронта и Савеза земљорадника«,

14. др Томислав Ишек: »Однос католичких клерикалних кругова према револуционарном покрету у Босни и Херцеговини у другој половини тридесетих година«,

15. Убавка Вујошевић: »Кадрови из организација КПЈ у Босни и Херцеговини«,

16. др Ахмед Хаџировић: »КПЈ у борби за јединство радничке класе тридесетих година«,

17. Нада Митрашевић: »Глас савеза радника и сељака као извор за историју радничког покрета у Босни и Херцеговини«,

18. мр Мирољуб Васић: »Револуционарни омладински покрет у Босни и Херцеговини уочи напада фашистичких држава на Југославију (1938-1941),

19. др Здравко Антонић: »О активности КПЈ на друштвено-политичкој активности жена уочи рата«,

20. мр Ђорђе Пиљевић: »КПЈ у Херцеговини пред рат«,

21. др Миле Коњевић: »Одроз привредних и друштвених прилика на развој комунистичког покрета у Босанској крајини у вријеме Четврте и Пете конференције КПЈ за Босну и Херцеговину«,

22. др Душан Лукач: »Омасовљавање и изградња КПЈ у Босанској крајини 1938-1941. године«,

23. др Драго Боровчанин: »Обнова и развој партијске организације на сарајевској регији 1937 – 1941. године«,

24. Будимир Миличић: »Организациони развој и идејна струјања у партијској организацији Сарајева 1937-1941. године«,

25. Цевад Пашић: »Неке карактеристике развоја радничког и комунистичког покрета у Тузли од 1938. до 1940. године«,

26. Милан Вукомановић: »Класна борба бањалучког пролетеријата и дјеловање КПЈ и СКОЈ. 1937-1940. године«,

27. Славица Хречковски: »Организационо стање и дјелатност мјесних организација КПЈ и СКОЈ-а у Босанском Броду и Дервенти уочи рата«,

28. Менсур Сеферовић: »КПЈ и напредна омладина у Мостару 1937-1941«,

29. др Фазлија Аликалфић: »Револуционисање мостарске омладине кроз рад муслиманске народне библиотеке у Мостару« и

30. Небојша Радмановић: »Напредна бањалучка друштва као облик легалног дјеловања Партије у Бања Луци и Босанској крајини«.

У току 1978. године Институт је припремио за штампу или издао следеће књиге:

а. Објављене књиге:

1. »Синдикални покрет у Босни и Херцеговини између два рата«, аутора др Ахмеда Хаџировића,

2. »Бања Лука у новијој историји 1878-1945. године«

3. »Прилози« Института за историју бр. 14-15.

б. Књиге у штампи:

1. »Реформистички правац у радничком покрету Босне и Херцеговине 1921-1941. године«, аутора др Ибрахима Карабеговића,

2. »Изградња босанскохерцеговачке државности у условима НОР-а«, аутора др Драге Боровчанина.

3. »Аутономни покрет Муслимана у вријеме аустроугарске управе у Босни и Херцеговини«, аутора др Нусрета Шехића.

Поред задатака утврђених Планом рада Института за 1978. годину, Институт се, као и његови сарадници појединачно, ангажовао и на другим значајним научним задацима.

Тако је Институт био суорганизатор или је посредством својих сарадника узео учешћа на низу научних скупова и конференција, и то:

а. На научном скупу, посвећеном Осмој конференцији загребачких комуниста, одржаном крајем фебруара 1978. године, учествовали су:

1. др Ибрахим Карабеговић, који је поднио реферат: »Подршка организације КПЈ у Босни и Херцеговини Титовој антифракцијској линији« и

2. др Недим Шарац, »Осврт на грађанску политику у Краљевини СХС крајем 20-тих година«.

б. На научном скупу »Тито, радничка класа и синдикат«, учествовао је др Ахмед Хаџировић, и поднио реферат: »Развој и рад синдиката у Босни и Херцеговини од доласка новог руководства до слома старе Југославије«.

ц. На научном скупу »Револуционарна мисао и дјело Филипа Филиповића, одржаном децембра 1978. године у Београду учествовао је др Ибрахим Карабеговић, који је поднио реферат: »Сарадња Филипа Филиповића с радничким покретом Босне и Херцеговине до Конгреса уједињења«.

д. На међународном конгресу турколога, одржаном у Сарајеву од 18. до 22. септембра 1978. године, учествовао је мр Душан Берић, који је реферисао о теми:

»Османско царство и европска револуција 1848-1849. године«.

е. На Међународној конференцији историчара у Линцу поднио је мр Урош Недимовић реферат: »Улога жена у радничком покрету Југославије до 1938. године«,

ф. На научном скупу, »Отпор народа Босне и Херцеговине аустро-угарској окупацији 1878. године«, учествовали су:

1. мр Душан Берић – реферат: »Поглед на литературу о отпору аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине 1878. године.

2. др Лука Ђаковић – реферат: »Јосип Јурај Штросмајер према аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине 1878. године«,

3. др Цевад Јузбашић учествовао је у дискусији »О неким карактеристикама отпора аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине 1878. године«.

г. На сједници Комисије чехословачко-југословенских историчара, одржаној октобра 1978. године у Скопљу, учествовао је мр Урош Недимовић и поднио реферат: »Подршка народнофронтовских снага у Босни и Херцеговини Чехословачкој републици 1937-1938 – године«,

х. На научном савјетовању, одржаном у Новом Саду од 23-25. 11. 1978. године на тему: »Војводина у 1943. години« учествовао је др Расим Хурем текстом: »О неким сличностима у развоју НОП-а у Босни и Херцеговини и Војводини и потреби сарадње у изучавању развитака НОП-а у овим земљама«.

и. На научном скупу »Живот и дјело Петра Кочића« учествовала је Мирјана Трнинић – реферат: »Документарна грађа – прилог новим сазнањима о Петру Кочићу«.

ј. У дискусији о »Пројекту историје СКЈ« коју је у септембру 1978. године организовала Комисија Предсједништва СКЈ за историју учествовали су: др Здравко Антонић, др Драго Боровчанин и др Ибрахим Карабеговић,

к. У дискусији »Како изучавати историју« коју је организовао Радио Сарајево – први програм, 9. маја 1978. године, учествовао је др Расим Хурем.

Сарадници Института су објавили већи број научних и стручних радова, и то:

а. чланци и расправе:

1. др Здравко Антонић, »Спровођење одлуке Партије о подизању устанка у Сарајевској области«, »Сарајево у револуцији« књига II, и »О садржају прва три броја ратног Ослобођења«, Зборник радова Музеја револуције БиХ, бр. 2, Сарајево 1978.

2. др Драго Боровчанин, »Настаиак и развој органа народне власти у Бањој Луци 1941-1945. године«, »Бања Лука у новијој историји«, Бања Лука 1978. године. »Обнова и развој организације КПЈ на сарајевској регији 1937-1941. године«, »Опредјељења« часопис за теорију и праксу социјалистичког самоуправног друштва«, бр. 9/1978, »Одлуке Другог засједања АВНОЈ-а и положај Босне и Херцеговине«, »Лица«, часопис младих за друштвена питања, културу и умјетност, бр. 8/1978.

3. мр Рафаел Брчић, књига: »Ливањски крај у револуционарном радничком покрету и НОР-у«, Општински одбор СУБНОР-а Ливно, НИШРО »Ослобођење«, Сарајево 1978. године, (први коаутор), чланак »Италијански планови у »НДХ« 1941-1943« (с посебним освртом на значај привредног потенцијала Босне и Херцеговине), »Прилози«, бр. 14-15/1978, »Војне и политичке мјере окупатора и квислинга на гушењу устанка«, »Војноисторијски гласник«, бр. 3/78, »Окупациони систем и власт усташке НДХ у Сарајеву 1941-1943. године«, »Сарајево у револуцији« књига бр. 2. Сарајево 1978, »НДХ« инструмент експлоататорске политике Трећег Рајха у БиХ 1941-1945. године«, Зборник радова Музеја револуције БиХ, бр. 2/78, »Босна и Херцеговина у плановима Трећег Рајха и фашистичке Италије 1938-1941. године«, »Опредјељења«, бр. 9/78.

4. др Лука Ђаковић, »Од традиције до савремене медицине«, »Прилози развоју медицинско-фармацевтске мисли у БиХ од 1500. до 1850. године«, у издању Републичке заједнице за научни рад, Сарајево 1978. године.

5. др Ахмед Хазировић, књига »Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1918-1941. године«, и чланци: »Борба радништва Босне и Херцеговине за побољша-

не положаја 1921-1929. године«, Зборник радова Музеја револуције БиХ бр. 2/78, »Економски положај бањалучких радника и борба за његово побољшање у периоду 1918-1929. године«, »Бања Лука у новијој историји«, Бања Лука 1978.

6. др Расим Хурем, »Војна организација устанка у Босни и Херцеговини и одлуке савјетовања у Столицама«, Војно историјски гласник«, бр. 1/77.

7. др Томислав Ишек: »Дјелатност хрватских странака у Бањој Луци од 1918. до 1929. године, Бања Лука у новијој историји, Бања Лука 1978; »О социјалној структури ХСС у Босни и Херцеговини до 1929. године«, Прилози бр. 14-15/78, »Дјелатност Културбунда и Фолксдојчера«, Сарајево у револуцији, књига 2, Сарајево 1978. године.

8. др Цевад Јузбашаић, »Покушај стварања политичког савеза између вођства српског и муслиманског покрета у Босни и Херцеговини«, »Прилози« бр. 14-15/78: дискусија О националној политици Петра Кочића и групе »Отаџбина«, Бања Лука у новијој историји, Бања Лука, 1978. године.

9. Ибрахим Кемура, »Преузимање »Гајрета« од стране Муслиманске народне организације 1907. године«, »Прилози« Института бр. 14-15./78.

10. Будимир Миличић, »Организационо-политичка изградња Социјалистичког савеза радног народа Босне и Херцеговине 1945-1963. године«, »Прилози«, бр. 14.15/78,

11. мр Борис Нилевић, »Војвода Иваниш Павловић«, »Прилози« бр. 14-15/78.

12. др Недим Шарац, »О неким карактеристикама идејне усмјерености првих радничких удружења у Бањој Луци«, »Бања Лука у новијој историји«, Бања Лука 1978. »Осврт на грађанску политику краљевине СХС«, »Осма конференција загребачких комуниста и развој КПЈ-СКЈ као модерне партије радничке класе«, Загреб 1978. »Концепције КПЈ о народној аутономији БиХ у свјетлу историјских докумената«, »Преглед«, бројеви 10-11/78 (проширена верзија тога чланка објављена на енглеском језику у часопису »Survey« Сарајево бр 4/78.

13. мр Урош Недимовић, »Прилог освјетљавању улоге комуниста у развијању класног радничког покрета у Бањој Луци и околини (1921-1923)«, »Бања Лука у новијој историји«, Бања Лука 1978. године«, »Радничка штампа у Босни и Херцеговини о процесу Владимиру Чопићу и друговима почетком 1922. године«, »Живот и дјело В. Чопића«, Ријека 1978. »О развоју радничког покрета у Југославији (1935-1939)« Internationale Tagung Historiker der Arbeiterbewegung (XI Linzer Konferenz 1975)« Wien 1978.

14. др Нусрет Шехић: »Мјере режима на сузбијању дјелатности Клуба академичара Бања Лука, Бања Лука у новијој историји, Бања Лука 1978.

15. мр Бехија Златар, »О неким муслиманским феудалним породицама до краја XVI стољећа«, »Прилози« бр. 14-15/78. и »О Малкочима (Прилог питању изучавања муслиманских беговских породица у Босни и Херцеговини у XVI вијеку)« »Прилози за оријенталну филологију,« бр. 26/78.

б. Критике и прикази

1. др Драго Боровчанин: Др Бранко Петрановић и Чедомир Штрбац, »Историја социјалистичке Југославије«, »Прилози« бр. 14-15/78, Др Ахмед Хаџировић: »Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1918-1941. године«, »Комунист«, орган СКЈ и СК БиХ, од 1. септембра 1978. године.

2. мр Рафаел Брчић: »Борбени пут Шесте пролетерске НОУ (источнобосанске) бригаде«, »Преглед« часопис за друштвена питања, бр. 10-11/78.

3. Будимир Милчић: др Ахмед Хаџировић, »Синдикални покрет у Босни и Херцеговини 1918-1941. године«, »Прилози«, бр. 14-15/78,

4. мр Борис Нилевић: Здравко Кајмаковић, »Георгије Митрофановић«, »Прилози« бр. 14-15/78.

5. Енес Пелндија: Др Радован Самарџић, »Сулејман и Рокселана« »Прилози« бр. 14-15/78 и др Адем Ханџић: »Тузла и њена околина у XVI вијеку«, Повијест наставе бр. 1 Загреб 1978.

6. др Нусрет Шехић: »Историја српских школа у Босни и Херцеговини«, »Прилози« бр. 14. и 15./78.

7. мр Бехија Златар: »Прилози за оријенталну филологију бр. XXV«, »Прилози« бр. 14-15/78.

и. Хронологије

1. Милчић Будимир је израдио »Библиографију радова сарадника Института за историју у Сарајеву 1959 – 1978«, »Прилози« бр. 14-15./78 и »Хронологију најзначајнијих догађаја из историје Партије у Босни и Херцеговини 1947 – 1948. год.« Тридесет година КП БиХ – СК БиХ Сарајево 1978.

д. Остало

1. др Здравко Антонић, др Илијас Хаџибеговић и др Недим Шарац израдили су Студијски пројект за прву књигу »Историја СК БиХ«,

2. мр Душан Берић је слушао наставу турског језика на Филозофском факултету у Сарајеву,

3. др Драго Боровчанин, израдио нацрт Студијског пројекта за другу књигу »Историја СК БиХ«, одржао предавања на два семинара просвјетних радника са региона Сарајева на тему »Послијератни развитак Босне и Херцеговине«, учествовао у разговору »Историчари о АВНОЈ-у«, који је организовала РТВ Сарајево 28.11.1978. године и рецензирао два прилога за књигу »Историја Фоче«,

4. мр Рафаел Брчић, рецензирао 15 радова с научног скупа »Козара у НОБ-и«, више прилога за едицију »Сарајево у револуцији« и књиге Енвера Реџића: »Аиша Садиковић Ишка« и Пунише Калезића: »У жичаном кругу« и учествовао у разговору о Четвртој и петој конференцији КПЈ за БиХ, који је организовала РТВ Сарајево.

5. др Ахмед Хаџировић израдио регистре личних имена и географских појмова за књигу »Синдикални покрет у БиХ 1918-1941«, написао око 40 страница текста под насловом »Напредна штампа у Босни и Херцеговини до 1941. године«, који је емитовао у три полчасовне емисије на РТВ Сарајево, учествовао у изради наставног плана и програма за основне школе у СР БиХ, написао рецензије уџбеника за III и IV разред гимназије и читанке за VIII разред осмогодишње школе и учествовао у изради оквирног програма за научно савјетовање у Мостару,

6. др Расим Хурем, рецензирао рукопис Душана Оташевића »Обиљежја револуције«,

7. др Цевад Јузбашевић, обављао послове руководиоца Поткомисије за историју народа Босне и Херцеговине, поред тога рецензирао рукопис др Василије Колаковић: »Светозар Ђоровић као национални и политички радник«, др Илијаса Хаџибеговића: »Постанак радничке класе у БиХ и њен развој до 1914. године« и Мартина Удовчића: »Травник за вријеме аустроугарске 1878 – 1918. године«.

8. др Недим Шарац, с др Здравком Антонићем и др Илијасом Хаџибеговићем израдио студијски пројект за прву књигу »Историја СК БиХ«, извршио рецензију рукописа »Вјерске заједнице и политичка збивања у Босни и Херцеговини 1878-1945. године«, учествовао у изради пројекта научног савјетовања »Четврта и Пета конференција КПЈ за БиХ« одржаног у Мостару, учествовао у разговору о »Четвртој и Петој земаљској конференцији КПЈ за БиХ, који је организовала РТВ Сарајево, држао предавања на Факултету политичких наука у Сарајеву,

9. др Нусрет Шехић, рецензирао рукопис Боже Мауара: »Борба Срба за црквено школску аутономију«, као руководилац тима за израду теме »Вјерске заједнице и политичка збивања у Босни и Херцеговини од 1878. до 1945. године« припремио уводни дио и резиме цјелокупне теме и редакторски уредио тему за предају наручиоцу, радио као члан Комисије за израду Наставног плана и програма за основне школе у Босни и Херцеговини, за »Сутјеска филм« рецензирао рукопис сценарија филма »Омер-паша Латас« и текст Станка Перезића припремљен за рјечник

»О термилошким вишеструкостима у наставно-научној терминологији за историју« за потребе Института за језик и књижевност у Сарајеву.

10. др Паво Живковић, држао предавања на Филозофском факултету у Сарајеву.

11. др Ибрахим Карабеговић, др Томислав Ишек и мр Урош Недимовић, одржали више предавања које је организовао Марксистички центар ЦК СК у Сарајеву.

е. Рад у редакцијама и издавачким савјетима.

1. У редакцији часописа »Прилози« Института за историју у Сарајеву радили су: др Цевад Јузбашевић, одговорни уредник, др Здравко Антонић, др Никола Бабић, др Ахмед Хаџириновић, др Адем Ханџић и др Паво Анђелић, чланови редакције и Ибрахим Кемура, секретар редакције.

2. У редакцији научног скупа »Козара у НОБ-и« радили су др Здравко Антонић и мр Рафаел Брчић,

3. У редакцији часописа »Преглед« радио је др Недим Шарац,

4. У редакцији часописа »Годишњак Друштва историчара БиХ«, радио је др Расим Хурем,

5. У редакцији часописа »Гласник Друштва архивских радника БиХ«, радили су др Недим Шарац и мр Рафаел Брчић,

6. У редакцији часописа »Acta historica oeconomica Iugoslaviae«, радио је др Цевад Јузбашевић,

7. У редакцији научног скупа »Отпор аустроугарској окупацији БиХ 1878. године«, радио је др Лука Ђаковић,

8. У Комисији и редакцији едиције »Сарајево у револуцији« радили су др Здравко Антонић, мр Рафаел Брчић и др Недим Шарац,

9. У Редакционом одбору дјела »Историја СКЈ« радио је др Недим Шарац,

10. У Издавачком савјету ванновинских издања »Ослобођења« радио је др Драго Боровчанин.

11. У жирију ИГРО »Свјетлост« Сарајево за награду најбољег дјела из области науке радио је мр Рафаел Брчић.

У документацији Института је рађена обрада »Гласа Слободе«, вршена редовна набавка књига, часописа и дневне штампе за потребе Института, те на евидентирању цјелокупног документационог материјала похрањених у депоу документације.

Институт је остварио доста плодну сарадњу с научним установама друштвено-политичким организацијама и органима, као и научним радницима у земљи. Она се огледа, прије свега, у чињеници да су на научном савјетовању »Четврта и Пета земаљска конференција КПЈ за Босну и Херцеговину у историјском развоју револуционарног радничког покрета 1938-1941. године«, чији је организатор био Институт и Комисија Предсједништва ЦК СК БиХ за историју узели учешћа сарадници Института за савремену историју у Београду, Института за историју радничког покрета Славоније из Славонског Брода, Института за историју Србије, Балканолошког института Српске академије наука и уметности, Факултета политичких наука из Сарајева, Музеја револуције Босне и Херцеговине у Сарајеву и др.

С Катедром за историју Филозофског факултета у Сарајеву остварена је добра сарадња у низу питања од заједничког интереса. Професори ове Катедре су чланови органа управљања у Институту, Научног вијећа Института, комисија за избор сарадника у научна звања, рецензенти многих радова и сл.

И са Катедром за историју Филозофског факултета у Београду и с Катедром за историју Факултета политичких наука у Сарајеву је остварена добра сарадња. Тако, поред осталог, млади сарадници Института завршавају постдипломске студије на Одјељењу за историју Филозофског факултета у Београду, пријављују докторске дисертације и др.

Посебно је остварена сарадња са Заједницом институција за новију историју народа и народности Југославије о низу питања од интереса за историју народа и

народности Југославије. Нарочито је значајна сарадња у организацији научних скупова о проблемима од значаја за историју народа и народности Југославије у цјелини. У томе склопу су сарадници Института узели учешћа у низу научних скупова које је организовала Заједница или нека њена чланица, односно сарадници чланица Заједнице су узели учешћа на скуповима које је организовао Институт.

И с Академијом наука и умјетности Босне и Херцеговине остварује се добра сарадња. Осам сарадника Института, др Здравко Антонић, мр Рафаел Брчић, др Ахмед Хашировић, др Лука Ђаковић, др Расим Хурем, др Цевад Јузбашић, др Недим Шарац и др Нусрет Шехић, сарађују на изради три књиге Историје народа Босне и Херцеговине, а др Цевад Јузбашић је и руководиоца Поткомисије за аустроугарски период.

Када је ријеч о међународној научној сарадњи, онда треба казати да није на завидној висини. Институт је редовно присутан само на Европској конференцији за историју радничког покрета која се сваке године одржава у Линцу, Аустрија. Од 1977. године сарадници Института присуствују и Конференцији југословенско-чехословачке комисије за историју, те Конференцији југословенско-британске комисије за историју другог свјетског рата. Остала сарадња је од случаја до случаја и нема значајније ефекте.

Органи управљања, органи руковођења и стручне службе Института обављају су редовно послове према Плану рада. Један од важнијих послова који је обављен јесте доношење Статута Института, којим је организација Института прилагођена Закону о удруженом раду.

Ево и састава органа управљања:

I Предсједник Збора радника је др Нусрет Шехић, научни савјетник,

II Савјет Института:

Предсједник:

Др Ахмед Хашировић,

Чланови из састава радника Института:

1. мр Рафаел Брчић,

2. Фатима Хастор,

3. Драгица Герзић,

4. Будимир Миличић,

5. мр Урош Недимовић,

6. др Паво Живковић.

Чланови које су именовали, односно делегирали представници друштвене заједнице:

а. Именовани од Скупштине СР БиХ

1. Веселин Митрашевић, стручно-политички радник у ЦК СК БиХ и

БиХ, 2. Матко Ковачевић, стручно-политички радник у Републичком вијећу СС

б. Делегирани од:

1. Филозофског факултета у Сарајеву: др Раде Петровић, редовни професор и

2. Републичке заједнице за научни рад: др Илијас Хаџибеговић, доцент.

Научно вијеће Института има 13 чланова, које сачињавају: др Недим Шарац, научни савјетник, предсједник, др Ахмед Аличић, др Здравко Антонић, виши научни сарадник, члан Комисије Предсједништва ЦК СКБиХ за историју, мр Душко Берић, асистент-истраживач др Драго Боровчанин, научни сарадник, мр Рафаел Брчић, стручни савјетник, др Лука Ђаковић, научни сарадник, др Цевад Јузбашић, др Ибрахим Карабеговић, мр Томислав Краљачић, асистент, др Божо Маџар, директор Архива БиХ, др Енвер Реџић и др Милан Васић.

Директор Института је др Ибрахим Карабеговић, научни сарадник.

Закључујући овај приказ, може се казати да је активност Института и у 1978. години била плодна и да су сарадници, углавном, извршили своје радне задатке.

др Драго Боровчанин

Прилози
Института за историју у Сарајеву

За издавача
Др Ибрахим Карабеговић

Лектор
Мурис Идризовић

Преводи резимеа на њемачки језик
Ингрид Костић

Технички уредник и коректор
Ибрахим Кемура

Тираж
1.000 примјерака

Штампа НИШРО »Ослобођење«, Сарајево

За штампарију
Граф. инг. Петар Скерт

Штампање завршено
октобра 1979.

Издавач: Институт за историју у Сарајеву. Адреса: ПРИЛОЗИ, Сарајево, Ђуре Ђаковића 9, телефон 38-899, жиро-рачун: 1010-603-175, поштански фах 310.

Часопис излази повремено.

У трошковима штампања овог броја учествовала је и Републичка заједница за научни рад Сарајево.

